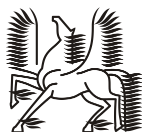

КНІГАРНЯ ПІСЬМЕННІКА

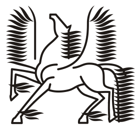

ВЫПУСК 68

Анатоль Бароўскі

ВОЛЯЙ АБРАНЫ

раман

МІНСК, «КНІГАЗБОР», 2015

УДК 821.161.3-3
ББК 84(4Беи)
Б24

Бібліятэка Саюза беларускіх пісьменнікаў
«Кнігарня пісьменніка». Выпуск 68.
Заснаваная ў 2009 годзе.

ISBN 978-985-7144-04-4

Гэтак жа няхай свеціць святло ваша перад людзьмі, каб яны бачылі вашыя добрыя ўчынкі і ўслаўлялі Айца вашага, Які існы ў нябёсах.

Паводле Мацвея Святое Дабравесце, (5:16)

Любоў не робіць блізкаму зла; дык вось любоў ёсць выкананне закона.

Пасланне да рымлянаў святога апостала Паўла, (13:10)

Я адплаціў народу,
чым моц мая магла:
зваў з путаў на свабоду,
зваў з цемры да святла.

Янка Купала

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

1

Па матэрыялах справы *«Дело Штаба войск Виленского военного округа судного отделения о бывшем студенте Санкт-Петербургского университета Иосифе Горчаке»*.

Мацей Цюхна той раніцай прачнуўся на цямочку.

Балела галава пасля ўчарашняга наведвання карчмы, нудзіла. Сушыла ў горле. Хацелася папіць нечага халоднага, хаця б таго ж квасу. Але па яго трэба было лезці ў пограб.

Жонка, Агрыпіна, спала, адвярнуўшыся да сцяны, саплі насамі Змітрок і Янка. Мацей асушыў конаўку цёплай вады з драўлянага вядра, але палёгкі не адчуў.

Гэта ж трэба было ўчора так набрацца той сівухі! Здавалася, і слабой, усе ведалі, што Іцка разбаўляе пітво вадой, але слова за словам, шкалік за шкалікам — ды і хапіла з коптурам. Заўсёды атрымлівалася так — возьмеш трэцюю-чацвёртую, то спыніцца далей ужо не можаш...

Гэтае паскудства — сівуху — раней Цюхна і на нюх не пераносіў, і тую карчму аббягаў за вярсту, бо сам бачыў, да чаго даводзіць людзей гарэлка. Але такое ўжо наладзілі багацеі жыццё — хочаш ці не хочаш, а карчмы з карчмаром не мінеш. Кожнага селяніна, паміма яго волі і жадання, уключалі ў Іцкавы спісы абавязкова-прымусовых наведвальнікаў. У тыя спісы трапалі не толькі мужыкі з іх Вайнёўцаў, але і з бліжэйшых вёсак — Алехаўцы, Рудзенькі, Балотнае...

Тое зрабіць параіў пану Свянціцкаму ці то аканом, ці арандатар, сам пан да такога дадумацца не змог бы.

Умеў Іцка паставіць свой «гешэфт». Атрымлівалася так: не хочаш піць — усё роўна аддай грошы, альбо выпівай сваю норму, бо свае грошы ты сплаціў. Як прывязаны сядно да той карчмы нябачнай

вяровачкай, як той бычок, якога выправілі на пашу і прылыгалі да калка, убіўшы яго ў зямлю. І не разарваць яе, тую вяроўчыну, не скінуць з сябе.

Учора ён і не збіраўся ў тую карчму, але і сам таго не заўважыў, як ногі прынеслі да парога Іцкавай будыніны. Душа яго як бы раздзялілася. Адна палавінка загадвала павярнуць назад, папярэджвала, а другая — маўклівa спраўляла свой клопат: кіравала ім, акурат як Цюхна кіраваў лейцамі, падганяючы свайго гнядога...

Усё ж спусціўся ў пограб, не вытрымаў. Бо ведаў, што галаўны боль так і не пройдзе. Некалькі драўляных чарпакоў квасу выпіў адзін за адным.

Пакрысе ў патыліцы пераставалі шпыраць нябачныя цвікі, суцішваліся і штуршкі крыві ў скроні.

Тады ён набраў поўныя грудзі паветра і выдыхнуў. Боль не паўтарыўся.

«Дурноцтва ўсё гэта, брыдота, — дакараў самога сябе Мацей Цюхна. — Пан Езус не даруе мне гэтага, не даруе... Гасподзь дазваляе піць віно, але ж не да бяспамяцтва... Як толькі мяне церпіць жонка такога?..»

Здаволіўшыся самаўшчуваннем, пераканаўшыся, што збольшага паправіў галаву, ён рашыў вылезці з пограба. Але для большай пераканансці зноў апусціў чарпак у бочку з капусным расолам. Капуста ўжо заканчвалася, але расолу яшчэ ставала... Крактануў ад задавальнення.

Але зноў падступілася да яго крыўда: прапіў частку з тых грошай, якія яму даў чалавек. Аддзячыў за тое, што ён, Мацей, паабяцаў выканаць яго просьбу...

Цюхна акурат з пакосу ішоў. Нагледзеў добрую латку сакавітай травы за Алёсамі, па беразе балацявінкі. Трава была амаль да грудзей. Ніхто не апярэдзіў яго, і як толькі ўзышло сонца, ён і паклаў яе. Перад адыходам задаволена агледзеў высокія валкі: «Капіц з пяць набярэцца, акурат з гэтым і будзе на зіму карове...».

Пераабуў лапці, адмыў іх ад набітай гразі ў раўчуку. Схадзіў да крыніцы, бярозавым кадоўбцам зачарпнуў вады. Вада была халоднай і колкай, і таму ён піў маленькімі глыткамі, смакуючы...

Ішоў вузкай сцежкай, якая вывела яго да больш шырокай, а потым выйшаў на бальшак — тракт. Па бальшаку ісці зусім нічога, ішоў да адзінокага дуба, што рос пры самай дарозе. Тады ён сыйдзе з яе і ўжо нікуды не будзе збочваць — аж да самых Вайнёўцаў.

Ззаду пачулася ляскатанне таратайкі. Ён збочыў з дарогі — стаў і чакаў, калі яго аб'едзе параконка. Але нечакана экіпаж спыніўся насупраць Мацея. На зямлю лёгка саскочыў малады хлапец і, прыхільна ўсміхаючыся, падышоў да Цюхны.

— Езус пахвалёны! — прамовіў незнаёмец, спыніўшыся каля касца.

— Пахвалёны, пахвалёны, добры чалавек!

— З касьбы?

— Так, накасіў трохі за ранак...

— Дадому цяпер?

— Ага, запазніўся троху.

— Пайшлі разам, пагамонім.

Вазніца замахнуўся пугай на каня, тузануў лейцы, і параконка пакаціла па дарозе. Незнаёмец правёў яе позіркам, ідучы побач з Мацеем, папытаўся:

— І як жа зваць цябе, чалавеча?

— Мяне? Ды Мацей я, Цюхна. А ты хто і скуль будзеш?

— Здалёку я, чалавеча, з Вільні, а заві ты мяне Ясем. Пагаварыць хачу з табой. Як жывецца, ці не злыя паны ў вас? Цяпер мо палёгка для вас, мужыкоў, стала — маніфест жа цар-бацюхна выдаў.

Мацей пакруціў галавой, кісла ўсміхнуўся:

— Жартуеш. Калі і ёсцека той маніхвест, дык у нас кажуць, яго падмянілі. Тыя ж паны і падмянілі. Цар пісаў, каб нам вольную разам з зямлёй далі. Паны ж даводзяць, што такога ў маніхвесце няма, не прапісана. Кінулі костку, але мяса на ёй няма. Супраць цара, значыць, бунтуюць...

— Гэта так — ні мужыку, ні сабаку не ўкусіць, не палізаць.

— Ото добра ты сказаў, Яська! Я з тыдзень таму ў Адэльск ездзіў — на кірмаш. Бочачкі хацеў прадаць. Дзякуй Богу, раскупілі ўсе, бо танна... Нейкі чалавек на плошчы крычаў, што мужык павінен супраць паноў падняцца. Пра той жа маніхвест казаў, заклікаў на паншчыну не хадзіць. Вакол яго адразу процьма людзей сабралася. І я хацеў бліжэй падысці, ды жонка ад воза не адпусціла... І добра, што не пусціла. Бо невядома адкуль з'явіліся салдаты на конях... Што там рабілася, страх Божы! І сёння перад вачыма стаяць акрываўленыя і пакалечаныя затаптаныя конскімі капытамі людзі.

Госць слухаў уважліва, не перабіваў...

— Не веру я, Яська, цару, і маніхвесту яго не веру.

— А астатнія людзі, Мацей, вераць? З тваёй ці іншых вёсак?

— А хто іх разбярэ. Але ўсе незадаволеныя і паншчынай, і тым, што зямлі не даюць, як абяцана было. А ў карчме самыя буйныя заклікаюць падавацца ў лес і... — Мацей замоўк і азірнуўся.

— Ты ж як сам думаеш, Мацей? Як твая спіна думае, згодна наставіцца і храснуць пад бізуном? Ці пойдзе мужык за тымі, хто захоча зрабіць людзей вольнымі, хто падыме незадаволеных і павядзе супраць царскіх салдатаў?

Мацей спыніўся. Пільна паглядзеў у вочы свайму нечаканаму спадарожніку. Як усё роўна адчуў, што ў іх размове наступіў той галоўны момант, з-за якога, відаць, і спыніўся чалавек.

— Пойдзе. Калі яму растлумачыць, што і да чаго. Нейкі дакумент павінен быць — пісаны, друкаваны. Не такі падманны, як той маніхвест.

— А гэта ты здолееш прачытаць, Мацей?

Ясь дастаў з кішэні складзены ў чатыры столкі аркуш паперы, разгарнуў яго, падаў Мацею. Цюхна па складах пачаў чытаць:

— «Мужы-цкая праў-да...». «Прыказ... да народу зямлі літоўскай і беларускай»... Бач ты, на мужыцкай мове. Дзіўна бачыць такое. «Дзела наша — не дзела панскае, а справядлівай вольнасці, якой вашыя дзяды і бацькі здаўна ждалі...». Адкуль, адкуль гэта ў цябе, Яська?

— Адтуль, — паказаў некуды ўверх спадарожнік. — Гэта сыдзе за дакумент, скажы шчыра?

— Калі сапраўды адтуль, то гэтаму дакументу паверацца усе.

— А ты б змог гэта прачытаць сваім аднавяскоўцам, у іншыя вёскі перадаць?

— Прачытаць змагу. Але адной такой паперчыны мала, сатрэцца і... паболей бы іх, га?

— Можна і паболей. Толькі вось што, Мацей, слухай мяне ўважліва. Гэта як бомба для царовых слугаў. Калі ж зловяць цябе з гэтым «Прыказам да народу зямлі літоўскай і беларускай», то... І яшчэ — ты мяне не бачыў, і я табе нічога не даваў. Ты знайшоў гэта вось на дарозе. Дамовіліся, Мацей?

Цюхна нахмурыўся, адчуў, як нешта халоднае прабегла па спіне, хаця ўжо ўбіралася ў сілу цёплая чэрвеньская раніца.

— Вось трэці нумар «Мужыцкай праўды». У ім расказваецца, што такое сапраўдная свабода. «Нам не маніхвестаў, а вольнасці патрэб-

на — і то вольнасці не такой, якую нам цар схоча даці, но якую мы самі, мужыкі, спаміж сабою зробімо...». А вось гэта сёмы нумар нашай газеты. У ёй выкрываецца царскі ўказ ад 1 сакавіка 1863 года, царская рэкрутчына, мы супрацьпастаўляем яму нашыя паўстанцкія дэкрэты.

Мацей разгарнуў газету.

— Трэ-ба на-шым хлоп-цам спя-шыць з віламі ды ко-са-мі там, дзе да-біваюцца волі і праўды...

Вочы не прывыклі да такіх слоў, але ён праз нейкі час ужо чытаў не па складах, а цэлымі словамі. А калі дайшоў да канца, прачытаў подпіс:

— Яська з-пад Вільні. Яська... Дык гэта, выходзіць, ты?

— Я, Мацей, я. Дык ты згодзен распаўсюдзіць нумары «Мужыцкай праўды» па навакольных вёсках?

— Згодзен.

— Тады мы падыдзем да тарантаса, і ты забярэш газеты. Яны ў звычайным мяшку, загорнутыя ў рыззё, каб не кінулася нікому ў вочы.

— Добра, я разумею. Зраблю ўсё, як ты загадаў.

— І вось табе на дробныя выдаткі. Калі ж не будзе выдаткаў, можаш выкарыстаць іх, як захочаш.

Ясь падаў яму некалькі асігнацый. Мацей няцямна паглядзеў на яго, але нічога не сказаў, схаваў грошы ў кішэні зрэбнай світкі.

Пакуль ішлі да тарантаса, які спыніўся пад дубам, Ясь тлумачыў:

— Мацей, апошняе, што я хачу сказаць. Вось-вось будзе кінуты кліч аб пачатку змагання за волю і зямлю. Падымецца шляхта і рабочыя з гарадоў, мяшчане і дактары, ды і самі паны, якія не жадаюць быць душыцелямі мужыкоў ад імя цара... Мы потым і яшчэ давязём нумары «Мужыцкай праўды». Як знайсці цябе, каб не распытваць у людзей?

— Вось за гэтым узгоркам мая вёска Вайнёўцы. Паўз маю хату цячэ раўчак, які мы называем Жары. Мая хата па левы бок, пад вокнамі кусты бэзу.

Падышлі, спыніліся каля павозкі. Вазніца моўчкі падаў шэры мяшок. Ясь перадаў яго Мацею.

Цюхна вылез з пограба.

Успомніў, што не дагарадзіў паласу жыта, — каб не забрыў хто ненарокам ды не пакуеўчыў збажыну. А жыта ўдалося ніштаватае, кожны колас наліты, важкі.

Душа радавалася, што на зіму будзе сям'я з хлебам.

Паклаўшы на плячо некалькі дубовых, завостраных калкоў, ухапіўшы сякеру з калодкі, пакіраваў мяжой да канца палоскі. Яшчэ здалёк убачыў, што ў збажыне таптаўся конь. Нагнуў галаву, скуб канюшыну. Мацей так спецыяльна пасеяў: пасля таго, як жонка сажне збажыну, ён скосіць канюшыну.

У сярэдзіне усё закіпела ад злосці — на яго вачах адбывалася патрава! Скінуўшы з плячэй груз, ухапіў толькі адзін калок — таўсцейшы і даўжэйшы, кінуўся подбегам да каня, каб тут жа спыніць патраву. Конь скуб траву, не падымаючы галавы. Цюхна падбег да яго збоку і з усяе сілы агрэў гнядога па выпуклых рэбрах. Конь утробна ікнуў, задраў галаву, заржаў ад нечаканасці, ускінуўся на заднія ногі. Мацей аперазаў яго і па азадку. Буланы асеў на пярэднія ногі, а заднімі ледзь не пацэліў Цюхну ў грудзіну. Але ён спрытна выкруціўся і з размаху ўдарыў каня — па галаве...

— Ты што, гад падкалодны, каня калечыш? — пачуўся зычны крык за спінай — то падаў голас Янка Рабічка. — Заб'ю-юуу!..

Мацей павярнуўся на голас.

— Заб'еш? Мяне? Завошта? Што жыта твой конь нішчыць? Ну, давай, падыдзі, я і цябе ашпару дручком, ну?

Але Рабічка неяк вывернуўся, і дручок прасвістаў у паветры, над яго галавой. Аднавяскоўцы схапілі адзін аднаго за грудзі. Нешта крычалі адзін аднаму і не чулі сваіх галасоў. Янка схапіў Мацея за кішэню світкі, рвануў з усяе сілы. Світка затрашчала, і вялікі ветах абвіс да зямлі...

Гэта яшчэ больш пакрыўдзіла Цюхну. Кулаком ударыў у твар. Кроў заліла вочы...

Ужо беглі да іх суседзі, каб разняць. Нешта крычала і плакала жонка Мацея Агрыпіна, спяшаючыся наперарэз людзям... Тут жа, галосячы «забіваюць Янку», прыбегла і Анэля — жонка Рабічкі...

Акурат на той час у вёсцы па нейкіх клопатах знаходзіўся станавы прыстаў Маслоўскі. Ён доўга не разбіраўся, што да чаго. Сам бачыў, што конь зрабіў значную патраву, ды Рабічка яшчэ парваў «пацярпеламу» амаль новую світку.

— Усыпаць Івану Рабічку розаг, і на гэтым справу закрыць! — вынес прысуд станавы прыстаў.

І на вачах усіх зрабілі тую экзекуцыю Янку Рабічку. Пасмяяліся, парагаталі ды і забыліся пра тую гісторыю вяскоўцы.

2

Язэп Гарчак падышоў да павіслых веснікаў Цюхны.

— Езус пахвалёны ў хату, шаноўны спадар Мацей! — хлопец весела павітаўся, убачыўшы гаспадара — таптаўся каля дзвярэй хлеўчука, — пераступіў парог веснікаў.

— Пахвалёны! Чаго стаіш на вуліцы, заходзь у двор.

— Дзякуй, Мацей, зайду.

— Здалёку б'еш ногі?

— Ды на ярмалак хадзіў у Адэльск, купіць што-кольвечы думаў.

— І прыкупіў што?

— Ды не — грошай не хапіла, хай на яго ліха.

— І што ж ты купіць хацеў, Язэп?

Хлопец скінуў з пляча стары мяшок, кінуў сабе пад ногі.

— Кажушок хацеў сабе набыць, маразы пякучыя стаяць. Не старгаваўся з дзядзькам, ні гроша не ўступіў.

— Скнарны папаўся?

— І не кажы...

Мацей драўлянымі віламі пераносіў сена ад пунькі да каровы.

Непрыкметна віламі падчапіў мяшэчак Язэпа, пасунуў бліжэй да варот хлеўчука.

Ужо цішэй, нагнуўшыся, паведаміў Гарчаку:

— Сёння ў Маркевіча збіраемся, у якога жыве Станкевіч. Позна ўвечары. Шмат прынёс?

— Больш за сотню.

— Добра. Сёння раздамо сялянам. Сёння запрасілі найбольш маладых хлопцаў — так папрасіў Казімір Станкевіч.

— А старых?

— Старыя не так успрымаюць, як маладыя. Слухаюць, згаджаюцца, а потым: «Каб чаго кепскага не выйшла з гэтага, бо згнаяць у Сібіры...». Асцярожнічаюць.

Гарчак усміхнуўся:

— Ды і да зямлі яны больш прывязаныя, думаюць, што цар з цягам часу надзелы ім зямлі выдзеліць...

— Калі рак на гары свісне.

Патаптаўшыся яшчэ які час у двары Мацея, былы студэнт Пецярбургскага ўніверсітэта Язэп Гарчак, перадаўшы тайную пасыл-

ку, пакрочыў сваёй дарогай далей. Ён быў дзейным сябрам польска-літоўска-беларускага студэнцкага «Таварыства». Браў удзел у студэнцкіх хваляваннях. Жандары арыштавалі яго — два месяцы праседзеў у Кранштацкай крэпасці.

Выслалі на радзіму пад нагляд паліцыі.

Хата селяніна Маркевіча была прасторнейшая за астатнія, таму і вырашылі збірацца ў яго. Вяскоўцы чыталі газету «Мужыцкая праўда».

Казімір Станкевіч найбольш адукаваны сярод іх.

— Я маю, панове, для вас падаруначак, — прыходзячы ў вёску, казаў ён звычайна сялянам, перадаючы ім газету Каліноўскага. — Прачытайце, перадайце прачытаць іншым, і вам стане ўсё зразумелым наконт таго, як трэба пазбаўляцца ад паншчыны...

— Аддаць потым табе назад, Казік?

— Не, пакіньце сабе. Такіх у мяне ёсць больш за сотню...

Маладыя пацягнуліся да яго, пыталіся, як уключыцца ў агульную барацьбу.

— Пра гэта і расказвае «Мужыцкая праўда», — даставаў ён з кішэні складзены аркушык шэрай паперы. — Давайце паслухаем, што нам раіць рабіць Яська з-пад Вільні...

Так сядзелі і слухалі аж да першых пеўняў.

Пакідалі двор ціха, маўкліва. Канспірацыі вучыў іх той жа Казімір...

Хлопцы добра засвойвалі яго навуку...

...Ён абуў хадакі, ускінуў на плечы стары латаны-пералатаны кажух, насунуў на галаву шапку-аблавушку. Калі ж падышоў да дзвярэй, калі ўзяўся за клямку, каб адчыніць дзверы, з палацяў пацікавілася Анэля:

— Ты куды, Янка? Такая непагадзь на вуліцы.

— У Сакольск схаджу. Мо спаганю доўг з Кіркесава, ужо больш года як не аддае.

— Добра. Доўга не баўся.

— Не забаўлюся — вечарам вярнуся.

— Мо іншым днём выбраўся б, га? Свету Божага не бачна...

Ён нічога не адказаў, бразнуў толькі дзвярыма.

І дзень жа выбраў ён, як быццам другіх не было. Добры гаспадар, як кажуць, свайго сабаку на вуліцу не выганіць, а тут сам сабе выбраў такое надвор'е.

Завіруха ўсчалася яшчэ сярэдначы, выла-завывала ў падстрэшшы, пужаючы дзяцей сваім жудасным скавытаннем. Не аціхла яна і пад раніцу. Верыў Янка, што яна неўзабаве аціхне, бо нейкі цёплы вецер абвяваў твар. Перад сабою ён не бачыў дарогі. А яе і зусім не было, той дарогі, перамяло яе спрэс, і следу не засталося. Але ён навобмацак перабіраў нагамі, трымаўся каляіны, што пакінулі колы вазоў яшчэ з восені, следу палазоў саней...

«Дайду, быць таго не можа, каб не дайшоў, — думаў Рабічка, падстаўляючы каўнер кажуха да твару, хаваючыся ад калючай завірухі. Чым далей адыходзіў ад вёскі, тым больш злавалася снежная замець, мацнеў мароз. — Дарэмна, мусіць, сёння выбраўся ў дарогу, дарэмна... Хаця б і ваўкоў не перастрэць... Мо трэба было і паслухацца хоць раз у жыцці жонку...».

Але ногі настойліва неслі яго наперад. Ён ужо знайшоў і дадатны бок у сваім падарожжы: у такую непагадзь ніхто і не ўбачыць яго, і не будзе ніякага падазрэння, што ён адправіўся ў Сакольскі земскі суд.

«Я табе пакажу, будзеш мяне век помніць — крыўды я ніколі не забываю. Пабачым яшчэ, чый верх будзе, пабачым...».

Прыйшоў ён у земскі суд пад абед, калі чыноўнікі збіраліся пакінуць свае крэслы. Ад яго адмахнуліся, сказалі, каб зайшоў пазней.

— Я па пільнай патрэбе, — шапнуў ён аднаму, лысаму і нізкаму, чалавеку на вуха.

— Па якой яшчэ патрэбе? — павысіў таўстун незадаволена голас і ўзяўся за дзвярную ручку.

— Па дзяржаўнай. Вось па гэтай...

Рабічка выняў з кішэні складзеную ў некалькі столак паперчыну, падаў судоваму прыставу Вітальду Рагальскаму. Чыноўнік нахмурыўся.

— Ну і што?

— Як што? У нашай вёсцы адкрыта распаўсюджваецца «Мужыцкая праўда». І я ведаю дакладна, хто гэтым займаецца...

— Чаго ж вы мне адразу не сказалі?

— А я і кажу. Прымайце меры. Супраць цара-бацюхны ідзе змова і збор людзей.

Прыстаў замітусіўся, сцішыў голас:

— Сядайце, калі ласка. Як вашае прозвішча?..

Рагальскі паклаў перад сабою чысты аркуш паперы, напісаў: «Аб змове сялянаў супраць урада», а ў куточку пазначыў: «3-га студзеня 1863 года, Сакольскі земскі суд».

— Так, расказвайце падрабязна, што вам вядома.

— Значыцца, так... Мацей Цюхна, наш аднавясковец, мае цэлы стос гэтай крамольнай газеты. Яе распаўсюджвалі ў Іцкавай карчме. Але Іцка тут ні пры чым. Дык вось... Яе чытаюць па ўсіх вёсках, што знаходзяцца непадалёку ад нас... І збіраюцца па хатах, складаюць спісы, хто ўвальецца ў рады бунтаўшчыкоў...

Янка расказваў і тады, калі прыйшлі з абеду чыноўнікі суда, і пазней, калі яны расселіся за сваімі сталамі. А за акном галасіла, не сціхала завіруха, шпурляла ў вокны прыгаршчы снежнай крупы, скавытала на розныя лады.

— Усё? — выцер з ілба насоўкай кропелькі поту прыстаў.

— Усё, ваша мосць, усё. Прыміце меры.

— Прымем. Неадкладна. А вам дзякую, што вы папярэдзілі. Расійская імперыя вас не забудзе!

...Праз адзінаццаць дзён, а дакладней, 14 студзеня з Вільні ў бок Сакольска выправіўся атрад жандараў на чале з генералам Абрамовічам, каб распачаць расследаванне справы «Аб змове сялян супраць урада».

Генерал у той жа дзень стварыў спецыяльную следчую камісію, якая абрала штабам сваёй дзейнасці заштатны гарадок Адэльск.

Першым арыштавалі Мацея Цюхну. Сярод ночы з'явіліся жандары, амаль пад раніцу, незадоўга да першых пеўняў.

У споднiках так і схапілі, калі ён выйшаў у сенцы на падманны голас быццам бы селяніна Грушы з суседняй вёскі, які нібыта пажадаў купіць у яго цялушку.

Бліснулі ліхтаром у вочы, і жандар, пазнаўшы, прамовіў:

— Ён — Мацей Цюхна. У акалотак яго. Цяпер да другога завадатара — батрака Казіміра Станкевіча...

Калі ж падышлі да хаты Маркевіча, каб схапіць Казіміра, то расчаравана пераглянуліся — не было батрака ў хаце. А Маркевіч паціскаў здзіўлена плячыма, адказваў:

— Ды даўно яго, паночкі, няма. Пашыў кажухі і некуды падаўся... Як аб'явіцца, я вам адразу і скажу.

Мацей падумаў: «Чорта лысага вы зловіце яго! Ён у Гарчака хаваецца. І мяне ж папярэджваў Гарчак, каб я сышоў на час з дому. Не паслухаўся, дурань...».

Калі прывялі на першы допыт, спакойна адказаў на пытанні:

— Зваць як? Завуць мяне Мацей, бацькі не ведаю, а празываюся Цюхна. Год колькі? Ды няма яшчэ сорак пяць, неўзабаве будзе...

Следчы свідраваў селяніна злым вокам, тлумачыў:

— Заклікаў хлебаробаў ісці ў паўстанцкі атрад? Заклікаў. Тое пацвярджаюць і сяляне.

— Нікога я не заклікаў, самі прасіліся.

— Збіраў сам такія атрады? Збіраў. Даваў «Мужыцкую праўду» са словамі: «Прачытай, і будзеш сам усё ведаць»? Даваў. Таксама сяляне пацвярджаюць. Раіў ім яшчэ «зрабіць змову і не даваць рэкрутаў»?

— Не было такога, я ні пра што не ведаю.

Следчы ўсміхаўся, пазіраючы на хітрага селяніна:

— Мацей, ты, каб разбурыць веру ў цара-бацюхну, не гаварыў хіба: «Гасудара падстрэліў нейкі рускі мужык у плячо, і гасудар выехаў у чужыя землі...»? Не казаў хіба? Хлусіш. Падбухторваў аб'ядноўвацца ў агульнай барацьбе сялянаў — польскіх, рускіх ды беларускіх? Прызнавайся, нам усё-ўсё вядома...

— Нічога такога я не гаварыў, гэта, мусіць, Рабічка на мяне паклёп узвёў? — паглядаў на следчага Мацей. — За тое, што яму розаг усыпалі добрых. Дык гэта ж з-за каня ўсё, яго конь патраву мне ў жыце зрабіў. Не верыце, у пристава спытайце!

— Спыталі, спыталі ў яго. І ён сведчыць, што ты раздаваў крамольную газету. Называй сваіх памагатых!

Мацей пацiснуў плячыма:

— Не ведаю нічога. Мне ніхто і ні ў чым не памагаў.

— Дзе знаходзіцца цяпер Язэп Гарчак? Ён не адзін раз заходзіў да цябе. Што прыносіў у мяшку?

Маўчанне.

— У пастанове камісіі ад 26 студзеня ўказвалася, што былы студэнт Язэп Гарчак прымусова высланы на радзіму ў паселішча Скраблякі, дзе мае ладны ўчастак зямлі. Але, на вялікі жаль, ён не клапоціцца пра сваю гаспадарку. Раз'язджае па навакольных вёсках, сустракаецца з сялянамі. Вядзе з імі крамольныя гутаркі... Ці не так?

«Усё ведаюць, усё... — падумаў з горыччу Мацей. — Сочаць за ўсімі, віжуюць...»

Да «змовы супраць урада» былі далучаны не толькі вайнёўцкія сяляне, але і з суседніх вёсак — Мінкоўцы, Номікі, Чапляеўка, Геста...

У гэтых мясцінах найперш і з'явілася «Мужыцкая праўда». Дзед Макавей знайшоў нумар газеты аж у канцы ліпеня, а ў канцы снежня 1862 года два наклады газеты за № 5 вырваў з рук сялянаў у Вайнёўцах сакольскі акруговы начальнік дзяржаўных маёмасцяў Сакалоў. Адзін з гэтых накладаў праз міністра дзяржаўных маёмасцяў Зялёнага ўжо ў пачатку наступнага года трапіў у трэцяе аддзяленне... Дзіўна, але назіралася такая рэч: калі селянін непісьменны і слова прачытаць не мог, то меў абвостраную памяць. Мог запомніць увесь нумар газеты і пераказаць любому, хто прасіў пра тое.

Калі той жа Сакалоў прыпяў да сцяны Змітра Якушова і запатрабаваў прызнанняў, якія нумары газет той чытаў, ён адказаў:

— Я ж і чытаць не ўмею, пан начальнік!

— Як не ўмееш, калі ты як па пісанаму пераказаў усю газету.

Селянін засмяяўся:

— Вось тут вы правільна сказалі, пане начальнік! Але ж я не ведаю ніводнай літары, каб прачытаць, а раз пачуўшы нешта, я тое ўсё жыццё буду трымаць у памяці.

— А хто табе чытаў напісанае?

— Я і мой кум Міхась Зянцюк збіралі ў лесе ламачча, — працягваў далей Зміцер, разумеючы, да чаго хіліць начальнік маёмасцяў, — халады пачаліся. Кум, як і я, — непісьменны. Яму нехта ў карчме прачытаў газету, а ён вазьмі ды запомні ўсё да драбніц. Збіраем ламачча, а ён мне расказвае. Адзін раз расказаў, а я да слоўца запомніў. Не верыце? Праверце...

Сакалоў з недаверам паглядаў на Якушова, загадаў:

— Пачынай. Чытай ці пераказвай!

Зміцер зажмурыў вочы, адхіліў назад галаву, пракаўтнуў сліну, ад чаго здрыгануўся востры кадык на шчэцці. З нейкай адданай урачыстасцю пачаў:

— *«Мужыцкая праўда» за № 6.*

Дзецюкі! Чы мая праўда горка, чы ена салодка, я пісаў заўсёды і пісаці буду — вучыў я вас, як рабіці трэба, і вучыці буду. Вы адно

слухайце мяне, талкуйце добра і рабеце так, як сумленне Вам скажэ, а Бог яшчэ злітуецца над намі і дасць нам шчасце і добра ў нас будзе.

Калі Бог, стварыўшы чалавека, даў яму душу, то не для таго, каб ён жыў як сабака на гэтым, а на тым свеце прападаў на векі вякоў у муках пякельных, — а для таго, Дзецюкі, каб знаў закон Божы, знаў свайго Бога, знаў сваю веру і заслужыў шчасце нябеснае. Калі Сын Божы, прыйшоўшы на гэты свет, устанавіў праўдзівую веру і за гэтую веру цярпеў крыжовыя мукі, то не для таго, каб якіясь там Цары маскоўскія, байстручага роду, перамянялі закон Божы, а мы, на прыказ гэтых Цароў, выракліся сваёй веры, сваіх Дзядоў і Прадзедаў і ўслаўлялі не Бога, а радню царскую, — но для таго, Дзецюкі, Бог Найвышэйшы цярпеў за нас, каб Закон Яго ўжо быў вечны, і ніхто не пасмеў перамяняць, а мы з усёй моцы трымаліся яго.

Но чы гэтак, дзецюкі, робіцца ў нас як Сам Бог прыказвае, чы дзержымося мы закона Божага? Самі скажэце, ні адзін ужэ можа забыўся, што бацька яго быў яшчэ справядлівай уніяцкай веры і ніколі ўжэ не ўспомніць, як ператварылі яго ў схізму, на праваслаўе, што ён сёння. як той сабака, жыве без веры, і як сабака сканае на радасць д'яблу ў пекле!!! О, Дзецюкі!..»

— Досыць! — ускрыкнуў, не вытрымаўшы больш слухаць крамолу, дапытчык. — Досыць! Замоўкні! За адно толькі тое, што паўтараеш гэтыя крамольныя радкі, цябе трэба згнаіць у Сібіры...

Мужык расплюшчыў вочы, недаўменна паглядзеў на следчага:

— Дык вы ж самі загадалі мне гэта рабіць — чытаць па памяці.

— Ніхто табе не загадваў, я правяраў, ці не хлусіш ты. Табе зямлю трэба гноем урабляць, панства карміць, а ты ў рэвалюцыянеры падаўся. Як у вас кажуць — не ў свае сані не сядай, так? Вось і ты, Зміцер, не ў свае сані сеў.

— Хто і якія даў сані, у тыя і сеў.

Мужык прымружыў вочы, гледзячы ў столь, налажыў на сябе крыж, пачаў маліцца:

— Божа Наймагутны, Валадар наш міласэрны! Ты пра нас не забывай, злітуйся над намі, памажы нам у нашай нядолі, выгані маскаля з нашага краю, дай нам сапраўдную свабоду і веру нашых дзедаў і прадзедаў, — і касцёлы, якія маскаль, нячыстая сіла, разбурыў ці перарабіў на канюшні і цэрквы, зноўку засвецяцца ў славу Тваю і народ у іх славіць Цябе будзе, як славілі нашыя продкі. Запяём тады

ў адзін голас нашу песню святую: «Святы Божа, Святы моцны, Святы несмяротны, змілуйся над намі!» І Бог Усявышні злітуецца над намі, паможа нам у нашай працы, а на тым свеце дасць валадарства нябеснае — і не будуць ужо дзеці нашыя сваю матку праклінаць, што на свет нарадзіла!

Следчы здзіўлена глядзеў на верніка. Як быццам і маліўся, але малітва нібыта была працягам таго, што ён перад гэтым чытаў па памяці.

— А гэта з якога нумара газеты?

Зміцер, не задумваючыся, адказаў:

— З шостага, васпане, з шостага.

— Ты як быццам знарок стараешся ўзмацніць сваю віну, — паглядзеў на яго са шкадаваннем Сакалоў, уздыхнуўшы, адкладваючы ўбок ручку. — Для чаго?

Зміцер няўцямна паціснуў плячыма. Безуважна паглядзеў сабе пад ногі. На яго твары не было ні трывогі, ні страху.

— Скажы, Зміцер, зразумець хачу, — Сакалоў сашчапіў пальцы, паклаў рукі на стале. — Ты і твой Яська, гаспадар з-пад Вільні, супраць таго, каб некаторыя касцёлы ператварыць у цэрквы. Чаму? Я сам праваслаўны, хачу маліцца, як і ты, Богу. Але ж у касцёле я не магу памаліцца... Бог жа ў нас адзіны, Зміцер.

— Бог то адзіны, васпан, але... Бог даў кожнаму чалавеку зямлю, на якой ён жыве, якую абрабляе, сябе і яшчэ іншых корміць. І Бог даў у дадатак яшчэ і мову да гэтай зямлі. І загадаў маліцца на мове гэнай зямлі, інакш ні шчасця, ні плёну Ён нам ня дасць. А на якой мове вы праводзіце малебен на нашай зямлі? На царкоўнаславянскай? А яна ж не радуе нашы душы і сэрцы. І пра гэта сказана хораша ў «Мужыцкай праўдзе». Мо пан следчы дазволіць прачытаць?

Сакалоў моўчкі кіўнуў галавой. Добра, што нікога ў пакойчыку не было, таму і не было ніякай рызыкі, што могуць данесці начальству, што ён, Сакалоў, вядзе гульні са злачынцам...

— Нарабіў нам такой бяды, дзяцюкі, цар маскоўскі. Гэта ён, падкупіўшы многіх паноў, загадаў у схізму запісаць нас, гэта ён плаціў грошы, каб мы толькі пераходзілі ў праваслаўе і, як той антыхрыст, адабраў у нас нашу праведную ўніяцкую веру і загубіў нас перад Богам навекі, а зрабіў тое для таго, каб мог нас бясконца рабаваць, а Бог справядлівы не злітаваўся над намі...

І яшчэ паслухайце, васпане... З чацвёртай газеты. *У нас, дзецюкі, аднаму толькі вучаць у школах: каб ты ўмеў чытаць па-маскальску, а для таго гэта, каб цябе зусім перарабілі ў маскаля. Суды маскоўскія — гэта воўчая яма, дзе не разбіраюць, не вінаваты ты ці вінаваты, а дзяруць толькі як могуць. Бяспекі пад маскалём ніякай няма, хто мацнейшы, той і прыцясняе; а войска не для таго трымаюць, каб аберагаць кожнага ад злых людзей і ад прыгнёту, а толькі для таго, каб не даць народу і застагнаць, калі даведаецца пра сваю праўду, калі пераканаецца, што дзяруць з яго звыш усялякай меры. Урад маскоўскі як той злы пан, што, пачынаючы ад камісара аж да цівуна, дазваляе кожнаму народ душыць, каб як мага больш грошай у кішэню яго папала...*

Следчы не перабіваў Змітра, але той сам замоўк, апусціў галаву долу.

«Калі ж кожны мужык так уверуе, то вялікая хваля можа ўзняцца», — падумаў Сакалоў.

А Зміцер працягваў:

— Шэсць лет ужэ мінула, як пачалі гаварыць а свабодзе мужыцкай. Гаварылі, талкавалі і пісалі многа, а нічога не зрабілі. А гэты маніфэст, што цар з сэнатам і з панамі для нас напісаў, — ніякай у нём няма праўды, няма з яго для нас ніякай карысці. Парабілі канцылярыі, зрабілі суд, як бы гэта не ўсё роўна браць у сраку чы з судом, чы без суда. Парабілі пісараў, пасрэднікаў, а ўсё за мужыцкія грошы, і вялікія грошы — чорт іх ведае на што; для таго хіба, каб запісывалі ў ксёнжкі, як многа напішуць на сраках мужыцкіх. А з гэтага то і відаць, што нам нічога добрага і не думалі зрабіці.

Праўда, абяшчалі то калісь даць нам вольнасць, но як нам здаецца на наш мужыцкі розум, што хочуць ашукаці, бо калі праз шэсць лет нічога не зрабілі, то чэраз рок пэўне не зробяць. Могуць яшчэ напісаці і другі маніфэст, яшчэ большы ад гэтага, но і з гэтага другога маніфэсту нічога добрага, як і з першага, не будзе.

Ад маскаля і паноў няма чаго спадзявацісь, бо яны не вольнасці, а глуму і здзерства нашага хочуць. Но не доўга яны нас будуць абдзіраці, бо мы пазналі, гдзе сіла і праўда, і будзем ведаць, як рабіць трэба, каб дастаць зямлю і свабоду. Вазьмемся, дзецюкі, за рукі і дзяржэмся разам! А калі паны схочуць трымаць з намі, так няхай жа робяць па свентай справядлівасці: бо калі іначай так чорт іх пабяры! Мужык,

пакуль здужае трымаці касу і сакеру, бараніць свайго патрапіць і ў нікога ласкі прасіць не будзе.

Зміцер уздыхнуў, паглядзеў на Сакалова, дагаварыў:

— Гэту «Мужыцкую праўду» напісаў і зноў пісаці будзе ***Яська-гаспадар з-пад Вільні***.

...Як чыноўнік, які абараняе інтарэсы свайго ўрада і краіны, як акруговы начальнік дзяржаўных маёмасцяў, ён павінен быў прымаць неадкладныя меры ў адносінах да злачынцаў рознага гатунку, такіх вось, як гэты селянін хаця б, але нешта падказвала падсвядома яму, што нельга рабіць рэзкіх і неабдуманых рухаў... Спакваля трэба, спакваля, не лезці на ражон, не палохаць селяніна...

— Скажы, Зміцер, а адкуль магла трапіць гэтая газета да Гарчака, Цюхны і Станкевіча?

— Адкуль? Каб жа я так ведаў. Нехта раскідваў ці прывозіў. Яе можна было ўбачыць у карчме. А то знаходзілі ў жыце. Казалі, што пакунак яе знайшлі каля крыжа на раздарожжы да вёсак Мінкоўцы і Чапляеўкі... Газету знаходзілі амаль у кожнай вёсцы, васпане.

«Так у яго і выведаеш, — падумаў са скрухай акруговы начальнік. — Хітры, што ліс».

Сакалоў ведаў, што на сходах у хаце Маркевіча часта прысутнічаў фельчар Сакольскага пісарска-егерскага вучылішча Сянкевіч. З ім не раз сустракаўся як і ў самім вучылішчы, так і на вуліцы. Нічога падазронага ён не выклікаў, нідзе не выступаў супраць парадкаў. Але раз прысутнічаў на сходах, то трэба прымаць меры. Загадваў вучылішчам Урублеўскі. Яму і адаслала следчая камісія паперу-зварот, у якой выказвалася просьба, каб ён прыслаў неадкладна фельчара ў Адэльск.

Замест Сянкевіча ў следчую камісію прыйшоў пісьмовы адказ. Урублеўскі пісаў, што «на вялікі жаль, фельчара Сянькевіча прыслаць нельга, бо ён па сямейных абставінах учора выехаў у Гародню».

Сакалоў здагадваўся, што тут не ўсё чыста, Урублеўскі мо і сам замешаны ў гэтай справе. Але не захацеў разбірацца ў гэтым глыбей і канкрэтней. Следства і так зацягнулася. Начальства ж гэтага не любіць. А тут яшчэ непадалёк ад Адэльска адбыліся сутычкі з паўстанцамі — у ход пайшлі косы і сякеры. Сяляне былі настроеныя рашуча і непрымірэнча. Так што фельчар, дзякуючы абставінам і загадчыку вучылішча, пазбегнуў адказнасці...

Шостага чэрвеня 1863 года па прыгаворы палявога ваеннага суда быў расстраляны Мацей Цюхна.

А першага жніўня аб тым пакаранні расказаў «Колокол» Герцэна.

Язэп Гарчак пазбегнуў такой кары. Следчая камісія не змагла юрыдычна і дасканала даказаць віну былога студэнта Пецярбургскага ўніверсітэта. Яго выслалі пад строгі нагляд у Пермскую губерню.

...Янка Рабічка і не падазраваў, у якую жыццёвую каламуць ён кінуў сам сябе. Можа, каб ведаў, то за тысячы вёрстаў абабег бы тую следчую камісію і яе следчых...

Калі ж стала вядома, што расстралялі Цюхну па даносе Янкі Рабічкі, у адзін голас загулі ўсёй вёскай:

— Вытурыць яго з Вайнёўцаў!

— Як вытурыш, калі ён у царскіх памагатых сваім стаў?..

Амаль з усіх вёсак дзецюкі, як называў вяскоўцаў Каліноўскі, уліліся ў паўстанцкія атрады. Некалькімі з іх камандаваў Казімір Станкевіч. Склалі спісы, хто стаў касінерам, але ж і другі быў спіс — чорны, у які ўносілі тых, хто не толькі выдаваў паўстанцаў, а і памагаў царскім служкам. І паноў, і шляхту — усіх узгадалі. І тых, хто выконваў загад рэвалюцыйнага ўрада — дапамагаў грашыма, правіянтам, адзеннем. І тых, хто ўхіляўся і іншых адгаворваў...

Сярод ночы, калі яшчэ не прачнуліся першыя пеўні, калі Вялікая Мядзведзіца адарвалася ад шчыкоў лесу і павярнулася сваім чарпаком у самым версе, — успыхнула зырка полымя над хатай Янкі Рабічкі. Спаў у гэты час даносчык. Дым пачаў выядаць вочы, і ён ускочыў з ложка, выскачыў у двор, упаў на зямлю, пачаў ротам хапаць паветра...

— Гару-ууу!.. Памажыце, людзі добрыя, пажар!

Ніхто не адгукнуўся на просьбу. Хата ляснула без ратавання людзей, моўчкі, і з самай ранічкі пабег да прыстава, паскардзіўся, плачучы на свой лёс:

— Хату маю спалілі, як свечка згарэла! Вы абяцалі памагчы, пакараць тых, хто мне зло зробіць.

Прыстаў спытаў:

— Хто мог падпаліць?

— Ведаю! — адгукнуўся Рабічка. — То Міхася работа... Міхася Зенцюка. Гэта той Зянцюк, які на памяць чытаў мужыкам «Мужыцкую праўду». Сам чуў... У паўстанцкіх атрадах былі браты Янка і Міхась Зенцюкі, Дамінік і Язэп Мярмонтавічы, Казік Хмара...

Вечарам станавы прыстаў і некалькі жандараў прыкацілі на брычцы ў вёску. Адразу пад'ехалі да ўказанай даносчыкам хаты. Схапілі Міхася Зенцюка. Потым да братоў Мярмонтавічаў падаліся... Асобнай брычкай, пад строгім наглядам, везлі ў Адэльск. З прыставам у адной параконцы сядзеў Міхась Зянцюк.

Дарогай прыстаў гаварыў яму:

— Ну што, даскакаўся, дачытаўся крамольнай газеты? У студзені мы адпусцілі цябе. А ты — у касінеры, у паўстанцкі атрад. Хаты паліць разам з Казімірам Хмарам, які яшчэ ў салдатах спяваў рэвалюцыйныя гімны. Возьмем, возьмем і яго.

Узялі. Праз нейкі час Зенцюка і Хмару адправілі радавымі ў амурскія батальёны. Астатнім прысудзілі найбольш строгія пакаранні...

(Справа № 387. «О крестьянах Иване и Михайле Зенцюках, Доминике и Иосифе Мермонтовичах и Казимире Хмаре».)

3

...На чалавеку зрэбнае адзенне, у лапцях. Кіёчак у руках — ідзе, абапіраецца на яго. Крочыць няспешна, як бы ўслухоўваецца ў гукі наваколля. Прыкмячае ўсё, што робіцца ў дварах вяскоўцаў, як паглядаюць на яго людзі, хаця самі яны больш маўчаць.

«Правільна, дзецюкі, правільна, — адзначае пра сябе дарожнік, — не кожнаму вуху давярайце свае думкі... Так і трэба, трымайцеся, хлопцы!..»

Ведаў ён, што сяляне маёнткаў Вялікая і Малая Лапеніцы пачалі бунтаваць яшчэ ў 1861 годзе. Адразу ж прыйшла туды рота салдат, жандары пачалі дапытвацца, хто падбухторыў вяскоўцаў на бунт.

Праўды не дабіліся, і спісалі ўсё на няцямнасць, неадукаванасць — усыпалі некаторым па некалькі бізуноў і пакінулі вёску. Спадзяваліся, што надоўга адпадзе ахвота бунтаваць.

Але ці не роўна праз год там зноў пачаліся хваляванні.

Нават калі прыехалі прадстаўнікі ўлады, не супакоіліся. Не дапамог і старшыня.

— Не будзем выконваць павіннасці па ўстаўной грамаце. А табе, старшыня, раім аднесці грамату назад у памешчыцкі двор, чуеш? Інакшай дарогі ў цябе няма, сам ведаеш, куды яна ў цябе ляжа.

Старшыня зразумеў, мужыкі не жартуюць, гатовыя на ўсё. Аднёс пану назад статутную грамату.

Той напачатку здзівіўся:

— Ну і дурні тваё сяляне! Бізуноў ім усыпаць — адразу паразумнеюць.

— Але і бізуны ўжо не дапамагаюць...

Пан маўчаў, нічога больш не казаў, задумаўся. Незадаволенасць узрастала ўсё больш і больш. Селянін толькі ўскрыкваў ад болю, стараючыся зразумець, як пазбавіцца ад таго болю. Але ж як толькі трываць, інакшага выйсця яшчэ не бачыў, не саспеў яшчэ.

Па фактах стыхійных бунтаў гарадзенскі губернатар, на падставе дасланых яму папер, пісаў 27 жніўня 1862 года ў Вільню: «*При разыскании повода к такому неповиновению крестьян местный становой пристав представил три письма, в которых изложено грозное и возмутительное влияние на настроение духа крестьян...*».

Дыктатару Каліноўскаму паказвалі тое данясенне чыноўнікі, якія спачувалі паўстанню, якія па першым воклічы маглі ўліцца ў шэрагі паўстанцаў.

Паказвалі перапісаныя і другія дакументы. Той жа рапарт, што паслаў прыстаў Гаркавіч з мястэчка Падароска адразу ж пасля таго, як даслаў першае, — пра хваляванне лапеніцкіх сялянаў. Гарадзенскі губернатар завёў адразу ж сакрэтную справу пра палітычнае становішча ў яго губерні і пра пастаяннае распаўсюджванне пракламацый.

Гаркавіч дакладаў пра тое, што ён пачаў сачыць за падзеямі бунтаўшчыкоў адразу пасля таго, як яны прынялі ўдзел у першых хваляваннях.

«*Ваша правасхадзіцельства! Я строга кіруюся тымі ўказаннямі, якія атрымаў з Вільні, з Вашай канцылярыі. Я днём і ноччу вывіжоўваў падазроных, прыслухоўваўся да іх размоў, прыкмячаў, дзе яны збіраліся купкамі, пра што гаварылі. Мне неабходна было даведацца, ці не маюць яны з кім-небудзь шкодных зносінаў і ці не падбухторвае хто іх да непадпарадкавання. Пагэтаму вымушаны далажыць вам, Вашае сіяцельства, што мне асабіста ўдалося даведацца, што паміж сялянамі разышліся нейкія бунтоўныя брашурныя пісьмы.*

Але як толькі я непрыкметна набліжаўся да сялянаў, яны адразу ж замаўкалі. Альбо пераходзілі на іншую тэму гаворкі — гаварылі пра кароў ці малако, пра ўраджаі ці дажджы... Сяляне, вымушаны далажыць Вам, трымаліся дружна, да іх зусім нельга было падступіцца.

Я добра разумеў, што ў дзёрзкіх сялянаў немагчыма будзе мне самому што-небудзь захапіць.

Але я знайшоў сабе памочнікаў — тайных і яўных. Выручыў мяне лапеніцкі поп Пратасевіч, які і перадаў мне тры крамольныя пісьмы. Сярод іх былі "Мужыцкая праўда" № 1 і невядомая беларуская вершаваная "Гутарка двух чарвякоў". Нягледзячы на ўсе экзекуцыі, лапеніцкія сяляне трымаліся ўпарта і ніяк не ішлі на збліжэнне з царскімі ўладамі.

У лістападзе 1862 года падароскі благачынны Васінскі данёс мне, што гарнастаеўскі валасны пісар Серкучэўскі чытаў, нікога не асцерагаючыся, сялянам "Мужыцкую праўду" непасрэдна ў Свіслацкай валасной канцылярыі...».

Ад вёскі да вёскі крочыў чалавек у зрэбным адзенні. З выгляду непрыкметны, невысокага росту, няпэўнага ўзросту. Па яго хадзе можна было меркаваць, што валацуга быў яшчэ ў маладой сіле. Калі ж ён стаяў на месцы і абапіраўся на свой кіёчак, расчэсваючы адной рукой кужэльную бараду, то і за састарэлага можна было яго прызнаць... Ён нічым не выдзяляўся сярод людзей — амаль усе хадзілі ў такіх апратках.

З правага боку вачам адкрылася капліца — драўляная, абшаляваная дошкамі. Капліца прытулілася да векавых ліп і старых бяроз. На галінах бярозы густа віднеліся круглыя кусцікі амялы — як усё роўна варанячыя гнёзды.

Чалавек чамусьці спыніўся каля капліцы, пачаў уважліва аглядаць яе. Потым скіраваў позірк на цвінтарышча з пахіленымі і счарнелымі ад часу крыжамі. Нечага спужалася вараннё, і жывое чорнае воблака, порстка ўзняўшыся вышэй дрэў, скіравала ў бок тракта, туды, дзе разыходзіліся дарогі, да старога моста, дзе бачыўся вузейшы гасцінец, абапал якога віднеліся свечкі стромкіх бяроз.

Да карчмы ўжо зусім блізка, мо з паўсотні крокаў. Яна стаяла леваруч ад дарогі, каля высокай састарэлай ліпы. Выдзялялася сярод тых, якія ён сустракаў на сваім шляху. Звычайна яны былі падобныя адна на адну — шэрыя, пахіленыя, неахайныя. За вярсту ад іх патыхала брагай і кіслай капустай. Гэтая была на высокім падмурку, з вялізным ганкам. Агароджаная прасторная вазоўня. Значыць, можна і заначаваць, распрогшы каня.

Чалавек падняўся па прыступках і прачыніў дзверы — зайшоў у прасторныя сені. Наведнікі тоўпіліся каля бочачкі з селядцамі, тут жа стаялі кадкі з капустай, гуркамі. У вялізнай скрыні, у кутку, жаўцеў авёс — коні ў падарожнага галодныя не будуць.

За акаванымі бліскучай меддзю дзвярыма, пераступіўшы парог, ён апынуўся ў светлай і прасторнай палавіне. Падлога была вышараваная дзеркачом — аж блішчэла. Выгабляваныя сталы стаялі пасярод залы і паўз сцены. Шырокія і доўгія лавы, вялікія вокны — па два з двух бакоў.

Хаця яшчэ быў не позні вечар, за дубовымі сталамі сядзелі мужыкі, гаманілі, медавуху разлівалі ў гліняныя кубкі. На яго ніхто не звярнуў увагі.

Прышэлец моўчкі сеў за стол, што прытуліўся ў кутку, — адтуль лацвей было глядзець за ўсёй залай. Ён не спяшаўся, таму не стаў гукаць таго, хто падасць яму піва.

Але з-за блакітнай перагародкі тут жа з'явілася нагнутая постаць карчмара — у чорнай камізэльцы, на галаве круглая ярмолка.

— Дзень добры шаноўнаму пану! Што пан загадае падаць?

— Мне паўкварты піва, горла прамачыць.

— Мо пан здарожыўся, то на перакуску ёсць у нас парасяціна, салёныя рыжыкі ды і моцныя напоі розныя?

— Не, — пакруціў адмоўна галавой госць, — пакуль піва, а потым пабачым. Але да піва селядца можна.

— Як пажадае вяльможны пан. Піва ў нас гжэчнае, асалода піць такое. Толькі што ад бровара прывезлі.

Госць агледзеўся. Пакуль гаварылі з карчмаром, яшчэ падышлі мужыкі. Паселі, хто дзе. Заказвалі сабе сівухі, прыкусвалі капустай ці гурком, селядцом. На большае, мусіць, грошай не хапала.

У правым кутку ад дзвярэй, схіліўшы галаву над сталом, глядзеў у столь і спяваў напаўголаса не стары яшчэ дзяцюк, паныла цягнучы незразумелую мелодыю:

Пілі мы гарэліцу, ой пілі,
Га! Га, налі, карчмар, яшчэ налі...

Валасы звісалі да самага стала, хавалі яго твар. Ён зноў і зноў распачынаў сваю песню, не зважаючы ні на кога. Прыслухаўшыся, можна было падумаць, што чалавек плача і вылівае свае слёзы разам з болем, адначасова стваралася ўражанне, што чалавек пасміхаўся з самога сябе...

— Езус пахвалёны! — вывеў з задумення чыйсьці зычны голас.

— Пахвалёны, добры чалавек!

— Ці можна да цябе падсесці? — Побач стаяў чалавек у зіпуне, глядзеў даверліва, камечыў у руцэ шэрую магерку.

— А чаму б не, месца ўсім хопіць, — адказаў ціха, запрашаючы прысуседзіцца. — І мне весялей будзе.

— Ото дзякуй, — абрадаваўся новы наведнік, паклаў магерку побач з сабой на лаўку.

Агледзеўся, крутануў галаву ў адзін бок, у другі, як шукаючы каго.

Пілі мы гарэліцу, ой пілі,

Га! Га, налі, карчмар, яшчэ налі...

— Відаць, ты не тутэйшы, — пацікавіўся, не адрываючы позірку ад чырвонай паркалёвай занавескі, за якой знік карчмар.

— Не. З-пад Вільні я, не так і далёка адсюль.

— Ото я бачу, і апранаха ў цябе не нашая, і гаворка трошкі адрозніваецца, — сусед скончыў свае агледзіны. — Мяне завуць Казімір Атрушкевіч. А цябе?

— Ясь. Вітажэнец.

Адказаў неахвотна, не ведаючы, што за чалавек перад ім і чаго дамагаецца. Распытваецца дзеля вясковай цікаўнасці ці мае што на мэце?

Казімір хмыкнуў, падкруціў абвіслыя вусы:

— Во якое супадзенне — Яська ды яшчэ з-пад Вільні. Мо яшчэ Яська-гаспадар?

«Не, позірк не насцярожаны, — падумалася, — і ў голасе няма той вывіжоўнай цікавасці, што ў шпігаў, значыць, на размову напрошваецца, адвесці душу хоча...».

— А што, непадобны? — хітра, спадылба, зіркануў на Казіміра. — Не таго гатунку?

Да іх у гэты момант падышоў карчмар, паставіў перад Ясем кварту з півам, парэзаны селядзец з цыбуляю на гліняным сподку.

— Табе што прынесці, Казімір? — звярнуўся ён да новага наведніка — пэўна, ведаў яго.

Той узняў галаву, паглядзеў на карчмара, абыякава праказаў:

— А тое, што і заўсягды, Маісееў улюблёнец! Хоць Майсей і не загадваў табе, Іцка, спойваць праваслаўны народ, але ты харошы чалавек. І ў доўг наліць можаш, і рубля пазычыць...

Іцка зрабіў выгляд, што пакрыўдзіўся:

— Вуй, ну хіба так казаць можна пра беднага іўдзея? Чаму я спойваю людзей? Я ім весялосць даю, радасць. Прыйдуць сюды, пагамоняць, паспяваюць, душу адвядуць, а ты — «спойваеш». Я ж не прымушаю піць — во чалавек не захацеў маёй сівухі, дык півам душу адвядзе...

Казімір крутануў галавой, паглядзеў на Яся, з усмешкай прамовіў:

— Не прымушаеш? А аканомаву сівуху, што табе пастаўляе, паспрабуй не выпі, дык ён і так тыя грошы адбярэ... Жывадзёры вы, з ім заадно. Ды ладна, Іцка, цябе не пераробраеш — нясі тое, што на стол просіцца...

Пацiснуўшы пакрыўджана плячыма, «маісееў улюблёнец» пайшоў у свой закуток, а Казімір наўздагон хмыкнуў напаўголаса:

— Не спойвае ён, габрэй, яшчэ і як мужыка спойвае.

Трохі памаўчаўшы, зноў звярнуўся да Яся:

— Дык мы пра гатунак... Яська-гаспадар? Вітажэнец? Ну, няхай не ты сам, дык мо сустракаўся, бачыў таго Яську-гаспадара з-пад Вільні?

Пілі мы гарэліцу, ой пілі,

Га! Га, налі, карчмар, яшчэ налі... — працягваў цягнуць хрыпатым і надрыўным голасам чалавек.

Казімір перайшоў на шэпт.

«А ці не залішне ты цікаўны?» — падумаў пра суседа Ясь, напружана гледзячы у блакітныя вочы вяскоўца.

— Пра якога гаспадара Яську ты ў мяне пытаешся?

Казімір дастаў з-за пазухі складзеную ў некалькі столак паперчыну, паклаў перад сабою. Прыкрыў яе напрацаванай, як не чорнай, далонёй. Яна была павернутая так, каб можна было прачытаць суседу насупраць самы ніжні радок, прашаптаў:

— А пра гэтага, васпане, пра гэтага Яську. Мо калі жыццёвыя дарогі і перакрыжоўваліся? Вось мы маем яго «Мужыцкую праўду», а самога і ў вочы не бачылі. Мо найміт які з царскага двара, а мо і падбухторшчык які да паўстання. Мы падымемся, а ён — шусь! — ды і ў карчы, туды, дзе ваўкі клыкастыя, дрыгва бяздонная, — га?

Вітажэнец усміхнуўся, адпіў колькі глыткоў піва з куфля, пра якое нават забыўся, уражаны быў ад нечаканага павароту размовы.

— Чытаць умееш, Казімір?

— Ты лепей спытай, ці ведаю я змест гэтага нумара.

— Добра. Спытаю. Адкажы, пра што напісана ў ім.

Не адымаючы рукі ад паперы, але прысунуўшы яе бліжэй да сябе, набраўшы паветра ў грудзі, падрыхтаваўся нешта сказаць, але ў гэты ж момант да іх падышоў карчмар. Ён моўчкі паставіў перад селянінам палову штофа сівухі, смажаніну з цыбуляй, некалькі кавалкаў чорнага хлеба.

Казімір толькі кіўнуў галавой — падзякаваў. Карчмар, бачачы, што перабіў ім размову, тут жа і адышоў ад іх.

— А напісана ў газетцы вось пра што. «*Маскаль то хітры, ён-то, дзецюкі, хоча, каб не даці нічога, а народ думаў, што ўжэ мае ўсё як належыць. Не мерыўшы, судзеце хаця з гэтага аб яго хітрасці. Два рокі ўжэ таму, калі яшчэ ніякіх маніхвэстаў а вольнасці не аб'яўлялі, народ у Пецярбургу, Маскве і па цэлай Расеі пачаў вельмі крычаці, што калі ронд не дасць яму вольнасці, то ён цэлаю грамадою 19 фэвраля збунтуецца. Тагды цар, бачу, збаяўся і вялеў сэнатаві з'ехаціся, а народаві аб'явіць, што ў посце вольнасць дастане. Народ дурны паверыў да і разышоўся, а цар, з сэнатам паталкаваўшы, як мінула трывога, так і аб'явіў у мейсцу вольнасці маніхвэст, а ў маніхвэсце прыказывае мужыкам служыць да часу паншчыну па-старому, а па-новаму заплаціць больш грошай у казну на пісараў, пасрэднікаў, да і чорт іх ведае на што. Судзеце ж цяпер самі, чы ж не ашуківаюць нас?..*»

Казімір сцішыў голас, агледзеўся вакол, забыўшыся на сівуху і вячэру:

«*Но не на доўга здасца ім круцельства, бо, як я казаў, мы ўжэ пазналі, што нам не маніхвэстаў, а вольнасці патрэба — і то вольнасці не такой, якую нам цар схоча даці, но якую мы самі, мужыкі, паміж сабою зробімо. А для таго, дзецюкі, каб ніхто вас не мог ашукаці, цяпер ужэ талкуйце паміж сабою, якой вам вольнасці патрэба і якім адно спосабам мужык яе дастаць можа. Толька, дзецюкі, смела, бо з намі Бог і праўда, а калі мы з Богам, то з намі ваяваці трудна, бо боска моц вяліка, а народу многа.*

Так з гэтага пісьма і відна: што няма чаго ждаці ад нікога, бо той толька жне, хто пасее. Так сейце ж, дзецюкі, як прыйдзе пара, поўнаю рукою — не шкадуйце працы, — каб і мужык быў чалавекам вольным, як е на цалюськам свеце. Бог нам дапаможа!!!

Яська-гаспадар з-пад Вільні».

— Адкуль у цябе газетка? — спытаў Вітажэнец, здзівіўшыся, як субяседнік прачытаў усё па памяці.

— Ехаў адзін чалавек у карэце, па тракце ехаў. Ішоў касец з касьбы. Карэта спынілася, выйшаў падарожнік, во як ты акурат ростам, і даў касару пук газет. А той касец — Мацей Цюхна — мой сусед. Мы носім газеты па ўсіх вёсках, раздаем людзям. Вечарамі збіраемся ў каго, чытаем... Я чытаць не ўмею, толькі запамінаю ўсё. Кожнае слова памятаю. А табе магу гэтую газету даць, «Мужыцкая праўда» называецца. Калі ты ўмееш чытаць, васпане. Умееш?

Ясь усміхнуўся, ледзь заўважна кіўнуў галавой:

— Трошкі, Казімір, умею, дзякуй Богу! А дзе твой сусед, спадар Казімір?

Чалавек нахмурыўся, моўчкі наліў сабе сівухі, прамовіў:

— Зямля яму пухам.

«Не хлусіць, значыць, — падумаў пра сябе Вітажэнец, — ведае пра тое. Пра расстрэл і ў “Колоколе” было надрукавана».

Казімір прыкусіў скарынкай хлеба, задумаўся, уздыхнуў.

— Харошы чалавек быў мой сусед. Дужа харошы. Разумны. Чытаць і пісаць умеў. Чаго не ўмею я.

Жаваў без смаку, глядзеў некулы ўглыб стала. А потым нечакана ажывіўся, паглядзеў на Яся, пацікавіўся:

— Слухай, Яська з-пад Вільні, мо гэта ты яму і даваў той пук газетак?

Глядзеў даверліва ў вочы, чакаў адказу.

— Я. І цяпер у мяне з сабою ёсць.

— О, як добра! Сам Бог паслаў нам сённяшнюю сустрэчу! Вось цяпер я з ахвотаю пасмакую сівухі! Пачаставаць цябе, Ясь?

Вітажэнец адмоўна пакруціў галавой.

— Тады ўсё роўна мы вып’ем за гэта! Ты — піва, а я — гарэліцу.

Нават стукнуліся бакамі пасудзіны, як бы змацоўваючы сваё знаёмства.

— Раскажы пра сябе, Казімір.

Казімір зноў каўцянуў колькі глыткоў сівухі, паглядзеў на Вітажэнца:

— Што расказваць пра сябе? На Каўказе служыў, за цара-бацюхну жывата не шкадаваў. З генерал-маёрам Сляпцовым служыў. Выдатны быў чалавек! Сябар Міхайлы Лермантава, паэта. Калі вучыліся ў школе гвардзейскіх юнкераў і падпрапаршчыкаў, сядзелі за адной скамейкай. Загінуў генерал, як я даведаўся, у 1851 годзе. Мы

з Шамілём ваявалі. Шаміля во як цябе блізка бачыў, праваднiком быў у Хаджы-Мурата...

— Глядзі ты, — здзівіўся Ясь, — ёсць пра што ўспомніць...

— Ёсць, братка, ёсць... Паранены, пакрамсаны шамілёўскімі шаблямі, а які мяне д'ябал паслаў туды ваяваць, і сам не ведаю. Нескароны народ горцы — гордыя, адважныя і смелыя. Тайна я сябраваў з адным горцам, давяраў я яму, як і ён мне.

— А якія настроі былі сярод салдатаў, з якімі ты служыў?

— Ды якія настроі... Ад дома адарвалі на дваццаць пяць гадоў, а ў кожнага дома бацькі, якія не могуць пракарміцца, і салдат нічым памагчы не можа... Хто жонку пакінуў з дзецьмі, а хто адзінокіх бацькоў... Паміж сабой пагаворым, як бядотна жыць на свеце, — і ўсё. Некалькі салдат уголас загаварылі, што жыць так нельга, і не ведаем, куды яны падзеліся... Вось бы нам такую тады б газетку, як гэтая, ды назвалі б яе «Салдацкая праўда», то мы шмат чаго зразумелі б...

— А з гэтай, «Мужыцкай праўды», мужык зразумее? — папытаўся Ясь пра галоўнае. — Ці пра тое расказвае і вучыць Яська з-пад Вільні?

— Пра тое, што трэба. Баяцца яе царскія служкі.

Вітажэнец усміхнуўся, абрадаваўся, пачуўшы такое.

— А цяпер адкажы мне, Казімір, на галоўнае пытанне — ці гатовыя падняцца дзецюкі з вёсак? Ці можа на іх пакласціся паўстанне?

— Гатовы. Праўда, не ўсе, але большасць чакае толькі сігналу. Калі ён будзе, Ясь Вітажэнец?

— Будзе. Мала ўжо засталося часу да таго дня.

— Хутчэй бы.

Вітажэнец дастаў з шэрай паношанай кайстры пачак газет, абгорнутых старым рыззём, паклаў побач з Казімірам на лаўку.

— Схавай!

У імгненне вока сусед Цюхны засунуў пададзенае за пазуху.

Вітажэнец даеў селядзец, дапіў піва. Казімір дапіў рэшту сівухі. Маўчалі. За суседнімі сталамі гаварылі пра адвечнае дзецюкі, лаючы сваіх жонак, тых, хто прыцясняў іх, не даваў вольна дыхнуць...

«Во харошы момант папытацца ва ўсіх пра жыццё-быццё, ды карчма — не месца для такіх размоваў. А сабраць іх у іншым месцы немагчыма... Добра, што сустрэўся Казімір, няхай і раскажа пра іх гутарку, ды толькі не прызнаецца, з кім бачыўся...».

— Мне пара, Казімір, ссутоньвацца пачало ўжо, — паглядзеў на шэрае акно Ясь. — Я пайду адзін, не праводзь мяне.

— Куды цяпер пойдзеш, гаспадар з-пад Вільні? Мо заначаваў бы ў мяне — час цяпер неспакойны, усюды шпікі царскія шныраюць.

— Таму і не хачу, — растлумачыў Вітажэнец. — Яны палююць за мной, мне трэба быць асцярожным. Таму бараду прыклеіў сабе.

— Добра. Згодзен. Што на развітанне скажаш?

— Каб мужыкам перадаў газеты. Каб сказаў ім, што хутка грымне гром і пачнецца навальніца.

За ім, відаць, назіраў карчмар, бо, пабачыўшы, што госць дапіў піва, падышоў да яго.

Вітажэнец выклаў грошы. Падзякаваў.

— Будзем рады вас зноў бачыць у нас, — нахіліўся ў паклоне карчмар. — Добрым гасцям мы заўсёды рады.

Ніхто не заўважыў, як Кастусь Каліноўскі пакінуў карчму.

...Праз хвіліну яго паглынула цемра, схавала ад чужога позірку.

4

Расія пацярпела паразу ў Крымскай вайне 1853–56 гадоў. На расійскі трон у 1855 годзе узышоў цар Аляксандр II. Наступіла нейкая зладжанасць расійскай палітыкі ў адносінах да Каралеўства Польскага.

Прыйшла «вясна» — так званая севастопальская адліга і ажыўленне эканамічнага і культурнага жыцця.

У Варшаве заснавана — у 1857 годзе — Медыцынская хірургічная акадэмія, а праз год ствараецца Сельскагаспадарчае таварыства. Кіраўнік яго — А. Замойскі.

Акрамя гэтага ліквідоўваецца мытная мяжа з Расіяй — у 1851 годзе. Удала ўкараняецца эканамічна-палітычная кан’юнктура, якая з’яўляецца буйным штуршком у развіцці прамысловасці, сельскай гаспадаркі, гандлю, росквіт гарадоў, асабліва Варшавы.

Але насуперак гэтаму, ці ў дадатак да гэтага, пад канец пяцідзясятых гадоў, пад дэвізам сацыяльных рэформаў і барацьбы за незалежнасць і самастойнасць, значна актывізаваліся ўсе слаі грамадства на тых землях, якія анексіравала Расія.

Найбольш яскрава праявілася тое ў вёсках Каралеўства Польскага, а гэтак жа Літвы і Беларусі (Ліцвініі). Абвастрыліся зямельныя ка-

нфлікты. Пашыралася незадавальненне ад прымусу адбываць паншчыну. Гэта адчувалі тыя, хто быў набліжаны да расійскага цара, — тое найбольш адчуваў і ведаў цар.

1861 год... Аляксандр II нечакана для многіх выдае распараджэнне аб вызваленні сялянаў ад прыгонніцтва. У тое цяжка было паверыць, і сяляне напачатку сапраўды не верылі «добраму цару-бацюхну». Распараджэнне не толькі адмяняла паншчыну, а яшчэ і давала сялянам права ўласнасці на тую зямлю, якую яны доўгі час апрацоўвалі. За мізэрны выкуп.

Шмат каго гэта радавала, але не ўсіх. Асабліва тых, хто жыў у Каралеўстве Польскім, у Літве, Беларусі і ва Украіне. На тыя землі распараджэнне не распаўсюджвалася. Гэта дадаткова абвастрыла сітуацыю ў вёсцы.

У навучальных установах Кіева, Масквы і Пецярбурга, як грыбы пасля дажджу, пачалі ўзнікаць патаемныя, канспіратыўныя арганізацыі сярод студэнцкай моладзі. А студэнты ў асноўным — выхадцы з Літвы, Беларусі і Украіны. Нават у Акадэміі Генеральнага штаба ў Пецярбурзе афіцэр расійскай арміі Зыгмунд Серакоўскі арганізаваў польскі тайны гурток афіцэраў, да якога быў далучаны і капітан Яраслаў Дамброўскі. Яго імя пазней увойдзе ў гісторыю як аднаго з будучых і актыўных кіраўнікоў Парыжскай камуны 1871 года.

А ў Кіеве пачаў дзейнічаць Тройніцкі саюз, які здолеў аб'яднаць польскіх і ўкраінскіх студэнтаў.

Тайныя саюзы пачалі ўзнікаць таксама ў навучальных установах Варшавы — Акадэміі мастацтваў і Медыцынскай хірургічнай акадэміі.

Палітычную эміграцыю на той час узначаліў Л. Мераслаўскі. Ён пільна сачыў за падзеямі, якія бурна пачалі развівацца на шырокай тэрыторыі.

Пачынаючы ўжо з 1860 года ў Варшаве і яе правінцыях, а затым ужо і Літве, адбываюцца патрыятычныя выступленні. Прычыны быццам бы бяскрыўдныя — з нагоды нейкай даты, нейкай урачыстасці. Яскравы прыклад пераможнай барацьбы за аб'яднанне Італіі, якую ўзначаліў Джузепе Гарыбальдзі, спрыяў пашырэнню патрыятычнага руху сярод польскага грамадства і яго імкнення да аб'яднання Каралеўства Польскага з землямі Літвы, Беларусі і Украіны.

У год адмены прыгоннага права ў Гародні адбылося ўрачыстае святкаванне заключанай там у 1413 годзе Польска-літоўскай уніі

з непасрэдным удзелам прадстаўнікоў тых земляў. Кола пратэсту хаця і пакрысе, але набывала нейкі рух.

...Браты Каліноўскія ўваходзяць у рэвалюцыйны гурток афіцэра генеральнага штаба Зыгмунда Серакоўскага і капітана Ярослава Дамброўскага.

Знаёмяцца з Кіркорам і Шаўчэнкам.

. . . .

Вераніка Рыбінская выдзялялася сярод жанчын Мастаўлянаў.

Сымону Каліноўскаму яна прыглянулася з самай першай сустрэчы, калі ўбачыў яе, як яна выходзіла з касцёла. Адразу да яе падысці не асмеліўся — стаяла з бацькамі, а вось калі сустрэлася яму адна, на вуліцы, несла кошык з велікоднымі пірагамі, накрытымі вышыванай сурвэткай, наважыўся загаварыць з ёю. Размова была кароткай, па некалькі слоў прамовілі, але і таго было дастаткова, каб ён прыняў цвёрдае рашэнне: «Вераніка павінна стаць маёй жонкай!..»

Тлумачыў яе бацькам, калі прыйшоў прасіць рукі іх дачкі:

— Родам з Рэплі, ёсць такая мясцінка непадалёк адсюль. Выхаванне меў дамашняе. Беззямельны я, так ужо сталася... Але маю гордае званне — шляхціц. Ведаю, гэта не багацце, але яно будзе, калі я стану ўладальнікам майстэрні ільняных вырабаў і калі за добрую памочніцу ў мяне будзе Вераніка. Бацька Стэфан і маці Тэрэзія для гэтай справы паабяцалі мне выдзеліць грошы... І вось у пацвярджэнне маіх намераў...

Паклаў на стол некалькі абрусаў, стос сурвэтак. Аздобленыя ўзорамі, нацыянальным арнаментам.

— Гэта я іх зрабіў сваімі рукамі. Маю такое захапленне — вырабляць рэчы з ільну і баваўны.

Бацькі Веранікі былі ўражаныя. Загадзя ведала, што бацькі дадуць згоду на шлюб, вунь як абрадаваліся, значыць, і Сымон спадабаўся ім...

Дваццаць першага красавіка 1833 года нарадзіўся першынец — сын. Назвалі яго — Віктар Отан Сямёнавіч Каліноўскі.

А другога лютага 1838 года на свет з'явіўся новы нашчадак. Нованароджанага сына двойчы запісалі ў хросныя кнігі Ялаўскага прыходскага касцёла — шостага лютага яму даюць імя Вікенцій, а чацвёртага красавіка, як і належыць католіку, два імені — Вікенцій Канстанцін.

Растуць, падымаюцца сыны, а на маці як прагневаўся за нешта Бог. Мо таму, што без кахання выйшла за Сымона. Але якое магло быць каханне, калі сёння пабачыліся, а праз дзень-два жонкай стала... Ніштаваты аказаўся чалавек: і дабрачы, і працавіты, і да дзяцей адносіўся добра. Хіба што пастаянна ўнураны быў у сябе, сваёй майстэрняй заняты, хаця вялікага багацця тая і не прыносіла...

Пасля першых двух сыноў нарадзілася дзіцё — Бог забраў... Нарадзілася другое — той жа лёс. Так і з трэцім, і чацвёртым... І з пятым, і дзясятым...

Красавік выдаўся сонечным, цёплым. Чакалася, што калі пачнецца травень, усё будзе ў маладой лістоце. Глядзіць Вераніка ў прачыненае акно, на зялёныя галіны бярозы, шчымлівая трывога агортвае яе душу. З ложка не ўстае, бо вось-вось павінны пачацца роды... Бабка-павітуха, старая Вікця, сядзіць пастаянна каля яе.

Калі ж адлучылася па сваіх клопатах да суседзяў, Вераніка паклікала Віктара.

— Сынок, а дзе брацік?

— У двары, мама, а што?

— Пакліч, Віця, яго, пагаварыць з вамі хачу.

Не адчуваючы матчынай трывогі і заклапочанасці, выбег у двор, адшукаў брата, праказаў:

— Маці нас кліча... Нешта сказаць хоча. Пайшлі.

Кастусь у сваім пяцігадовым узросце яшчэ не ведаў, што ў кожнага чалавека ёсць нейкія прадчуванні, прадказанні... Адно трывога авалодала ім. Малодшы сын падышоў бліжэй, стаў каля галавы маці. На яе твары ён убачыў пакуты і боль, ад чаго ў самога сціснулася сэрца. Побач стаяў Віктар.

— Як хораша на вуліцы... — паглядзела маці ў акно. — Дажыць бы да наступнай вясны, але... Усё ў руках Бога. А я вось «Кабзара» не дачытала, што бацька прынёс мне.

Сыны пераглянуліся, не ведаючы, як аднесціся да яе слоў, а маці працягвала:

— Чаго я вас паклікала, сыночкі мае? У кожнага чалавека ёсць парог, які ён пераступае, ідучы ў вялікае жыццё, і калі вяртаецца, таксама пераступае парог... Я блізка каля свайго другога парога.

— Мама... — паспрабаваў нешта сказаць ці запярэчыць Віктар.

— Не перабівай, сын, бо мне цяжка гаварыць, і магу не паспець выказаць усё. У нас была б вялікая сям'я, калі б Бог не загневаўся на мяне... Дванаццаць было б у вас братоў ці сястрычак... Я марыла пра вялікае і цікавае жыццё, любіла чытаць кнігі, вершы любіла чытаць, пра гісторыю нашага краю хацела больш даведацца... Мой бацька, а ваш дзед, хацеў мяне ў Пецярбург адправіць вучыцца... Я вельмі гэтага хацела. Але сустрэўся ваш бацька, і дарога замест Пецярбурга прывяла ў Мастаўляны... І тут я аказалася як у клетцы. Кожны з нас, дзеці, знаходзіцца ў нябачнай клетцы. І кожны імкнецца вырвацца з той клеткі. Вырывайцеся і вы з яе, як пойдзеце па жыцці... Я спрабавала што-кольвечы запісваць, весці нешта накшталт дзённіка. Напісанае хавала ад бацькі, не хацела, каб ён нешта прачытаў і быў у крыўдзе на мяне за шчырасць. Сшытак я аддала бабе Вікці. Вырасцеце, прачытаеце. А цяпер... Дайце, сыны, мне вашыя рукі.

Кастусь падаў левую, а Віктар правую руку.

Маці злучыла іх, сціснула, колькі ставала сілаў.

— Ніколі не разлучайцеся... Ніколі не крыўдзіце адзін аднаго. Вам будзе цяжка, без дапамогі цяжка, але вы павінны спадзявацца толькі на саміх сябе...

На вачах Віктара выступілі слёзы. Ён шмаргануў носам, апусціў галаву.

— А цяпер ідзіце з Богам! І не забывайцеся пра мяне.

Прыйшла баба Вікця. І адразу ж у пакой да парадзіхі.

Прыйшоў пад вечар і Сымон Каліноўскі.

А потым пачуўся крык маці. Сыны памкнуліся да яе ў пакой, але бацька адмоўна пакруціў галавой:

— Нельга да яе... Там баба Вікця ўпраўляецца. Можа, у вас брат ці сястра народзіцца.

Крык мацнеў, Сымон курыў і круціў нервова галавой...

А пасля стала ціха. Бацька прыслухаўся, ускочыў з лаўкі, памкнуўся да дзвярэй. На ганак выйшла баба Вікця, надрыўна абвясціла:

— Ніхто не нарадзіўся... Вераніка памерла, а разам з ёю і дзіцятка... Хлопчык...

Бацька, не ведаючы, што рабіць, кінуўся да дзяцей, не помнячы сябе. Абняў іх, прытуліў да сябе, заплакаў. Следам за ім заплакалі і сыны.

Гора, вялікае і несуцешнае гора абрынулася на іх сям'ю. А ўсяго трыццаць сем гадоў пражыла жанчына...

А неўзабаве ў хаце з'явілася мачаха — Лазарэвіч. Яна адразу ўзяла кіраўніцтва гаспадаркай і фабрыкай у свае рукі. Бацькі далі грошай, што прасіў Сымон, і яны ўдваіх з жонкаю купілі фальварак Якушоўку ў Ваўкавыскім павеце. У іх ужо налічвалася дзвесце дваццаць дзесяцін зямлі. Уся сям'я пераязджае ў Якушоўку. Але дзіцячыя сэрцы братоў належаць Мастаўлянам, яны часта наведваюцца туды. І не толькі на родныя мясціны, дзе прайшло дзяцінства, а найперш да магілы маці.

Лазарэвіч нарадзіла Сямёну пяцёра дзяцей.

А праз нейкі час у той жа Свіслацкай гімназіі ў канцылярскай кнізе «Аб вучнях, якія паступілі ў вучэбныя ўстановы Беларускай вучэбнай акругі на 1847/48 вучэбны год» з'явіўся запіс: *«Спіс вучняў 1 класа. № 28 — Каліноўскі Вікенцій-Канстанцін Сямёнаў сын»*.

Віктар у гэты ж час вучыўся ў чацвёртым класе гімназіі.

Ужо тады хлапчукі зачытваліся творамі Тараса Шаўчэнкі, а ў Вільні выйшла «Сялянка» Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, першая кніга першага беларускага прафесійнага пісьменніка. А яшчэ праз два гады выйшаў у свет «Маніфест Камуністычнай партыі».

Віктар, сабраўшы вакол сябе навучэнцаў, тых, каму давяраў, расказваў пра тое, што адбыліся арышты сяброў «Саюза літоўскай (беларускай) моладзі».

— І што стала з імі? — папытаўся аднакласнік Віктара Нікадзім Сахвоцкі.

— Што? На катаргу саслалі. Братоў Далеўскіх. А Зыгмунта Серакоўскага адправілі ў салдаты.

— Што неабходна рабіць нам? — дапытваліся сябры, прызнаючы Віктара, ведаючы, што ён і больш за ўсіх разбіраецца ў рэвалюцыйных падзеях, і не па гадах дарослы, мае мудрасць і розум.

— Не забываць пра тое, што ў Вільні расстраляны выдатнейшы сын польскага народа — рэвалюцыянер Шыман Канарскі. Яго бліжэйшага сябра, паэта, прарока і трыбуна, якога мы можам смела аднесці да кагорты беларускіх рэвалюцыянераў — Францішка Савіча — саслалі на Каўказ простым салдатам. Гэта Савіча словы: «*Патрэбен муж з сэрцам Вашынгтона і Іпсілантыя, з сілаю і розумам Напалеона. З пінскіх балот і курных хатаў, пэўна, выйдзе гэты герой*». Таму не будзем адчайвацца і мы.

— Не будзем! — падтрымаў брата Кастусь. — Назапасім у сваіх сэрцах цярпенне і мужнасць для будучага змагання.

— Правільна, дружа! — адобрыў яго словы прамоўца. — Нам пра гэта падказвае рэвалюцыя ў Кракаве. Недарэмна аддаў жыццё яе правадыр — малады польскі рэвалюцынер-дэмакрат, па ацэнках сучаснікаў таленавіты і адораны Божай ласкай Эдвард Дамбоўскі. Заходняя Галіцыя ўскалыхнула ўсю Еўропу. Там адбылося паўстанне сялянаў супраць сваіх прыгнятальнікаў — памешчыкаў. Сяляне нашага краю — Беларусі і Літвы — мараць зрабіць тое ж самае, што і іх браты ў Галіцыі.

— Калі гэта будзе? — не вытрымаў, папытаўся гімназіст Веніямін Гданоўскі. — І ці будзе тое?..

Маўчаць гімназісты. Разумеюць, што ў іх адбыліся не простыя пасядзелкі, а нешта больш адметнае...

Віктар, найбольш за ўсіх адчуўшы значнасць гэтай падзеі, прапанаваў:

— Назавем нашую групу «Маладыя змагары». Паклянемся ў еднасці і вернасці агульнай справе. Далучыце свае рукі да маёй.

І ён выдаўжыў руку, сціснуўшы яе ў кулак.

Да яго падыходзілі «маладазмагарцы», клалі даланю на яго руку, ашчэплівалі, сціскалі. Усе дзесяць чалавек, што прыйшлі ў закінуты і стары будынак, змацавалі агульны кулак.

Самы апошні, завяршыўшы жывую гару рук, паклаў сваю далонь Вікенцій Канстанцін Каліноўскі.

...Неўзабаве Свіслацкая гімназія ператвараецца ў пяцікласнае павятовае вучылішча. Віктар Каліноўскі працягвае навучанне ў Гродзенскай гімназіі. Яго брат застаецца ў вучылішчы. Кіруе «Маладымі змагарамі» Вікенцій Канстанцін.

Аднойчы вартаўнік вучылішча падслухаў гутарку юнакоў і тут жа данёс дырэктару вучылішча.

Калі ж юнака выклікалі ў кабінет дырэктара, Кастусь здзіўлена спытаў:

— У чым мы вінаватыя? Тады хай разам з намі адказвае і настаўнік літаратуры Зыгмунт Янавіч.

— Чаму ён? — уперыўся дырэктар Янушоў чорнымі вачыма ў хлопца.

— Ён нам даў заданне напісаць да Новага года вершыкі, прысвечаныя нашай вучобе. Ды на кожнага выкладчыка... Мы сабраліся ў адрынцы і разам пісалі іх.

Янушоў не паверыў у шчырасць Кастуся, перапытаў:

— Дык чаму ж вы ў класе не збіраліся? Вам жа ніхто не забараняў.

— Дык той жа вартаўнік падслухае нейкае нашае слова. Пераверне яго дагары нагамі. І бяжыць потым да вас з даносам. Такое ж было месяц назад. То ж вы прасілі тады напісаць агульны ліст нашага класа з нашымі прапановамі і пажаданнямі. А тут вось зноў...

Дырэктар яшчэ раз пільна паглядзеў на гімназіста, зразумеўшы, што ніякіх падстаў няма падазраваць хлопцаў у нечым, перапытаў:

— А да Новага года вы паспееце напісаць?

— Ды мы амаль заканчваем!

— Ідзіце, Каліноўскі!

А яшчэ і не пачыналі пісаць тыя вершыкі. Прыйшлося добра папацець гурткоўцам, каб выканаць просьбу настаўніка, — каб яго не падвесці і свайго завадатара Кастуся Каліноўскага.

...Віктар скончыў гімназію, прыехаў у фальварак да бацькі.

— Куды цяпер, Віктар? — папытаўся брат. — З'едзеш?

— З'еду. У Маскву. Паступаць буду ва ўніверсітэт. На медыцынскі.

— Мне як далей кіравацца?

— Давучвайся. А там пабачым. Але паасобку мы жыць не будзем.

— Добра.

1855 год...

Скончыўшы вучобу, Кастусь Каліноўскі едзе ў Маскву да Віктара: ён паклікаў брата да сябе.

Завітаў да яго на кватэру. Падаўся ён брату схуднелым, хворым.

— Віншую цябе, дваранін Каліноўскі!

Брат недаўменна паглядзеў на Кастуся, чакаў тлумачэнняў.

— Значыць, не ведаеш яшчэ. Сенат зацвердзіў пастанову аб наданні Каліноўскім дваранскага звання.

— А-а, вось яно што, — кісла ўсміхнуўся Віктар. — Дабіўся-такі бацька свайго, цяпер да яго і не падступішся — заганарыцца...

— Яшчэ б... — заўсміхаўся брат, ведаючы, што гэта за такое дваранскае званне, і што яно дае.

Брат частаваў Кастуся гарачай гарбатай з пернікамі, распытваў пра сяброў, пра Якушоўку і Мастаўляны. Радаваўся, калі чуў прыемнае, хмурыўся, калі навіна была не з радасных ды яшчэ датычыла іх сям'і ці родных.

— Ну, пісаў гарадзенскаму павятоваму прадвадзіцелю дваранства?

— Пісаў.

— І — што? Атрымаў пасведчанне аб беднасці?

— Вось яно, — падаў брат шэрую паперчыну.

— *«Для падачы ў Маскоўскі ўніверсітэт пасведчанне аб беднасці двараніна Вікенція Канстанціна Каліноўскага...»*. Добра. Заўтра ж пойдзем разам дабівацца для цябе месца студэнта...

Усё было добра, так сталася, як і жадалася: Кастусь Каліноўскі стаў студэнтам, як брат, пачаў заводзіць новых сяброў, наведваў лекцыі.

Ды злы лёс умяшаўся ў жыццё. Данеслі рэктару, што студэнт медыцынскага факультэта Віктар Отан Каліноўскі разводзіць крамолу ў сценах вучэбнай установы, стварае тайныя рэвалюцыйныя гурткі... А раз ёсць данос, яму патрэбна даваць ход.

Асцерагаючыся, што гэтая справа атрымае працяг, могуць дакапацца да тайнаў стварэння суполак, Віктар, не раздумваючы, пакідае вучобу ў Маскоўскім універсітэце.

— Навошта нам гэтая медыцына? — падтрымаў яго Кастусь. — Для будучай справы яна мала чым спатрэбіцца. Нам трэба іншая адукацыя. І яе мы набудзем у Пецярбурзе.

— І я за тое. Ды галоўнае — мы будзем разам, адзін каля аднаго.

І ў ліпені браты Каліноўскія падаліся ў Пецярбург.

...Пад вечар, калі збольшага спала спякота, а пачатак жніўня азнаменаваўся страшэннай гарачынёй, прыйшоў на кватэру Віктар, з парога яшчэ спытаў у брата:

— Памятаеш, як арыштавалі ўдзельнікаў «Саюза беларускай моладзі»?

— Памятаю. Браты Далеўскія і Зыгмунт Серакоўскі.

— Так, так... Колькі месяцаў таму назад вярнуўся Зыгмунт. Ён разам з Яраславам Дамброўскім, афіцэрам генеральнага штаба, стварылі падпольную арганізацыю. Сёння на тайнай канспіратыўнай кватэры збіраецца моладзь. Запрасілі і нас з табой, Вікенцій. Сходзім? Пазнаёмімся бліжэй, для нас гэта будзе карысна і знамянальна.

— Пярэчанняў няма, пойдзем.

Віктар спехам нешта ўкінуў у рот, запіў вадой. Потым выйшлі разам на разамлелую пад спякотным сонцам вуліцу.

Ідучы, спыталі колькі разоў, дзе знаходзіцца патрэбны ім дом. Ім паказвалі некуды рукой уздоўж праспекта, і яны амаль не збочвалі з яго. Потым прайшлі Мойку, куды прывозілі параненага Пушкіна пасля дуэлі, перайшлі мост з выявамі ільвоў, павярнулі ў ціхі завулак.

Віктар праз нейкі час паглядзеў на шыльду, прымацаваную да вугла, прамовіў:

— Тут... Гэты дом. На другім паверсе, як мне сказалі.

Дзверы былі трошкі прачыненыя, так што не прыйшлося стукаць і выклікаць каго. Але каля парога стаяў вартавы. Кіўнуўшы галавой, што пазнаў іх, паказаў позіркам: «Праходзьце далей...» Калі пераступілі парог, пачулі ўзбуджаныя галасы, воклічы. На іх, здавалася, ніхто не звярнуў увагі. Але той, хто сядзеў на канапе, пільна прыгледзеўся да тых, хто прыйшоў. Чалавек быў хударлявы з твару, з прамым носам, шырокім ілбом. Позірк праніклівы і дапытлівы.

— Каго маем гонар бачыць? — перапыніў спрэчку ці гамонку той чалавек, прыўзняўся. — Просім садзіцца, ёсць некалькі свабодных крэслаў.

Наперад выйшаў Віктар.

— Мы — браты Каліноўскія. Я — Віктар Отан. Ён — Вікенцій Канстанцін.

— А я — Зыгмунт Серакоўскі. А гэта, побач са мной, Яраслаў Дамброўскі, афіцэр генеральнага штаба. Яшчэ ў нас афіцэры Зыгмунт Падлеўскі і Людвіг Звяждоўскі, Эмануэль Юндзіл, Ян Козел і Юзэф Каліноўскі... Студэнт Ляснога інстытута Валеры Урублеўскі... Амаль усе, хто далучаны да нашай тайнай арганізацыі, выхадцы з Беларусі і Літвы. Мы цесна звязаны з расійскімі рэвалюцыянерамі.

Ужо калі паселі, Віктар датлумачыў:

— Калі вас арыштавалі, я вучыўся ў Свіслацкай гімназіі. Потым Кастусь далучыўся да мяне. Пасля я вучыўся ў Гарадзенскай гімназіі. Праз нейкі час апынуўся ў Маскве. І брат туды ж пазней прыехаў. Але прычапілася да мяне начальства, збіраліся за рэвалюцыйную прапаганду выключыць з універсітэта, тады мы з братам рашылі перабрацца сюды, у Піцер... Сёння Кастусь на трэцім курсе.

— Дзякую, сябры, што прыйшлі да нас. А тут сабраліся тыя, хто любіць свабоду, ненавідзіць царызм і дэспатычны прыгнёт. Рашаем, як далей нам жыць... Стварылі канспіратыўны польскі гурток. Збіраемся,

абмяркоўваем становішча спраў, выпрацоўваем тактыку будучых дзеянняў... Як у вас там у Паўночна-Заходнім краі, як празваў царызм Літву і Беларусь?

На гэты раз патлумачыў Кастусь Каліноўскі:

— Сялянства незадаволена прыгонным правам. Мужык збяднеў дашчэнту, яму трэба паказаць яго сапраўднага ворага... Бо селянін думае, што калі памяняць цара, то шчасце само прыплыве ў рукі.

— Дойдзе чарга і да гэтага. Будзем вучыць, пераконваць, а пакуль трэба на месцах ствараць такія ж гурткі з надзейных і пісьменных людзей, каб яны маглі дастукацца да сэрца селяніна, раскрылі яму вочы на праўду...

Браты сябе адчулі ў сваім асяроддзі. Адчуванне было такое, што яны даўно знаёмыя і з самім Серакоўскім, і з тымі маладымі людзьмі, якія знаходзіліся ў пакоі.

У простым адзенні, у чаравіках, якія ўдосталь «наеліся» і гразкай кашы, і мокрага пяску. Хлопцы з «Агула», землякі — з Вільні, Мазыра, Чарнігава... У сурдутах, скроеных і пашытых хіба з гучаў і світак, што дома былі бадай без патрэбы. Некаторыя насілі акуляры з прамавугольнымі шкельцамі. Не хапала грошай на паліто, таму хлопцы ўмудраліся выштукоўваць сабе пледы з таннай шатландкі ці нават з тых андаракоў, якія выраблялі на радзіме вясковыя майстрыхі...

Серакоўскі выдзяляўся сярод прысутных. Тварам, рухамі, нейкай нервознасцю. Вялікі адкрыты лоб, вялікія вочы, ці то шэрыя, ці то блакітныя, не зразумець. Іскрынкі ў іх, нейкі ўнутраны бляск. Адзенне на ім сядзела быццам бы і неахайна, але ён у ім адчуваў сябе вольна і не скавана. Калі гаварыў, то гаварыў страсна, пераканаўча. Можна было падумаць, што ён тыя словы ці сваю прамову рыхтаваў некалькі дзён...

— Як ідзе вучоба? Цікава праходзяць заняткі? — папытаўся, зірнуўшы ў іх бок, Яраслаў Дамброўскі.

— Цікава... — адказаў Кастусь. — Акрамя вучобы, арганізоўваюцца гурткі, што дазваляе знаёміцца з людзьмі, займелі ўжо сяброў і аднадумцаў.

— О, залатыя гады вучобы! — усклікнуў Зыгмунт. — Я сам з Валынскай губерні — нарадзіўся ў Лісавым Луцкага павета. Я, прыехаўшы ў гэты горад, пачаў па новаму адкрываць жыццё. Я вас абавязкова пазнаёмлю з Мікалаем Іванавічам Кастамаравым, з Тарасам Рыгоравічам Шаўчэнкам, з якім пасябраваў у той час, як мяне вы-

слалі радавым у Арэнбургскі корпус. Ён далучаны да ўкраінскай рэвалюцыйнай групы.

Браты пераглянуліся: «З самім Шаўчэнкам? Кнігі якога штодзённа чытала маці?»

— Там жа і пасябраваў з Браніславам Залескім. Дабралюбаў, Чарнышэўскі... Яны — наш штандар, арыенцір і духоўны кірунак руху наперад...

На заключэнне гаварыў Яраслаў Дамброўскі. Ён падняўся з крэсла, адставіў яго ўбок, сам прыхінуўся спінай да шафы, склаўшы рукі ззаду. Гледзячы спачатку на братоў Каліноўскіх, прамовіў:

— Я як вайсковы чалавек хацеў бы пачаць з галоўнага. Сёння прыйшлі першыя ўдзельнікі нашага гуртка. З цягам часу нас будзе болей і болей. Таму для нас сёння галоўнае — дзве рэчы: жалезная дысцыпліна і строгая канспірацыя. Бо мы з гэтага дня адказваем не толькі за свае жыцці, а і за жыцці іншых...

Перавёўшы позірк ужо на іншых, спакойна прадоўжыў:

— Мы павінны разбіцца на групы. Мы павінны стварыць кіраўніцтва, зацвердзіць яго. Абраць сакратароў і скарбніка, паштальёна, які апавяшчаў бы кожнага з удзельнікаў аб тэрміновай сходцы ці, наадварот, адмяняў яе, калі будзе пагражаць нейкая небяспека... Я хацеў бы пачуць вашыя прапановы і думкі на гэты конт. Давайце спакойна іх абмяркуем, прыйдзем да нейкай высновы...

Прамовы маладых афіцэраў гучалі горача і страсна. Як людзі ваенныя яны былі прыхільнікамі неадкладнага дзеяння супраць царызму, тлумачачы гэта тым, што шмат ваенных — радавых, афіцэраў і нават генералаў — незадаволеныя цяперашнім становішчам як у арміі, так і ва ўсім краі...

— Спакайней, спакайней, сябры мае, — усміхаўся Яраслаў, — усе пытанні трэба абмяркоўваць з халодным розумам, узважваць, узважваць і яшчэ раз узважваць тое, што мы прапаноўваем... Цярпліва трэба, і прыслухоўвацца да думкі астатніх...

Пасля гэтага размова пайшла ў больш спакойнае рэчышча.

Выказвалі сваё бачанне будучай сітуацыі і Каліноўскія.

Яраслаў і Зыгмунт з цікавасцю слухалі іх.

Потым, калі браты Каліноўскія бліжэй сыдуцца з Яраславам Дамброўскім, то шмат пра яго даведаюцца цікавага і пранікнуцца вялікай павагай да гэтага чалавека...

Нарадзіўся Яраслаў на Украіне — у Жытоміры. У 1836 годзе. Бацька яго — Віктар Дамброўскі — быў архіварыусам у губернскім дваранскім сходзе, вялікіх чыноў не дасягнуў, але пад канец жыцця атрымаў тытулярнага дарадчыка. Дамброўскія паходзілі са шляхецкага роду, які перасяліўся некалі з цэнтральнай часткі Польшчы. Сям'я, да якой належаў Віктар Дамброўскі, мела даволі старажытную генеалогію і мудрагелісты герб, але існавала хіба толькі праз тое, што змаглі зарабіць сваёй працай сямейнікі. Маці Яраслава — Соф'я — паходзіла з паланізаванага і збяднелага атожылка курляндскіх дваранаў Фалькенгагенаў-Залескіх. Выбіцца з сярэдняга дастатку і дасягнуць нейкага прыстойнага становішча ў грамадстве змог адзін хіба брат Пятро. Ён, скончыўшы Крамянецкі ліцэй, пачаў працаваць чыноўнікам у Пецярбурзе. Але пасля польскага паўстання 1830–1831 гадоў эміграваў і жыў у Лондане, Парыжы, Берліне, Дрэздэне, дзе займаўся навуковымі, выдавецкімі і камерцыйнымі клопатамі.

У 1858 годзе Яраслаў атрымаў чын падпаручніка. У тым жа годзе, у чэрвені, «з выпадку новага пераўтварэння артылерыі на Каўказе» яго перавялі ў наноў створаную 3-ю горную батарэю. Для зімовага кватаравання гэтай батарэі была адведзеная казачая станіца Крымская, якая знаходзілася непадалёк ад Наварасійска. Там Дамброўскі і правёў апошні свой год на Каўказе.

Смеючыся, выпіўшы шклянку пуншу, ён расказваў аб сваіх прыгодах. Яны былі як і ў кожнага расійскага афіцэра. Калі не было паходаў, сустракаўся з сябрамі, наладжваліся застоллі, гуляў да світання ў карты. Самым прыемным заняткам у маладога афіцэра было каханне і каханкі. Але з цягам часу Яраслаў нечакана працверазеў, як кажуць, узяўся за розум, адчуў агіду да картаў і «гусарства»...

Пачаў больш чытаць. Нават кінуў курыць, каб былі грошы на набыццё кніг, у тым ліку і забароненых. Амаль кожны з афіцэраў меў сшыткі, куды запісваў патаемныя думкі, эратычныя вершыкі. Але часцей і часцей сшыткі пачалі запаўняцца палітычнымі тэкстамі, крамольнымі вершамі.

Яраслаў адгарнуў старонкі і знайшоў верш «Шарманка». У вершы самадзяржаўная Расія паказвалася ў выглядзе старой катрынкі (шарманкі), на якой апошнія прадстаўнікі дынастыі Раманавых іграюць толькі тры абрыдлыя ўсім мелодыі: пра Бога, цара і айчыну. Тры

дзесяцігоддзі круціў візглівую катрынку Мікалай I. А Аляксандр II толькі паднавіў яе, а сутнасць засталася ранейшая.

А внутри осталось так,
Даже стало хуже!
Сам он видит, что она
Уж пришла в негодность.
Что в ней лопнула струна,
Певшая народность,
Что охрипла в ней давно
Песня православия,
Что поправить мудрено
Хрип самодержавия.

Кастусь засмяяўся, пачуўшы апошнія радкі, на брата паглядзеў. І ў яго вачах убачыў здзіўленне і ўзрушанасць.

— Гэтыя радкі скіроўваюць усю ўвагу на Аляксандра II, — выказаў думку Каліноўскі. — Каму, як не яму, трэба разумець, што неабходныя рашучыя перамены ў атрыманай ад бацькі спадчыне. Даўно наспела неабходнасць рашуча ўзяцца за пераўтварэнне дзяржаўнага механізму...

— Інакш? — Яраслаў паглядзеў на братоў.

— Інакш адбудзецца выбух, рэвалюцыйны выбух.

Дамброўскі паклаў руку на плячо Вікенція Канстанціна:

— Так, так... І гэта мы павінны не толькі зразумець, а і зрабіць усё магчымае, каб выбіць глебу з-пад ног Раманавых... Трэба новы вецер, буран, завіруха, якія б знеслі з твару зямлі ўсё старое і гнілое, каб свежы вецер запанаваў на вольнай зямлі...

— Яраслаў, як ты добра сказаў... «Усё старое і гнілое, каб свежы вецер запанаваў на вольнай зямлі...».

— Гэта не мае асабістыя думкі... Так гавораць Герцэн, Дабралюбаў... І гэта ўсё выкладзена ў іх артыкулах, якія яны друкавалі ў «Современнике», у «Колоколе»... Во што Герцэн піша ў «Колоколе» ў артыкуле «Расія і Польшча»: «Я перакананы, што з Крымскай вайны Расія ўваходзіць у новую эпоху развіцця...». І яшчэ — «Польшча, як Італія, як Венгрыя, маюць *неад'емнае поўнае* права на дзяржаўнае існаванне, *незалежнае* ад Расіі». Так як і вашая Літва — Беларусь.

Яраслаў, усхваляваны, падняўся з канапы, падышоў да акна. Гледзячы ў цемрадзь ночы (гутарка апантаных, рэвалюцыйна настроеных людзей зацягнулася за поўнач), уздыхнуў:

— Я вельмі добра ведаю горцаў. Мужны і свабодалюбівы народ. Я пасябраваў з многімі, і яны не бачылі ўва мне ворага. Цар выступае ў адносінах да горцаў у якасці захопніка, парабаціцеля, прыгнятальніка, выконвае тую ж ролю, якую адвёў сваім войскам на польскіх землях...

Яраслаў выказваў свой боль, які накапіўся ў ім за шмат гадоў, калі ён служыў на Каўказе. Не адразу прыйшоў малады афіцэр да такой высновы. Набыў новы палітычны зрок толькі пасля таго, як сышоўся з ветэранамі польскага і рускага вызваленчага руху, якіх Мікалай I адправіў на Каўказ. А там без перапынкаў ішлі баі. Толькі ў 19-й пяхотнай дывізіі, з часцямі якой дзейнічала 19-я артылерыйская брыгада, знаходзіўся дзекабрыст А. Сутгоф, удзельнікі паўстання 1830–1831 гадоў Ф. Ваякоўскі і М. Важынскі. Яшчэ — былы віленскі студэнт Л. Каратынскі, які ўваходзіў у склад канспіратыўнай арганізацыі (створанай Шыманам Канарскім), мінскі гімназіст Э. Лянкевіч, якога прызвалі ў войска ў 1851 годзе толькі за тое, што ён на вачах у многіх нажом спаласаваў партрэт цара-бацюхны. З імі служыў яшчэ А. Кузьмін-Караваеў, афіцэр царскай арміі. Ён спрабаваў вызваліць з турмы польскага рэвалюцыянера Ш. Канарскага.

Пастаўленыя пад царскае ружжо петрашэўцы — Н. Мамбелі, Н. Гагарын, В. Галавінскі і дзясяткі і дзясяткі іншых удзельнікаў польскага вызваленчага руку трыццатых-пяцідзясятых гадоў. З многімі малады афіцэр меў самыя цесныя стасункі, з многімі пасябраваў, бо яны ўбачылі ў ім аднадумца.

Дзве мары-дарогі былі ў маладога афіцэра. Першая — як мага лепш авалодаць ваеннай спецыяльнасцю. Другая — аддаць усе свае сілы разгрому сацыяльнага, нацыянальнага, рэлігійнага прыгнёту.

Таму ён прымае рашэнне — паступаць у Ваенную акадэмію. Гэта, з аднаго боку, адкрые яму прамы шлях да авалодвання ваеннымі ведамі, а з другога — будзе мажлівасць пераехаць у Пецярбург. А там пазнаёміцца з людзьмі высокага кшталту, тым самым аказацца ў палітычным віры, у самым цэнтры грамадскага руху, які набываў сілу, уцягваў у сябе тысячы і тысячы неабыякавых да лёсу сваёй радзімы людзей...

«Отправлен в Николаевскую академию генерального штаба для образования в высших военных науках 1859 года июля 30. Прибыл

августа 12, зачислен в оную 1859 года декабря 15» — такі быў зроблены запіс у фармулярным спісе Ярослава Дамброўскага.

Калі азірнуцца на стагоддзе назад, то ні ў расійскай арміі, ні ў якіх арміях іншых заходнееўрапейскіх дзяржаў не існавала генеральных штабоў, як і вышэйшых ваенных установ, — была так званая «служба генеральнага штаба». У яе, як правіла, залічваліся найбольш адукаваныя і таленавітыя афіцэры, на якіх ускладаліся наступныя абавязкі — уменне замяняць кіруючых камандзіраў, пачынаючы ад штаба дывізіі і вышэй; умець загадзя вывучыць верагодны тэатр ваенных дзеянняў, ацаніць сілы і магутнасць ворага, складаць планы стратэгічнага разгортвання, планаванне баявых аперацый і канкрэтнае кіраўніцтва імі...

У акадэміі ён сустрэў сваіх старых сяброў — найперш былога выхаванца Берасцейскага кадзетскага корпуса Яна Станевіча, які пасля пяцігадовай службы ў Арэнбургскім корпусе атрымаў афіцэрскі чын і «всемилостивейшее» дараванне.

Вучыўся ў той жа акадэміі і брат Яна — Іеранім Станевіч. Дамброўскі і Іеранім разам з Фердынандам Вараўскім і Міхаілам Гейдэнрэйхам пасябравалі, нават вырашылі пасяліцца разам. І непадалёку ад акадэміі яны знайшлі добрую кватэру — кожнаму па пакойчыку.

«За отличные успехи в науках» Дамброўскі ў снежні 1861 года будзе павышаны да чыну штабс-капітана...

Вучоба давалася лёгка, хаця на яе заставалася ўсё меней і меней часу, бо большую частку яго жыцця займала рэвалюцыйная дзейнасць. Адразу ж, як толькі прыехаў у Пецярбург, ён наладзіў сувязі з падпольшчыкамі, і ў самы кароткі тэрмін заняў віднае месца.

Да будучай дзейнасці Яраслаў быў ужо гатовы. Яго светапогляд сфармаваўся хутка і назаўсёды. Яго радавала, што актыўныя дзеячы падполля былі ягонымі сябрамі ці то яшчэ па Берасцейскім кадзетскім корпусе, ці па Каўказе, і ў дадатак да ўсяго ён займеў іх і ў Пецярбурзе.

Зыгмунт Ігнатавіч Серакоўскі, як і Яраслаў Дамброўскі, нарадзіўся ў Жытоміры. А з 1845 года вучыўся ў Пецярбургскім універсітэце, а на летнія вакацыі 1847 года прыязджаў у Вільню. Там ён і пазнаёміўся з кіруючымі дзеячамі Саюза Літоўскай моладзі. А вярнуўшыся з арэнбургскай высылкі ў 1856 годзе, Зыгмунд на наступны год паступае ў Акадэмію генеральнага штаба. Там ён разам са сваімі

бліжэйшымі сябрамі Я. Савіцкім, Я. Станевічам, В. Дабравольскім, К. Лявіцкім, В. Гейнсам, Н. Навіцкім стварыў рэвалюцыйны гурток афіцэраў-генштабістаў.

У Серакоўскага быў талент сыходзіцца з людзьмі. Ён лічыўся сваім і сярод прафесарскага складу, і сярод афіцэраў Акадэміі мастацтваў. Як у сваім універсітэце, так і ў Інжынернай, Артылерыйскай і Каталіцкай акадэміях, у Медыка-хірургічнай акадэміі і ў кадэтскіх карпусах, у шэрагах часцей пецярбургскага гарнізона і нават у ваенным міністэрстве... Усюды існавалі падпольныя гурткі.

Да яго цягнуліся людзі. Як ваенныя, так і цывільныя. Мікола Чарнышэўскі даручаў яму падрыхтоўку «Замежных вестак». Яго кватэру наведвалі паэты і пісьменнікі, рэдактары і мастакі, артысты і святары, патэры і мулы, памешчыкі, гандляры кнігамі, выдаўцы, высокапастаўленыя грамадзянскія і ваенныя чыны, прафесары і студэнты, афіцэры ўсіх родаў войск, падарожнікі, дактары, былыя палітычныя ссыльныя — розны-розны люд, які імкнуўся пазнаёміцца з ім, далучыцца да яго нязгаснай энергіі рэвалюцыянера...

Яраслаў Дамброўскі стаў адным з найбліжэйшых сяброў і аднадумцаў Серакоўскага. Бо яны жылі ў адной і той жа духоўнай атмасферы. А грамадскае жыццё бурліла, кіпела, накручвалася на адзін нябачны клубок... На Васільеўскім востраве ў аўдыторыях Пецярбургскага ўніверсітэта збіраліся шматлюдныя студэнцкія сходы.

Але сходы ці пасяджэнні генштабістаў вельмі адрозніваліся ад студэнцкіх. На іх збіралася меней народу. І характар размовы быў іншы. Галоўным лічыліся даследаванне і вывучэнне ваеннай справы ва ўсіх яе разгалінаваннях і элементах, агульнанавуковыя пытанні. Але ж адбываліся дэбаты і размовы па самых гарачых і неадкладных тэмах, якія моцна хвалявалі расійскае грамадства.

Па меры таго як нарасталі сацыяльна-эканамічныя супярэчнасці, якія выліліся ў 1859 годзе ў рэвалюцыйную сітуацыю, адначасова ўзмацнялася ідэйна-палітычная палярызацыя удзельнікаў гурткоў і канспіратыўных рэвалюцыйных арганізацый. Адныя з іх верылі ў непазбежнасць рэвалюцыйнага выбуху і пазбаўлення пры дапамозе жорсткіх метадаў ад феадальна-прыгоннага ладу, даказвалі, што нельга мірным шляхам аднавіць незалежную польскую дзяржаву, і пагэтаму імкнуліся стварыць моцную законспіраваную падпольную арганізацыю, якая будзе здольная падняць паўстанне.

Другія ж не хацелі, ды і не маглі адысці ад сваіх крытычных размоў і дыспутаў, вуснай крытыкі і абгрунтавання неабходнасці рэформаў з боку таго ж самага царскага ўраду. Зразумела, прыхільнікі актыўных дзеянняў на іх разлічваць не маглі, і таму тайна ад іх фармавалі ядро падпольнай арганізацыі...

Усіх хвалявалі падзеі ў Варшаве. Разумелі, што там наспяваў выбух народнага гневу. На адным са сходаў генштабістаў выбралі аднадушна паслаць туды Яраслава Дамброўскага, які павінен быў наладзіць сувязі з Цэнтральным камітэтам... Склаліся па чатыры рублі срэбрам і камандзіравалі яго ў дарогу. Ён і сам збіраўся яшчэ задоўга да гэтага з'ездзіць у Варшаву, у якой ён ніколі не быў, пабачыцца з кузінамі — сёстрамі Пётраўскіх. Там ён і пазнаёміўся з Пелагеяй Зглічынскай, якая стала яго спадарожніцай жыцця. Калі ж вярнуўся з Варшавы, то Яраслаў цвёрда выказаў сваю пазіцыю: рашуча разгортваць канспіратыўныя арганізацыі і неадкладна рыхтаваць паўстанне.

У Пецярбурзе ўтварыліся гурткі літаратурныя і нелітаратурныя. Гурток Дамброўскага, Гейдэнрэйха,募раўскага. Другі — Агрызкі, Спасовіча, Пшыбыльскага, Кастамарава, Нажымскага, Серакоўскага, Падлеўскага (у які ўваходзілі польскія і ўкраінскія літаратары, чыноўнікі, афіцэры, уваходзіў і Тарас Шаўчэнка). Трэці гурток — Уціна, Панцялеева, які стаў, па сутнасці, апорай для стварэння сталічнага аддзялення «Зямлі і волі». Чацвёрты — артылерыстаў: Энгельгарда, Лаўрова, Шышкова, які называлі чарнышоўскім...

Цеснае супрацоўніцтва паміж расійскімі і польскімі рэвалюцыйнымі сіламі, актыўны ўдзел пецярбургскіх ваенных гурткоў пад кіраўніцтвам Зыгмунта Серакоўскага і Яраслава Дамброўскага мелі розныя формы працы. Але галоўная роля як у адных, так і ў другіх адводзілася сумеснаму распаўсюджванню нелегальных выданняў, абмену такой літаратурай, дапамозе адзін аднаму ў іх размнажэнні, захоўванні, транспарціроўцы і дастаўцы. Смела здзяйсняліся адкрытыя антыўрадавыя выступленні і маніфестацыі. Самая буйная з іх — падчас пахавання Тараса Шаўчэнкі ў сакавіку 1861 года. Буйнымі былі і студэнцкія выступленні ў верасні-кастрычніку таго ж года.

Наладжана была моцная сувязь з расійскай і польскай эміграцыямі, галоўнымі цэнтрамі якіх на той час былі Парыж і Лондан.

У 1859 годзе за мяжу быў камандзіраваны Людвіг Звяждоўскі. Цэлы год знаходзіўся за мяжой, пачынаючы з траўня 1860 года,

Зыгмунд Серакоўскі — наведаў у Лондане Герцэна і Агарова, а ў Парыжы сустрэўся з Мераслаўскім і Высоцкім, у Берліне — з Гутры і Няголскім. Акрамя гэтага ён устанавіў кантакты з іншымі заходнееўрапейскімі рэвалюцыянерамі і палітычнымі эмігрантамі з Расіі і Польшчы.

Як толькі ён вярнуўся дадому, разам з Дамброўскім накіравалі за мяжу двух афіцэраў — Зыгмунта Падлеўскага, які падаў у адстаўку, і Уладзіслава Касоўскага, які «ўзяў доўгатэрміновы адпачынак». Яны сталі выкладчыкамі тактыкі і артылерыі ў польскай ваеннай школе, створанай у Італіі для падрыхтоўкі будучых паўстанцкіх камандзіраў...

Гурткі будаваліся па прынцыпе «троек». Кожны актыўны канспіратар прымаў у арганізацыю трох чалавек, кожны з якіх — яшчэ па два. А пасля гэтага ўтвараўся дзясятак на чале з дзясяцкім. Тры дзясяткі складалі групу, якую ўзначальваў трыдзясяцкі. А на чале ўсіх канспіратараў буйнога горада стаяў «старэйшы». У Пецярбурзе гэтая пасада дасталася Серакоўскаму.

За два гады старшынства ў рэвалюцыйнай дзейнасці Яраслаў Дамброўскі прарабіў тытанічную працу для павелічэння колькасці пецярбургскіх ваенных гурткоў. Ён імкнуўся, каб усе рэвалюцыянеры ідэйна загартоўваліся, умацоўвалі федэратыўныя сувязі між сабой, акрамя гэтага пашыралі кантакты ваенных арганізацый з вызваленчым рухам у краіне, з польскімі, літоўскімі і беларускімі рэвалюцыянерамі, якія знаходзіліся за мяжой. Заканчвалі вучобу слухачы акадэмій і раз’язджаліся па сваіх месцах. Таму склад гурткоў мяняўся. На пасадзе старшыні Дамброўскага падмяніў гвардзейскі прапаршчык В. Пагажэльскі, які паступіў у Акадэмію генеральнага штаба ў 1861 годзе. Пазней, праз год, быў абраны камітэт у складзе Э. Юндзіла, В. Касоўскага і В. Апоцкага. Ён актыўна дзейнічаў непасрэдна перад самым паўстаннем і ў першыя месяцы паўстання 1863 года, у якім, па сціплых падліках, узяла ўдзел палова ўдзельнікаў пецяргбурскіх ваенных гурткоў...

Скончыўшы акадэмію, Яраслаў Дамброўскі мог дабіцца высокіх ваенных чыноў. Мог быць прыкамандзіраваным да генеральнага штаба, мог бы мець высокую пасаду ў Пецярбурзе. Але ён, сябар і паплечнік Віктара і Канстанціна Каліноўскіх, далучыўшы іх да святой рэвалюцыйнай справы, мусіў адправіцца ў самую гушчыню падзей,

як найхутчэй уключыцца ў вызваленчую барацьбу. Бо ў ім жылі высокая грамадзянская свядомасць, доўг і абавязак перад сябрамі, перад народамі, якія прагнулі вызвалення ад ярма царызму.

Да таго часу стала ўсім зразумела, і тое пацвярджаў Вікенцій Канстанцін Каліноўскі, які таксама цвёрда стаяў на пазіцыях жорсткай барацьбы і неадкладнага падняцця паўстання, што ў расійскіх губернях рэвалюцыйны выбух павінен адбыцца толькі ў 1863 годзе — менавіта ў той час, калі ў сялянаў скончыцца тэрмін так званага часоваабавязанага стану. Царства Польскае на той час з'яўлялася той часткай Расійскай імперыі, якая напамінала парахавую бочку. Вызваленне роднага народа, вызваленне ўсёй Расіі залежала цяпер толькі ад таго, як будуць разгортвацца падзеі на польскіх землях. Зразумела, што там і толькі там вызначалася месца дзейнасці Дамброўскага.

Калі адбыўся выпускны акт, усе раз'ехаліся. Якраз пачыналіся калядныя святы, і Яраслаў, справіўшы ўсе свае канспіратыўныя клопаты ў Пецярбурзе, адправіўся ў Маскву. Хацеў узяць з сабою Канстанціна Каліноўскага, які прыехаў з Вільні на некалькі дзён, але той прастудзіўся і ляжаў з высокай тэмпературай у ложку...

У Маскве Дамброўскі пабачыўся са сваімі роднымі, але за бяседнымі сталамі не заседжваўся. У яго былі і іншыя важныя клопаты — сустрэчы з дзеячамі рэвалюцыйнага падполля. Пачыналіся рэпрэсіі ўдзельнікаў студэнцкіх хваляванняў, арыштоўвалі распаўсюднікаў «Вялікароса» і іншых нелегальных выданняў, якія друкаваліся ў Маскве, яны больш рашуча сталі ўдзельнічаць у сходках і маніфестацыях. Яраслаў занатоўваў-зашыфроўваў у сваіх нататніках адрасы і прозвішчы падпольшчыкаў. Запісваў, што сустракаўся са студэнцкімі важакамі П. Аргірапулам і П. Зайчнеўскім, Ю. Масолавым і Н. Шацілавым — яны ўзначальвалі напалову канспіратыўную «Бібліятэку казанскіх студэнтаў». Яна пасля стане фундаментам маскоўскага аддзялення «Зямлі і волі».

Але самай прыемнай і ўзрушанай сталася сустрэча з афіцэрамі В. Колесавым, А. Яленскім, В. Нарбутам і многімі іншымі сябрамі па Берасцейскім кадэцкім корпусе і Дваранскім палку. Абдымкі, поціскі рук, узбуджаныя размовы... Не маглі нагаварыцца, забыўшыся пра сон, — світанак стукаўся ў вокны, а яны таго не заўважалі...

— Праслаў, як там у вас у Піцеры? — дапытваліся сябры-афіцэры. — У нас створана шмат падпольных рэвалюцыйных гурткоў... Нам не хапае яднання, агульнай тактыкі і мэты...

— Вось для гэтага, сябры мае, я і прыехаў абмеркаваць усе гэтыя праблемы. Неабходна стварыць мазгавы цэнтр, абраць галоўнага кіраўніка, распрацаваць праграму і тактыку нашых дзеянняў. У нас, як у ваенных людзей, веды барацьбы. І калі падымецца Літва, Польшча, Украіна, Расія, то мы павінны весці людзей за сабой. Патрэбна не проста група людзей, якія стыхійна падняліся супраць царызму, а арганізаванае войска — армія паўстання...

Вяртаўся Праслаў Дамброўскі ў Пецярбург акрылены і ўпэўнены ў перамозе задуманай справы. Тое пацвярджалася падтрымкай з боку яго сяброў-афіцэраў. Яны верылі Дамброўскаму, а ён верыў ім...

Найперш Дамброўскі сустрэўся з Каліноўскім. Перапісаў для яго зашыфраваныя адрасы і канспіратыўныя гурткі.

— На цябе ўскладаецца задача — аб'яднаць разрозненыя групоўкі, сустрэцца з кіраўнікамі падполля, абгаварыць з імі ўсе падрабязнасці.

Канстанцін сцвярджальна кіўнуў галавой.

— Як здароўе?

— Ды так, яшчэ кружыцца галава... Але ўжо нічога. Раскажы пра паездку, пра свае ўражанні...

— Раскажу, браце, але не сёння, — падняўся з крэсла Праслаў. — Па-першае, ты яшчэ слабы, а па-другое, у мяне неадкладная сустрэча з кіраўніком падполля... Праз дзён пяць я прыйду да цябе, і мы пагаворым больш грунтоўна. І не толькі пра маю паездку ў Маскву...

5

Праслаў Дамброўскі і Канстанцін Каліноўскі адправіліся на Неўскі.

Дзьмуў халодны вецер. Хаваючыся ад яго, зайшлі ў зацішак.

— А цяпер мы з табой наведаем ваеннае міністэрства, — паказаў Праслаў на шэры будынак. — Рапарт трэба напісаць.

Вартавы каля дзвярэй не хацеў прапускаць Каліноўскага, але Дамброўскі настояў:

— Ён са мной! Мы ненадоўга. Мне толькі рапарт напісаць.

Зайшлі ў прасторны пакой. Дамброўскі скінуў з плячэй шынель, павесіў на вешалку. Паправіў новенькія, бліскучыя пагоны штабс-капітана, міргануў сябру:

— Праб'емся!

Прайшлі ў пакой, дзе месціліся пісары. Яраслаў выбраў таго, што сядзеў каля сцяны з партрэтам цара, спыніўся:

— Любезнейший, не соблаговолите ли вы написать несколько слов?

Пісар узяў пяро ў руку, абмакнуў у чарніліцу, вычакальна паглядзеў на наведніка.

— Имею честь почтительнейше донести департаменту генерального штаба, что я к месту моего служения в г. Люблин отправляюсь 5-го сего января...

— Всё? — здзівіўся пісар.

— Да, мой сударь. Отметьте, будьте столь добры.

Пісар ваеннага міністэрства ніжэй уласнага подпісу афіцэра размашыстым почыркам напісаў сваё:

«№ 3-й. 5 января 1862 года».

Праз хвіліну яны пакінулі памяшканне ваеннага ведамства.

А праз гадзіну Яраслаў Дамброўскі адправіўся на чыгуначны вакзал, — яму належала ехаць у Варшаву. Шлях пралягаў праз Вільню, дзе яго чакаў Людвіг Звяждоўскі.

Праз колькі дзён вернецца ў Вільню рэвалюцыянер, будучы кіраўнік вызвольнага паўстання — Канстанцін Каліноўскі.

У Варшаву Яраслаў Дамброўскі прыбыў як рэвалюцыйны начальнік горада.

...Здаецца, што тое было зусім нядаўна, учора, калі Канстанцін Каліноўскі падаў прашэнне рэктару Пецярбургскага ўніверсітэта П. Плятнёву аб дапушчэнні яго да прыёмных іспытаў.

Але толькі ў кастрычніку яго залічылі студэнтам першага курса разраду камеральных навук. І тады ж аформілася «Дело Правления императорского Санкт-Петербургского университета по прошению Викентия-Константина Калиновского о принятии его в число своекоштовых студентов университета».

Папячыцель Пецяргбурскай вучэбнай акругі вызваляе студэнта Каліноўскага ад платы за слуханне лекцый на падставе пададзенага ім дакумента — пасведчання «о недостаточном состоянии».

Каліноўскі цалкам паглыбляецца ў вучобу, вывучае юрыспрудэнцыю, тры Статуты Вялікага Княства Літоўскага і прыходзіць у захапленне ад таго, які гэта аказаўся дасканалы і юрыдычна абаснаваны закон. Прыклад і ўзор не толькі для Расіі, але і для іншых дзяржаў Еўропы.

Перакідваецца на вывучэнне расійскай і ўсеагульнай гісторыі, палітычнай эканоміі. Пазнае асновы статыстыкі, логікі, псіхалогіі, «сістэмы жывёльнага царства», вывучае батаніку, пытанні сельскай гаспадаркі.

Не абыходзіць тэхналогію і архітэктуру, не кажучы ўжо пра тое, што дасканала засвойвае рускую і французскую мовы. Такія навукі выкладалі для тых, хто меў за мэту «падрыхтоўку людзей, здольных да службы гаспадарчай ці адміністрацыйнай».

І выкладчыкі былі якія! Выдатныя юрысты — К. Д. Кавелін і У. Д. Спасовіч, гісторык права І. Я. Андраеўскі, гісторыкі М. І. Кастамараў, М. М. Стасюлевіч, М. С. Куторга, які, дарэчы, першым у Расійскай імперыі азнаёміў сваіх студэнтаў з вучэннем Дарвіна. Батанік Л. С. Цанкоўскі, эканаміст І. Я. Горлаў...

Акрамя спецыяльных і абавязковых дысцыплін разам з братам вывучаюць творы рускіх рэвалюцыянераў-дэмакратаў і праз Сlaunch Серакоўскага знаёмяцца з правадырамі рускай рэвалюцыйнай думкі і дэмакратыі Міколам Гаўрылавічам Чарнышэўскім і Міколам Аляксандравічам Дабралюбавым.

Першае спатканне з імі адбылося ў рэдакцыі часопіса — калі зайшлі і яны аказаліся на месцы.

Пазней тыя, прыгледзеўшыся да Каліноўскіх, адзначаюць, што браты валодаюць незвычайным розумам, вылучаюцца глыбокімі ведамі, цвёрда стаяць на пазіцыях рэвалюцыйна-дэмакратычных пераўтварэнняў.

— Вы робіце вельмі вялікую справу, — ухваліў Віктара Чарнышэўскі. — У Публічнай бібліятэцы я пазнаёміўся з вашай працай. А даў мне яе Мікалай Маліноўскі, віленскі гісторык, калега А. Кіркора. І Кіркор мне сказаў, што вы на працягу трох гадоў прарабілі тытанічную работу над старажытнымі рукапісамі. А тое, што вы знайшлі дакумент апісання межаў паміж Польшчай і Вялікім Княствам Літоўскім, ды які яшчэ напісаны вашай гаворкай — крывіцкай, беларускай, — для вашага народа гэта мае неацэннае значэнне.

А Дабралюбаў, падтрымліваючы свайго калегу, дадаў:

— Мы рыхтуем дзявятую кніжку «Современника». Будзе надрукаваны мой артыкул «Черты для характеристики русского простонародья». Дык я ў ім выказваю свае адносіны да будучыні беларускага народа. А яны ў мяне аптымістычныя: «Паглядзім, што яшчэ скажуць самі беларусы!» Так што скажыце — кожны народ, кожная нацыя мае права на шчасце і волю.

Канстанцін запэўніў:

— Скажам, Мікалай Аляксандравіч, скажам!

Мікола Дабралюбаў за яго старэйшы ўсяго на два гады, але які светлы розум! Гадаваўся ў сям'і святара. Вучыўся ў Ніжагародскім духоўным вучылішчы і семінарыі пяць гадоў, потым скончыў Пецярбургскі педагагічны інстытут. Яшчэ студэнтам Мікола Чарнышэўскі запрасіў яго да сябе у часопіс «Современник».

А Мікола Гаўрылавіч з Саратава. На дзесяць гадоў старэйшы за яго, Кастуся. Спакойны, разважлівы, голас нягучны, расцягвае словы. У пяцідзясятым скончыў універсітэт. Таксама, як і Дабралюбаў, з сям'і святара. Пільна і зацікаўлена сачыў як за нарастаннем сялянскага руху ў самой Расіі, так і за рэвалюцыйнымі падзеямі 1848–49 гадоў у краінах Заходняй Еўропы, у прыватнасці, Польшчы і Літвы. Да яго часопіс «Современник» быў амаль законапаслухмяны, з прыходам жа Міколы Гаўрылавіча ператварыўся ў орган рэвалюцыйнай дэмакратыі.

Дабралюбаў і Чарнышэўскі, развітваючыся з братамі, параілі:

— У вашай справе, сябры, за якую вы ўзяліся, вельмі неабходна мець свой друкаваны орган. Каб праз яго звяртацца да простага люду і да памешчыкаў. Друкаванае слова — гэта як набат, як звон, які будуць чуць за многія вёрсты!

— Будзе ў нас газета. Свая газета на роднай мове. Думаем пра такое. Дзякуй, што падтрымліваеце нас!

— Падтрымліваем. І вы павінны ўступіць ў перапіску з Аляксандрам Іванавічам Герцэнам. Ён за мяжой рады кожнаму лісту, дасланаму з Літвы ці з Польшчы.

— Тады наступным разам мы і прынясем свае запісы.

Мікола Гаўрылавіч у знак згоды кіўнуў галавой, прамовіў:

— Нясіце.

Кастусь Каліноўскі далучаны да студэнцкага «Агула» — арганізацыі студэнтаў. А студэнты ў асноўным з Польшчы і Літвы, Беларусі і Украіны — больш як чатырыста чалавек. Сярод іх Канстанцін і Цытус Далеўскія, Баляслаў Длускі, Уладзіслаў Барзабагаты, Баляслаў Калышка і іншыя, якія потым стануць кіраўнікамі паўстання. «Свабода і незалежнасць нашага народа — вось адзіны лозунг наш!» — такі быў дэвіз «Агула».

Наладжваецца цесная сувязь з гуртамі землякоў у Пецярбургскім, Кіеўскім і Дэрпцкім універсітэтах. Далучаны да руху ветэраны польскага вызвалення Людвіг Мераслаўскі, які знаходзіўся ў Парыжы. Яго палымяныя прамовы і заклікі да паўстання абудзілі сэрцы моладзі Заходняга краю. Заўзятым і апантаным прыхільнікам яго ідэй стаў Баляслаў Калышка.

Таму невыпадкова Калышка ў хуткім часе адзін з актыўных лідараў «Агула». І адразу вызначыўся — выбраў шлях партыі чырвоных. Ён меў пранікнёны розум, невычэрпную энергію, энцыклапедычную эрудыцыю. Калі ж браў слова, то гаварыў пераканаўча, пафасна, не спатыкаючыся. Але ахвотна прыслухоўваўся да іншай думкі, не навязваў сваю.

Не адзін раз Канстанціна выбіраюць бібліятэкарам-кіраўнікам «Агула». Яму па душы левае, рэвалюцыйна-дэмакратычнае крыло, і ён ачольвае яго. Жыццё біла праз край, і адно хіба шкадаванне, што ў сутках толькі дваццаць чатыры гадзіны. Але калі б і болей, то ўсё роўна здалося б мала...

Новыя знаёмствы, новыя імёны, уражанні і мроі.

Сталі таварышамі, а потым пасябравалі з Эдмундам Вярыгам, Вітальдам Гажычам, Ігнаціем Здановічам, Феліксам Зянковічам, Яўстафіем Чарноўскім, Эмануэлем Юндзілам, Іосіфам Ямантам, Баляславам Калышкам...

Эдмунд пачаў вучыцца ва ўніверсітэце ў 1857 годзе, а Ігнацій, Яўстафій, Эмануэль і Іосіф паступілі ў 1858 годзе. Найбольш моцнае сяброўства звязвала з Іосіфам Ямантам. Не раз сябры чулі, як ён казаў пра Каліноўскага сваім «пецярбургскім сябрам» самыя прачулыя і цёплыя словы, называў яго сваім «пецярбургскім таварышам». Наведваў не раз і Віктара Каліноўскага. Вітальд Гажыч прыехаў у Пецярбург у 1860 годзе, лічыўся вольным слухачом.

Жыццё звязала ў адно гэтых людзей, далучыўшы да іх кагорты Стэфана Баброўскага і Аскара Авэйдэ, слынных землявольцаў М. І. Уціна і Л. Ф. Панцялеева, крытыка Д. І. Пісарава, грузінскіх пісьменнікаў Акакія Цэрэтэлі і Ілью Чаўчавадзе, Эдмунда Дзяржынскага... А мілы і харошы Уладзіслаў Малахоўскі! Служыў інжынерам шляхоў зносін. Служачы чыгункі Ільдэфонс Мілевіч...

У Публічнай бібліятэцы Кастусь Каліноўскі пазнаёміўся з земляком-гарадзенцам Антонам Іваноўскім, і той дапамог знайсці платнае месца пры бібліятэцы. Атрымаў адразу заданне ад падпольнага гуртка: хадзіць па дамах і выяўляць настрой людзей, далучаць іх да рэвалюцыйных ідэй.

Аднойчы завітаў на пляцоўку, дзе мастакі выставілі свае карціны. Пейзажы, партрэты, ілюстрацыі да кніг... Хадзіў сярод мастакоў, прыглядаўся да карцін. Купляць не думаў, бо не было грошай. Проста любіў пахадзіць сярод мастакоў, адчуць іх настрой.

Зірнуўшы на адну карціну, адчуў, як ёкнула сэрца: закрануў за жывое гарадскі пейзаж. Ды не проста пейзаж. Мастак намаляваў тую мясціну, якая ў жыцці Кастуся мела асаблівае значэнне. Вострую Браму Вільні. Памылкі не магло быць, так, гэта яна...

Каля карціны нікога не было, а воддалеч размаўлялі двое. Ён і папытаўся ў іх, стоячы побач з «Вострай Брамай», дакрануўшыся да рамкі:

— Скажыце, будзьце ласкавы, чыя гэта карціна?

Адзін з іх пацікавіўся:

— Спадабалася?

— Гэта Вострая Брама? Вы мастак з Вільні?

— Так. Там нарадзіўся.

— Дык вы зямляк? — ужо радасць люстравалася ў вачах юнака.

— З кім маю гонар размаўляць?

— Каліноўскі я. Канстанцін Каліноўскі. Вучыўся ў Свіслацкай гімназіі... Потым у Маскве — ва ўніверсітэце, на медыцынскім... Кінуў — і з братам у Пецярбург падаліся. Тут вучымся.

— А я — Міхал Эльвіра Андрыёлі. Вучыўся ў Маскве — у вучылішчы жывапісу, ваяння і дойлідства. Два гады вучыўся — з пяцьдзясят пятага па пяцьдзясят сёмы.

Праз колькі хвілін яны ўжо гаварылі як даўнія знаёмыя. Андрыёні на два гады старэйшы за Каліноўскага. Амаль равеснікі. Адчулі прыязнасць.

— А дзе цяпер жывеш, Міхал, дзе спыніўся?

— У Рыме, як вучыўся ў акадэміі святога Лукі, пазнаёміўся з памешчыкам Залескім, выдатным мастаком...

— Браніславам Залескім, у якога псеўданім Літвін?

— Не, яго я таксама добра ведаю. Ён пад Мінскам нарадзіўся, маёнтак Рачкавічы Слуцкага павета. Ён з Тарасам Шаўчэнкам быў рысавальшчыкам у экспедыцыі па Аральскім краі і ў гарах Каратаў... А я пра Антонія Залескага, які жыве ў Троцкім павеце. Сябра Віленскай археалагічнай камісіі.

— О, дык і мой брат у гэтай камісіі. Вы, мусіць, і Кіркора ведаеце?

— А як жа!

— І Уладыслава Сыракомлю?

— І яго ведаю. Часта прыязджае да пана Залескага.

Кастусь пахітаў галавой:

— Божачка ты мой! Зямля ўсё ж сапраўды круглая. Не маглі мы абысці адзін аднаго. Бог звёў нашыя дарогі.

Андрыёні толькі паблажліва ўсміхаўся, гледзячы на студэнта Пецярбургскага ўніверсітэта, радаваўся, што зліліся іх сцежкі ў адну дарогу. Пільнае вока мастака адзначала ў паставе яго новага сябра цікавага чалавека. Пакаты лоб, цёмныя валасы, губы сціснутыя, што сведчыць пра валявы характар. Словы не набягаюць адно на другое, а выверaныя, як быццам для гэтага выпадку падрыхтаваныя. Калі глядзіць у вочы, то пранікліва, шчыра, а калі адводзіць позірк і думае пра нешта сваё, то не скажаш, што ён у нечым хаваецца, не хочучы выдаваць свой настрой ці думкі, — праз імгненне зноў упіваецца вачыма і чакае адказу на сваё пытанне.

— У пана Залескага часта праходзяць сустрэчы — збіраюцца літаратары і мастакі, памешчыкі і ваенныя, і наладжваюцца цікавыя гутаркі, спрэчкі, дыспуты, — гаворыць Андрыёні. — Добра было б, каб і вы калі завіталі да нас. Пан Залескі будзе рады бачыць вас у сябе. Ён вялікі дэмакрат, летуценнік, непахісна стаіць на сваіх прынцыпах — аддаваць людзям усяго сябе, радаваць людзей, несці ў іх асяроддзе асвету і тлумачэнне светлых ідэалаў.

— Я хутка прыеду ў Гародню. Тады і завітаю да вас. А ў майго брата Віктара пільны клопат да Адама Кіркора — заканчвае працу, якую яму даручылі, — паказаць трэба яе вынікі.

— Ну і цудоўна! — мовіў Андрыёні. — Ад імя пана Залескага і запрашаю вас прыехаць у сядзібу. У кожную сераду туды з'язджаюцца людзі. Так што чакаем вас!

Праз колькі гадзін яны развіталіся.

Канстанцін дае ўрокі ў прыватных дамах, пры гэтым немусова размаўляе з гаспадарамі, пытаецца ў іх пра набалелае.

Не ў адной рускай хаце ён знаходзіў прыхільнікаў і нават сяброў, і не парываў ужо больш з імі сувязі.

Шукае купцоў, гандляроў, перакупшчыкаў зброі. У яго далёкія планы. Ён дзеліцца імі толькі з братам, і той падтрымлівае яго.

Выпадкова на рынку пазнаёміўся з багатым купцом з Масквы — Віктарам Сымонавічам Крупецкім. Разгаварыліся. Аказалася, што продкі Крупецкага жылі пад Бярэсцем.

Віктар Сымонавіч росту невысокага, рухавы, з пранікліва позіркам.

Даведаўшыся, што новы знаёмы дае прыватныя ўрокі, абрадваўся:

— На лаўца і звер, як кажуць, бяжыць! У мяне блізняты — Вераніка і Віцька — маюць патрэбу ў вучобе. Я жыву тут, у Пецярбурзе, трымаю некалькі крамаў — у Маскве, Смаленску, Каломне. Міласці прашу завітаць да мяне. Добра заплачу, хлопча, не пакрыўджу.

— Не, Віктар Сымонавіч, як з усіх, так і з вас. Рады буду памагчы вам.

— Добра, Канстанцін, добра! — падняў рукі гандляр. І паўжартам, паўсур'ёзна дадаў: — Рад буду зноў пабачыцца з табой, дваранін Каліноўскі!

— І я таксама.

Тая сустрэча мела працяг. Хатні настаўнік дабіўся ад купца галоўнага сцвярджэння: «Дарагі мой Вікенцій-Канстанцін! Для цябе я хоць чорта лысага прадам. А што датычыць зброі, то ў мяне ёсць шмат сяброў, якія могуць даставіць яе па любым адрасе. Але ж — калі за гэта будзе заплочана... Як казаў адзін мой таварыш купец-габрэй, сяброўства сяброўствам, а гешэфт — ёсць гешэфт!»

. . . .

Ежы Ігнацій Кучэўскі-Порай з самай раніцы выправіўся ў дарогу — у Вільню. За дзень да гэтага папрасіў кучара Віктара, каб падрыхтаваў брычку, узяў спраўнага каня — Вятрылу, ды накарміў яго.

Падышоў перад ад'ездам брат Зыгмунт, які служыў на Каўказе, пацікавіўся, не выпускаючы піпкі з зубоў:

— Надоўга, Ежы, у Вільню?

— Як складзецца. Праведаю маці і сястру, па крамах пахаджу, па рынках, з людзьмі знаёмымі пабачуся.

— Ну, тады добрай дарогі!

Брат у Ежы нічога, толькі маўклівы задужа. Меў раненне, пры генеральным штабе нейкі час атабарваўся. Як бацька памёр, то ўзнікла пытанне аб дзяльбе спадчыны — памесця вёскі Корсакі.

Суды расцягвалі і пераносілі свае пасяджэнні, не могучы прыйсці да агульнай высновы, а браты пакутавалі ад бяздзейнасці. Асабліва нудзіўся Зыгмунт, не знаходзіў сабе месца.

— Бывай! Глядзі тут за гаспадаркай.

— Ды што за ёй глядзець — у лес не ўцячэ.

Але апошніх слоў Ежы не чуў, брычка, крутануўшы коламі, рэзка рванула з месца. Застаялы конь запатрабаваў дарогі.

Даехалі хутка, гасцінец пасля апошніх зацяжных дажджоў прасох, пылота з-пад колаў не замінала. Кучар маўчаў, унурыўшыся ў сябе.

Планаў на бліжэйшы час не было. Вось вырашыцца пытанне з памесцем, тады з братам можна будзе нешта і маракаваць, а цяпер...

Маці Юзэфа і дзве сястры абрадаваліся яго прыезду. У хаце наступіла ажыўленне, радасны гоман.

Яшчэ стала весялей, калі прынёс у хату вялізны кош з вясковымі прысмакамі, варэннем ды вэнджанымі каўбасамі.

— О які пан багаты наш брат! — усклікнула сястра Альжбета. — Вось што значыць жыць у вёсцы!

— Ну, хопіць вам, сарокі, дайце адпачыць брату з дарогі. Як даехаў, сын? — паглядзела на яго заклапочана маці. Яна села побач з ім на канапу. — Ці добра ехалася?

— Добра, мама, брычка спраўная, коні дужыя.

Маці падышла да серванта, высунула адну шуфлядку, дастала паперчыну, падала яе сыну.

— Тут табе перадаў незнаёмы чалавек. Назваўся Коравам Клеты. Ляснічы. Напісаў свой адрас, а на словах папрасіў, каб ты тэрмінова завітаў да яго. Пазнаёміцца з табою хоча. Мне ён спадабаўся.

— Павячэраю і схаджу. Па адрасе бачна, што жыве ён непадалёку ад нас. Так што хутка і назад вярнуся.

Кораў быў дома. Ежы думаў, што з ім хоча пазнаёміцца пажылы чалавек, уяўляў яго чамусьці на гадоў сорак, а дзверы адчыніў малады хлапец, якому, па ўсяму відаць, не было яшчэ і трыццаці. Хударлявы, чорныя вочы і такія ж вусы пасавалі да яго твару. Стоячы на парозе, усміхаўся, як ведаючы, хто завітаў да яго.

— Я — Кораў. А вы — Ежы? Праходзьце, Ежы, сядайце, дзе вам зручней. Гарбаты ці мацнейшага чаго? У мяне ёсць на гэты выпадак...

— Самі выбірайце, што лепей.

Малінавая наліўка падняла настрой, пасобіла размове.

— Вы не цікавіцеся, чаго мне захацелася пазнаёміцца з вамі. Пакутуем без дзеяння, без актыўнай грамадскай працы, ці не так? Пагэтаму я, доўга не расцягваючы, адразу вам прызнаюся вось у чым. Я асабіста хачу далучыць вас да агульнай грамадскай працы. Прапаноўваю вам уступіць у тайнае афіцэрскае таварыства, да якога я сам належу.

Ежы нахмурыўся, нічога не адказваў. Прапанова адстаўнога расійскага афіцэра яго здзівіла. Здзівіла нечаканасцю і сваёй адкрытасцю. Ежы ведаў, што існуюць такія тайныя таварыствы, што туды ўключаны правераныя і смелыя афіцэры, а тут адразу ў лоб, без папярэдняй размовы і роспытаў... Адкуль вядома ляснічаму, што ён, Ежы, падыдзе для такой справы?

— Ну, уявім сабе, што я дам згоду. Але тады пытанне такога характару — мэта гэтага таварыства? Чым яно займаецца, хто кіруе, якія абавязкі кожнага?

Кораў зноў напоўніў шкалікі, пацікавіўся:

— Як пан Ежы ацэньвае гэты прадукт?

— Прыемны прадукт. Умееце выраблять, вам пазайздросцяць вінныя заводы.

— Правільна кажаце, пазайздросцяць. Адказваю на вашае пытанне. Мэта адна — скідванне з трону цяперашняга ўрада. Ён мёртвы, не мае сілы зрабіць нешта прагрэсіўнае, новае, чалавечнае... У гэтае таварыства ўвайшло шмат рускіх афіцэраў. Просім і вас, як афіцэра ў адстаўцы, далучыцца.

— Наколькі моцнае гэтае таварыства?

— Моцнае. Яно мае свае буйныя разгалінаванні па ўсёй Расіі, усюды мы маем сваіх сяброў, і таму прадстаўляем ужо вялікую сілу.

Ежы задумаўся. Яго здзівіла тое, як адбылося само запрашэнне. Знянацку ўсё, без папярэдняй падрыхтоўкі, ні таго, хто нясе за яго адказнасць, хто рэкамендуе ў таварыства... А канкрэтная праграма, канкрэтныя шляхі дасягнення канчатковай мэты? А сродкі, рэсурсы?..

— Вы сабе задалі тысячы пытанняў, ці не праўда? — заўсміхаўся ляснічы. — І засумняваліся. Бо шмат чаго невядома для вас — што за таварыства, колькі ў ім людзей, на чым трымаецца арганізацыя. Якая канкрэтная праца патрабуецца ад кожнага. Правільныя пытанні, пан Ежы. Але давайце ўсё гэта перанясем на наступны час. Вам ніколі не позна будзе адмовіцца ад маёй прапановы. Галоўнае — згода і паразуменне цяпер. А заўтрашні дзень пакажа, што рабіць і як рабіць.

— Няхай будзе так. А цяпер мне трэба вяртацца дадому — маці чакае, будзе хвалявацца за мяне.

— Не трэба, каб маці хвалявалася. Ідзіце. Адрас вы мой ведаеце. А я ведаю, дзе ваша вёска Корсакі. Усяго вам найлепшага! Да сустрэчы!

— Да сустрэчы!

...Ежы яшчэ доўга блукаў па вулачках Вільні.

Здзіўленне не пакідала яго, як і зацікаўленасць у тым, чым займаецца тайнае таварыства, хто ўваходзіць у яго. Яго жыццё нагадвала ціхае цячэнне Дняпра ці Прыпяці, а тут падзьмуў нябачны і незразумелы вецер. Ціхае і спакойнае жыццё парушылася ўмяшаннем аднаго чалавека — Корава Клетага. Аказваецца, існуе і паралельнае жыццё, невядомае да гэтага. Вось пераступіш парог таго невядомага, і пачнецца нешта новае, зусім іншае. І прывядзе яно да шчасця ці да гора, ніхто не ведае. Нічога пэўнага, усё прыблізнае. Але і прыцягальнае.

Далёка за поўнач ён асцярожна падышоў да дзвярэй і адкрыў замок металічным ключом. Маці не абазвалася — значыць, спала, як і спалі Людвіся і Ліжбета.

Ніколі не думаў пан Ежы, што стане змоўшчыкам...

6

Сабраліся на кватэры пана Увішскага.

Канстанцін Каліноўскі заклапочаны, унураны ў сябе. У яго адказная місія, і ён хавае ў сабе хваляванне. Гаспадыня, жонка пана

Увішскага, спакойная і разважлівая, з чорнымі косамі і прыветным позіркам, падала ўсім па кубку гарбаты, кіўнула гаспадару, што пакідае іх.

Калі за ёю зачыніліся дзверы, уважліва агледзеў усіх, як быццам убачыў іх упершыню, ціха прамовіў:

— Сябры мае! Я прыбыў у Гародню з мэтай стварэння тайнага таварыства і ўзмацнення палітычнай дзейнасці. Лютаўскія падзеі ў Варшаве ўскалыхнулі ўсю Польшчу. Царскія войскі расстралялі патрыятычную дэманстрацыю. Гэта і перапоўніла чашу цярпення польскага народа, і з гэтага дня, можна лічыць, і пачаўся уздым нацыянальна-вызваленчага руху ў Польшчы...

Слухалі ўважліва. Ніхто не дакрануўся да кубкаў, гарбата паціху астывала на стале. Доктар Эразм Заблоцкі сядзеў побач з Кастусём.

Каля Эразма сядзеў яго брат Юлік. Гладка прычасаны, акуратна апрануты, ён выглядаў на гродзенскага франта. Працаваў доктарам. Інспектар егерскай школы Валеры Урублеўскі, што месціўся леваруч ад Заблоцкага, падпёр бараду кулаком, глядзеў на Каліноўскага. Каля грубкі прытуліўся афіцэр Ян Ваньковіч. Побач з ім — землямеры Фелікс Ражанскі і Ільдэфонс Мілевіч, каля зашторанага акна ў чорных сутанах ксяндзы Гінтаўт з Гародні, Ян Зарыжскі і Ігнацій Казлоўскі...

— Справа адказная і сур'ёзная. Кожны з нас павінен даць клятву на вернасць служэння агульнай справе.

Не ўтрымаўся Ян Ваньковіч, прыўзняўся, далікатна спытаў:

— Якой — агульнай справе? Канкрэтна можна, спадар Канстанцін?

— Можна, паручнік! Агульная наша справа, Ян, — узброенае паўстанне, барацьба за нацыянальную незалежнасць, знішчэнне прыгоннага права. А яшчэ канкрэтней пра гэта мы пагаворым пасля, калі збярэмся спецыяльна для распрацоўкі тактыкі і стратэгіі працы нашага таварыства. Мы павінны весці тлумачальную працу сярод сялянаў. З гэтай мэтай пачалі пасылаць на пасады вясковых настаўнікаў і валасных пісараў навучэнскую моладзь, і не толькі моладзь, а і іншых патрыётаў. Канспіратыўныя арганізацыі створаныя паўсюдна — на Віленшчыне, Ковеншчыне, у Мінскай губерні... У нашай губерні арганізацыя будзе складацца з дробных чыноўнікаў, прадстаўнікоў улады, служачых, найбольш чыгуначнікаў і — памешчыкаў...

Эразм успомніў, як пазнаёміўся з Валерыем Урублеўскім. Тое было на водах у Друскеніках, калі ён падаўся туды, каб падлячыць

страўнік. Пачуўшы, як той выступае сярод купкі людзей, падумаў: «Задужа энергічны і смелы». Праз некалькі дзён, бліжэй пазнаёміўшыся з інспектарам егерскага вучылішча ў Саколках, пачуў ад яго нечаканае пытанне:

— А якім вы, як служачы будаўнічай і дарожнай камісіі, бачыце заўтрашні дзень?

Замест адказу Эразм паціснуў плячыма. Валеры засмяяўся:

— Гаварыць на гэтую тэму не жадаеце?

— Жадаю.

— Тады прыязджайце да мяне ў Саколку! Дарагім госцем будзеце.

Заблоцкі згадзіўся, падзякаваў за запрашэнне. І наведаў Урублеўскага праз некалькі дзён.

Здзівіўся, колькі людзей было ў інспектара. Там і пазнаёміўся з піцейна-акцызным наглядальнікам Сонгіным, маладым чалавекам, гаваркім і вясёлым, ксяндзом Казлоўскім — з сівой барадой і доўгімі валасамі да плячэй, што прыехаў у госці з Царства Польскага. І пазнаёміўся там з Каліноўскім, які напачатку не спадабаўся яму: надта ж маўклівы.

Але потым, выпіўшы па кубку гарбаты, Урублеўскі прапанаваў Эразму выйсці ў сад. Там пад высокай грушай-дзічкай стаяў Кастусь. Ён так і назваўся пры першым знаёмстве, прозвішча свайго не называў.

— Наш госць — камісар Гарадзенскай губерні — пагаварыць з табой хоча, — падвёў Валеры Эразма да Каліноўскага.

— Пра што? — паглядзеў на абодвух Заблоцкі.

— Пра жыццё... — глуха прамовіў Каліноўскі. — Пра нашае жыццё, спадар Эразм... Што адбылося ў Варшаве, вы ведаеце, напэўна?

— А хто ж не ведае? Жудасна.

— Мы ствараем арганізацыю Народнага польскага ўрада, які павінен у хуткім часе з'явіцца ў Літве. Мы з Урублеўскім прапаноўваем вам узяць у гэтым удзел. Ксёндз Ігнацій Казлоўскі можа адразу прывесці вас да прысягі. А можна і пазней, калі я прыеду ў Гародню для стварэння тайнага таварыства.

— Не, не сёння, — адмоўна пакруціў галавой Заблоцкі. — Не гатовы яшчэ... Але я даю згоду ўвайсці ў склад урада. І якая ж пасада мне будзе выдзелена?

— Пасада — пакуль, часова, быць пры Урублеўскім. Ён займае высокі пост ва ўрадзе.

— Добра. Згодзен...

— Праз колькі дзён вы разам з Валерыем адправіцеся ў Вільню. Урублеўскі пазнаёміць вас з Эдмундам Вярыгам — сябрам Літоўскага правінцыйнага камітэта. Пазнаёміцеся і з інжынерам-паручнікам Янам Козелам, які таксама з'яўляецца сябрам правінцыйнага камітэта. І з іншымі людзьмі пабачыцеся.

— Пытанне можна, Канстанцін?

— Можна.

— Чаму вы менавіта мяне абралі на такую ролю?

— З той простай прычыны, што вы належыце да той групы людзей, што і я. Вы не належыце да класа памешчыкаў і да ўлады не пнецеся, як нашы памешчыкі.

— Зразумеў. Далучаюся да вас і вашай дзейнасці.

— Дзякую! Мы ўскладаем на вас вялікія надзеі.

Эразм Заблоцкі адарваўся ад сваіх успамінаў, прымусіў сябе прыслухацца да слоў арганізатара рэвалюцыйнай арганізацыі.

У гэты ж час нехта пастукаў у дзверы. Гаспадар пазнаў умоўны знак, падняўся, супакойваючы прысутных кіўком галавы, пайшоў адчыняць дзверы.

Праз хвіліну да прысутных далучыўся памешчык Гофмейстар, ваяводскі Гродненскай губерні. Папрасіўшы прабачэння, сеў на вольнае месца.

Каліноўскі вачыма знайшоў Эразма Заблоцкага:

— Я вам уручаю мандат на званне памочніка Гофмейстэра. Вам даручаецца кіраванне трыма паветамі — Гродненскім, Ваўкавыскім і Слонімскім. Кіраваць імі будзеце згодна з інструкцыяй. Коратка пра інструкцыі. Вам неабходна тэрмінова скласці арганізацыю ва ўсіх вашых паветах, прызначыць павятовых начальнікаў. Пры іх павінна быць па пяць рэферэнтаў, можна і па тры. Рэферэнты — вайсковец, скарбнік, прадстаўнік грамады апякунства і камунікацый. Вам неабходна будзе кожны тыдзень атрымліваць рапарты ад павятовых, і ўжо сваё заключэнне дасылаць ваяводскаму камісару, і — апошняе — развейваць сумневы павятовых, калі яны з'явяцца ў іх пры выкананні сваіх абавязкаў. Зразумелыя агульныя задачы, спадар Заблоцкі?

— Зразумелыя.

Размова працягвалася.

Гродненскі камісар Каліноўскі асабіста кожнаму ставіў задачу. Растлумачваў незразумелыя пытанні. Калі іх не стала, падвёў рысу:

— Раз мы абгаварылі ўсе пытанні, якія тычыліся стварэння нашай канспіратыўнай арганізацыі, то ёсць прапанова прагаласаваць за яе зацвярджэнне. Хто за тое, каб лічыць створанай нашую арганізацыю, якая мае на мэце рэвалюцыйнае звяржэнне ўлады, адмену прыгоннага права, абвяшчэнне незалежнасці Літвы і Беларусі, прашу падняць рукі.

Прагаласавалі аднагалосна.

Толькі цяпер на твары Вікенція з'явілася хаця і слабая, але ўсмешка:

— З першым пытаннем мы вырашылі, а цяпер другую частку даручым весці гаспадару. Бо даўно халоднай стала гарбата, а пячэнне, што так старанна пякла пані Хрысціна, так і некранутае на стале.

...Праз нейкі прамежак часу, па адным ці па двое, пакідалі канспіратыўную кватэру.

Апошнімі развіталіся з гаспадаром Заблоцкі, Урублеўскі і Каліноўскі.

Герцэн яшчэ з малых гадоў любіў глядзець на начное, у зорках, неба. Таму нездарма тэмай сваёй кандыдацкай дысертацыі абраў «Аналітычныя выкладкі сонечнай сістэмы Каперніка».

Куратарам яго дысертацыі згадзіўся быць прафесар Д. Перавошчыкаў.

Герцэн быў упэўнены ў тым, што за сваю працу атрымае залаты медаль. Але жыццё распарадзілася так, што яму дастаўся другі срэбны медаль. Залаты, з агульнай згоды сяброў рады, рашылі ўручыць Аляксандру Драшусаву. Міколу Саціну дастаўся першы срэбны медаль.

Некалі пазней ён прызнае, што вучоная камісія зрабіла правільны выбар, але на той час яго гэта вельмі абурыла і пакрыўдзіла. Аляксандр Драшусаў стаў пазней вядомым астраномам, а Герцэн ніколі б не пайшоў па шляху вывучэння космасу, ён стаў прапагандаваць ідэалы гуманізму і рэвалюцыйных пераўтварэнняў.

Выпускны экзамен у Маскоўскім універсітэце адбыўся 22 чэрвеня 1833 года.

Але Аляксандр Іванавіч на ўручэнне ўзнагарод не прыйшоў. Ён не прывык быць другім, толькі першым.

Праз адзінаццаць месяцаў яго арыштавалі. За свае погляды, публіцыстычныя артыкулы, у якіх царскі ўрад убачыў крамолу...

Герцэна адправілі за краты — у Круціцкі манастыр, які заснаваў блізу 1272 года будучы першы князь, сын вядомага Аляксандра Неўскага — Данііл.

Па прадпісанні маскоўскага генерал-губернатара Д. Галіцына была створана следчая камісія, у якую ўвайшлі: маскоўскі обер-паліцмайстар Л. Цынскі, жандармскі палкоўнік І. Галіцын, жандарскі палкоўнік Н. Шубінскі, обер-аўдзітар Н. Аранскі, старшы паліцмайстар Мікулін.

Так Герцэн пачаў асвойваць і другую вучобу — універсітэт зняволення. За дзевяць месяцаў, што знаходзіўся за кратамі, прайшоў выдатную школу. На сабе спазнаў «ласку і мілату» царскіх слугаў.

А праз некалькі гадоў Герцэн пакіне Расію і перабярэцца за мяжу. Запрацуе на ўсю моц яго «Вольная друкарня». Потым зазззяе «Палярная зорка» (водгук кандыдацкай), а следам загучыць і «Колокол».

Раней у яго было шмат сяброў і аднадумцаў, але калі зазвінеў з-за мяжы «Звон» і гул яго даляцеў да самых аддаленых куточкаў Расіі, то аднадумцы, якія паспелі ў хуткім часе стаць ліберaламі памяркоўнай плыні, рэзка абвінавацяць Герцэна ў тым, што ён не ведае Расіі, а таму і расійскага народа, не ведае, чым жыве той народ. Дадавалі ў сваіх лістах ужо абразліваe — ды дзе яму, багатаму барыну, ведаць мужыка? Дзе і пры якіх абставінах ён сутыкаўся з ім?

Сутыкаўся. У той жа Вятцы! Аляксандр Іванавіч распрацаваў падрабязную дакладную пра збор статыстычных звестак па губернях. І па меры таго, як паступалі тыя звесткі з месцаў і паветаў, у яго склалася праўдзівае ўяўленне аб становішчы сялянаў нацыянальных меншасцяў, сялянскіх гаспадарках і паселішчах. Ён цікавіўся, здавалася б, рознымі дробязямі — як сяляне спраўляюцца з вядзеннем гаспадаркі, як праходзяць грашовыя хабары, як ставіцца памешчык да сваіх падданых... І другое — ён не выпускаў з поля свайго зроку і тое, як змагаюцца сяляне за свае правы, як даюць адпор на несправядлівасць з боку ўладаў, бо ў статыстычных ведамасцях гэты пункт быў замаскаваны пад графу «Рабаванні», «Наўмысныя падпалы».

У «Дадатках» да сёмага нумару «Вяцкіх губернскіх ведамасцяў» за 1838 год быў надрукаваны артыкул «Рускія сяляне Вяцкай губерні». Герцэн выступіў ананімна.

У Ноўгарадзе Аляксандр Іванавіч як службовая асоба сутыкнуўся яшчэ з больш пачварнымі праявамі расейскага прыгоннага быту.

— Мне былі падпарадкаваны падведамасныя справы, звязаныя са злоўжываннямі ўладай памешчыкаў, — дзяліўся Герцэн з Міколам Чарнышэўскім, калі яны сядзелі доўгімі вечарамі за кубкам гарбаты ў яго доме. — Яны навальваліся на мяне, як снежная глыба. Гэта быў такі вялізны матэрыял, што апрацаваць яго і прывесці ў норму, дык і жыцця не хапіла б...

— Ну, дык і прыводзь. Прыводзь.

Герцэн не звярнуў увагу на яго словы, працягваў:

— Я яшчэ не паспеў разабрацца з учарашнімі фактамі злоўжыванняў, а ўжо сённяшнія навальваюцца з новай сілай — сёння раніцай пайшлі ад мяне відавочцы страшэнных і жахлівых эпізодаў у ваенных паселішчах.

Чарнышэўскі маўчаў, чакаў працягу.

— Разумееш, шаноўны дружа, яшчэ пры Аляксандру Першым у гэтай губерні пасялілася дванаццаць грэнадзёрскіх палкоў і дзве артылерыйскія брыгады. Ні ў якой іншай губерні Расіі не размяшчалася такога буйнага пасялення ваенных. Так, вядома, што ўсе землі з тымі паселішчамі былі выключаныя з юрысдыкцыі грамадзянскай адміністрацыі, але там і да сённяшняга дня існуе шпіцрутэншчына, нагайшчына, нізасць, якая спрэс пранізала іх. Пра Аракчэева і пра факты злоўжывання ўладай на сённяшні час пісаць нельга. Пісаць — так, але не друкаваць. Для мяне народ — не соннае возера, падснежных цячэнняў якога ніхто не ведаў. Мы ведаем пра ўсё. Дзяржава не заканчваецца на канцылярысту, прапаршчыку і недаростку з дваранаў, ніяк не. А ўсе астатнія для панства з адукаваных нават ужо не людзі, а матэрыял, рэвізскія душы, купленыя, усёміласцівыя пажалаваныя, прыпісаныя да фабрык. Эканамічныя, падатныя, але ніяк не прызнаныя чалавецтвам. З імі «господа» не мелі ніякіх стасункаў. А я меў з імі цесную і непарыўную сувязь, сутыкаўся штодзённа, і таму ненавіджу канцылярыстаў і глыбока спачуваю рэвізскім душам...

...Пасля Ноўгарадскіх падзеяў абурэння (бунту, закалоту) 1831 года прайшло не так шмат гадоў. А ўжо ў 1858 годзе «Колокол» у

сваіх трох нумарах друкуе мемуары інжынернага палкоўніка Мікалая Панаева, які стаў «часовым начальнікам абурэння».

Да слова сказаць, інжынерны палкоўнік, толькі адно ратуючы сваю шкуру, а таксама і галовы сваіх калегаў-афіцэраў, падманам узначаліў той бунт ваенных пасяленцаў, а потым жа і здрадзіў ім. Але для Герцэна гэта не была навіна, ён пра тое ведаў яшчэ ў 1841 годзе, калі знаходзіўся ў Ноўгарадзе.

Таму ў творы «Былое і думы» Герцэн расказвае пра гэта не са слоў відавочцаў, а згодна сваіх назіранняў. Ён прыводзіць некалькі эпізодаў ці фактаў, як памешчыкі злоўжывалі сваёй уладай і прыходзілася колькі разоў самому аўтару ратаваць дваровых ад «дамашніх пераследаў». Ён мог сведчыць на любым судзе пра тыя жахі, якія адбываліся за зачыненымі дзвярыма паліцэйскіх засценкаў, у пярэдніх, на канюшнях...

І ў «Думах» ён як бы выступае прарокам будучыні, сцвярджаючы: «У пярэдніх і ў дзявочых, у вёсках і паліцэйскіх акалотках схаваныя цэлыя мартыралогі страшэнных зладзействаў; успаміны пра іх блукаюць у душах і пакаленнямі выспяваюць у крывавую, бязлітасную помсту, якую *папярэдзіць лёгка*, а супыніць наўрад ці магчыма будзе...».

22 чэрвеня 1853 года станкі Вольнай рускай друкарні запрацавалі на поўную моц. Тады ж і была надрукаваная першая пракламацыя «Юр’еў дзень! Юр’еў дзень Рускаму дваранству!»

Вольная друкарня адразу ж падняла на пастамент часу самае галоўнае, самае балючае і занепакоенае пытанне Расіі — пытанне аб прыгонным праве.

І ў той жа дзень быў надрукаваны і другі лісток, не меней актуальны, і называўся ён «Палякі даруюць нам!»

Герцэн ухваляў *саюз з палякамі супраць царызму.*

А яшчэ раней убачыў святло лісток, які толькі адным сваім загалоўкам стаў пасля ў рускай літаратуры і публіцыстыцы наміняльным. Называўся ён «Хрышчоная ўласнасць — невялікі адрэзак аб прыгонным стане»...

Не раз ішлі размовы пра стварэнне «Тайнага таварыства». Але далей за размовы прапанова не рухалася. І толькі ў 1857 годзе ідэя выспела і знайшла сваё ўвасабленне ў выглядзе «Запіскі пра тайнае таварыства», — таварыства, якое б выконвала ролю кіруючага органа

хваляванняў і бунтаў, якія павінны перарасці ў закалот, паўстанне, рэвалюцыю... Увесь тэкст знаходзіўся пакуль што ў запісной кніжцы Агарова. Але тэкст меў праўкі, і іх налічвалася сямнаццаць. Зрабіў іх Герцэн. «Запіска» па зразумелых прычынах не была надрукаваная.

Агароў надаваў гэтаму дакументу вялікую ўвагу. Ён неаднаразова даводзіў:

— Гэтае таварыства карыснае, магчымае і неабходнае. Таварыства бачыць свае мэты ў пераабсталяванні сацыяльнага і палітычнага становішча краіны такім чынам, каб забяспечыць свабоду Асобе і яе раўнапраўнае размеркаванне ў грамадскім ладзе.

— Старая, даўно зношаная ідэя прымірэння свабоды асобы з калектывам, — пярэчылі, але згаджаліся апаненты. — Але ці можа быць асоба ўнутрана свабоднаю?

— Таму мы і пачынаем «Запіскі» з пытання: «Што ж робіць асобу ўнутрана свабоднаю? Зразумеласць думкі і адэкватнасць учынку з думкаю. Што робіць асобу незалежнаю? Тое, што не перашкаджае навакольнаму асяроддзю з розумам думаць і дзейнічаць. Таму такая выснова — карысная ў грамадскім сэнсе — гэта веды, дакладней — навука і адхіленне перашкодаў, якія замінаюць чалавеку зразумела думаць і дзейнічаць. Гаворачы іншымі словамі, перш за ўсё патрэбна агітацыя, навуковая прапаганда, з тым каб адукаваны чалавек мог свядома змагацца супраць усяго таго, што аджыло, што састарэла. Толькі тады магчыма дасягнуць грамадскага пераўтварэння.

Працягваючы сваю думку далей, Агароў сцвярджае:

— Цэнтр «Тайнага таварыства» павінен быць шчырым, як бы маючы адзін твар, а яго разуменне рэчаў павінна быць энцыклапедычным — гэта галоўнае. Калі размова ідзе пра дадатную навуку і практычныя грамадзянскія рэформы. Сябры цэнтра павінны адлюстроўваць тры галіны ведаў: прыродазнаўства (ад матэматыкі да медыцыны і тэхнікі), эканамічную навуку і юрыспрудэнцыю. Гэта патрэбна як для таго, каб ведаць, што мы хочам папулізаваць, гэтак жа і для таго, каб ведаць, супраць чаго мы станем змагацца і якія сродкі для барацьбы мы зможам ужыць, маючы заўсёды за сябе дадатную аснову ў дзяржаўным заканадаўстве.

— Няма пярэчанняў.

— Таму дэвізам Цэнтра па-ранейшаму без сумневу застаецца сацыяльная рэформа. З гэтай рэформы вынікаюць і іншыя задачы. Цэнтру

грамадства неабходна мець усе рэформы і магчымасці. З рэформамі неабходна звязваць папулярызацыю навукі; таму цэнтр павінен мець тэорыю навукі, дакладней, свой погляд на прадметы, і засвоіць метад, як і каму зрабіць навуку даступнай часткай і ў цэлым. Натуральна, што ў гэтага таварыства свой Цэнтральны орган. А ім, без сумневу, павінен стаць «Колокол».

ЧАСТКА ДРУГАЯ

1

У канцы 1861 года змоўшчыкі тайна стварылі лагер «чырвоных». Чырвоныя стаялі за нацыянальнае паўстанне і безагаворачнае вырашэнне сялянскага пытання. Стварылі і тайнае кіраўніцтва, як яго яшчэ інакш назвалі, Гарадскі камітэт. Наладзіліся адразу стасункі з саюзам Зыгмунта Серакоўскага і расійскай рэвалюцыйнай арганізацыяй «Зямля і воля».

У наступным годзе, у чэрвені, Гарадскі камітэт пераўтвораны ў Цэнтральны нацыянальны камітэт. Калі ж да яго далучыўся Ярраслаў Дамброўскі, тое паспрыяла хутчэйшаму ўзнікненню рэгіянальных структур. Адразу ж з'явіліся камітэты «чырвоных» у правінцыях. У Літве і на Беларусі дзейнічаў Літоўскі правінцыйны камітэт, даволі самастойны і незалежны ад Цэнтральнага нацыянальнага камітэта. Самай адметнай асобай у ім з'яўляўся Кастусь Каліноўскі.

Гэта дзякуючы яго намаганням, яго таленту і апантанасці ды актыўнай дапамозе яго сяброў — Фелікса Ражанскага і Валерыя Урублеўскага — ў Гародні і Беластоку пачаў выходзіць падпольны лісток на мове Ліцвініі «Мужыцкая праўда», у якой ён заклікаў да народнага паўстання. Лісток быў як набат на той час. Як звон над храмам, які склікаў народ да агульнай імшы ці літургіі, каб звярнуцца да Вышняга і прасіць у Яго спагады і моцы. Набат Каліноўскага заклікаў ліцвінскіх сялянаў, каб яны сумесна з польскімі братамі выступілі на барацьбу супраць царызму за зямлю і волю.

На Гарадзеншчыне ўзнікае вядомая постаць Валерыя Урублеўскага.

Ва Украіне ствараецца Рускі правінцыйны камітэт, кіраўніком якога абраны Эдмунд Ружыцкі. «Чырвонымі» былі створаны свае структуры і на многіх анексіраваных царызмам тэрыторыях. Але жыццё багатае на нечаканкі, трагічныя павароты лёсу. Неўзабаве арыштоўваюць

многіх кіраўнікоў «чырвоных», у тым ліку і Яраслава Дамброўскага. Перад студзеньскім паўстаннем іх усіх высылаюць у Сібір.

Але тая праслойка людзей, якія мелі свае землі, мяшчане, якія мелі багацце, не пайшлі за «чырвонымі». Яны адразу ж стварылі сваю групоўку і назваліся «белымі». Яны адмаўлялі ўзброеную барацьбу, бо спадзяваліся на лаяльнасць расійскіх уладаў, мелі на мэце дамагчыся ўступак і канцэсій пры дапамозе націску і дыпламатычных перамоў. На чале «белага» руху стаялі А. Замойскі і банкір Л. Кроненберг. Гэта па яго ініцыятыве і прапанове ў лютым 1861 года і стварылася Гарадская дэлегацыя з кіраўнічым органам — дырэкцыяй.

Перастае існаваць Рэч Паспалітая. Якім будзе наступны падзел тэрыторыі? Патрыёты, якія змагаліся з акупантамі, і на гэты раз адстойвалі цвёрда сваю пазіцыю — яны сваю Айчыну ў будучым уяўлялі толькі ў межах, якія ўтварыліся падчас падзелу 1772 года. А гэта азначала, што такая раскладка не прадугледжвала права ўкраінцаў, беларусаў-ліцвінаў на ўласную самабытнасць і самастойнасць. Што, у сваю чаргу, не адпавядала поглядам і задачам «чырвоных».

Сярэдзіна дзявятнаццатага стагоддзя. Абуджаецца нацыянальная свядомасць ліцвінаў, палякаў, украінцаў, расейцаў. З’яўляюцца першыя ўкраінскія і ліцвінскія дэмакраты. Яны катэгарычна адхіляюць думку аб вяртанні польскага панавання — толькі незалежнасць, толькі нацыянальны ўрад і нацыянальны ўклад жыцця.

«Чырвоныя» і «белыя» ў гэтым пытанні разышліся.

«Белыя» настойвалі на тым, каб далучыць Літву і Русь да Каралеўства Польскага.

«Чырвоныя» катэгарычна працівіліся гэтаму, настойвалі захаваць узаемаадносіны паміж Польшай, Ліцвініяй і Украінай на прынцыпах добраахвотнага саюза вольных і роўных народаў. Яны стараліся пераканаць і вылучыць галоўны прынцып мэтазгоднасці сумеснай барацьбы супраць царызму.

У канцы мая граф Лідзерс падчас адкрыцця пасяджэнняў Дзяржаўнай Рады аб’явіў, што ён атрымаў ад Гасудара Імператара тэлеграму, у якой абвешчана аб прызначэнні вялікага князя Канстанціна Мікалаевіча намеснікам Царства, а маркіз Вялікапольскі прызначаецца начальнікам грамадзянскага кіравання.

Чырвоная партыя, незадаволеная новым парадкам, большасцю галасоў прымае рашэнне забіць вялікага князя. Даручаюць гэта сыну

польскага памешчыка Ігнату Хмяленскаму і швачнаму падмайстру Радовічу, каб яны падабралі вопытных для гэтай акцыі людзей. Згадзіўся дваццацідвухгадовы юнак Людвік Ярашынскі. За князем сачылі з таго моманту, як ён наведаў праваслаўны сабор. А потым ужо, як выходзіў з тэатра, яго напаткаў стрэл. Але яго толькі злёгку параніла. Ярашынскага схапілі на месцы. А памагаты паспеў схавацца. Радовіч і Хмяленскі тэрмінова выехалі за мяжу...

Ярашынскага галосны суд прыгаварыў да павешання. Калі ж адбывалася павешанне, заходзіла сонца. Тыя, хто стаяў супраць сонца, убачылі над галавой павешанага Людвіка вялізны німб, і людзі прызналі ў ім пакутніка, сталі на калені і пачалі маліцца...

Царскія ўлады адчувалі і ведалі, што людскі гнеў і незадаволенасць уступае ў новы перыяд, таму стараліся, як маглі, прытушыць той вулкан народнага бунту. Расійскі ўрад вымушаны быў пайсці на нейкія саступкі. Таму і было адноўлена грамадзянскае праўленне-кіраванне ў Каралеўстве Польскім. А на чале Урадавай камісіі па пытаннях веравызнанняў і публічнай асветы, а пасля гэтага Камісіі юстыцыі, прызначаецца марк-граф Аляксандр Вялікапольскі.

Але гэты крок грамадства не ацаніла і не прыкмеціла.

Вялікапольскі, адчуваючы настрой людзей, робіць рашучы крок — распускае так званую Гарадскую дэлегацыю і Сельскагаспадарчае таварыства. Але зноў жа — гэта не пахіснула перакананасць людзей, што з імі гуляюць як кот з мышкай.

На Замкавай плошчы сабраліся дэманстранты. Яны патрабуюць незалежнасці і самастойнасці.

Нечакана да плошчы насоўваюцца расійскія салдаты. Чуюцца стрэлы. Крыкі, воклічы, плач і галашэнне... Не разабраць, што творыцца. Не маглі паверыць, што салдаты страляюць у людзей, якія не трымалі ў руках зброі...

Загінула больш як сто чалавек, столькі ж, калі не болей, было паранена.

Так царскія ўлады адгукнуліся на патрабаванні дэманстрантаў. Так царскія ўлады прадэманстравалі свае лаяльныя адносіны да мірнага народа.

І ў кастрычніку 1862 года ў Царстве Польскім уводзіцца ваенны стан, а сам Вялікапольскі падаў у адстаўку. Пачаў узмацняцца палі-

цэйскі тэрор. Кожнага падазронага арыштоўвалі, кожнага, хто меў нейкае дачыненне да дэманстрантаў ці незадаволеных, ссылалі ў Сібір...

Але незадаволенасць мацнее. Вырашылі перайсці на іншыя метады барацьбы. Набыў сілу канспіратыўны рух. Расійскія ўлады зноў прымяняюць тактыку саступак — адмяняецца ваеннае становішча. Створаны цывільны ўрад, і Вялікапольскі прызначаецца яго кіраўніком. Ён намагаецца аднавіць Канстытуцыю Каралеўства Польскага 1815 года, пераводзіць на польскую мову афіцыйныя ўстановы і школы, універсітэт у Варшаве, уводзіць для сялянаў чынш, ураўнівае ў правах іўдзеяў... Так, гэта прагрэсіўныя і смелыя пераўтварэнні, якія заслугоўваюць адабрэння і пахвалы, але... Рост грамадскіх хвалявенняў і вольналюбівых настрояў не аціхае.

Выдаўцы «Колокола» на чале з Герцэнам друкуюць у нумары 147 за 1862 год зварот: *«Сябры і браты! Усё было скіравана на тое, каб пераканаць рускіх афіцэраў, каб яны не падтрымлівалі свой урад, каб не здзейснілі свядома злачынства і не апусціліся да таго, каб стаць катамі народа, што даўно мінаваў час сляпога падпарадкавання бязглуздым і злачынным загадам, што нельга быць дысцыплінаваным там, дзе загады прымушаюць рабіць злачынствы супраць народа... Заклікалі рускіх афіцэраў не падымаць зброі супраць жыхароў Польшчы, Літвы і Беларусі, што яны павінны паважаць правы гэтага народа на святасць задуманай справы вызвалення; сцвярджалі, што лепей ісці пад суд, у арыштанцкія роты, нават быць расстралянымі, паднятымі на штыкі, — але ні ў якім разе не падымаць зброі супраць людзей, якія змагаюцца за волю. Раілі з веданнем справы, як лепей арганізаваць у палках тайныя гурткі з мэтай змовы і рэвалюцыі, як арганізоўваць прапаганду паміж салдатамі, запэўнівалі пры гэтым, што калі афіцэры вырашаць кінуцца з рускімі і польскімі салдатамі ў Літву і Беларусь, то ім адгукнецца Волга і Дняпро, Дон і Урал...».*

Цэнтральны Камітэт у Варшаве яшчэ да аб'яўлення ваеннага становішча пачаў клапаціцца пра тое, каб як найхутчэй набыць спачуванне распачатай справе сярод вайсковых фарміраванняў, якія былі расквартараваныя ў краі, для чаго пачалі распаўсюджваць сярод вайскоўцаў пракламацыі на рускай мове...

Не да кожнага даходзілі напісаныя словы. Хто заставаўся адданы свайму доўгу салдата, а хто меў у душы нянавісць і раздражнен-

не — асабліва сярод шляхты і мяшчанаў, цяжка было дастукацца да сэрцаў святароў.

Але голас закліку быў пачуты. І пракламацыі паверылі, сталі на бок паўстанцаў паручнікі Іван Арнгольд, Васіль Каплінскі, Станіслаў Абрамовіч, падпаручнік Пятро Слівіцкі, унтэр-афіцэр Франц Расткоўскі і радавы Лявон Шчур. Арнгольд, Слівіцкі і Расткоўскі актыўна ўзяліся за агітацыйную справу, збіралі салдат і афіцэраў, заклікалі да адкрытага паўстання.

Але не ўсім даспадобы былі іх палкія словы. Свае ж і данеслі начальству аб недапушчальнасці злачыннай дзейнасці мясцовых агітатараў. Па канфірмацыі графа Лідзерса іх асудзілі, прызналі злачынцамі і шаснаццатага чэрвеня 1862 года ваенным судом расстралялі ў рове Новагеоргіеўскай крэпасці. Астатніх саслалі на катаргу ці заключылі ў казематы.

«Колокол» паведаміў чытачам:

«16 чэрвеня 1862 года адбылося вялікае злачынства... Чорны дзень гэты будзе памятны і вам, палякі, за каторых загінулі трое расійскіх пакутнікаў, і іх таварышам, якім яны пакінулі вялікі прыклад, і нам усім, каторым яны паказалі: не толькі як гэты ўрад, надзелены прагрэсам, лёгка забівае, але як, прачнуўшыся да свядомасці, нашыя афіцэры геройскі паміраюць!»

У паванзкоўскім лагеры, пад Варшавай, наладзілася дэманстрацыя. Паляк-афіцэр паручнік Гоцкі-Даніловіч разам з паручнікамі Зейнам і Агароднікавым папрасілі святара, каб той адслужыў ім малебен па рабах Божых Яну, Пятру і Хведару.

Цэнтральны камітэт у сваю чаргу прыняў пастанову пакараць тых, хто адабраў жыцці рэвалюцыянераў-агітатараў. Вырашалі пачаць помсту з выконваючага пасаду намесніка Царства, графа Лідзерса, які і загадаў непасрэдна прымяніць смяротны прыгавор.

Ведалі, што ён любіць наведваць рэстаран і мінеральныя воды ў Саксонскім садзе. А палове восьмай гадзіны раніцай невядомы падышоў да генерал-ад'ютанта і стрэліў у яго з рэвальвера. Потым выйшаў з саду праз цукроўню на Гранічную вуліцу.

Аляксандр Вялікапольскі, не столькі асцерагаючыся, колькі ведаючы, што яшчэ не саспела глеба для буйных выбухаў, стараецца прадухіліць паўстанне. Ён нечакана распачынае надзвычайную буй-

намаштабную мабілізацыю ў расійскую армію. На той час ішлі на службу паводле жэрабя. І служылі дзесяць гадоў. Але кіраўнік цывільнага ўрада крышыць гэтыя стэрэатыпы. Дзесяць тысячаў маладых хлопцаў, на якіх загадзя тайна склаліся адпаведныя імянныя спісы, апранаюць форму рэкрутаў расійскай арміі.

Многія з іх дэзертыруюць, пададуцца у лясы, не жадаючы ісці ў войска.

Пачаліся аблавы, арышты, прымусовая мабілізацыя ў войска ўжо без спісаў.

Нікога не задавальнялі рэформы Вялікапольскага. Памяркоўныя рашылі шырэй карыстацца прызначанымі ільготамі. Чырвоныя намерыліся ісці нахрапам і, беручы за аснову тэрор, здолелі падпарадкаваць сабе грамадскую волю. На рэфарматара Вялікапольскага было зроблена два замахі. Але маркіз вельмі рэдка паказваўся на вуліцы, ездзіў у глухой жалезнай карэце ў суправаджэнні дзясяткаў жандараў.

Падпольная рэвалюцыйная арганізацыя набывала сілу і мацнела.

У пачатку кастрычніка яна ўзмацняецца «ўстановай народнага рэвалюцыйнага саюза», які ставіць перад сабой канкрэтную мэту і задачу — прамое ўзброенае паўстанне не супраць мясцовай адміністрацыі, а супраць Царскай Кароны, супраць Цара, але не супраць рускага народа. А ў Польшчы аднавіць тыя межы, якімі яна валодала калі-небудзь гістарычна. Кіраваў саюзам акрамя народнага ўрада яшчэ і народны рэвалюцыйны камітэт на чале і пад старшынствам Мераслаўскага, хаця народны ўрад захоўваў за сабою сілу.

Друкаваліся газеты «Рух», «Стражніца» і шэраг іншых, у якіх быў надрукаваны «Статут народнага рэвалюцыйнага камітэта», «Інструкцыі для павятовых камітэтаў». Цэнтральны Народны Камітэт, які адыгрываў ролю народнага ўрада, надрукаваў пастанову, у якой гаварылася, што «кожны грамадзянін, які любіць сваю Айчыну і хто хоча аднавіць яе самастойнасць, павінен унесці адначасовую і надзвычайную плату, якая павінна служыць капіталам кожнага з грамадзянаў, лічачы ў палову працэнта ад ста з нерухомай маёмасці і капіталаў». Тэрмін уплаты гэтага падатку прызначаўся да 10 лістапада 1862 года. Не хацелі развітвацца са сваім багаццем заможныя сяляне і габрэі. Тады невядома адкуль пачаў гуляць па паселішчах

«чырвоны певень». То карчма згарыць у яўрэя, то свіран у пана. І гэтак у Літве, Беларусі, Украіне, Валыні, Падоліі, Познані, Галіцыі...

Праз нейкі час пачала ўносіцца прапанаваная раней плата.

Падпольны цэнтральны камітэт ператвараецца ў Часовы нацыянальны ўрад. І першым яго дзеяннем стала рашэнне ад 22 студзеня 1863 года аб распачынанні народнага паўстання. Тады ж быў аб'яўлены Маніфест:

«Да зброі, народ Польшчы, Літвы і Русі, да зброі! Бо прабіў час усеагульнага вызвалення, стары меч аголены, святы штандар Арла, Пагоні і Архангела ўзняты».

Адначасова абвяшчаецца дэкрэт аб вызваленні ад прыгонніцкай залежнасці сялянаў. Ліквідоўваецца паншчына, перадаецца ва ўласнасць зямля, якую апрацоўвалі сяляне, надзяляюцца беззямельныя сяляне трыма моргамі зямлі...

Але наперадзе незразумеласць і невядомасць...

І дарогі ня бачна, і сонца зайшло за шэрыя хмары...

Моўчкі і бязлітасна пісалася гісторыя шматпакутнага і здратаванага несправядлівасцю краю.

2

Імператар Аляксандр II хадзіў з кутка ў куток, заклаўшы счэпленыя рукі за спіну. Гнятлівыя думкі непакоілі яго. Падышоўшы да буфета, які некалі прывезлі бацьку — Мікалаю I (малодшаму брату Аляксандра I) — з Францыі, узяў у рукі гранёны графінчык. Патрымаў яго ў руцэ, паглядзеў на святло.

Чырвоны пунш, чырвоны колер. Імператар здрыгануўся, хацеў ужо адставіць убок напой, але перасіліў сябе — наліў поўны шкалік. Выпіў за некалькі глыткоў.

Ён не злоўжываў алкаголем, піў зрэдзьчасу. Толькі цяпер яму ўсё настойлівей і настойлівей чуўся голас бацькі. Голас у апошнія хвіліны ў яго быў слабы, з вялікай напругай вымаўляючы словы.

— Дні майго жыцця завяршаюцца... Раней часу... Нехта дапамог. Я ведаю, хто спрычыніўся да гэтага...

«Няўжо здагадваецца, стары ліс», — падумаў без пяці хвілін імператар, не зводзячы позірку з вачэй бацькі.

— Адно шкадую, што не ў добрым стане перадаю табе, сын мой, усе мае справы і клопаты. Цяпер цяжар дзяржавы ляжа на твае плечы...

— Бог дапаможа... — адказаў сын.

Бацька прымружыў вейкі.

— Будзь жорсткім... не шкадуй нікога, нават самога сябе...

Голас усё слабеў і слабеў. Сын не адымаў рукі, ён чакаў апошняга штуршка сэрца.

Мікалай I адвярнуўся да сцяны і заціх. Сын паклаў абедзве рукі на грудзі, заплюшчыў нябожчыку вочы...

Ён паклікаў слугу — старога і сівога, трошкі згорбленага чалавека. Той зірнуў аддана на імператара, позіркам папытаўся — усё?

Імператар, адчуваючы, як пераліваецца ў яго цела ўлада, нахмурыўся, пальцамі дакрануўся да вачэй, робячы выгляд, што выцірае слёзы, дрыготкім голасам прашаптаў:

— Усё...

Аляксандр II падышоў да акна, спыніўся каля аксамітнай шторы. Глядзеў у двор, дзе па дарожцы бегалі дзеці, даганяючы адно аднаго. Яны бегалі па тых сцежках, што некалі і ён.

«Усё ў мінулым, усё ў мінулым... Цяпер я таксама ганяюся за прывідамі, стараюся перамагчы іх, але яны не ўцякаюць ад мяне, а наадварот, гоняцца за мною...».

Прачыніліся дзверы, хацеў пераступіць парог начальнік імператарскай канцылярыі, але, убачыўшы, што не да яго, тут жа і адступіў назад...

Аляксандр II ведаў, з чым прыйшоў чыноўнік. Зноў будзе расказваць, што паведамілі яму жандарскія генералы і губернатары, — сяляне недзе забілі свайго памешчыка, перад гэтым падпаліўшы яго маёнтак... Адначасова разабралі ўвесь інвентар, парасцягвалі жыта і пшаніцу, бо свайго не мелі... Сумна, сумна...

А тут яшчэ Польшча... Ды і Фінляндыя ў дадатак. Як нож у спіну. Але самае страшнае другое — сялянскія бунты, якія калі не перараслі, дык вось-вось перарастуць у паўстанне. Тут ужо меў рацыю бацька — трэба праявіць жорсткасць і ўладу.

Яму добра запомнілася, як нябожчык бацька ў 1854 годзе выдаў указ аб наборы ў марское апалчэнне. Думаў, што такім чынам здолее сфармаваць флатылію для абароны балтыйскага ўзбярэжжа. І што з гэтага выйшла? Набор быў аб'яўлены па чатырох губернях —

Пецярбургскай, Аланецкай, Цвярской і Ноўгарадскай. Нехта ж з хітрых сялянаў пусціў плётку-гадзюку: хто добраахвотна запішацца ў апалчэнне, таму воля з сем'ямі і бацькамі. Ну і пачалося — з Разанскай, Тамбоўскай, Уладзімірскай ды і іншых «унутраных губерняў» сяляне ішлі цэлымі вёскамі і амаль патрабавалі, каб іх запісалі ў апалчэнне. Паставіць усё на месца без дапамогі войска не ўдалося б....

Тое не насцярожыла. Амаль праз год аб'явілі новы набор у агульнадзяржаўнае апалчэнне. І зноў жа знайшліся правакатары — зноў пусцілі чутку, што тым, хто запішацца, цар-бацюхна дасць волю.

А ў Маларосіі дык зусім загаварылі пра тое, што сялянаў прызвалі «ў казакі» і што ёсць указ не толькі вызваліць іх ад прыгону, а яшчэ надзяліць іх панскай зямлёй.

А яшчэ праз год... Дзясяткі тысячаў прыгонных, пакінуўшы свае прадымленыя закураныя хаціны, цэлымі сем'ямі рынуліся ў разбураны вайною Крым. І зноў аднекуль з гнілога падзямелля вужакай папаўзла чутка: «Хто паселіцца ў Крыме — атрымае ад цара волю». Чутка-плётка аказалася мацнейшай за царскі ўказ.

Аляксандр II мог успамінаць і ўспамінаць, як мітусіўся і злаваўся бацька, шукаючы выйсце. А яно не бачылася... Мінае год — паўстанне ў Магрэліі.

«Ну чаму такія няўдзячныя сяляне? — здзіўляўся шчыра імператар, зноў падышоў да буфета — ужо іншага, што стаяў у прыцемкаватым кутку, наліў сабе салодкага пуншу. — Здавалася, усё ўжо зроблена для таго, каб улагодзіць іх. Радуйцеся, выказвайце падзякі цару, услаўляйце яго, з амвона ў касцёлах ды цэрквах узносьце "доўгія леты", дык усё наадварот — зноў ім не так».

Яшчэ ў маніфесце 1856 года — з нагоды заключэння Парыжскага міру — было абвешчана: «Ды зацвердзіцца і ўдасканаліцца ўнутраны дабрабыт Расіі; праўда і міласць няхай уладараць у судах яе, ды развіваецца паўсюль і з новай сілай імкненне да асветы і ўсялякай карыснай дзейнасці, і кожны, пад покрывам закона, для ўсіх роўна справядлівых, усім роўна заступніцтва, ды няхай насалодзяцца мірна пладамі працы нявіннай...».

Хто кажа, што ён, імператар, крыважэрны і злы? Нядобразычліўцы... Ці не ён знішчыў сумна вядомы «бутурлінскі камітэт» па цэнзуры? Хіба не ён вярнуў з ссылкі дзекабрыстаў, хто застаўся яшчэ жыць? І петрашоўцам прыйшлося дараваць, за мяжу дазволіў ім ездзіць.

А тут прадстаўнікі III аддзялення даносяць, што няўдзячныя паддания зграямі хлынулі ў Лондан, да Іскандэра — Герцэна. А ён што? Яго «Колокол» быццам бы падмяняе царскую канцылярыю — узяўся разглядаць праекты «Палажэнне аб сялянах, якія выйшлі з-пад прыгоннай залежнасці».

Тады ж дробнапамесныя, даведаўшыся пра тыя праекты, адразу пачалі бунтаваць, за сякеры брацца, крычаць пачалі: «Ніякага вызвалення! Ніякіх надзелаў! Бо нам прыдзецца жабраваць ісці па свеце!»

Ён, Аляксандр, прадбачыў такое, яшчэ ў 1856 годзе гаварыў на сходзе прадвадзіцелям маскоўскага дваранства, што лепей вызваліць іх зверху, чымся чакаць, калі яны самі, узяўшыся за вілы і косы, вызваляць сябе знізу. Не прыслухаліся, а дарэмна. Цяпер гэта стала яго галаўным болем. Ён і да гэтага адчуваў, што сялянскія масы сталі падобны на гаршчык, у якім кіпіць варыва. Калі слабы агеньчык пад сподам, то кіпень можа трымацца доўга, а калі хто ў агонь кіне некалькі паленцаў, што з таго будзе? Вось і падкідвае нехта тыя паленцы...

Аляксандр II ходзіць і ходзіць па пакоі, нячутна ступаючы на паліраваную да бляску падлогу. Зноў смакуе пунш. Ведае, што занадта ён прыкладваецца да яго, але толькі ён ратуе ад галаўнога болю і сцішвае гнятучы настрой. Бацька ўжо адышоў у іншы свет, яго ўжо нічога не непакоіць, а яму, спадкаемцу, трэба думу думаць, як абысці тыя непажаданыя няшчасці, які ўсплылі спакваля і нечакана...

А мо і не нечакана. Бо вунь нават сярод некаторай часткі дваранства балаболяць, што вызваленне сялянаў гэта толькі палова справы, трэба думаць ужо пра стварэнне новай, дэмакратычнай і справядлівай канстытуцыі. Во яно як павярнулася! Іх, бачце, ужо не задавальняюць праекты, якія склалі дваранскія губернскія камітэты, яны ўжо прызнаюць іх згубнымі і павярхоўнымі, што нават не адпавядаюць агульным запатрабаванням. Дык няхай бы пра тое плявузгалі між сабою, выгаварыліся б і замоўклі, дык не, склалі «Адрас» на імя цара.

А ўзяць цвярскіх дэпутатаў дваранскага камітэту. Яны яшчэ і далей пайшлі. Падумаць толькі — патрабуюць папярэдняй рэформы судоў, адміністрацыі, цэнзуры. Дык гэта ж... Дык гэта ўжо самы што ні на ёсць сапраўдны закалот, непаслухмянасць, непадпарадкаванасць цару-бацюхну, якога паставіў на трон сам Бог!

Падумаў пра тое, што трэба неадкладна прымаць меры, і прытым крутыя, жорсткія. Вось ён трошкі супакоіцца і дасць свой адказ не

толькі грамадзе, а і сваім міністрам. Нават не маючы на ўвазе найвышэйшай уладаю ўхвалены парадак сваіх дзеянняў, яны не павінны былі непакоіць яго імператарскую вялікасць сваім хадайніцтвам, да змянення гэтага парадку схільным, і... не мелі ніякага права падаваць падобную просьбу за агульным іх усіх подпісам.

Дзверы зноў прачыніліся. Не асмельваючыся пераступаць парог, у праём глядзеў яго асабісты сакратар. Зразумела было, што ад яго, імператара, чакалі распараджэнняў з выпадку смерці аўгусцейшага...

— Іду, іду, — кіўнуў галавой Аляксандр II, — праз хвіліну буду ў канцылярыі.

Ён яшчэ раз зірнуў за акно — на пляцоўцы перад вокнамі ўжо нікога не было.

. . . .

— Яўстафій Чарноўскі, — схіліўшы ледзь прыкметна галаву, назваўся малады чалавек. — Скончыў курс навук ва ўніверсітэце. Цяпер жыву ў вёсцы.

— А я — Ежы Кучэўскі-Порай, — адказаў адстаўны афіцэр, — таксама ў вёсцы атабарыўся, служыў да гэтага ў войску.

Паціснулі адзін аднаму рукі, абрадаваўшыся, што так немусова і проста адбылося іх знаёмства. Яўстафій меў лёгкую паходку, быў гаваркі, і словы ліліся з яго, як светлая вада з крынічкі.

— Вы чым дабіраецеся да вёскі? — з цікавасцю паглядзеў на субяседніка Яўстафій.

— Яшчэ не ведаю. Прыбыў у Вільню з аказіяй, да сяброў завітаў.

— А я на брычцы прыехаў! Рады буду, калі вы згодзіцеся скласці мне кампанію. Я вас давязу да вашых Корсакаў, а потым далей рушу.

— Дык гэта ж вялізны крук. Толькі клопат для вас лішні.

Чарноўскі засмяяўся, злёгку дакрануўшыся да пляча свайго новага знаёмага:

— Ды з радасцю прыму на сябе такі клопат! Засумаваў я па добрай размове.

Ежы паціснуў плячыма, прымаючы запрашэнне, прамовіў:

— Ну, калі так, то дзякую, пан Яўстафій!..

— Так, так, мілейшы мой, і не адмаўляйцеся больш.

— А калі можам выехаць?

— Ды хоць цяпер. Мой кучар у карчме сядзіць, мяне чакае.

Ежы паглядзеў на субяседніка:

— Мне б толькі да маці завітаць... Забраць у яе валізку. А потым я вольны.

— Цудоўна! І мне адлучыцца трэба. Тады план такі — праз дзве гадзіны мы сустракаемся ў карчме «Талер». Згодны?

— Так.

Некалькі вузкіх вулачак, некалькі масткоў праз канавы — і экіпаж выкаціў на тракт. Лёгкі вецер кудлаціў галовы, у небе заліваўся нястомны жаўрук. Вазніца маўчаў наперадзе, не адрываючы позірку ад дарогі, зрэдку махаючы пугай, падганяючы каня.

— Любата! — усклікнуў, азіраючыся вакол, Яўстафій. — Люблю прыроду. Люблю вёску, люблю працаваць на зямлі. Яна і корміць, і поіць нас, і дае сілу — духоўную і фізічную.

— Так. Чалавек, адарваны ад зямлі, губляе самае дарагое і неабходнае.

Яўстафій зажмурыў вочы, задраў галаву, падстаўляючы вясноваму сонцу свой і без таго загарэлы твар.

«Нічога, здаецца, хлапец, — падумаў пра сябе Кучэўскі-Порай. — Узяў на сябе клопат давезці да Корсакаў, хаця гэта вялікае адхіленне ад яго дарогі... Мы, мусіць, пасябруем з ім. Цікава, ці належыць ён да якога-небудзь таварыства. Не можа быць, каб такі энергічны і разумны чалавек жыў сам па сабе...».

Брычка то нырала ў густыя зараслі, і па твары шлёгалі галіны з клейкімі першымі лісткамі, то апускалася ў пясчаную лагчыну; часцей дарога пралягала праз чэзлыя палі, між агародаў з пахіленымі платамі. Сустракаліся балоты, верасовыя ўзгоркі, урослыя ў зямлю шэрыя хаты вёсак; на выганах пасвіліся каровы, але яны былі такія худыя, быццам іх год не кармілі; па дарозе, перад уездам у вёску ці на раздарожжы, сустракаліся шэрыя крыжы, перавязаныя вышыванымі ручнікамі. То касцёл сустракаў іх, то царква. У даматканай тканіне людзі схілялі галаву ў паклоне.

— Бедны край, жабрацкі і панылы! — уздыхнуў Яўстафій. — Літоўскі бедны край! І калі яму прыдзе магчымасць падняцца з каленяў, каб стаць вольнымі і багатымі, нікому невядома.

Ежы прамаўчаў, не ведаючы, куды хіліць размову Чарноўскі.

— Я люблю Польшу, люблю Літву. І вельмі хачу, каб вось гэты народ, забіты і няшчасны, умеў пісаць і чытаць, цікавіўся музыкай і паэзіяй... Мне бачыцца ў будучым, што не будзе ні багатых, ні бедных,

а ўсе будуць жыць у згодзе. А для гэтага ўжо сёння павінны аб'яднацца ўсе слаі нашага грамадства і ўключыцца ў агульную барацьбу за свабоду. З наступнага года я думаю адкрыць школу, у якой будуць вучыцца пісьменнасці дзеці сялянаў.

— Добрая справа...

— Шматвяковае панаванне прыгоннага права вынішчала сельскую гаспадарку. Амаль штогод няўраджаі. Ад гэтага жабрацтва селяніна, голад. У Піцеры я наведваў тайныя гурткі. Забіўся ў памяць успамін Мамбелі, які наведаў Літву: «І цяпер яшчэ ў мяне прабягае холад па жылах пры ўспамінах пра ўбачанае — кавалачак хлеба, які елі сяляне Віцебскай губерні: мука зусім не ўваходзіла ў яго склад, а толькі быў з мякіны, саломы і яшчэ нейкай травы...». А Маркс так пісаў пра Піншчыну: «Няма больш беднага становішча сялянаў, чым у паляшуцкай частцы заходніх губерній...».

Ежы адзначыў пра сябе, што яго новы сябра ведае шмат, разбіраецца і ў аграрных пытаннях, і ў палітычных. Не асцерагаючыся нават таго, што падумае пра яго субяседнік, не ведаючы, якія ў яго думкі, светапогляд...

— Але ж рэформа 1861 года...

— Лухта, пан Ежы! Той жа селянін і прымусіў царскі ўрад і памешчыкаў пайсці на тое. Той жа Маркс пра тую рэформу сказаў як? Тое ўсё напамінала дзеянні чыноўніка, які збіраўся межаваць зямлю «ў тое самае імгненне, калі падземны гул абвясціў ужо вулканічнае вывяржэнне, якому суджана было вырваць з-пад яго ног тую ж зямлю».

— Трапна сказаў, нічога не скажаш.

— Як у сук уляпіў. Па той жа рэформе сяляне аб'яўляліся як быццам вольнымі, аднак жа галоўнай і адзінай крыніцай іх існавання з'яўляецца што? Так, так, яна, родненькая зямелька. Але яна паранейшаму заставалася ва ўласнасці памешчыкаў. Сяляне атрымалі ў карыстанне толькі маленечкія надзелы, якія аніяк пракарміць іх не маглі.

— Але ж ім дазвалялася выкупіць тыя надзелы.

— За які шыш яны маглі яе выкупіць? А каштаваў той кавалачак зямлі ой якія вялікія грошы. Ніводнаму селяніну не пад сілу было тое зрабіць. Яны, як і раней, павінны выконваць баршчыну і плаціць аброк. Так што рэформа прайшла, а селянін як быў прыгнечаным і бяспраўным, так і застаўся. Больш таго, падрыхтаваная і праведзеная

памешчыкамі рэформа ўшчэнт абрабавала сялянаў Літвы... А хто ваш бліжэйшы сусед, пан Ежы?

— О, сусед у мяне цікавы чалавек! — усклікнуў Кучэўскі-Порай. — Вядомы ў нашых краях мастак — Антоній Залескі. Чулі пра такога?

— А як жа! Эрудыт, дэмакрат. Літва павінна ганарыцца такімі людзьмі.

— А мы і ганарымся, пан Яўстафій!

«Спытаць ці не пра тое, што мяне хвалюе? — падумаў Ежы, расшпільваючы сурдут, студзячы грудзі вечаровым ветрам. — Хаця сам жа прызнаваўся, што наведваў тайныя гурткі падчас вучобы...».

— Пан Ежы, а як вы праводзіце час у сваіх Корсаках? Займаецеся толькі гаспадаркай ці ўдзельнічаеце яшчэ і ў грамадскім жыцці? Корпацца ў зямлі, сеяць і жаць — гэта высакародна, але ж ад пастаяннага занятку гэтым можа стаць і сумна. Мяне Кораў уцягнуў у сваю арганізацыю, хаця я ў многім з ім і не пагаджаюся. Я за адукацыю сялянаў, я за тое, каб яны прачнуліся, прадралі вочы і паглядзелі на сябе збоку, якія яны бязвольныя і трывушчыя. А ён хоча разам з расіянамі адабраць у цара карону. Кораў не адзіны. І арганізацыя яго не адна. Ёсць і іншыя. А для вас, пан Ежы, што Кораў?

— Кораў прыязджаў не так даўно да мяне ў вёску. Прывёз першы заклік варшаўскага камітэта руху і іншыя паўстанцкія пракламацыі. У іх я не знайшоў нічога пра тое, якія сумесныя дзеянні з расійцамі, якія ёсць таварыствы толькі з расійскіх афіцэраў. Раней ён казаў, што толькі адны афіцэры могуць уваходзіць у таварыства, а то гаворыць, што можна туды ўступаць і цывільным. Падставай для будучай канспіратыўнай працы лічыўся заклік варшаўскага Камітэта руху, які заклікае ўсе польскія і літоўскія правінцыі да ўсеагульнага паўстання. І цвёрда было паабяцана, што ўсё разлічана так, каб мець поспех і перамагчы...

Яўстафій злёгку нахмурыўся, прыкусіў верхнюю губу.

— Дай Бог, каб так яно і было, але ж... Згодзен, дэманстрацыі ў касцёлах і спяванне гімну «Божа, Які Польшчу...» падымаюць настрой сярод людзей Вільні і на вёсцы. Але што дзіўна — сяляне не хочуць далучацца да гэтых дэманстрацый, думаючы і верачы ў тое, што гэта толькі праяўленне незадаволенасці паноў ліквідацыяй прыгоннага права і баршчыны. Расійскі ўрад падтрымлівае такую думку сялянаў, нават заахвочвае тое. Выдадзена распараджэнне, каб

арыштоўвалі тых святароў і вернікаў, якія будуць спяваць у касцёлах забароненыя песні. А разам з тым выйшла прадпісанне аб выдачы паліцыі халоднай і агнястрэльнай зброі. Забівай і ні за што не адказвай! Забаронены ўсялякія зборышчы — з'езды і сходы ў прыватных дамах. Во як, браце Ежы!

— Я пацікавіўся яшчэ ў Корава, дзе і адкуль мы возьмем зброю для барацьбы. Якія і колькі людзей будзе ў нас, бо бачна, што сяляне спадылба і коса глядзелі на тыя дзеянні, варожыя да ўрада. І шляхта не верыла ў паўстанне, лічыла яго гібельным, бо мела на мэце дабівацца мірным шляхам уступак ад урада. І ведаеце, што мне адказаў Кораў?

— Ведаю. Ён сказаў, што зброі ў нас будзе ў дастатковай колькасці. Запэўніў, што яе выдадуць самі рускія. А для барацьбы шмат людзей і не трэба, бо царскія войскі не будуць ваяваць супраць паўстанцаў. І што ён выдаў вам рэвальвер сістэмы Бекера. Паабяцаў выдаць яшчэ столькі, колькі вы далучыце да гэтай справы новых людзей...

Ежы здзіўлена паглядзеў на свайго спадарожніка:

— Адкуль вам тое вядома?

Замест адказу Яўстафій дастаў з-пад сядзення наган. Заўсміхаўся:

— Мы з вамі ў адным таварыстве. І нам даверана адказная справа. Няхай у ёй яшчэ шмат чаго недасканалага, але не гэта галоўнае. Нам неабходна шукаць людзей, гутарыць з імі, тлумачыць пазіцыю паўстання. І выпрацаваць сваю стратэгію і ход дзеянняў, але якія б не разыходзіліся з асноўнай лініяй рэвалюцыйнага камітэта. Згода?

Моцны поціск рукі змацаваў іх не толькі дружбу, але і сумесныя дзеянні ў агульнай барацьбе.

Праехалі больш паловы дарогі. Сонца стаяла яшчэ высока.

Каваныя абады колаў, уядаючыся ў зямлю, кацілі брычку далей і далей, у будучыя дні, у будучыя вірлівыя падзеі.

3

Герцэн і Агароў ушчыльную падступіліся да сваёй галоўнай задумы — канкрэтызацыі мэты задуманага імі тайнага таварыства. Згадзіліся разам, што іх праграмны дакумент будзе выглядаць пад назвай «Ідэалы».

Больш нікога не далучалі да гэтай працы, але іх сябры ведалі, што яны рыхтуюць абяцаную прапанову — праграму згуртавання.

Самі ж стваральнікі яе кіраваліся тым, што праграма таварыства прадугледжвае поўную палітычную перабудову Расіі. А яна, перабудова, заключалася ў тым, што Расія павінна стаць канфедэрацыяй з цэнтральным урадам, які будзе несці поўную адказнасць перад сваімі выбаршчыкамі. У адным з пунктаў указвалася канкрэтна: форма цэнтральнай улады — камітэт.

У сувязі з гэтым адмяняецца прыгоннае права. Усе сяляне надзяляюцца зямлёй, а памешчыкі атрымліваюць ад дзяржавы кампенсацыю за зямлю.

Канфедэрацыя мае на мэце абшчыны, з якіх утвараюцца валасці, а яны ў сваю чаргу групуюцца ў саюзы, а саюзы ўжо і складаюць канфедэрацыю. Перад законам усе роўныя. Усе пасады толькі на выбарнай аснове. Структура тайнага таварыства трымалася на так называемых «апосталах», дасканала свядомых дзеячах і тых, хто распараджаецца ўсім. Каля іх групуюцца «вучні» і «напалову асвядомленыя». Пасля іх свой шэраг займаюць агенты...

У Расіі такі цэнтр фармаваўся вакол «апосталаў дэмакратыі» Чарнышэўскага і Дабралюбава, а ў Лондане Герцэн і Агароў стваралі прапагандысцкі цэнтр.

Усе яны мелі агульную канчатковую мэту — *палітычнае вызваленне Расіі ад самадзяржаўнага дэспатызму.* Пераўтварэнне яе на дэмакратычных і сацыялістычных пачатках.

Але, да слова сказаць, не ўсё гладка і зладжана было падчас фармавання гэтай структуры. Герцэн і Агароў разыходзіліся з Дабралюбавым і Чарнышэўскім у тактыцы, бо першыя лічылі, што дэмакратычныя і сацыялістычныя пераўтварэнні могуць быць здзейснены толькі *мірным, рэфармісцкім шляхам,* хаця ў той жа час не абвяргалі і рэвалюцыйныя сродкі барацьбы.

Вызваленне сялянаў лібералы чакалі «зверху», катэгарычна «зверху». На гэта Герцэн сцвярджаў: «Ці будзе тое вызваленне “зверху”, ці “знізу” — мы будзем за яго».

Зразумела, што паняцце «знізу» азначала толькі адно — народную рэвалюцыю, і зразумела было і другое — Герцэн вызначаў сваё месца ў гісторыі: ён на баку тых, хто змагаецца за свабоду і пераўтварэнні любым шляхам. Значыць, ён абраў сваю дарогу — ён будзе ў шэрагах паўстанцаў.

Звон «Колокола» далятаў да самых аддаленых куткоў Расіі. Аўтарытэт Герцэна дасягнуў сваёй вяршыні. Сотнямі і тысячамі ішлі допісы ў рэдакцыю выдання. Па матэрыялах «Колокола» распачыналіся крымінальныя справы, якія былі аддадзены забыццю, «Колоколом» пагражалі ўладам... Водгукаў на падзеі ў Расіі баяліся міністры і чыноўнікі ўсіх класаў.

Герцэнаўскае выданне чытала імператрыца Марыя Аляксандраўна. Нават сам імператар загадаў дастаўляць яму экземпляр кожнага нумару. І чытаў «Колокол» спакойна і безуважна да тае пары, калі не прачытаў аднойчы, што Герцэн заклікаў народ «к топору».

Нечакана нарадзіўся царскі рэскрыпт генерал-губернатару Віленскай губерні Назімаву ад 20 лістапада 1857 года. У ім указвалася на неабходнасць тэрмінова прыступіць да падрыхтоўкі сялянскай рэформы. Герцэн амаль пляскаў у далоні. Але яго радасці і замілавання не падзяляў Агароў — ён проста не давяраў.

Ствараліся губернскія камітэты, стварыўся нават Галоўны камітэт. А калі былі ўтвораны яшчэ і рэдакцыйныя камісіі, то гэты факт яшчэ больш умацаваў у Герцэна наіўную веру ў прагрэсіўнага цара, яго шчырае жаданне даць рускаму селяніну сапраўдную волю. І тады, звяртаючыся да Аляксандра ІІ, кінуў радасную рэпліку: «Ты перамог, Галілеянін!»

А ўжо ў наступным годзе, летам, у «Звоне» з расчараваннем напіша: «Аляксандр ІІ не апраўдаў надзей і спадзяванняў...». Герцэн друкуе «пісьмы з правінцыі». Невядомы аўтар піша ў сваім лісце, патрабуе, *«каб “Звон” клікаў не да малебна, а біў у набат. Да сякеры клічце Русь!»*

У сакавіку 1861 года ва ўсіх цэрквах Расіі святары чыталі з амвонаў царскі маніфест аб вызваленні сялянаў ад прыгону. Працягвалася, здавалася б, рэалізацыя першапачатковай праграмы герцэнаўскага выдання — вызваляюцца ад прыгнёту з зямлёй сяляне, прагучала абяцанне правесці шырокія рэформы судоў, друку, свабоды слова, адменены ўказ на забарону дэманстрацый і мітынгаў...

З гэтай нагоды Герцэн прапанаваў арганізаваць урачысты абед, каб падняць разам з сябрамі тост у гонар Аляксандра ІІ.

Калі накрылі стол, калі разлілі шампанскае, расчыніліся дзверы. На парозе стаяў разгублены выдавец.

— Сябры! З Варшавы толькі што прыйшла вестка. У горадзе праходзіла мірная дэманстрацыя. У людзей стралялі царскія салдаты. Шмат забітых і параненых...

Герцэн памяняўся ў твары, нахмурыўся, з нейкай унутранай злосцю прамовіў:

— Ганьба табе, Аляксандр II! Ганьба!

...Вільня Людвіку Кандратовічу падалася і не сваёй, але ж і не чужой.

Ведучы гаспадарку ў Залучы, Людвік прывык да вясковага жыцця, да прыроды, да ранкаў, калі ўсходзіла сонца, любіў узяць у рукі накляпаную касу і прайсціся з ёю па роснай і сакавітай траве; пошчак салаўёў у густым кустоўі, цнатлівая цішыня да звону ў вушах — усё радавала яго.

Нахадзіўшыся па балацявінах ці восеньскай парой па грыбных мясцінах, нагрузіўшы з коптурам вялізны кош баравікоў з цёмна-карычневымі галоўкамі, з вялікай радасцю вяртаўся шчаслівым дадому...

А ў галаве не-не ды пачне рытмічна, бы стук дзюбы дзятла аб сухадрэвіну, нараджацца радок: «*...святая ўсюды пустата, ды нават... не думай аб хлебе...*».

Перад самым фальваркам сустрэў прыгоннага селяніна Юльяна Заброцкага. Той, зняўшы магерку, павітаўся, спытаў:

— Як здароўе вяльможнага пана Людвіка Кандратовіча?

— Які я табе пан, братка Юльян?

— Які ні пан, але пан.

Кандратовіч зняў кашэль, паставіў каля ног. Важкаваты быў, траха і адпачыць не зашкодзіць.

— Харошыя грыбы, — пахваліў селянін, — адзін у адзін. Умееце збіраць.

— Ды што іх збіраць, Юльян, у лесе сёлета хоць касой касі.

— Падзякаваць хачу, пан Ладыслаў. За тое, што сям'я мая з голаду не памерла. Той гарнец жыта, што вы далі, акурат і выратаваў нас ад смерці.

— Ды што ты, Юльян, за гэта не дзякуюць. Я рад, што хоць нечым памог.

— Дзякую, пан Уладыслаў, дзякую. Пытанне ёсць да вас. Адкажаце?

Уладыслаў з цікавасцю паглядзеў на селяніна. Падабаўся ён яму. Разумны, сабе на ўме, умее пажартаваць, гісторыю якую расказаць. Можна сказаць, што некалькі з іх Уладыслаў выкарыстаў у напісанні сваіх радкоў.

У сям'і трое дзяцей, жонка Аўдоля, дужая і працавітая, прыгожая. Спявала хараша. Песень шмат ведала. Кандратовіч запісаў некалькі...

— Дачуліся мы, што вы, пан Уладыслаў, у Менск ездзілі. І не толькі ў Менск, а і па розных ваколіцах... Вы сабраліся пакінуць нас? Што мы вам ліхога зрабілі, чаму вы рашылі пусціць нас абяздоленымі па белым свеце адных?

Кандратовіч здзіўлена паглядзеў на селяніна.

— Я не вас цураюся, Юльян. Я сябе вызваляю як прыгонніка і арандатара. Не хачу, каб на мяне працавалі, Юльяне, сам на сябе хачу працаваць. Есці свой хлеб, здабыты потам і крывёю. Чым кепска, га?

Селянін са скрухай паглядзеў на Кандратовіча, прамовіў:

— А як жа мы? Пад другога пана пападзем. А ён такім жаласлівым не будзе, як вы, пане Уладыслаў, не, не будзе... Мы помнім, што вы напісалі:

Паркановай трапіш вулкай
Да старой пахілай хаты.
Да зямлі яе прыгнула,
Мох страху закрыў і латы,
Цераз шчыліны ў драніцы
Можна немаль бачыць неба.
Гэта ўсё — мая святліца,
Лепшай мне нідзе не трэба...

Кандратовіч маўчаў. Думаў, што спецыяльна селянін вывучыў яго верш, каб разжаліць.

— Здзіўлены, пан Людвік? Не здзіўляйцеся. Шмат і іншых вашых радкоў ведаюць напамяць нашы вяскоўцы. Мы ведаем і пра вашы беды. Даруйце за тое, што назваў вас панам. Паны ў раскошы купаюцца, на балі ў Пецярбург ездзяць, аканомы панскія абдзіраюць нас да ніткі — гэта не пра вас сказана... Я папрашу ў вас капеечку пазычыць, але вы мне не дасце яе, бо не маеце самі. У вас грошай нават на тытунь няма. Вы аддалі-пазычылі апошнія тры рублі, калі прыязджаў да вас ляснічы Паплаўскі і папрасіў у вас пазыку. То вы пра сваю

хатку напісалі такі вершык, мы ведаем, і ў нас яны такія ж дзіравыя. Святы Міхал хутка, святаміхальскі кірмаш будзе ў Нясвіжы — а вы прадаць што не маеце ніякай мажлівасці, ані купіць чаго...

— Адкуль ты ведаеш такія падрабязнасці, спадар Юльян? — спытаў у яго Уладыслаў.

— А вунь сарока трашчыць на вільчыку яліны, а яе я мову разумею. Яна яшчэ кажа і пра тое, што вам пісаць хочацца, а не маеце пад рукамі ні аркушыка паперы. Ці не так, пан Уладыслаў?

Кандратовіч разрагатаўся.

— Ці не цыганскага ты роду, Юльян? Як цыганка мне ўсё па палічках раскладваеш! Мо і ведаеш, колькі пражыву я на белым свеце, га?

— Скажу, — уздыхнуў селянін. — Жыць вам наканавана не так і шмат, але вы ў славе пражывеце свой век. А потым уваскрэснеце і жыць будзеце далей. Яшчэ ўспыхне ў вашым сэрцы каханне, і вы напішаце шмат цудоўных радкоў. І будуць ведаць, што пан Уладыслаў Сыракомля — вялікі паэта...

Кандратовіч нахмурыўся. Верыць ці не верыць яму? Што жартаваць ён умеў, пра тое многія ведалі, але яго словы супадалі з усім тым, што было і здаралася ў яго, Уладыслававым, жыцці.

— Не здзіўляйся, пан Кандратовіч, — перайшоў ужо селянін на «ты», адчуўшы, што пераступіў тую недазволеную мяжу, калі нельга было гаварыць пра час яго жыцця, бо гэта грэх перад Госпадам, але свой грэх ён ведаў як будзе выкупляць — у пакутах і малітвах, — у мяне бацька быў правідцам... І мне той дар перадаў. Таму не пытайся ў мяне больш ні пра што, добра?

Кандратовіч заківаў галавой, не прамовіўшы ні слова.

Юльян, развітваючыся ўжо, зноў пакланіўся свайму арандатару, гледзячы ў вочы, сказаў апошняе:

— Не атрымаецца нічога ў вас з вашай задумаю. Прыгон як быў прыгонам, так і застанецца. Цар не адпусціць нас — і вас у тым ліку — на вольную працу. Мы як у нейкай нябачнай клеці, ды яшчэ прывязаныя ланцугамі да вялізных крукоў... Толькі людзі ў таго цара могуць адабраць тое права — устаць з каленяў, разарваць ланцугі і скінуць яго з крывавага прастола. А мы ўжо болей не можам цярпець такі здзек. Гнеў расце. І ён павінен выбухнуць...

— Веру, выбухне, — пацвердзіў Кандратовіч. — Дзякуй за гутарку, Юльян, ты мяне сёння шмат чаму навучыў.

Юльян яшчэ раз кіўнуў галавой, насунуў на галаву лямцавую магерку, павярнуўся ўбок дарогі і няспешным крокам пайшоў на свой хутар.

Уладыслаў, уражаны, доўга яшчэ стаяў каля каша з баравікамі, глядзеў услед селяніну...

Юльян, ідучы, ніводнага разу не азірнуўся.

Пісалася ў Залучы, а выдаваць напісанае трэба было ў Вільні.

Усё часцей і часцей Уладыслаў Кандратовіч наведваўся туды: ішла падрыхтоўка да друку яго перакладаў лацінскіх твораў. Пераклады, лічыў паэт, яму ўдаліся.

Хаця і з цяжкасцю, але за кароткі час ён пераклаў Клеменса Яніцкага, Себастыяна Кляновіча, Іяхіма Бельскага, Мацея Казіміра Сарбеўскага, Яна Каханоўскага. Чакала сваёй чаргі і «Гісторыя літаратуры ў Польшчы».

Вельмі крыўдзіла паэта тое, што цар загадаў называць яго радзіму Паўночна-Заходнім краем. Ва ўсіх кнігах выкраслілі слова «беларус» і «Беларусь».

Але яго радавала і ўсцешвала, калі ён пазнаёміўся з мастаком Вінцэнтам Дмахоўскім, якога яшчэ называлі Клодам Ларэнам Віленскіх ваколіц. Цесна сышліся і пасябравалі адразу з паэтам Эдуардам Жалігоўскім. Кандратовіч чытаў яго драму «Іярдан», высока ацэньваў яе. Яна была надрукавана пад псеўданімам Антоні Сава. Яшчэ раней перапісваўся з Рамуальдам Падбярэзскім — выдаўцом-рэдактарам альманаха «Rocznik Literancki», а цяпер асабіста з ім пазнаёміўся.

Круг знаёмстваў шырыўся і шырыўся.

Жыццё ставіла перад ім умову: хочаш выдавацца, сцвердзіцца як паэт — пакідай Залуча і пераязджай у Вільню. Але не толькі гэта падштурхоўвала яго пакінуць родныя мясціны. Пайшлі з жыцця дочачкі — Фабіянка, Марынка, а за ёю і Вікця...

Схапіла хвароба, і паўміралі яны на адным тыдні. Фабіянку пахавалі на тулёнкаўскіх могілках, а Марынку і Вікцю павезлі на стаўбцоўскія клады.

Паліна, жонка, сама ледзьве не памерла, страціўшы нечакана траіх дзяцей. Уладыслаў доўга адыходзіў ад сямейнага гора — счарнеў, сагнуўся і стаў выглядаць як на семдзесят гадоў...

Хоць і знаходзілася Залуча ўдалечы ад буйных гарадоў, дзе бурліла і кіпела жыццё, але і да яго мясцінаў адгалоскамі дакатваліся людскія страсці...

Сяляне бліжэйшых вёсак, збіраючыся разам, пыталіся пра падзеі ў Еўропе, прасілі растлумачыць, што гэта такое «вясна народаў».

— Ды з ярма царскага людзі спрабуюць вырвацца, — адказваў Юльян Заброцкі, — мы ж не быдла якое. Мы хочам жыць самі па сабе, без бізуноў прыгоннікаў. Бог даў нам зямельку, сказаў, каб гаспадарылі на ёй, але яе ў нас адабралі замежныя паны... Я вам на словах кажу, а вось у мяне тутака пракламацыі і рэвалюцыйныя вершыкі. Прачытаеце самі...

Сяляне бралі аркушыкі паперы, прыглядаліся да літар.

— І ў мяне ёсць вершыкі, — падаў Юльяну жыхар Беражна Антось Крэмка разгорнутую паперчыну. — Уладыслаў Сыракомля напісаў. Мне падарыў, але прасіў, каб я асабліва не мянціў языком, што гэта яго вершык.

— А пра што верш? — пацікавіліся вяскоўцы.

— «Заўчасна» называецца. Паэта пра сябе напісаў. Ён сябе бачыць жаўруком, і што яго доля — услаўляць надыход вясны. Бо ён першы чуе, калі пад мёрзлай зямлёй і пад лёдам пачынае прачынацца Нёман... Ён першым павінен абвясціць вясну. А ў другім вершы «Ратай да жаўранка» кажа:

Я ару, а ты мне звоніш, жаўручок, таксама:
Табе лёгка — заляці, брат, да нябеснай брамы,
Раскажы там аб ратаях, долі невясёлай:
Люд вясне не рад, бо ходзіць голад зноў па сёлах...

— Вялікі паэта Уладыслаў! — адобрыў Юльян пачутыя радкі. — Пра нас ніхто так не пісаў. Ніхто... Учора ён быў тут, але пра вершы нічога не казаў. Не любіць выхваляцца імі...

Але вядомасць паэта на беларускіх прасторах расла і расла. Кожны верш перапісваўся, завучваўся на памяць. Літаратары Вільні, хаця і не адразу, прызналі ў ім паэта, назвалі яго вясковым лірнікам.

Чыталі і перачытвалі гутаркі паэта «Дабрародны Ян Дэмбарог», «Хадыка», вершы «Лірнік вясковы», «Немаўляці», «Прысвячэнне ліцвінам народных гутарак», «Пра сваю старую хатку», «Гутарка пра бусла», «Заўчасна», «Добрыя весці»...

У Залуча прыходзілі лісты ад вядомых літаратараў, якіх паэт з-пад Нёмана ніколі не бачыў, а толькі чуў.

Паэты запрашалі яго прыехаць у Вільню.

Шэсць гадоў таму Сыракомля паслаў рэдактару-выдаўцу часопіса «Athenaeum» — «Атэнэум» — Юзафу Ігнацы Крашэўскаму свайго «Паштальёна». І нечакана ўбачыў праз нейкі час надрукаваным.

О, якая радасць тады была для Сыракомлі! А тут ліст ад яго прыйшоў. Піша, што пабачыцца і пазнаёміцца хоча. Але незразумела чаму прапанаваў не ў Вільні сустрэчу, а на Валыні, у Губіне, куды ён адпраўляецца па нейкіх справах і клопатах. Ды што Губін, за тую радасць, што падараваў яму К. Пастарнак, такі быў псеўданім у паэта, ён пабег бы да яго хоць на край свету...

З'ездзіў. Пазнаёміўся. Адразу сышліся, пасябравалі, адчуўшы, што маюць адзін у адным патрэбу.

А праз нейкі час уніяцкі святар з Ярэмічаў Ян Давідовіч, прыхільнік паэзіі вясковага лірніка, пазнаёміў арандатара з Залуча з маладым настаўнікам — Вінцэсем Каратынскім.

— Вельмі цікавы чалавек, Уладыслаў, — сказаў за хвіліну да сустрэчы Ян, — думаю, што ён табе спадабаецца.

Кандратовіч з цікавасцю паглядзеў на святара, а потым і на юнака, які накіроўваўся да іх, ступіў крок насустрач.

Сапраўды, успамінаючы тую першую сустрэчу, Уладыслаў адчуў, як павеяла цяплом. Быццам у халодную вясновую раніцу недзе з-пад Нёмана, ад прырэчных кустоў дыхнула прыемнае і лекавае паветра.

Юнак усміхаўся, ідучы да яго, і вочы яго выпраменьвалі такую дабрыню, што на сэрцы Сыракомлі адразу стала ўтульна і хараша.

Поціск рукі моцны, дужы, бачна было, што хлопец не з панскага асяродку, працу зведаў з дзяцінства.

— Вінцэсь. Вінцэсь Каратынскі.

— Людвік Кандратовіч.

— А Уладыславам Сыракомляй вас можна называць? — пацікавіўся юнак, пераводзячы позірк на святара — як той аднясецца да яго смелага пытання.

Кандратовіч весела хмыхнуў, заўсміхаўся:

— А тое ўжо як пану даспадобы.

Святар, папрасіўшы прабачэння, падаўся па сваіх клопатах, і яны засталіся адны. Нейкі час не маглі наладзіць гаворку, і яе пачаў першы Кандратовіч.

— І чым Вінцэсь зарабляе сабе на хлеб?

— Настаўнічаю я. Вандрую з вёскі да вёскі. Нарадзіўся ў вёсцы Селішча, што ў Карэліцкім раёне. Пачынаў хатнім настаўнікам каля Любчы.

— То можа і пішаце што?

— Пішу, спадар Уладыслаў. Трохі вершы, трохі допісы ў газеты.

— І пра што ж вершы? Пра каханне, пра прыроду?

— І пра каханне. І пра любоў да радзімы. А вашыя вершы я ўсе ведаю на памяць.

— Так і ўсе?

— Ну, амаль усе... Якія былі ў друку.

— Праца настаўніка падабаецца?

— Так. Знаходзячыся сярод людзей, сярод вясковага люду, пазнаю жыццё. Пішу цяпер той мовай, на якой гавораць людзі.

— Вінцэсь, — спыніўся нечакана каля шырокай кладкі праз раўчук Уладыслаў Сыракомля, — а ці не хацеў бы ты памяняць сваю прафесію?

Пытанне прагучэла для дзевятнаццацігадовага юнака нечакана, таму ён са здзіўленнем паглядаў на паэта:

— Памяняць настаўніцтва? На што? Я ж больш нічога не ўмею рабіць.

— Можаш. Я гэта ведаю.

Юнак маўчаў, ведаючы, што ва Уладыслава нешта на ўме сваё.

— Вінцэсь, дарагі мой хлапчына! А ці не згадзіўся б ты пераехаць да мяне ў Залуча? Спытаеш, чаго? А я адкажу табе — да мяне. І не проста да мяне, а быць маім сакратаром-памочнікам.

Юнак з недаверам паглядзеў на Кандратовіча. Прапанова была заманлівай. Толькі ці сур'ёзнай яна была? Можа ён, Уладыслаў, так жартуе? Яму, вясковаму вандроўніку-настаўніку, ды ісці сакратаром да такога слыннага паэта...

— Працы будзе шмат, адразу папярэджваю. Неабходна будзе перапісваць начыста мае творы, пераклады з паэтаў-лацiністаў, старадаўніх хронік ды і перапіску весці з маімі карэспандэнтамі, — а іх у мяне з кожным разам з'яўляецца ўсё больш і больш... Дык як, Вінцэсь?

У хлопца як адняло мову. Адно глядзеў на вясковага лірніка блазнавата і ўсміхаўся. Ён пра такое баяўся і марыць.

— Леанард Ходзька, той шляхціц Ходзька, які выдавец, публіцыст і гісторык, шмат сабраў і выдаў матэрыялаў па гісторыі і літаратуры

польскай і беларускай. Вучыўся ў школах у Барунах і Маладэчне, а потым скончыў Віленскі ўніверсітэт. Належаў да філарэтаў. А ў дзевятнаццаць гадоў, во, акурат як і табе цяпер, пачаў працаваць сакратаром у Міхала Клеафаса Агінскага.

Знаёмячыся з народнымі гутаркамі Сыракомлі, якія былі напісаны па матывах мясцовых паданняў і звычаяў, яго лірыкай, знітаванай з мілагучнымі песнямі вясковага люду, перакладамі, а яшчэ ведаючы яго цікавасць да геаграфічных і краязнаўчых мясцінаў наднёмання, Вінцэсь Каратынскі яшчэ задоўга да гэтага знаёмства адчуў светлую павагу да паэта, да яго творчасці. Ён рашуча выказаў жаданне паспрабаваць сябе ў якасці ратая на творчым полі такой магутнай асобы, як Сыракомля.

— Я... я згодзен, спадар Уладыслаў.

Уладыслаў злёгку ляпнуў хлопца па плячы:

— Ну і выдатна! Цяпер мы з табою два боты — адна пара, ці не так? А чаго ж ты не цікавішся, колькі я буду плаціць табе? Ці табе грошы зусім не трэба?

— То я вам павінен плаціць, што мяне ў свае вучні і сакратары ўзялі.

Сыракомля засмяяўся, абняў хлопца, прытуліў да сябе.

...Імператар усерасійскі Аляксандр II думаў, што з увядзеннем новага ўказа адчуе задавальненне ад правільнасці зробленага кроку, але да яго прыйшло расчараванне. Ён так і выказаўся перад сваімі міністрамі, калі яны сабраліся ў вялікай зале:

— Я перажываю хвіліну расчаравання...

І ўсё таму, што ўзмацніліся сялянскія хваляванні і местачковыя паўстанні пасля імператарскай рэформы. Герцэн з гэтай нагоды пісаў, што рэформа абярнулася «бессовестнейшим грабежом крестьян», а вызваленне стала «рядом насилий и сплошным надругательством над ними».

З нагоды «вызвалення» ад сялянскай зямлі адрэзалі ў чарназёмных губернях звыш пятай часткі. А ў некаторых губернях адрэзалі, аднялі ў сялянаў да трацiны і нават да дзвюх пятых частак сялянскай зямлі. З выпадку «вызвалення» сялянскія землі адмежавалі ад памешчыцкіх так, што сяляне перасялілся на «пясочак», а памешчыцкія землі клінам уганяліся ў сялянскія. Усё гэта рабілася для таго, каб лягчэй

было высакародным дваранам кабаліць сялянаў і здаваць ім зямлю за ліхвярскія кошты. З выпадку «вызвалення» сялянаў прымусілі «выкупляць» іх жа прыватныя землі, прычым здзёрлі ўдвая і ўтрая вышэй за сапраўдны кошт зямлі...

А тым часам сялянская «вялікая і гуманная» рэформа праводзілася з дапамогай куляў, штыкоў, розгаў і арыштамі незадаволеных. А незадаволеныя былі ўсе сяляне.

III аддзяленне дасылала цару свае сакрэтныя справаздачы: у 1861 годзе ў Расіі падчас хваляванняў сялянаў былі захоплены 1370 маёнткаў з інвентаром і жыўнасцю; амаль у палову з іх былі ўведзеныя войскі. У выніку 140 забітых і 170 параненых.

Асабліва масавымі былі сялянскія хваляванні ў Казанскай і Пензенскай губернях, у сёлах Безна, Кандзееўка, Чарнагай. У тым жа Чарнагаі да чатырох тысячаў сялянаў з чырвонымі сцягамі і з гучнымі выкрыкамі «Воля! Воля!» рушылі з вёскі. Вялікай і бязладнай калонай дайшлі да Кандзееўкі.

Не спыніліся, калі пачуліся першыя стрэлы і ўпалі першыя забітыя: «Усе да аднаго загінем, але не скарымся!»

Загінула восем чалавек, каля трыццаці паранена. А ў вёсцы Безна царскія салдаты забілі і паранілі больш як трыста пяцьдзясят чалавек...

Пік сялянскіх выступленняў — закалотаў — прыходзіцца на вясну і пачатак лета 1861 года.

Ахоплена хваляваннямі трыццаць дзве губерні.

«Звон» адразу ж адгукаўся на падзеі, якія адбываліся на радзіме Герцэна і Агарова. І на парадку дня стаяла адзінае і галоўнае пытанне — сялянства.

З'яўленне ў Расіі лістовак і пракламацый Герцэн вітае і раіць неадкладна абзаводзіцца друкарнямі. Узнікае «Зямля і воля». Герцэн патрабуе стварэння такога ўраду, які б сапраўды даў волю народу, даводзіць, што няма волі без зямлі, як няма зямлі без волі...

Вінцэсь Каратынскі стаў для Сыракомлі другім «я». Ён паказаў сябе не толькі строгім і акуратным памочнікам у яго літаратурных клопатах, але і першым крытыкам-слухачом, зацікаўленым субяседнікам, нават дарадцам.

Уладыслаў здзіўляўся, як гэта ён раней жыў без яго. І добрым словам успамінаў уніяцкага святара Яна Давідовіча. Гутаркі сталага паэта і паэта-пачаткоўца зацягваліся далёка за поўнач.

А калі прыязджаў хто з літаратараў ці прыязных гасцей, то і да самага ранку.

Наведаўся да іх з Нясвіжа Люцыян Сымановіч, з якім Сыракомля некалі служыў разам у канцылярыі кіраўніцтва радзівілаўскімі маёнткамі.

Паўспамінаўшы былое, нагаварыўшыся ўдосталь, даўні сябра папрасіў:

— Дружа мой Людвік! Прачытай мне, будзь ласка, хоць адзін верш з тваіх выдатных твораў.

Такой просьбы Уладыслаў не чакаў, таму запытальна паглядзеў на свайго сакратара — што параіць.

— «Вясковага лірніка» прачытайце, спадар Уладыслаў.

— Добра, але хіба толькі ўрывачак...

Мая ліра для спеваў, з чарадзейскага дрэва!
Мяне пояць слязою!
Праз цябе маю сілу, калі ж лягу ў магілу,
Будзеш славай маёю.
Эй, шырока па свеце твой адгук разнясецца,
Мае словы памножыць.
Яны з краю да краю пойдуць аж да Дунаю
Ці да Кіева, можа...

Сыракомля замоўк, нахмурыўся:

— Вышэй за ўсё — умець падслухаць біццё сэрца народа, умець адкрыць іерогліфы легенд ключом уласнай шчаслівай інтуіцыі, умець узнавіць вобразы мінулага ў барвах і контурах...

— З «Хадыкі» што-небудзь, — падказвае сакратар.

— Добра...

Вясной дыхнула, пацяплела ў пушчы,
З гор у даліны ручаі спяшаюць,
Шарон і лёд на полі шумна трушчаць —
Нібыта мора стала на імшары.
Мне толькі не палепшала, васпане,

Мардуе роспач, голад цела сушыць,
А радасць зрэдку, як з-за хмары гляне,
Суцішыць сэрца, утаймуе душу.
Прачнуся часам, а паблізу рочаць,
Вада плюскоча, зяблікі цвіркочуць.
Пасля раптоўна я свядомасць трачу,
Ад думак глухну, свету зноў не бачу...

Паэт чытаў, а слухачы бачылі перад сабою песняра, які ходзіць ад вёскі да вёскі, ад хутара да хутара, круціць сваю ліру з дзівоснага і чароўнага дрэва, заклікае людзей да абуджэння, просіць прачнуцца, сціснуць у гневе кулакі...

Не ўсе аднолькава адносяцца да дзіўнага, у зрэб'і, лірніка — «адзін хваліць, другі — ганіць», але ніхто не ведае, як плача і непакоіцца душа песняра і прарока. Суцешвае хіба адно — яго песня не памрэ разам з ім, яна, як чароўная птушка, вырваўшыся ў паднябессе, будзе лётаць над людзьмі, «з краю да краю, да самага Дунаю, да самага Кіева». Верыць, што некалі прыйдуць людзі да яго на магілу, праспяваюць яго песні і прачытаюць радкі яго вершаў, скажуць скрушна: «Тут наш лірнік вясковы, памёр ён, граючы на ліры...».

Маўчыць, уражаны пачутым, Люцыян, маўчыць і Вінцэсь, і ў соты раз думае пра сябе: «Ліра твая, пане Уладзіслаў, будзе гучэць стагоддзі... Якое шчасце, што я жыву побач з табой, назіраю, як з-пад твайго пяра выходзяць такія геніяльныя радкі...».

А аднойчы, доўга вагаючыся, Людвік сказаў свайму малодшаму сябру:

— Пераязджаем мы, дружа, мяняем, так бы мовіць, месца жыхарства.

— Куды ж гэта?

— У Вільню, у сталіцу. Нам з табою там трэба быць — там друкарні, там спрэчкі, там сустрэчы і новыя знаёмствы. Ты згодзен, спадар сакратар?

Вінцэсь моўчкі кіўнуў галавой.

Паліна, пачуўшы такую вестку ад мужа, не здзівілася. Не абрадавалася і не засмуцілася. З Залучам развітвацца не было шкада, бо тут іх напаткалі няшчасці і гора...

— Вінцэсь, ты на нейкі час заставайся тут, уладкуй як след гаспадарчыя клопаты, а потым прыедзеш да нас.

Перад ад’ездам Сыракомля зазірнуў да Яхны — жонкі арандатара карчмы, млына і парома. У яе сям’я Кандратовічаў захоўвала свае зберажэнні. Накапленняў амаль не было.

— Вой, чаго так пану Людвіку ўзгарэлася ехаць у тую Вільню, — пацiскала плячыма жанчына, дастаючы з камода скураны вялізны кашалёк, які служыў сейфам і прыватным банкам. — Усюды жыццё аднакае, працаваць усюды трэба і жыць трэба.

— Праўду кажаш, шаноўная Яхна, жыць трэба ўсюды. Дзякуй табе, што была для нас харошым памочнікам і сябрам.

— Ды які з мяне памочнік, — адмахвалася габрэйка, пачырванеўшы ад яго прыязных слоў. — Але мы добра з вамі ладзілі... Харошыя вы людзі, Людвік. Няхай вам Гасподзь даць шчасце на новым месцы.

Яхна разгарнула кашалёк, адлічыла Кандратовічу амаль семсот рублёў — увесь яго капітал Залуча, — уздыхнула:

— Не багата, але і гэта нейкія грошы...

Пакуль ён прыйшоў, Вінцэсь разам з Юльянам і Антосем Крэмкам з Беражна перанеслі ўсе рэчы на воз. Побач бегаў і быццам радаваўся ад’езду трохгадовы сын Уладзік. Убачыўшы бацьку, кінуўся насустрач.

— Тут мы, пане Людвік, сабралі табе на дарогу, — паклаў у воз вялізны мех Юльян, — ад душы ўсё, з падзякаю... І грошыкаў трохі раздабылі, на рынку прадалі што-кольвечы заможныя сяляне...

Сыракомля абняў селяніна-правідцу.

— А павязе вас Антось Крымка, які да вас хінецца ўсёй душою. Ён паможа вам і там, на новым месцы. А цяпер — з Богам. Наперадзе ў вас доўгая дарога.

Калі трохі ад’ехалі ад падворка, міжволі азірнуўся.

Пасярэдзіне дарогі стаяў Юльян Заброцкі — вадзіў рукой у паветры, накладаючы крыж на іх дарогу і падарожжа.

...У Вільню ўехалі глыбокай ноччу.

Ідучы па ціхай вулцы Вільні, задумаўся, зайшоў сам не ведаючы куды. Яшчэ не прывык да гарадскіх вуліц, да крамаў, таму сумеўся, пачаў аглядвацца вакол.

Пачуўся цокат жаночых абцасаў. З завулка выйшла жанчына. Яшчэ здалёк прыязна пачала ўсміхацца яму. Міжволі нарадзілася

ўсмешка і на яго твары. І ў той жа момант як промнік маланкі пранік некуды пад левы бок, апёк невядомай да гэтага гарачынёй, а ў скроні ўпіліся маленечкія іголачкі...

— Добры дзень, шаноўная пані! — схіліўся у паклоне, зняўшы з галавы капялюх. — Ці не скажаце, як прайсці мне на Нямецкую вуліцу?

— Вы прыезджы? — пацікавілася прыгажуня ў моднай сукенцы, у доўгай спадніцы, саламяны капялюшык прыкрываў выгнутае брыво, у вачах гарэзлівыя агеньчыкі.

— Не так даўно прыехаў на сталае жыхарства, і яшчэ не арыентуюся ў пакручастых вашых вуліцах... Адным словам, правінцыял.

Яна паправіла капялюшык, прыпадняла яго вышэй, і ён убачыў яе твар, яе вочы і лоб. Убачыў ямачкі на чырвоных шчоках, налітыя сокам вусны.

Не ведаў, што з ім тварылася ў гэты час і хто паслаў гэтую фею яму насустрач.

— Калі вы пойдзеце ў гэты бок, справа ў вас будзе касцёл святога Яна, то, узяўшы ад яго ўправа, і выйдзеце на Нямецкую вуліцу...

— Дзякую, шчыра дзякую, шаноўная спадарыня! Значыць, я проста прайшоў тую паваротку.

— Прайшлі, прайшлі... — усміхалася, абвалокваючы яго мройным туманам, незнаёмка, схіліла галаву, развітваючыся, пайшла далей па бруку, адбіваючы па ім абцасамі незямную мелодыю, і яна гучала як пачатак нейкага дзівоснага новага верша, які міжволі пачаў нараджацца ў яго галаве...

Адышоўшы колькі крокаў, не вытрымаў, павярнуўся, падумаў пра сябе: «Калі яна азірнецца, то я абавязкова яе сустрэну... Не можа быць, каб мы больш не ўбачыліся...».

Але жанчына йшла сваім маршрутам. Сыракомля не адрываў ад яе позірку, чакаў...

Яна дайшла да перакрыжоўкі. Спынілася. Перад тым, як перайсці дарогу ці павярнуць у завулак, нечага доўга вагалася, стоячы на месцы. А потым — о, дзіва! — павярнулася да яго.

Ён ускінуў руку, потым прыклаў да сэрца: яму наканавана яшчэ сустрэцца з ёю.

4

...Рэч Паспалітая пасля трох падзелаў у канцы васямнаццатага стагоддзя спыніла сваё існаванне. Землі, якія адышлі да Расіі, сталі ўласнасцю імперыі і мелі ўжо назву Царства Польскае. Калі ж скончылася вайна з Напалеонам, яно атрымала ад Аляксандра I і Канстытуцыю, якая ператварала Польшчу ў спадкаемную манархію, «назаўсёды злучаную з Расійскай імперыяй».

Польскі «кароль» ёсць цар. Ён жа прызначае і сваіх намеснікаў у Царстве Польскім. Тая ж Канстытуцыя з цягам часу прывяла да непаразуменняў паміж палякамі і расійскім урадам. Польскі бок прапанаваў свае законы, але царская карона адхіліла іх. Тады палякі і зразумелі, што ў іх фактычна не існуе Канстытуцыі. І ўжо праз пяць гадоў пасля напалеонаўскага нашэсця ў Польшчы пачынаюць стварацца тайныя таварыствы. Некалькі таварыстваў — «нацыянальных» масонаў, таварыства патрыётаў...

Калі ж успыхнула паўстанне ў 1830 годзе, то неўзабаве яно было жорстка падаўлена расійскім царызмам. Пасля гэтага Расія пачала праводзіць жорсткую русіфікацыю Польшчы. Польскія фабрыканты ці проста багатыя людзі, радавітая шляхта знаходзяць прытулак у Расіі, перасяляюцца туды на пастаяннае жыхарства. А як быць польскаму селяніну? Ён, як і раней, знаходзіцца пад прыгнётам феадалаў — як сваіх, так і суседніх. Амаль восемдзесят адсоткаў сялянаў адбываюць баршчыну, і толькі трэцяя частка ад усяго сялянства пераведзена на аброк.

Аграрнае пытанне ў Польшчы таксама крывавіць, як і ў Расіі.

Хваляванні і незадаволенасць сярод польскага насельніцтва апошнія дзесяцігоддзі праходзілі пад заклікам аднаўлення палітычнай самастойнасці, стварэння сваёй нацыянальнай дзяржавы.

Польская арыстакратыя пасля разгрому паўстання падалася ў эміграцыю — у асноўным у Францыю. Там і ўтварылася партыя «белых». Яна ў асноўным групавалася вакол сіяцельнага князя Адама Чартарыйскага. Не толькі марыла пра Польшчу «ад мора і да мора», але і гатовая была змагацца за самастойнасць. Але змагацца не сваімі сіламі, а абапіраючыся на Англію. Ад мора і да мора — азначала, што ў склад будучай Польшчы павінны быць вернутыя і тыя землі, якія анексавала сабе Расія.

Як да гэтага аднеслася імперыя? Яна насцярожылася. Насцярожылася не толькі ўлада, а нават і сапраўдныя расійскія патрыёты. Чаму? Бо польскія эмігранты ў той жа Францыі стварылі і другую партыю — «Дэмакратычнае грамадства», на чале якой стала «Цэнтралізацыя». А яе сябрам быў і будучы кіраўнік паўстання — прафесар ваеннай гісторыі ў французскай політэхнічнай школе Людвіг Міраслаўскі. Ён з'яўляўся не толькі ваенным тэарэтыкам, а і практыкам паўстанцкага руху ў Польшчы 1830–1831, а потым і 1848 гадоў. Асоба неардынарная, мэтанакіраваная, творчая, з вялікай любоўю як да Айчыны сваёй, так і да вызвольнага руху.

Аляксандр II, ведаючы незадаволенасць палякаў у сувязі з сялянскай рэформай, вырашыў пайсці на нейкія саступкі. Па-першае, вярнуліся на радзіму ссыльныя эмігранты. Па-другое — у Варшаве адкрылася медыка-хірургічная акадэмія. Яшчэ — было дазволена заснаванне Земляробчага таварыства, якое пазней стала палітычным цэнтрам і клубам буйнапамеснай шляхты.

Вось менавіта гэтую шляхту і задавальнялі аграрныя пераўтварэнні, але ніяк яна не магла пайсці на паўстанне, да якога імкнуліся дэмакратычныя колы. Бо менавіта яны, дэмакраты, і стварылі «Партыю руху», якая займалася актыўнай прапагандай, наладжвала маніфестацыі, выпускала пракламацыі да народа.

Бачачы гэта, ураду прыйшлося ліквідаваць «Земляробчае таварыства».

Жыхары Варшавы восьмага красавіка, абураныя такім рашэннем, выйшлі на вуліцы.

Без усякага папярэджання, без перамоў, войскі адкрылі па дэманстрантах агонь.

Герцэн не аддзяляў Польшчу ад Расіі ў справе вызвалення ад царскага прыгону.

Першага красавіка 1863 года пісаў у сваім выданні:

«*Мы з Польшчай, таму што мы за Расію. Мы з боку палякаў, бо мы расіяне. Мы жадаем незалежнасці Польшчы, таму што мы жадаем волі Расіі. Мы з палякамі, бо адзін ланцуг абвівае нас абодвух*».

І таму ён бачыў вызваленую Польшчу не шляхетна-арыстакратычнай, а дэмакратычнай.

У Польшчы ўзнікла тайная, рэвалюцыйная арганізацыя «Камітэт рускіх афіцэраў у Польшчы». Гэта быў ужо 1861 год. На чале рэва-

люцыйнай арганізацыі стаў паручнік Андрэй Пацябня. Нездарма гэтую арганізацыю называлі «пацябнёўскай» — аўтарытэт кіраўніка быў непахісны.

Напачатку «Камітэт» вёў толькі рэвалюцыйную прапаганду сярод расійскіх войскаў, раскватараваных у Польшчы, а пазней зліўся з «Зямлёй і воляй».

Нейкі час Герцэн і Агароў мелі перапіску з Пацябнёй, у якой удзельнічаў і Вікенцій Канстанцін Каліноўскі.

Маючы вопыт арышту жандармамі перапіскі раней, лісты цяпер перасылалі толькі праз правераных і надзейных людзей.

Андрэй Пацябня чатыры разы наведваў ідэйных кіраўнікоў у Лондане. Праз яго, Андрэя, такім чынам і здзяйсняўся кантакт з «Зямлёй і воляй».

Будучых кіраўнікоў паўстанцаў, не без удзелу Канстанціна Каліноўскага, хвалявала галоўнае пытанне — што ён, Пацябня, і астатнія кіраўнікі павінны рабіць, калі распачнецца паўстанне ў Польшчы.

Пры сустрэчы з Герцэнам і Агаровым кіраўнік «Камітэта» і задаў такое пытанне.

Яно прымусіла сяброў-дэмакратаў задумацца.

Не страляць у палякаў? Гэта было зразумела, пра гэта пісалі ў «Колоколе». Але як спалучыцца з усімі партыямі і рухамі, хто возьме на сябе кіраўніцтва агульным паўстаннем, якое неўзабаве павінна разгарэцца?

Такія пытанні былі, зразумела, яшчэ толькі ў паветры. Яны не абмяркоўваліся, бо яшчэ не выспелі.

Паўгода прыйшлося думаць, узважваць, раіцца і падвяргаць сумненню свае высновы. Калі ж нешта праяснілася, і быў дадзены адказ.

Даводзілася і сцвярджалася: пры ўзнікненні паўстання ў Польшчы неабходна ўсімі сіламі падтрымаць паўстанцаў. Па-другое, яно ж і галоўнае, — актыўна садзейнічаць распаўсюджванню паўстання на Літву, Беларусь, Расію.

Неабходна ўсе цячэнні рэвалюцыі зліць у адну магутную раку, каб ахапіць усе губерні і мястэчкі. Паўстанне, якое ўспыхне ў Расіі, павінна быць падтрымана ўсімі сродкамі і магчымасцямі.

Адносіны паміж польскімі і расійскімі рэвалюцыянерамі перараслі ў вырашальную фазу — «польская навальніца» набліжалася імкліва

і няспынна. Пачаліся перамовы, мэтай іх было стварэнне адзінага цэнтра і саюза для сумеснай барацьбы супраць царызму...

Герцэн і Агароў, так бы мовіць, ушчыльную заняліся пытаннямі будучага паўстання, лічылі,. што яны не могуць заставацца ўбаку ад гэтай справы.

Аднойчы ім прыйшоў з Сан-Францыска ліст. І пачынаўся ён радкамі: «Сябры, мне ўдалося ўцячы з Сібіры!..» Ліст пісаў Бакунін. Той Бакунін, якога арыштавалі на радзіме царскія жандары. Ён пісаў далей, што пасля доўгага блукання па Амуры, а потым па берагах Татарскага праліва і праз Японію, ён дабраўся да амерыканскага горада. Бакунін ірваўся ў Лондан, да Герцэна і Агарова. Хацеў, каб яго далучылі да агульнай справы. Меў нават і сваю праграму: «Буду ў вас служыць па польска-славянскім пытанні... Я буду служыць высакароднай мэце — слаўнай, вольнай славянскай федэрацыі, што з'яўляецца адзіным зыходам для Расіі, Украіны, Польшчы і ўвогуле для славянскіх народаў...».

Калі б Герцэн і Агароў ведалі пра яго пакаянную «Споведзь», якую ён напісаў у Петрапаўлаўскай цытадэлі, і пра ліст да Аляксандра I, то яны аднесліся б да яго інакш, але яны былі радыя яго прыезду. Ва ўсялякім выпадку, замест цытадэлі Бакунін апынуўся ў Іркуцку, дзе яго прыгрэў родны дзядзька Мураўеў — генерал-губернатар Усходняй Сібіры. Там ён жаніўся, набыў шыкоўны дом, падманным шляхам зрабіў сабе нешта накшталт камандзіроўкі, змог збегчы ў Японію. А потым перабраўся ў Амерыку...

Бакунін і Герцэн з даўняй пары лічыліся сябрамі. І калі з Расіі прыслаў доктар Белагаловы папярэджанне пра асобу Бакуніна, даказваў, што ён быў у цесных стасунках з Мураўёвым, і прасіў надрукаваць у «Звоне» матэрыялы пра яго, Герцэн, не прыняўшы да ўвагі словы доктара, адказаў: «Праўда мне маці, але ж і Бакунін мне Бакунін».

Каб паказацца дзейсным і актыўным, Бакунін шчыра ўзяўся за польскую справу. Ён, як і заўсёды, прымаў жаданае за сапраўднае, стараўся фарсіраваць падзеі ў размовах з польскімі прадстаўнікамі рэвалюцыйнага руху. У ім не адразу разледзелі авантурыста, дробнабуржуазнага анархіста.

Калі з аднаго боку — у Польшчы — выспявала паўстанне, набірала моц і ўстойлівасць, то ў Расіі назіраўся спад рэвалюцыйнай хвалі. Ці можна было ў такіх варунках чакаць сялянскіх выступленняў

у Расіі ў падтрымку палякаў? Герцэн і Агароў аднолькава лічылі, што паўстанне неабходна рыхтаваць, і рыхтаваць грунтоўна. А для гэтага неабходны час. Акрамя ўсяго, ступень удзелу ў паўстанні расійскіх рэвалюцыянераў яны ставілі ў залежнасць ад таго, як у гэтай сітуацыі будуць паводзіць сябе палякі адносна галоўнага земскага пытання і правінцый.

Бакунін, выслухоўваючы іх меркаванні і прапановы, не згаджаўся:

— Пара, пара падымаць сцяг на вялікую справу. Галоўнае — пачаць...

— А што не галоўнае? — прыхаваў у сваіх словах сарказм Аляксандр Іванавіч. — Скажы, калі ласка.

— Пачаць, а там усе будуць, чым захочуць быць...

— Вы не гінеколаг, адразу бачна, — зноў падспудна кальнуў Герцэн субяседніка.

— Пры чым тут гінеколаг? — не зразумеў Бакунін і пільна паглядзеў на апанента — жартуе ці здзекуецца з яго. — Не разумею вас, Аляксандр Іванавіч.

— Вы прымаеце другі месяц цяжарнасці за дзявяты. Такога не можа быць у прыродзе. У вас, дарагі мой дружа, чарговы прыступ рэвалюцыйнага свербу.

Бакунін не пакрыўдзіўся, толькі пацiснуў плячыма. А што было ў яго на душы, ніхто не ведаў. У другой палове верасня прыйшоў Бакунін да Герцэна і адразу паведаміў:

— Аляксандр Іванавіч, да вас госці.

— Якія госці, я нікога не чакаю, — незадаволена адказаў гаспадар.

— Варшаўскі Цэнтральны камітэт прыслаў двух сваіх сяброў для перамоваў. Просяць прыняць.

— А хто яны?

— Ты аднаго з іх ведаеш. Гэта — Падлеўскі. А другі — Гілер.

— Чуў пра яго, але не сустракаўся.

— Дык вось. Калі ты даеш згоду на сустрэчу, то яны вечарам прыдуць да вас. А заўтра збярэмся ўжо ў мяне — трэба ж неяк канчаткова вызначыць нашы ўзаемаадносіны.

— Згодзен — трэба, — пагадзіўся Герцэн.

Вечарам Бакунін прыйшоў не з двума, а з трыма палякамі. Трэці назваўся Міловічам.

Перакінуліся некалькімі словамі, а потым Аляксандр Іванавіч звярнуўся да іх:

— З чым прыйшлі да мяне? Чым я магу быць карысным?

— Мы прыехалі да вас з лістом Цэнтральнага нацыянальнага камітэта выдаўцам, — прамовіў Міловіч. — Дазвольце зачытаць, Аляксандр Іванавіч.

— Слухаю.

Міловіч чытаў спакойна, зрэдку адрываючыся ад паперы, каб зірнуць на гаспадара кватэры.

«Паводзіць сябе як канспіратар рэвалюцыі, якая не распачыналася...» — падумаў пра сябе Аляксандр Іванавіч. Ліст не вельмі доўгі, але і кароткім таксама не назавеш.

Скончыўшы чытаць, Міловіч паглядзеў на Герцэна, спытаў:

— Што вы скажаце, Аляксандр Іванавіч? Якая вашая думка наконт гэтага ліста?

Выдавец «Звона» адказаў не адразу.

— Вы хочаце пачуць маю думку? Я зразумеў адно — праз нас вы хочаце сказаць рускім, што польскі ўрад, які склаўся, згодзен з намі і кладзе ў аснову сваіх дзеянняў *прызнанне (права) сялян на зямлю, якую яны апрацоўваюць*. Гэта адно. Другое — *поўную самапраўнасць markrознага народа распараджацца сваім лёсам*. Правільна я зразумеў сэнс дакумента?

— Абсалютна правільна! — пацвердзіў госць, радуючыся, што па гэтым пытанні не было рознагалоссяў.

— А вось другая палова напісанага...

— У чым хібы другой паловы? — насцярожыўся Міловіч.

— Ведаеце, шаноўны спадар Міловіч, усё добра, але адна «дэталька» выклікае ў мяне сумнеў.

— Якая, Аляксандр Іванавіч?

— Тое, што дэкларуеце своечасовасць паўстання. Вось і Бакунін настойвае на тым, што заўтра раніцай неабходна рушыць у бой. З кім? З чым? З якой зброяй? З якімі ідэямі і хто іх з простага народа чуў? Я, напрыклад, не лічу, што «Зямля і воля» здольная ў дадзены момант падняць сялянства на паўстанне. Тым больш, што гэтаму ніяк не садзейнічала і агульнапалітычная сітуацыя ў Расіі.

— Там жа моцныя арганізацыі, — паспрабаваў пярэчыць прадстаўнік Варшаўскага ЦК.

— Моцныя? Тое, што ў Расіі створаны першыя ячэйкі арганізацыі, у тым няма ніякага сумнення, але гэта толькі валокны, нітачкі, якія заўважны простаму воку... З гэтых нітак ці ніцей, вузлоў магла ўтварыцца падчас цішыні і часу шырокая тканіна — усё гэта так, сапраўды так, але яе не было, і таму кожны моцны першы ўдар пагражаў знішчыць працу на цэлае пакаленне і разарваць першапачатковыя карункі таго павучыння...Такія адказныя і сур'ёзныя справы не вырашаюцца за адну ноч ці дзень.

— Так і перадаць вашую думку Цэнтральнаму камітэту?

— Так і перадайце. У мяне ўсё.

...Напярэдадні паўстання, яшчэ ў 1862 годзе, Агароў звярнуўся да камітэта рускіх афіцэраў у Польшчы. Ён растлумачваў свой погляд на будучыя падзеі і вызначаў пазіцыю, якую, па яго меркаваннях, павінны заняць афіцэры рускай арміі.

Ён пісаў: «Мы разумеем, што вам нельга не далучыцца да польскага паўстання, якім бы яно ні было; сваім учынкам вы выкупіце грэх расійскага імператара; ды звыш таго, пакінуць Польшчу на пабіенне без усялякага пратэсту з боку расійскага войска таксама мела б свой шкодны бок маўкліва-пакорнага, амаральнага ўдзелу Русі ў пецярбургскім катаванні...».

І Герцэн услед за сваім сябрам паўтараў польскім патрыётам сваю думку аб несвоечасовасці паўстання. Падлеўскі стараўся нават пераканаць яго, абапіраючыся на сваё веданне Пецярбурга, але Герцэн і ў перамовах, а затым і праз «Колокол» (№ 147 надрукаваў лісты выдаўцоў Цэнтральнаму польскаму камітэту і рускім афіцэрам у Польшчы) цвёрда і рашуча заявіў: «На Русі, у цяперашні момант, наўрад ці можа ўспыхнуць паўстанне!»

Даводзіў, што рускія афіцэры павінны зрабіць усё, каб Польшча не выступіла да таго, як да падобнага выступлення будзе гатовая Расія:

«У нас нічога не гатова. Моцнае кола афіцэраў існуе, як нам вядома, толькі ў вас...».

Вельмі хацеў Аляксандр Герцэн, каб кіраўніцтва ЦПК прыслухалася да яго парад.

І Мікалай Агароў, як і яго паплечнік, рашуча выказваўся пра тыя згубныя вынікі заўчаснага паўстання:

«Польшча, відавочна, загіне, а расійская справа ўтопіцца ў пачуццях народнай нянавісці, якая ідзе ў сувязі з адданасцю цару, і адродзіцца толькі пасля доўгага пасля, калі ваш подзвіг пяройдзе ў такое ж паданне, як 14 снежня, і ўсхвалюе розумы пакаленняў, цяпер яшчэ не распачатых...».

Не прыслухаліся, не пачулі ці не хацелі пачуць.

Няўзброеныя, не навучыўшыся тактыцы бою, не разварушыўшы нацыянальны гонар за сваю радзіму, спадзеючыся толькі на «авось», рушылі на царскія штыкі, кулі, гарматы з расхрыстанымі грудзінамі...

...Памешчык Антоній Залескі быў суседам Ежы Ігнацiя Кучэўскага-Порая. Заможным памешчыкам лічыўся, сам сабе на ўме. Што паставай, што розумам выдзяляўся сярод усіх — адметнай вылучаўся асобай.

Да яго вунь і з Вільні і з самога Пецярбурга прыязджаюць знакамітыя людзі, вядуць разумныя размовы, малюнкі яго разглядваюць. А то і просяць намаляваць нешта, грошы вялікія за тое абяцаюць...

Як маладым быў, доўгі час швэндаўся па Еўропе. Нідзе доўга не затрымліваўся — ні ў Францыі, ні ў Нямеччыне, ні ў Іспаніі. А вось калі дабраўся да Рыма, то ніяк не мог пакінуць гэты казачны і славуты горад. Ды не на пагулянкі ездзіў малады памешчык у тыя краіны, не спальваў сябе ў бяздзейнасці, а выкарыстоўваў, як мог, кожны дзень...

Ён меў душу мастака, а мастак і на свет глядзеў па-свойму, з душой паэта і мецэната.

Калі ж наведаў аднойчы плошчу святога Себасцьяна, убачыў, як працавалі мастакі, а заадно расстаўлялі побач з сабою гатовыя малюнкі, зразумеў, што ён ператвараецца зусім у іншага чалавека. Ён рашыў занатаваць для сябе відовішчы горада, яго людзей з дзіўнымі касцюмамі, атмасферу таго часу, незвычайную мелодыю жыцця Рыма. Антоній прыладкаваўся збоку ад мастакоў, каб не замінаць ім, каб яны і не бачылі, што ён малюе...

Праз колькі дзён да яго нечакана падышоў чалавек і спыніўся побач. Моўчкі паглядаў на тое, што ён стварыў, перавёў позірк на маладога і невядомага мастака.

— З якіх краёў прыехалі да нас? — папытаўся незнаёмец, павярнуўшыся да Антонія.

— Ліцвін я, прыехаў з Літвы. Адтуль, дзе Польшча, Беларусь і Літва сплятаюцца ў адзін клубок.

— О, дык мы землякі! — усклікнуў радасна субяседнік. — Якая сустрэча! А я прыглядаюся, бачу, што не з гэтага цеста ты злеплены.

Залескі з нейкім недаверам паглядаў на незнаёмца, не ведаў, радавацца ці аднесціся абыякава да яго слоў. Чакаў, што той скажа яшчэ.

— Я — Міхал Эльвіра Андрыёлі. Нарадзіўся ў Вільні. Называю сябе жывапісцам, рысавальшчыкам і ілюстратарам. Мне адразу кінуліся ў вочы твае ілюстрацыі — праходзіў паўз цябе колькі разоў, а потым не вытрымаў, рашыў падысці. А бацькі мае скульптары. Я скончыў Маскоўскае вучылішча жывапісу, ваяння і дойлідцтва. А тут, у Рыме, вучуся ў акадэміі святога Лукі.

Толькі тады ўжо Залескі радасна паглядзеў на Міхала, назваўся:

— Антоній. Антоній Залескі.

— Я пасля падарожжа па ліцвінскіх мясцінах шмат напісаў карцін. Магу паказаць табе, калі завітаеш да мяне ў мае пенаты, — прапанаваў мастак.

— З радасцю азнаёмлюся з імі...

Тое першае наведванне, калі Залескі завітаў да Міхала і зірнуў на пейзажы, і тое першае ўражанне ад убачанага застануцца ў памяці на ўсё жыццё. У карціне «Возера Літвы» Антоні адчуў нешта вельмі роднае і блізкае яму: «Дык гэта ж мае мясціны, маё возера і сажалка, дзе я праводзіў свае ціхія гадзіны, забыўшыся на гаспадарскія клопаты!..»

Ён доўга не мог адарваць позірку і ад іншых карцін. Андрыёлі маляваў і паляшуцкія хаткі, партрэты жанчын і дзяўчат, касцоў, што клалі пракосы сярод высокай травы, бортні на дубах і соснах...

Не вытрымаў, абняў мастака, дрыготкім голасам прашаптаў:

— Дзякую, Міхал! Ты паклікаў мяне ў сваю майстэрню, а я аказаўся на сваёй мілай радзіме — Літве і Беларусі. Дзякуй!

І цякла размова, светлай крынічкай прабівалася ўзаемаразуменне, нараджалася сяброўскае пачуццё між імі.

— Пакажы мне яшчэ, што ты напісаў, Антоній.

Ён пацiснуў плячыма, не адважваючыся выставіць рымляніну напаказ свае пачаткоўскія працы.

— Не бойся, ганіць твае спробы не буду, але мне кінулася ў вочы, што ты ідзеш сваёй, вельмі адметнай дарогай. Пакажы, Антоній.

Залескі моўчкі паклаў перад ім вялізную тэчку. Разгарнуў. А сам пайшоў на балкон, каб не бачыць рэакцыю таленавітага майстра на яго няўклюдныя яшчэ гравюры. То ж толькі пачатак, спробы...

На вуліцы чулася гамана людзей. Нехта іграў на гітары, спяваў. Праехала няспешна карэта з зашторанымі акенцамі. Недзе там, удалечы, Венецыя. Недзе там гандолы перавозяць з месца на месца закаханых... Рым жыў, Рым гаварыў, Рым услаўляў сябе мастакамі і кампазітарамі, прыродай і дойлідствам...

На плячо легла рука Андрыёлі.

— Я не памыліўся ў табе, Антоній. Твае працы застануцца ў гісторыі. Яны маюць душу. Яны кранаюць. Дзякую.

— Ты гаворыш праўду, Міхале? — не верыў яго словам Антоній. — Сапраўды ў іх нешта ёсць?

— Не «нешта», а вельмі шмат... Я хацеў бы, каб з тваімі малюнкамі пазнаёміліся і мае сябры. Калі ты не супраць, то праз два тыдні, у самы першы дзень новага месяца, ты прыйдзеш да мяне. Мы штомесяц збіраемся ў мяне. Я пазнаёмлю цябе са сваімі сябрамі, а яны пакажуць табе свае карціны.

— Гэта было б здорава, Міхал!

Позна ноччу Антоній вяртаўся на сваю вуліцу, да дома, дзе ён наймаў у вясёлай гаспадыні пакойчык. А потым доўга не мог заснуць — узбудзіла і абрадавала яго сустрэча з Міхалам Андрыёлі, а яшчэ больш акрыліла прызнанне якасці яго прац...

І як добра, што ён пачуў тыя словы ў той мясціне, дзе тварылі Леанарда да Вінчы, Буанароці... Цяпер у яго не было ніякіх сумненняў — мастацтва стане галоўнай мэтай яго жыцця.

. . . .

Некалькі гадоў праляцелі незаўважна, але яны былі насычаныя і творчыя.

Антоній з дазволу рэктара наведваў зрэдку заняткі ў акадэміі мастацтва, дзе вучыўся Міхал Андрыёлі. Шмат карыснага пачарпнуў для сябе, па-іншаму пачаў глядзець на сваё мастацтва. У яго адкрыўся «другі зрок», другое адчуванне творчага жыцця.

Развітваючыся з сябрам, пацікавіўся:

— Скончыш вучобу, Міхал, а далей куды?

— Не ведаю, — паціснуў плячыма Андрыёлі. — У Вільню паеду, мусіць. Буду шукаць там сабе дзе-небудзь месца.

— А пакуль будзеш шукаць тое месца, да мяне прыязджай, у мае родныя Касцюшышкі, — нечакана для самога сябе прапанаваў памешчык Залескі. — Маёнтак не абяцаю, але ствару ўсе неабходныя ўмовы табе для малявання. І мне будзе весялей, калі ты побач будзеш. Дык як, Міхал?

— Не ведаю, Антоній, час пакажа.

— Тады думай, рашай. Але мы будзем слаць адзін аднаму лісты, і ты паведаміш мне, якое ты прымеш канчатковае рашэнне.

Абняліся, сціснулі адзін аднаго ў абдымках, сказалі на развітанне тыя словы, якія і павінны нарадзіцца ў той момант.

У жыцці Антонія Залескага пачынаўся новы перыяд. Перыяд узнёсласці, творчасці і апантанасці.

. . . .

Да пана Залескага павінны былі з’ехацца госці.

Ён і не ведаў дакладна, колькі чалавек і хто збіраўся прыехаць. Наведвалі яго пастаянныя людзі, сябры і знаёмыя, а то і зусім невядомыя, ведаючы, што ў Антонія Залескага яны адпачнуць душой і целам.

Для многіх яго маёнтак стаў меккай і прытулкам людзей творчых, дапытлівых і неабыякавых да навакольнага жыцця, да тых з’яваў і падзей, што адбываліся ў занёманскім краі, далёка за Прыпяццю і Дняпром.

Пасля таго, як яго спасцігла няшчасце — памерла нечакана жонка, не маючы, здавалася б, ніякай хваробы, — пану Залескаму стала няўтульна пражываць аднаму ў маёнтку. І ён адчуў патрэбу ў людзях.

А так усё добра пачыналася. Пасля таго, як прыехаў з Рыма, узяўся за стварэнне ілюстрацый да шостага выдання мемуараў польскага палітычнага дзеяча сямнаццатага стагоддзя Яна Хрызастома Пасекі. Выданне рыхтавалі ў Вільні.

Выдавец, дачуўшыся, што пан Залескі робіць выдатныя гравюры, вучыўся гэтаму ў акадэміі Рыма як вольны слухач, пабачыўшы яго працы, адразу заказаў яму ілюстраванне мемуараў.

І потым, у хуткім часе, а дакладней у 1854 годзе, тое выданне ўбачыла свет.

Як радаваўся тады Антоній! Паступілі новыя заказы, і не толькі ад віленскіх выдаўцоў, але і з Пецярбурга, Масквы. Марыў ілюстраваць творы Адама Міцкевіча.

Падрастаў сын Міхал, бралася ў рост дачушка Міхаліна.

У іх знаходзіў шчасце і душэўную ўцеху.

Перад тым, як прапанаваць сваю руку і сэрца пані Алене, у яго было вялікае жаданне пабудаваць прыгожы палац, ну не палац, а хаця б сядзібу з паркавай архітэктурай. І ён даручыў гэтую працу вядомым архітэктарам.

Праз некалькі гадоў у той сядзібе пасяліўся пан Залескі з маладой жонкай Аленай.

— Божачка, як прыгожа! — успляснула радасна пані Алена, калі яны выйшлі з карэты, калі яна акінула позіркам сядзібу. — Які цуд!

Закаханымі вачыма глядзеў на сваю жонку Антоній Залескі.

— Я шчаслівы, мая радасць, што табе спадабалася! Давай агледзім усё разам?

— Не церпіцца мне тое зрабіць! — ружовіліся шчокі ў пані Алены. — І гэта ўсё па тваёй задуме, па тваім праекце?

— Трохі па маім, а збольшага архітэктары раілі мне зрабіць. Так бы мовіць, сумесны праект.

Яны хадзілі па роўных дарожках, абапал якіх буйна цвілі кветкі, хадзілі каля сажалкі, у якой плавалі качкі і лебедзі, зайшлі ў альтанку, афарбаваную ў блакітны колер... Алена прытулілася да яго, чакала, калі пацалуе яе. Ён абняў жонку, дакрануўся да гарачых вуснаў.

Потым наведалі бровар і пейзажнага тыпу парк, перанітаваны сістэмай вадаёмаў. Яна прыкмячала кожную дробязь, давала сваю, жаночую ацэнку. Пані Алена была збольшага знаёмая з архітэктурай, таму магла даваць амаль прафесійную ацэнку збудаванню.

Сядзібны дом пабудаваны ў адзін паверх, прамавугольнікам, прасторны, у якім было шмат пакояў і пакойчыкаў. Асобна для пана Залескага была прыбудавана веранда са шкляным дахам — майстэрня мастака. Яна была ў два паверхі. Увесь будынак быў пакрыты вальмавым дахам. Да яго, па падоўжанай восі, прылягалі сіметрычныя ніжэйшыя бакавыя крылы, аздобленыя каланадай. А ўся цэнтральная частка — з круглай залай — вылучана порцікам ў чатыры калоны, а завяршалася атыкам.

— А гэта што, Антоній? — паказала пані Алена на будыніну, што стаяла асобна ад сядзібы.

— Гэта? Капліца-пахавальня. Мы, жывучы ў шчасці, павінны думаць і аб смерці. Калі адыдзем у іншы свет, то тут нашае другое месца... Сумна, але што паробіш.

— Сумна, Антоне.

Жонка спахмурнела, перавяла позірк на іншае. А потым не вытрымала, зноў паглядзела на каплічку. Готыка. Як яе яшчэ завуць — несапраўдная. Квадратнае збудаванне пакрыта дахам крыжовай формы, аздобленае пінаклямі, контрфорсамі, скульптурай, арнаментальнай лепкай. Праёмы стральчатыя. У інтэр'еры — зорчатае скляпенне з тымі ж несапраўднымі ляпнымі нервюрамі.

— Усё ў руках Езуса, — прамовіла, глыбока ўздыхнуўшы, пані Алена.

— Сапраўды так, — пацвердзіў пан Залескі і пайшоў следам за жонкай.

5

Не адразу, спакваля, міжволі ў душы Ежы Ігнацій Кучэўскага-Порая выспявала пераканананасць і ўпэўненасць, што яму наканавана далучыцца да той вялікай працы, якая распачыналася ў краі. Лічыў, што нягожа быць простым сузіральнікам...

Падзяліўся сваёй думкай з братам. Той аднёсся да яго слоў спакойна, але, пільна гледзячы ў вочы Ежы, прамовіў:

— І я хачу ўступіць у тайную арганізацыю. Што для гэтага трэба?

— Пакуль што толькі твая згода. Падрабязнасці — пазней.

Ежы разумеў: трэба знайсці і падключыцца да нейкай канкрэтнай справы, а для гэтага пазнаёміцца з людзьмі, сваімі аддаленымі суседзямі, наладзіць з імі стасункі, высветліць іх перакананні, погляды, а потым ужо ім можна давяраць, весці ў наваколлі агітацыйна-тлумачальную працу...

Найбліжэйшы сусед Ежы — памешчык Антоній Залескі. Заможны памешчык, моцна трымаецца на зямлі, але не скнарнага характару, не злы, памяркоўны, да сваіх сялянаў адносіцца добразычліва. Пра гэта Ежы сам чуў ад людзей. Антоній мог з'ехаць на няпэўны час.

Сяброўства цеснага Ежы не меў, аб чым шкадаваў, пазнаёміўся з ім колькі гадоў таму на штогадовым кірмашы — проста паціснулі адзін аднаму рукі, сказалі па некалькі слоў.

А вось цяпер трэба было ехаць да яго без папярэдняй дамоўленасці і без запрашэння, хаця, як помніцца, тады пан Залескі гаварыў:

«Будзеце праязджаць паўз мае межы, зазірніце, буду рад...». Не так даўно ў яго памерла жонка.

Калі Ежы пад’ехаў на брычцы да металічных рашотчатых варотаў, яны былі расчыненыя — і гэта магло азначаць, што да пана Залескага мог завітаць любы чалавек, можа, нават і без запрашэння.

Каля галоўнага ўваходу — пазнаў адразу — гуляў Міхась з сястрычкай. Дзяўчынка весела смяялася, уцякаючы ад брата, паказвала яму растапыраныя пальцы.

Спыніўся каля іх, калі павітаўся, спытаў найперш:

— А ці дома, мае дарагія, пан Антоній Залескі?

— Татачка дома, і ў яго шмат людзей, — патлумачыла Мальвінка, папраўляючы на галаве бялявыя коскі, — а вы хто будзеце?

— А я ваш сусед — і завуць мяне Ежы. Вам мае падарункі. Лялька для Мальвінкі, а кніга «Шляхціц Завальня» — для малога пана Міхала.

Дзяўчынка абрадавалася, адразу прыціснула ляльку да грудзей. Міхась жа толькі паглядзеў на вокладку, ледзь заўважным кіўком галавы падзякаваў.

На ганак выйшаў, мусіць, убачыўшы праз акно, што да яго завіталі госці, пан Залескі.

— О, пан Ежы! — усклікнуў, пазнаўшы свайго суседа, прыветна гаспадар. — Як добра, што вы прыехалі! Мы збіраем мужчынскі гурт, хочам праехацца па прасторах Вялікага Княства. Запрашаю і вас далучыцца!

— Дзякую, пан Антоній, за запрашэнне! З радасцю прыму яго.

— Добра, што вы праведалі мяне, вельмі добра. А цяпер праходзьце, пазнаёмлю вас са сваімі гасцямі і жыхарамі, што жывуць у мяне.

За праcторным сталом, сярод вялікай залы, сядзеў добры гурт людзей.

— Будзьце знаёмы, сябры мае, перад вамі — Ежы Ігнацій Кучэўскі-Порай! — паклаў Залескі руку на плячо Ежы. — Мой найбліжэйшы сусед. Жывём непадалёку, а сустракаемся рэдка. Вось сёння амаль першы візіт да мяне.

Прысутныя схілілі на знак ветлівасці галовы.

— А цяпер я вам прадстаўлю нашую кампанію — з усіх канцоў Літвы. Ежы Ляскарыс — выдатны паэт, любіць і апявае наш край. Ён пражывае пастаянна ў маім маёнтку Касцюшышкі. Побач з ім —

мастак Міхал Эльвіра Андрыёні... Таксама ў мяне жыве, разам з ім ствараем нашы бессмяротныя творы. Спявак Банольдзі — будзем слухаць ягоныя спевы. Уладыслаў Дмахоўскі — марыць быць рэвалюцыянерам, каб скінуць ненавісны царскі прыгнёт над краем Літвы і Беларусі. Але ён яшчэ жывапісец-жанрыст і графік. Ён сын Вікенція Дмахоўскага — пейзажыста і тэатральнага дэкаратара, яшчэ — выдатнага ілюстратара. Якія выдатныя малюнкі зрабіў Вікенцій да «Пана Тадэвуша»! Цуд! Таксама да мяне наведваецца.

Антоній абходзіў вакол стала і называў кожнага, хто сядзеў за ім.

— Генрык Дмахоўскі — псеўданім у яго Генры Д. Сандэрс. Барада ў яго магутная, капялюх як у мексіканца. Удзельнік паўстання 1830–31 гадоў. Скульптар. Жыў у Францыі, ды не так даўно вярнуўся на радзіму. У Амерыцы, як жыў там, стварыў бюст Тадэвуша Касцюшкі і Тэда Джэферсана для Кангрэса ў Вашынгтоне. Ён стваральнік медаля «Апафеоз Касцюшкі» і бюста нашага праслаўленага вясковага лірніка — Уладыслава Сыракомлі. Хутка пад'едуць і яшчэ госці. А цяпер прашу садзіцца.

Ежы адразу адчуў сябе сваім сярод гасцей і сяброў Залескага. З першых слоў завязалася размова з роспытамі і аповедамі, з жартамі і гумарам. Гаспадар распарадзіўся адвесці брычку на двор, каля канюшні, пакарміць каня.

— А мы тут, пане Ежы, стратэгіяй займаемся, — падвёў Ежы да другога стала Міхал Андрыёні. — Мы ўсе сталі генераламі і будзем праводзіць тактычныя вучэнні па перасячэнні мясцовасці. Жартую, васпане!

Міхал разгарнуў перад ім мапу. На ёй былі стрэлкі, нейкія крыжыкі.

— Раніцай мы збіраемся адправіцца на экскурсію на Бірштанскія мінеральныя воды. Верхам на конях. Вы ўмееце скакаць на конях? — паглядзеў мастак на Ежы.

— Умею, як жа без гэтага.

— Гэтая мясціна знаходзіцца на беразе Нёмана. Ад нас да яе больш як дзесяць міль. Жадаеце далучыцца да нас, пан Ежы?

— З радасцю!

Ад кубка вішнёвай наліўкі яшчэ больш падняўся настрой Ежы, і ўсе прысутныя падаліся яму мілымі і харошымі людзьмі, спакойнымі і разважлівымі, у меру гаваркімі, з якімі было лёгка і проста.

«Але гэта павярхоўнае ўражанне, — гаварыў сам сабе Ежы, — хаця і яно рэдка калі бывае памылковым... А што ў іх у душы, чым яны жывуць штодзённа, што іх хвалюе?»

Вячэрняя гутарка развеяла ўсе пытанні Ежы. Ніхто не прытвараўся, гаварылі пра тое, аб чым думалі, што непакоіла. Радавала, што ў дваранскі сход, які сабраўся ў Залескага, уваходзілі людзі таленавітыя, адукаваныя. Але ж, але ж... З першага вечара нельга выказваць яму свае думкі, агітаваць іх за рэвалюцыйныя ідэі — яны даўно ўжо загітаваныя, як той жа Генрык Дмахоўскі, які змагаўся са зброяй у руках супраць царызму, і зноў возьме яе ў рукі, калі пакліча горан у паход...

...Выехалі на цямочку, калі яшчэ не абудзіў лясное наваколле птушыны гоман.

Перайшло ўжо на другую палову ліпеня. Кавалькада з дваццаці вершнікаў рушыла ў бок віленскага тракту. Шлях волкі, росны. Па дарозе спыняліся то ў адной вёсцы, то ў другой.

Залескага тут добра ведалі — куды ні заязджаў, сустракалі хлебам-соллю, выносілі гладышкі ўкіслага бярозавіку, настоенага на вашчыне і дзічках-грушах. Квас з пограба, з лядоўні, і толькі крактала дваранства, зрабіўшы колькі доўгіх глыткоў, выціраючы мокрыя вусы.

У Бірштанах таксама весела бавілі час. Хадзілі па лесе, смакавалі маліны, спрабавалі касіць, папрасіўшы ў касцоў вострую касу; вудзільнам рыбу лавілі і радаваліся, як малыя дзеці, калі выцягвалі на бераг паўпудовага ляшча... У лесе касуль бачылі, якія не баяліся людзей, і мядзведзя ўбачылі, да якога было з крокаў дваццаць, — не зірнуў у іх бок, адвярнуўся нават...

Пілі мінеральную ваду, гаманілі між сабой. Ежы прыслухоўваўся да спрэчак, сваё слова ўстаўляў, але галоўнага не выказваў, адцягваў той момант на далей.

На трэці дзень прыехаў да іх Корава — ляснічы ў Троцкім павеце. І жыў ён непадалёк ад Бірштанаў — у Дусятах.

Яны якраз былі ў клубнай зале, і гадзіннік паказваў дзесяць вечаровых гадзінаў. Пілі пунш, гулялі ў карты, спявалі песні. Корава пасядзеў побач з Ежы, распытаў пра экскурсію, паўшэптам мовіў:

— Запрашаю да сябе ў госці. Неабходна абгаварыць такія-сякія пытанні. Неадкладныя пытанні.

На іх не звярталі ўвагі, кожны быў заняты сваім, Ежы ўдакладніў толькі:

— Прама цяпер і пойдзем?

— Так. Да мяне тут зусім недалёка.

Яшчэ не бралася на прыцемкі, таму дайшлі хутка. Дом ляснічага стаяў збоч дарогі, у цяністых прысадах, сярод высокіх ліп. Бралася на дождж, бо днём дужа прыпарвала.

Корава расчыніў перад ім дзверы, і яны зайшлі ў прасторную залу.

За сталом сядзеў юнак і чытаў нейкую кнігу. Падаў руку, назваўся:

— Нестар Дзюлеран.

— Я вас памятаю — па Варшаве, — сказаў Ежы.

Калі селі за стол, паспыталі пахкай гарбаты, Нестар прыступіў да галоўнага.

— Я прыбыў з Вільні, каб паведаміць, што стралялі ў вялікага князя Канстанціна. Але непрыемнасць заключаецца ў тым, што паліцыя ўзмоцнена адшуквае тыя рэвальверы, якія былі прададзеныя ў Варшаве афіцэрам. Рэвальверы сістэмы Бекера. Менавіта з іх і стралялі ў князя.

Ежы недаўменна паглядзеў на юнака, нахмурыў бровы:

— Ну што з таго? Стралялі, якое я маю да гэтага дачыненне?

Дзюлеран кісла ўсміхнуўся:

— Правільна, ніякага. Але... Трэба зрабіць так, каб яны ўсе былі на руках у паліцыі. Усе да аднаго.

— Ну і...

— Адзін з гэтых рэвальвераў пакінуў у вас Корава. Дзе цяпер знаходзіцца той рэвальвер?

Позірк у Дзюлерана пранізлівы, так і свідруе Ежы, у таго аж мурашы пабеглі, халодны пот па спіне выступіў.

— Ён у мяне. І належыць ён, як я зразумеў, афіцэру Генеральнага штаба Людвіку Звяждоўскаму. Значыць, падазрэнне падае і на яго, так?

— Вось іменна.

Корава ўздыхнуў, сашчапіўшы пальцы на стале:

— Што будзем рабіць?

Нестар маўчаў, абдумваў становішча. Устаў, пахадзіў па хаце, зноў сеў.

— Выхад, сябры мае, адзін — трэба, не губляючы ніводнай хвіліны, тэрмінова адправіцца ў вёску, узяць той рэвальвер і гэтак жа тэрмінова даставіць яго ў Вільню. Ці ёсць які іншы план?

Ежы ўсё зразумеў. Таму адказаў цвёрда і ўпэўнена:

— Няма іншага плана і выйсця. З кім мне ехаць?

— Паедзе Корава, — прыняў рашэнне Нестар Дзюлеран. — Я застануся ў яго.

«Жадаў знайсці сур'ёзную справу, а яна сама мяне знайшла, — падумаў з горкай іроніяй Ежы. — Ад яе выканання залежыць жыццё чалавека. Вось і першае выпрабаванне для мяне...».

Корава падрыхтаваў каня, накінуў на яго збрую, пераапрануўся ў зручнае адзенне.

Ужо добра змерклася, але ў клубнай зале гамана толькі набірала сваю моц. Ежы адшукаў позіркам Залескага, папрасіў выйсці яго разам з ім на вуліцу.

— Мне тэрмінова трэба ў маю сядзібу, пан Антоній. Пагэтаму я прашу даравань, што пакідаю вас.

— Здарылася што, Ежы?

— Ды не, але мне трэба як найхутчэй быць дома.

— На ноч гледзячы? Мо да раніцы клопат пачакае?

— Не. Прама цяпер паскачам — галопам. Перадайце мае прабачэнні астатнім вашым гасцям. Усё ў вас было добра. Прыязджайце і вы да мяне.

— Добра, пан Ежы! Цяпер мы з вамі сябры, не толькі суседзі.

— Так, мяне гэта радуе.

Залескі пацiснуў за плячо, прамовіў:

— Поспехаў! А справіцеся, прыязджайце да нас.

Праз хвіліну Ежы і Кораву паглынула кароткая ліпеньская ноч. Адзін аднаго не бачылі ў цемры, толькі чулі, як б'юць капыты аб мяккую волкую зямлю...

Праз гадзіну яны былі ўжо на месцы.

А яшчэ праз паўгадзіны выправіліся ў адваротны шлях — на Вільню.

Прыбылі туды пад абед.

Людвіка Звяждоўскага заспелі дома. Ён, убачыўшы свой рэвальвер, здзіўлена і абрадавана абняў іх:

— Сябры мае! Вы так мяне выручылі! Цяпер ад мяне адпадзе падазрэнне, што я страляў у князя Канстанціна. Дзякуй вам вялікі!

Расчыніліся дзверы, што вялі на кухню, і адтуль выйшаў юнак, трымаючы ў руцэ аркуш паперы. Гадоў яму было за дваццаць пяць, строгі выгляд, вусны сціснутыя, таўсматыя.

— О, Клеты! Добра, што ты зазірнуў, пабачыцца хацеў. А з табою хто?

— Ежы Кучэўскі-Порай. Ён далучаны да нашай арганізацыі. А потым ён і свайго суседа-памешчыка Антонія Залескага далучыў да нашай справы.

— Выдатна! Мы ведаем Антонія — харошы і надзейны чалавек!

Ён падышоў да Коравы, падаў і паціснуў руку, а потым, гледзячы ў вочы Ежы, назваўся:

— Канстанцін.

— Вы зрабілі добрую справу, дзякуем! І за аператыўнасць дзякуем. Вось так бы нам усе рабіць справы.

Калі паселі, калі перагаварылі пра дробязныя клопаты, Вікенцій Канстанцін спытаўся пра галоўнае:

— Клеты, раскажы, як ідзе стварэнне паўстанцкіх атрадаў? Што ўдалося зрабіць, што яшчэ не?

Корава ўздыхнуў, набраўшы паветра, павольна адказаў:

— Большасць атрадаў створана, абраны камандзіры і намеснікі. Са зброяй пакуль цяжкавата, але ў бліжэйшы час абяцалі прывезці...

— Прывязуць. З-пад Масквы і Смаленска выехалі падводы. У хуткім часе з'явяцца.

— Які настрой у людзей? Ці вераць яны ў тое, да чаго спрычыніліся?

— Адным словам не скажаш, люд розны. Але ў большасці сваёй паверылі, загарэліся жаданнем здабываць волю. Толькі не хапае агітатараў. Агітацыйныя б лісткі якія накіраваць у паўстанцкія лагеры. Сялян шмат пісьменных, і яны самі па сабе станавіліся б агітатарамі.

Звяждоўскі ўсміхнуўся, таемным позіркам гледзячы на гасцей, прамовіў:

— Хутка будзе агітка... На мужыцкай мове і напісана будзе. Неўзабаве мы прышлем яе.

— Было б добра...

— Ужо амаль усё гатова — праз два-тры дні мы выпусцім нашую птушку на волю.

Далей Канстанцін падсеў ужо бліжэй да Ежы.

Кучэўскаму-Пораю хацелася выказаць свае сумненні і развагі пра рэвалюцыйную справу, але дыспут рашыў перанесці на пазней, цяпер не той спрыяльны час, ды і дадому вяртацца трэба.

— Мне даручана гаварыць з людзьмі, выведваць іх настрой і па магчымасці ўцягваць іх у працу, а для гэтага ў вёсках ствараць тайныя арганізацыі. Я толькі пачаў тое рабіць, і тое, што мне даручана, пастараюся зрабіць бездакорна.

Кастусь Каліноўскі адабральна заківаў галавой.

6

Яшчэ да пераезду ў Вільню, наведваючы зрэдку сваіх выдаўцоў, Уладыслаў Сыракомля пазнаёміўся з арганістам і дырыжорам опернага тэатра ў Вільні Станіславам Манюшкам.

А задоўга да гэтага, знаходзячыся ў Мінску, у 1834 годзе пабачыў на сцэне свайго «Канторскага служачага» — спектакль, пастаўлены аматарамі-тэатраламі. Праз сем гадоў у Гародні і праз два ў Мінску паглядзеў «Латарэю». Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч (разам з Кшыжаноўскім) і напісаў лібрэта «Рэкруцкі набор», «Спаборніцтва музыкаў», «Чарадзейная вада», «Ідылія» — зноў жа з Кшыжаноўскім.

«Ідылія» ўразіла Сыракомлю, уразіла тым, што яна ішла на беларускай мове, зрэдку, праўда, перамешана польскай, але зробленая на грунце беларускага музычнага фальклору, — усё гэта мела неацэннае багацце для беларускай нацыянальнай культуры.

Не сустракаючыся непасрэдна з кампазітарам, Уладыслаў Сыракомля пранікся да яго глыбокай павагай, цаніў у ім музыканта высокага ўзроўню. Нарадзіўшыся ў фальварку Убель, пад Чэрвенем, ён увабраў у сябе ўсё хараство беларускіх палёў і дуброў, дабрыню і мудрасць вяскоўцаў, іх непаўторныя песні, фальклор, паданні і гераічныя гісторыі мінулых паўстанцкіх гадоў...

Упершыню пазнаёміўшыся, яны адразу адчулі прыязнасць адзін да аднаго.

Потым Сыракомля будзе захапляцца яго педагагічнай і выхаваўчай дзейнасцю, здзіўляцца, як у яго хапала часу на сяброў, на дапамогу

таленавітым музыкам... Усё сваё жыццё Станіслаў Манюшка падтрымліваў самыя цесныя сувязі з беларускімі музыкантамі, як мог, дапамагаў ім. Каб падтрымаць талент, ён дасылаў іх творы ўплывовым музыкантам. Фларыян Станіслаў Міладоўскі вучыўся музыцы ў свайго ж бацькі, а потым у Вільні, Мінску, Берліне і Вене. Манюшка ўбачыў у ім творцу і сам паслаў Ферэнцу Лісту яго першыя спробы. У дзесяцігадовым узросце, у 1829 годзе, даў у Вільні першы адкрыты канцэрт. А праз год выступіў у Мінску і Слуцку.

Знаходзіў Станіслаў Манюшка час і на напісанне артыкулаў пра сваіх землякоў — І. Бяляўскага, гарадзенскую скрыпачку Т. Юзафовіч, пісаў рэцэнзіі на іх працы, цёпла адгукнуўся пра кнігу Н. Орды «Граматыка музыкі». Зацікаўлены быў у тым, каб таленавітыя музыканты набывалі адукацыю. Памог набыць яе мінчанцы піяністцы К. Марцынкевіч, скрыпачцы Б. Крыгер...

Наладжваў іх канцэрты. Мінская піяністка ганарылася ўсё жыццё, што яе педагогам быў Манюшка — дырыжор і дырэктар опернага тэатра.

І вось з такім чалавекам звёў лёс Уладыслава Сыракомлю.

Даведаўшыся, што паэт намерыўся пераязджаць у Вільню, пацікавіўся:

— А дзе жыць збіраешся, дружа?

— Буду шукаць кватэру.

— Навошта шукаць? Яна для цябе падрыхтаваная ўжо.

— Як гэта? — не паверыў Сыракомля. — І дзе ж?

— У майго цесця. У яго некалькі пакояў. І для тваёй сям'і знойдзецца месца. На першым часе табе будзе акурат. А потым, залучанскі арандатар, калі захочаш большую прастору, падшукаеш сам прыстойнае жыллё.

— Дзякую, калі так.

Вось тады і прыехаў Уладыслаў Сыракомля на Нямецкую вуліцу, якая знаходзілася амаль у цэнтры горада і таму была самай шумнай.

Пажыў у Манюшкаў нядоўга. А потым, калі прыехаў ужо з Залуча Вінцэсь Каратынскі, калі і яму не спадабалася тлумнае месца, ды і цеснавата стала, пайшоў сакратар у пошукі новай кватэры. І неўзабаве знайшоў яе — у доме Доўнара.

Там ужо было і прасторна, і, галоўнае, ціха і ўтульна...

. . . .

Больш як месяц прайшло з таго часу, як пан Ежы з кавалькадай Загорскага ездзіў у Біршганы, а пасля цёмнай ноччу з ляснічым імчаў да яго сядзібы і потым да Вільні.

Ежы ўдзельнічаў у з'ездах, браў актыўны ўдзел у абмеркаванні самых розных пытанняў — пачынаючы ад крэдытных, сельскагаспадарчых, да гандлёвых, — вельмі неабходных, як лічылі многія, для ўстаноў краю.

Амаль у кожнай вёсцы ствараліся школы для сялянскіх дзяцей. Пачалася асветніцкая праца, настаўнікі даводзілі хлопчыкам і дзяўчатам, што ў іх ёсць радзіма, што яе павінны любіць, і не толькі любіць, а і рабіць усё, каб яна мацнела, прыгажэла, а людзі павінны быць вольнымі і шчаслівымі. Вяліся гаворкі і пра паўстанне, якое павінна неўзабаве ўспыхнуць, казалі, хто павінен у гэтым удзельнічаць...

Але Ежы быў перакананы, што ўсё тое не робіцца адразу, патрэбен час. А яшчэ ж не загоіліся раны і крыўды прыгонных і памешчыкаў — паміж імі вялікі роў... Бачна, што людзі, слухаючы агітацыйныя прамовы, аніяк не рэагавалі на іх — дзяцей у школы пасылалі неахвотна.

Ежы яшчэ больш зблізіўся з Залескім, іх стасункі перараслі ў дружбу. Маглі нечакана прыехаць адзін да аднаго і потым адправіцца падарожнічаць за Нёман. Маглі начаваць у лесе, распаліўшы касцёр, спаць каля яго амаль на голай зямлі. На тых прывалах прыемна было гаварыць, спрачацца, адстойваць свае погляды, але дыспуты праходзілі спакойна і добразычліва.

І ў адну з такіх начовак Ежы дастаў са скураной сумкі папку з паперамі, адшукаў у ёй адну і падаў Антонію.

— Прачытай, братка, — хачу ведаць твае адносіны да тэксту.

— Што гэта?

— Зварот рэвалюцыйнага камітэта да люду нашага краю.

Залескі ўпіўся вачыма ў тэкст. Прачытаўшы, выдыхнуў з сябе паветра, як быццам нёс перад гэтым на сваіх плячах цяжкую ношку, толькі потым паглядзеў на субяседніка.

— Як гэта здорава, Ежы! Як гэта разумна!

Ежы нават здзівіўся рэакцыі Антонія Залескага, не чакаў ад яго такой зацікаўленасці і адабрэння.

— Ты ўваходзіш у гэты камітэт?

— Так. І мая задача далучаць як найбольш людзей да рэвалюцыйнай справы.

— І мне можна?

Ён павярнуўся да Ежы, але твару яго амаль не бачыў. Бо агонь згасаў і толькі жоўтыя сполахі скакалі па грудзях і шыі.

Недзе ў кустах пракігікала начная птушка, у Нёмане баўтануў пляскатым хвастом лянівы сом ці шчупак.

— Можна, Антоній.

— Тады я ўсёй душой з вамі!

— Цудоўна!

— Даўно хацеў падключыцца да сапраўднай працы.

У душы Ежы не падзяляў пафасу Антонія Залескага, чакаў, што ён не так горача аднясецца да Звароту.

— А сам ты верыш у перамогу, шаноўны мой сусед? — папытаў Антоній.

Ежы нейкі момант маўчаў, папраўляючы галавешкі ў касцярку:

— Веру, братка, але толькі пры адной умове.

— Пры якой?

— Калі рэвалюцыйная арганізацыя будзе строга прытрымлівацца той першай праграмы, якая намячала выкарыстанне ўсіх сродкаў, перш чым наш рух дойдзе да прамой барацьбы. І нам трэба будзе адстойваць прынцыпы той праграмы, патрабаваць, каб яна выконвалася бездакорна.

— Ад каго патрабаваць?

— Ад тых, хто захоча збочыць, выбраць больш лягчэйшую, таму і паразную дарогу. А такія знойдуцца.

Так, ён верыў у самаахвярнасць, у апантаную гатоўнасць уступіць у актыўную барацьбу тых, хто ўзначаліў рэвалюцыйны рух, сам гатоў быў узяць удзел. Але... Але нейкае ўнутранае супярэчлівае пачуццё падказвала яму, што падчас барацьбы, пасля, не дай Бог, паразы, гэтая адданасць пройдзе, ахалоне, і ўсё вернецца «на кругі свае»...

У ім жылі два чалавекі, і два чалавекі змагаліся паміж сабой. І невядома, хто з іх мацнейшы, больш духоўна ўстойлівы і загартаваны. Ведаў, што адзін можа быць здраднікам, пахіснуцца пад цяжарам нечаканых абставінаў, і таму нічога з сабой парабіць не мог — баяўся нават уголас выказваць такія сумневы, бо разумеў: людзі, якія гатовы ахвяраваць сваім жыццём, гэта людзі святыя і магутныя Асобы, бо яны кіруюцца ў сваім жыцці толькі *шляхам праўды і веры ў святую справу!* Ці ёсць у ім такая вера і апантанасць?

Антоній больш ні пра што не пытаўся, маўчаў. Паклаў на чырвоныя галавешкі некалькі сухіх галінак, і яны адразу загарэліся, успыхнулі, асвяціўшы твары дваіх начлежнікаў, што задумліва глядзелі на полымя касцярка...

...Праз колькі дзён яны разам вярнуліся ў Вільню.

Кожны з іх атрымаў выклік для ўдзелу ў вялікім пасяджэнні рэвалюцыйнага камітэта, бо выкліканыя былі прадстаўнікі іншых ваяводстваў.

Зацвердзілі парадак дня, у якім адным з пунктаў належала абмеркаваць свае адносіны да рэвалюцыйнага камітэта, створанага ў Варшаве. Пасяджэнне праходзіла ў доме Даўкшы на Дамініканскай вуліцы, і ішло яно бурна і таму зацягнулася на некалькі дзён.

Ежы маўкліва пераглядваўся з Залескім, як усё роўна пытаўся ў яго: «А я што казаў, пра што папярэджваў? Бачыш, колькі людзей, столькі ж і думак пра метады барацьбы...».

У адказ Антоній, разумеючы яго, ледзь прыкметна хітаў галавой.

Ад Вільні на пасяджэнні прысутнічаў Эдмунд Вярыга і Зыгмунт Чаховіч. Антоній Залескі і Ежы Ігнацый Кучэўскі-Порай прадстаўлялі Віленскае ваяводства.

Канстанцін Каліноўскі і Заблоцкі былі прадстаўнікамі Гарадзенскага ваяводства. Доктар Пётра Чакатоўскі ад Мінскага, а Баляслаў Сволькен, які прыбыў праз дзень, — ад Коўна.

На трэці дзень напружанасць і накал спрэчак дасягнулі свайго апагею.

Канстанцін нерваваўся, пакусваў губы, паціраў пальцамі пакаты лоб. Не вытрымаў, слухаючы розныя бакі спрэчкі, Ежы. Папрасіў слова.

— Я пра што хацеў сказаць шаноўным удзельнікам нашага пасяджэння, — пачаў Ежы. — Барацьба — гэтая наша святая справа. Але давайце ўсе разам прызнаемся, што мы з самага пачатку нашага руху бачым, што нашы рэсурсы і магчымасці барацьбы вельмі абмежаваныя, што мы не маем адной згуртаванай сілы, а разыходзімся ў шмат якіх пытаннях...

— Гэта ваш асабісты погляд, Ежы, — перабіў яго Каліноўскі.

— Так, мая асабістая думка, але ўсё ж... Мы па-рознаму разумеем цяжкае жыццё нашага краю. Мы разбіліся на фракцыі і групы.

Фракцыя легалістаў выказвае нецярплівасць, і яе кіраўнікі — Гейштар, Далеўскі і Аскерка — не дбаюць аб канспірацыі. Працуюць, стоячы на адным месцы, выгляд робяць, што працуюць. Нават і сам камітэт, які кіруе гэтай фракцыяй і які складаецца з прадстаўнікоў сялянства, гарадской управы, ксяндзоў, так сябе паводзіць. У іх няма ні паўстанцкіх кадраў, ні неабходных матэрыялаў, ні сілы. Няма грошай. Раней камітэтчыкі карысталіся павагай у людзей і мелі матэрыяльныя сродкі, але ўсё пагублялі. Пагублялі з-за таго, што адарваліся ад народа, не маючы сёння ні рашучасці, ні цвёрдасці характару...

Канстанцін зноў не вытрымаў, далікатна ўставіў сваю заўвагу:

— Таварыш Ежы, пра гэта мы добра ведаем і ўчора яшчэ асудзілі іх пазіцыю, і з-за іх мы яшчэ будзем мець непрыемнасці. Але ў нас абмеркаванне трошкі іншых пытанняў. Адкажыце тады канкрэтна — вы за тое, каб падняць заўтра паўстанне, ці лічыце, што гэта рабіць зарана?

— Адкажу. Лічу, што мы не выкарысталі ўсе магчымасці падрыхтоўкі да паўстання. Мы не ведаем, колькі народу падтрымлівае нас, а колькі не, колькі ўвальецца ў шэрагі паўстанцаў, а колькі будзе супраць... Мы не ведаем, колькі будуць ісці з намі вылучэнцы з царскіх войскаў. Для таго, каб выступіць супраць царызму, неабходна некалькі гадоў падрыхтоўкі.

— Але ж за гэты час у некалькі разоў узмоцняць свае сілы жандармерыя і войскі.

— Можа быць і так, але яблык падае тады, калі ён выспявае.

Канстанцін Каліноўскі не вытрымаў, падняўся з-за стала. Кідаў позіркі на кожнага прысутнага, быццам хацеў убачыць у іх вачах падтрымку словам Ежы ці асуджэнне. Не ўбачыў ні таго, ні другога.

— Мне здаецца, што мы так не прыйдзем да ўзаемазгоды, — выказаў са шкадаваннем сваё меркаванне Каліноўскі.

— Канстанцін, — звярнуўся да яго Ежы, — у мяне ёсць прапанова. Мы павінны асобна дамовіцца між сабою, а потым выказаць на пасяджэнні агульную думку. Мы трацім шмат часу на абмеркаванне. Мы павінны прыйсці на наступнае пасяджэнне з гатовым рашэннем ці прапановай. Перад гэтым усё ўзважыўшы і ацаніўшы.

— Я згодзен, Ежы.

Каліноўскі пакінуў пасяджэнне, спаслаўшыся на кепскі стан.

Размова далей пайшла не так напружана, але больш бязладна.

— Я за неадкладнае паўстанне! — пачуўся голас з кутка пакоя. — Адкладваць нельга, падрыхтоўка праведзена даволі вялікая.

— Неабходна правесці рэвізію сваіх радоў, накапіць сілы, расставіць вопытных кіраўнікоў паўстання. Інсургенты трыццатых гадоў згодны аказаць нам дапамогу, навучыць правілам барацьбы, каб не паўтарыць іх памылак...

Гэта словы Ежы, ён настойліва стаяў на сваім.

— А памылак было ў іх шмат. Нелагічна нам гаварыць аб накапленні сілаў, бо як жа распачынаць паўстанне без людзей. Давайце задамося такім пытаннем: дык якое мы хочам зрабіць паўстанне? Дваранска-мяшчанскае? Я разумею Каліноўскага, які заўсёды з народам, ён як ніхто бліжэйшы да простага люду і давярае яму, і гатовы аддаць за яго жыццё, але... Трэба прытрымлівацца строга праграмы Рэвалюцыйнага камітэта, у якой надавалася галоўнае значэнне ўсёй нацыі. Таму мы з Каліноўскім прынцыпова блізкія гэтай пазіцыі, разыходзімся толькі адносна сродкаў. Наша сіла ў прапагандзе нацыянальнага духу, у мацаванні нацыянальных інтарэсаў, у пераконванні сялянства ў неабходнасці паўстання, якое дасць ім тыя альбо іншыя выгоды — духоўныя, эканамічныя і сацыяльныя. А для Кастуся падыходзіць любы сацыяльны стымул, галоўнае — падштурхнуць да хваляванняў, давесці сялянства да выбуху, не клапоцячыся пра тое, якімі будуць вынікі.

Нестар Дзюлеран перабіў яго:

— Ежы, дык ты, атрымліваецца, адмаўляешся ад барацьбы?

У вачах здзіўленне ад нечаканага пытання, вочы расшыраны, рот прыадкрыты.

Ён напруціўся, спахмурнеў, а адказ прагучаў спакойна і разважліва:

— Не трэба так ставіць пытанне. Ты ж, Нестар, не кінешся адразу ў рэчку, каб пераправіцца на другі бераг. Ты найперш разведаеш глыбіню, а потым пусціш свайго коніка наперад, стараючыся не замачыць штонікі...

Прысутныя засмяяліся. І гэта, бадай, быў першы смех за тры дні, калі стомленыя людзі абрадаваліся нейкай разрадцы ў нялёгкай размове.

— Таму яшчэ скажу некалькі слоў. Каліноўскі мае вялікі вопыт яднання з народам, і ён шукае ў пакутах і бачыць у ім адзіную сілу, якая здольная на вялікае паўстанне. Бачыць сябе рыцарам. Адчувае біццё сэрца сялянаў як Польшчы, так і Літвы, як Беларусі, так і Расіі.

Для гэтага ён і пачаў выдаваць «Мужыцкую праўду» на сялянскай ці мужыцкай мове. Ці дойдуць яго ідэі да кожнага селяніна, не ведаю... Яшчэ. Паўтараю: я рашуча стаю на прынцыпах той працы, якая намечана праграмай, і таму вельмі няправільна мы зробім, калі парвём з тым кірункам, які быў вызначаны і зацверджаны, і для ажыццяўлення якога, на вялікі жаль, не зроблена ніводнага кроку. Калі ж ідэя праграмы — барацьба за незалежнасць агульнымі сіламі, то патрэбна, каб увесь — паўтараю: увесь народ! — не толькі пранікся гэтай ідэяй, а і паверыў у свае сілы, паверыў — і перамог! Вось такія мае думкі, панове-таварышы.

Усталявалася маўчанне. Больш ніхто не захацеў браць слова. Нестар Дзюлеран, узяўшы на сябе часовае кіраўніцтва пасяджэннем, прапанаваў:

— На сёння, можа, і ўсё, таварышы. Прадоўжым заўтра...

Эдмунд Вярыга — амаль аднагодак Канстанціна Каліноўскага. Высокага росту, чорныя валасы зачасаныя ўверх, на твары бледнаватасць ад рэдкіх сустрэч з промнямі сонца. Як і Кастусь, вучыўся ў Пецярбургскім універсітэце, заўсёды, як прыходзіў на пасяджэнне, напускаў на сябе задумлівы выгляд.

— А я думаю на гэты конт вось як, — павольна, расстаўляючы словы, вымаўляючы іх як бы праз нос і напаўголаса, надаючы сабе большую вагу і аўтарытэт, пачаў Эдмунд на наступны дзень сваю прамову, — трошкі інакш, чым Ежы... Ёсць, ёсць рацыя ў яго словах, бясспрэчна. Але... Ежы жыве ў вёсцы, сярод сялянаў, я ж чалавек горада. І таму мае думкі такія: сяляне, аб'яднаўшыся са шляхтай, з'яўляюцца магутнай сілай у справе паўстання. Толькі неабходна іх узброіць, апрануць, мець сродкі для закупкі амуніцыі і правіянту...

Антоній Залескі выкінуў руку наперад, у бок Эдмунда:

— Залатыя словы кажа Вярыга! Я як шляхціц веру горача ў тое, што шляхта прыме самы актыўны і магутны ўдзел у паўстанні. Я сустракаўся не раз са слаўнымі прадстаўнікамі гэтага саслоўя, гаварыў з імі, пытаўся канкрэтна, ці ўвальюцца яны ў рады паўстанцаў. Аднадушна адказалі: гатовыя ўзяць удзел...

Каліноўскі выглядаў больш весела. Не паціраў скроні, не выказваўся рэзка супраць тых, хто не падзяляў агульнай думкі. Не было рэзкіх выказванняў і з боку выступоўцаў — значыць, перад гэтым прыйшлі да нейкай узаемазгоды.

Нават калі Зыгмунт Чаховіч адстойваў свой погляд на паўстанне, Каліноўскі маўчаў, даслухоўваў да канца.

— Я чамусьці не веру ў якое-небудзь кіраўніцтва ці рэвалюцыйную працу, заснаваную на праграме, — выказваўся ён. — Тут усё залежыць ад сляпога выпадку, як сыдуцца зоркі на небе... Як Марс ці Юпітэр паглядзяць на справу нашага закалота...

— Цікава, — ціха прамовіў Антоній Залескі.

— Сябры мае, мы знаходзімся з вамі ў маленечкім чоўне, а вакол нас бушуе бура, ураган. І каб выстаяць, не паддацца выбуху стыхіі, мы павінны ўчапіцца адзін у аднаго і тым самым перамагчы, не даць ветру зламаць ветразі нашага карабля, і даплыць да берага... А мы з вамі раз'яднаныя і ніяк не можам падставіць адзін аднаму плячо. Мой заклік — давайце зробім рашучы крок насустрач самім сабе, забудзем пра рознагалоссі і крыўды. Крыўдна будзе, калі мы не аб'яднаемся.

— Дык якія будуць высновы, таварышы, наконт паўстання? — паставіў Канстанцін пытанне рубам. — Выказвайцеся коратка і па чарзе. А потым будзем галасаваць.

— Узмацніць прапаганду, каб ідэямі рэвалюцыі прапітаць грамадскі слой, і не пачынаць паўстання да пары, пакуль прапаганда не дасць чаканага выніку. Я за ўсе пункты праграмы і першага закліку.

— Добра, Ежы, што скажа Дзюлеран?

Нестар павольна падняўся з канапы:

— А я ўношу прапанову аб поўным і безаглядным падпарадкаванні Рэвалюцыйнаму камітэту. Толькі так мы будзем моцныя.

— Галасуем.

Рукі паднялі амаль усе.

— Хто не згодзен?

Не згодны былі Эдмунд Вярыга і Пётра Чакатоўскі.

— Сябры мае таварышы, апошняе пытанне, — зноў падняўся Дзюлеран. — Нам неабходна зацвердзіць пячатку літоўскай арганізацыі, якая мае надпіс «*Мужнасць. Разважлівасць.*»

А ў апошні дзень адбылося пасяджэнне, на якім абралі Літоўскі правінцыйны камітэт. У яго ўвайшлі: Зыгмунт Чаховіч, Эдмунд Вярыга, Канстанцін Каліноўскі, Ян Козел, які раней быў у Камітэце Звяждоўскага, і начальнік горада Вільні — Ахілес Банольдзі...

Ежы і Антоній адразу ж паехалі ў свае вёскі.

Дарогай Ежы дзяліўся сваімі ўражаннямі ад пасяджэння. Вярыга яму падаўся чалавекам, які не адказвае за свае ўчынкі. Абапіраўся на гарадскі элемент і верыў, што гарадскія масы падымуцца па першым заклiку. Думаў, што для гэтага не патрабуецца шмат падрыхтоўкі і чакання. Чаховіча Ежы назваў фаталістам. А Козел, рускі інжынер у адстаўцы, толькі забаўляўся роляй пабочнага рэвалюцыянера, яму нават не патрабавалася зброя, бо лічыў, што «ў руках рэвалюцыянера і гаршчэчак выбухае». Бо вельмі ж гучна ён расказваў пра змаганне і аб стратэгічных пунктах.

— А як табе Банольдзі? — пацікавіўся Антоній, упіраючыся спінай у мяккую перакладзіну і паклаўшы на яе галаву.

— Ахілес Банольдзі... Толькі што прыехаў з Італіі, і ён не ведае, чым жыве наш край. Таму яго меркаванні, я пераканаўся, памылковыя і далёкія ад сапраўднага становішча.

Калі яны вярнуліся дахаты, раніцай прыскакаў да іх веставы — юнак з кароткай чорнай бародкай і вусамі. Аддаў ім асабіста ў рукі шэрыя пакеты.

Не чакаючы, калі Ежы разарве канверт, развітаўшыся, сцебануў каня ў яблыках, рвануў адразу ў галоп і знік за пажоўклымі кустамі...

Антоній Залескі атрымаў рэвалюцыйную пасаду начальніка акругі Троцкага павета, а Ежы Ігнацый стаў памочнікам ваяводскага, хаця, як ён ведаў, ваяводы як такога яшчэ не было...

7

Хто не ведаў у Вільні літаратурны салон Кіркора? Хто не ведаў самога Адама Ганоры Карлавіча Кіркора? У Пецярбурзе з цікавасцю чыталі яго творы, у Маскве дапытваліся, дзе знайсці напісаныя ім кнігі ці артыкулы.

Ян са Слівіна, Ян Валігурскі, Сабары, Яцак... Гэта ўсё яго літаратурныя псеўданімы. Асоба незвычайная. Каларытная. Магутная. Этнограф, археолаг, публіцыст, выдавец, гісторык літаратуры, грамадскі дзеяч ліберальнага кірунку. Працаздольнасць у яго была незвычайная — мог суткамі сядзець над нейкай навуковай працай, пакуль не лічыў, што выклаў асноўныя тэзы задуманага. А потым ужо дарабляў, перапісваў, шліфаваў...

Ведаў пра яго Уладыслаў Сыракомля, ведаў, ды ўсё ніяк не мог наважыцца завітаць да Адама Кіркора, чамусьці пераносіў сустрэчы надалей.

Абрамавіцкі завулак, куды выходзілі вокны, быў ціхі, зрэдку калі даносіўся які голас. Ад дома непадалёк знаходзіўся евангельска-рэфармацыйны касцёл — але званы яго не перашкаджалі, наадварот, супакойвалі, улагоджвалі яго душу боскай мілатой. Уладыслаў пазнаёміўся з пастарам Клішэўскім, і той прапанаваў яму наведаць бібліятэку касцёла. Паэт дакрануўся да вокладак рэдкіх выданняў — XVI–XVII стагоддзяў, — адчуў, як задрыжэлі пальцы. Ніколі не трымаў у руках такога багацця. Тады ён, мусіць, адчуў справядлівасць свайго прызнання ў першых лістах з Вільні да свайго сябра: «Не меў я сілы праз мае горкія ўспаміны жыць далей у вёсцы, у мясціне, дзе калісьці жыццё працякала болей шчаслівa, перанёсся я ў горад са спадзяваннем, думаючы, што дзе больш людзей, больш кніг, там мне будзе лепш і працаваць, і адпачываць...».

Так, у Вільні было больш народу, болей кніг, болей прасторы для творчасці.

Вінцэсь Каратынскі перагаварыў з Доўнарам, папрасіў, каб дазволіў гаспадар збірацца на кватэры людзям творчым і таленавітым. Доўнар не толькі дазволіў, а нават выдзеліў для гэтага яшчэ адзін дадатковы прасторны пакой. Сам прысутнічаў калі-нікалі, бо любіў паэзію, мастацтва, радаваўся, калі парог дома пераступалі людзі, вядомыя не толькі ў Вільні, а і далёка за яе межамі.

— Братка Вінцэсь, — дзяліўся думкамі з сакратаром Уладыслаў Сыракомля, — гэта так добра, што ты арганізаваў нешта накшталт літаратурнага салона! Раз на тыдзень мы маем магчымасць бачыцца з людзьмі і размаўляць з імі, абменьвацца творчымі задумамі. Калі мясцовая арыстакратыя траціла на адзін вечар да паўтысячы рублёў, то нам дастаткова на гэта ўсяго тры рублі. І грамада збіраецца разнастайная, і для кожнага знойдзецца цікавы занятак. І ў нас усё проста і натуральна, кожны вольны гаварыць што хоча, паводзіць сябе як хоча...

Каратынскі ўсміхаўся, радуючыся, што даспадобы Уладыславу ўсё тое, што ўдалося зрабіць.

А з памяці Сыракомлі не выходзіла тая адзіная сустрэча з невядомай прыгажуняй — яркай znічкай успыхвала часта, у сны прыходзіла,

чаравала, смяялася нечага. Ці не з яго, Уладыслава, смяялася, што ён такі нясмелы, не папытаўся нават у яе, як завуць...

Невыпадковай была сустрэча, ой якой невыпадковай. Але ён не імкнуўся адшукваць яе, распытваць у каго, тым больш даручыць такі клопат свайму сакратару — смешна выглядала б тое, вельмі смешна...

Яшчэ падчас першага салона Уладыслаў Сыракомля заўважыў, што людзі сабраліся нейкія адасобленыя адзін ад аднаго, трымаюцца купкамі, групоўкамі.

Калі нешта прапаноўваў адзін, то астатнімі ўспрымалася «ў штыкі».

Усе пагаджаліся, што так жыццё працягвацца далей не можа, а вось як яго паменяць, перайначыць — да адзінай высновы не прыходзілі.

Падчас гарачых спрэчак асабліва не вытыркаўся, бо недзе ў душы адчуваў, што ён, як бы там ні было, пакуль што чалавек вясковы.

— А што думае на гэты конт спадар Сыракомля? — вывеў яго з задумення малады паэт Вітальд Дабравольскі, які прачытаў перад гэтым свае вершы і чакаў прысуду.

— А што мне думаць? Што сказаць на першыя спробы? Шмат працаваць трэба над радкамі. І не згодзен я хіба толькі з тым, што ў вершы адсутнічае цеплыня і спадзяванне, а нагнятанне толькі чорнага і скажонага. Але гэта мае прыватныя думкі, спадар Дабравольскі, прыватныя.

Вітальд як не чуў яго слоў:

— Я знаёмы з вашымі вершамі, спадар Уладыслаў. Але, на мой погляд, думкі вашыя, выказаныя ў вершах, утапічныя, нерэальныя. Не крыўдуйце, вы — майстра, а я пачынаючы, таму магу і памыляцца.

— Нічога, нічога, — паблажліва ўсміхаўся гаспадар, — мы павінны гаварыць адзін аднаму праўду.

А ў душы нараджалася горыч, нават крыўда на самога сябе, што ён пакуль што далёкі ад іх, ён яшчэ не ў Вільні, а сярод гаёў і дуброў, і ніяк не можа выйсці з іх.

Жонка пазней ужо, бачачы, што ён нудзіцца, спытала:

— Мо мы дарэмна прыехалі ў Вільню? І я сябе пачуваю неяк няўтульна і ў гэтых сценах, і ў самім горадзе.

Нічога не адказаў.

Ён усё жыццё вольна бегаў па палях, збіраючы кветкі, ловячы матылькоў, а тут і пагуляць няма дзе — усюды агароджы, агароджы,

дамы, дамы... І паветра не такое, як у Залучы, і зоры не такія, і людзі... Тлум, гул і гам.

Засумаваў Сыракомля па цішыні, па спакоі.

А калі дачуўся, што можна арандаваць фальварак, які знаходзіцца і не так ужо далёка ад Вільні (што вельмі падыходзіла для яго), адразу ж ухапіўся за гэта. Фальварак месціўся па дарозе на Ашмяны — Барэйкаўшчына. І раздвойваўся Уладыслаў — адна яго палавіна ў фальварку, а другая ўжо ніяк не магла адарвацца ад Вільні.

Чатыры сям'і прыгонных душ, тры валокі зямлі...

І ён нічым асаблівым не вылучаўся сярод іншых шляхецкіх сядзібаў у прынёманскім краі.

І не пан, і не падпанак, не багацей, але і на жабрака не падобны... Не палац з калонамі, але ўтульная драўляная хаціна, нашмат прастарнейшая за тую, што была ў Залучы. Шырокі і высокі ганак, густа аплецены з абодвух бакоў лісцем вінаграду. Афіцына, прасторны двор, увесь у зяляніне — густой траве і спрэс у палявых кветках... Уладзік насіўся ад радасці па незнаёмых закутках, бегаў туды-сюды па дзвюх сцежках, якія пратапталі да гаспадарчых будынкаў і ў вялікі сад, у якім былі слівы і грушы, яблыні і вішні.

— Мы тут будзем жыць, татачка? — дапытваўся сын. — І я тут буду гуляць? І мы не вернемся больш у горад?

— Тут, сын, будзем жыць. Падабаецца табе?

— Вельмі, татачка!

Прыехалі яны ў Барэйкаўшчыну перад першым траўня 1853 года...

Той год на дзіва быў удалы для Уладыслава Сыракомлі. Падарунак яму наладзіў Пецярбург: у друкарні Вольфа выйшла асобным выданнем яго паэма-гутарка «Дабрародны Ян Дэмборг». З гэтай нагоды Вінцэсь Каратынскі прывёз з Вільні смачных напояў, каб, усеўшыся разам з Палінай за сталом, ушаноўваць слыннага лірніка.

Ён жа сядзеў задумлівы, адпіваючы глыток за глытком чырвонае іскрыстае віно — нельга было зразумець, радаваўся выхаду кнігі ці аднёсся да яе абыякава.

А праз нейкі час другі падарунак зрабіла Вільня. Вінцэсь прывёз і ўручыў паэту гістарычна-краязнаўчую кнігу «Вандроўкі па маіх былых ваколіцах». Сыракомля чытаннем спатоліў настальгію па сваіх мясцінах маладосці, кожны радок гаварыў пра яго тугу і шкадаван-

не, што тое ўсё больш не вернецца. Не вернуцца захады і світанкі ў Нясвіжы і Міры, Стоўбцах і Койданаве...

А Сыракомля задумваў адправіцца ў новыя вандроўкі і напісаць глыбей і жывапісней пра наднёманскі край, пра мінскія прасторы.

У сярэдзіне снежня таго ж года разам з сям'ёй і Вінцэсем адправіліся да бацькоў і сясцёр паэта, каб адсвяткаваць каляды ў Тулёнцы. Але Уладыславу было не да Калядаў. Зачыніўшыся ў пакоі, ён за кароткі час напісаў гутарку «Пан Марка ў пекле». І тут жа нарадзілася задума прадоўжыць мелодыю на папулярным матэрыяле, прымяняючы маральна-бытавую і этычную побытнасць народа, з яго паданнямі і выслоўямі, гумарам і дасціпнасцю, прытчамі і фантастычнай міфічнасцю, напісаць «Піліп з Канапель».

Сыракомля выбіўся на незнаёмую для сябе дарогу, але яна нечакана стала для яго роднай, зразумелай. Ён выдзеліў сам сабе кавалачак зямлі і засяваў зярнятамі-словамі сваё поле. Калі ў жыцці ён арандаваў фальварак і чатыры валокі, то ў сваім фантастычным уяўленні ён быў гаспадаром неабсяжнага поля, багацеем, бо ўраджай ён збіраў такі, што яго нельга было ні ўзважыць, ні палічыць.

А потым прасілася тэма «Пра Заблоцкага і мыла» — зарабіў, як Заблоцкі на мыле. Тыя прымаўкі, якія чуліся кожны дзень, знайшлі сваё паэтычнае ўвасабленне ў радках Сыракомлі.

Адарваўся ўсё ж Уладыслаў ад сваіх радкоў, выпіў з бацькамі наліўкі, схадзіўшы перад гэтым у касцёл. Не заўважыў сын, што на бацькоўскія плечы ў тыя дні легла шмат клопатаў. Бацька не скардзіўся, што выжываюць яго з арандатарства скнарныя і хітрыя суседзі, і ўладальнік зямлі Вітгенштэйн нічога не зрабіў, каб пакінуць Кандратовічаў у спакоі... То амаль праз год, абураны несправядлівасцю, Уладыслаў напіша «Кавалак хлеба»...

Вяртаючыся ў Барэйкаўшчыну, Сыракомля стаў маўклівы і заклапочаны.

...Вечарам прыехаў у Барэйкаўшчыну Вінцэсь Каратынскі. З парога яшчэ, убачыўшы, што Уладыслаў не за сталом і не адарве яго ад думак, абвясціў:

— А я вам прынёс запрашэнне, спадар Уладыслаў!

— Якое? І ад каго? — без асаблівай цікавасці выглянуў з расчыненых дзвярэй вясковы лірнік.

— Ад самога Кіркора!

Сакратар падаў аркушык паперы, на якім ад рукі было напісана каліграфічным почыркам:

«Шаноўны спадар Уладыслаў! Здаецца, шмат мінула часу, як ты жыў у Вільні, потым пераехаў у вёску, а мяне так ніколі і не праведаў. Даўно хачу з табой пабачыцца, пазнаёміцца і абняць цябе за тое, што ты пішаш такія цудоўныя вершы. Будзе час — зазірні, буду вельмі рады. Твой — Адам Кіркор».

— Ты як з ім пазнаёміўся?

— А ў мяне былі клопаты ў археалагічнай камісіі. Але я найперш зазірнуў да яго як да рэдактара «Кур'ера Віленскага».

— А-а, — няўцямна прамовіў Сыракомля, — так яно, так, Вінцэсь... Я і забыўся, што даваў табе такое даручэнне.

. . . .

Дом, дзе жыў Адам Кіркор, адшукаць было няцяжка.

Спачатку Уладыслаў Сыракомля прайшоў па Дамініканскай вуліцы, якая вяла да Святаянскіх муроў, а потым звярнуў да будынка былога ўніверсітэта. Непадалёк ад гэтай мясціны ўзвышаўся губернатарскі палац.

Ён увайшоў у арку двара Сарбевіуса, і тады глуха адазваліся яго крокі над галавой. Падумаў: «Як у густой пушчы, калі кроны сплятаюцца над галавой...».

Перайшоўшы вуліцу, апынуўся каля самага дома. Нечага пастаяў каля пад'езда, быццам разважаў, ісці ці не. Мо і дома гаспадара не было, а ён вось так, без папярэдняй дамоўленасці, з'явіцца на парог. Запозненая няёмкасць бліснула гаркаватасцю і адразу ж зглухла...

Паступова падымаўся па сходах, абапіраючыся рукой на парэнчы.

Пастукаў ціхенька ў дзверы.

Доўга не адчынялі, а потым стала чуваць, як нехта ўзяўся за дзвярныя ручкі, шчоўкнуў замок. Жанчына ў белым фартуху ўважліва глядзела на наведніка.

— Добры дзень! Скажыце, а гаспадар — Адам Кіркор — дома?

— Добры дзень! Вы па запрашэнні?

— Так, — узрадавана прамовіў Сыракомля, радуючыся, што і гаспадар дома, і пакаёўка прыветная. — Адам запрасіў мяне.

— Заходзьце. Прысядзьце, я пайду і скажу пра вас.

Невялічкая гасцёўня з мяккай мэбляй, светла-блакітныя сцены, на іх медальёны з эмалі з ідылічнымі гравюрамі — сялянка з сярпом, касец, у абдымку сядзяць хлопец і дзяўчына з касой да каленяў... Далей — карціны невядомых мастакоў і вядомых — двух Залескіх, майстроў пейзажаў: «Раніца» і «Над Нёманам»...

Расчыніліся дзверы, і на парозе стаў гаспадар. Хаця ён быў усяго на пяць гадоў старэйшы за Уладыслава, але кінулася ў твар яго азызласць.

— Мо то мяне праведаў паэт Уладыслаў Сыракомля, які хаваецца ад мяне і абмінае маю хату?

Сыракомля падняўся, ступіў крок насустрач.

— Не хаваўся я, спадар Адам, даўно хацеў пабачыцца...

— Добры дзень, дарагі, добры дзень!

Рукі дужыя, аблапіў як мядзведзь, прытуліўся шчакой да шчакі, колькі імгненняў маўчаў, не выпускаючы з абдымкаў. А потым, трымаючы за плечы, нейкі момант глядзеў пільна і прыхільна ў вочы.

— Дзякую, што прыняў маё запрашэнне! — выгукнуў: — Гелена! Золатка маё, паглядзі, хто прыйшоў да нас. Хадзі сюды!

І ўсё не адрываў позірку, як быццам не верыў, што перад ім стаіць вясковы лірнік, пра якога столькі размоў, столькі водгукаў на яго творчасць.

З другіх дзвярэй, стаўшы на парозе, паказалася жанчына. Яна ўсмешліва глядзела на госця, маўчала. Сукенка з чырвонай брошкай на грудзях, і здавалася, што ад той брошкі выпраменьвалася святло на яе шчокі...

«Божачка, дык гэта яна? — ударыла хваляванне ў скроні, працяў усяго пякуча-салодкі боль. — Дык гэта ты, тая незнаёмка, якая сустрэла мяне на вуліцы? Не можа гэтага быць... Я ж шукаў цябе, блэндаючыся па Вільні, а знайшоў цябе тут, дома...».

— Гелена, пазнаёмся, гэта — паэт Уладыслаў Сыракомля, якога называюць вясковым лірнікам, вершы якога ты чытала мне, здзіўляючыся, як хораша яны гучаць.

Гелена падышла да паэта, падала руку. Ён узяў яе, паднёс да вуснаў. Пацалаваў, схіліўшыся ў паклоне.

— Вы знаёмы з маімі вершамі, пані Гелена? — пацікавіўся Сыракомля, калі селі на крэслы, каб прадоўжыць далей размову.

— І не толькі знаёма, а шмат якіх ведаю на памяць.

Адам Кіркор паглядзеў на жонку:

— Дык мо пара ўжо, маё золатца, і абедаць. З дарогі наш госць, прагаладаўся, пэўна.

— Ды не паспеў я яшчэ прагаладацца, — запярэчыў Сыракомля.

Адам і Уладыслаў засталіся адны.

Хацелася пагаварыць пра многае. Але два вялікія чалавекі не ведалі, з чаго пачаць размову.

Пачалі з дробязяў.

— Як здароўе, Уладыслаў? Як тваё там арандатарства? Ведаю, што пакінуў Залуча, рашыў у Вільні жыць, а потым у Барэйкаўшчыну перабраўся...

— Так, Адам, перабраўся. І стаў і не гарадскім, і не вясковым. Але душа там, сярод маіх дуброў.

— Разумею цябе, дружа, разумею. І я люблю лясы і балоты палескія. Колькі папахадзіў я па іх, колькі начэй правёў пад тым небам. Археалагічная камісія абавязвае падрабязна апісваць убачанае і адкрытае. Хачу даць табе прачытаць асобныя часткі — наступным разам, як прыйдзеш. Мне хочацца, каб ты сваім крытычным вокам ацаніў. Ведаю, пра Міншчыну пішаш, цікава. Паэтычна пішаш, не так, як я, суха і нудна.

— Навошта ж так пра сябе, Адам? Лепей за цябе няма і археолага, і апавядальніка нашых краёў.

Кіркор схіліў галаву, як бы згаджаючыся са словамі госця.

— Я табе свае вершы прынёс новыя, каб ты прачытаў. І даў сваю ацэнку. Твой прысуд для мяне вельмі важны.

Расшпіліўшы сурдут, дастаў складзеныя ў чатыры столкі некалькі аркушаў, падаў Адаму.

— Добра, да наступнай сустрэчы падрыхтую табе адказ. Твае вершы трэба чытаць удумліва і няспешна.

Праз нейкі час да іх выйшла Гелена, грудным мяккім голасам прамовіла:

— Хопіць вам на галодны страўнік свецкія размовы весці, пара за стол.

«Божа, які голас, які пагляд. Усё аддаў бы, здаецца, каб чуць і бачыць яе...».

Калі ж селі за стол, калі келіхі напоўнілі чырвонай вішнёвай налівачкай, Гелена прапанавала:

— Адаме, давай вып'ем за нашага дарагога госця — паэта Уладыслава Сыракомлю. Вып'ем за яго двухтомную «Гісторыю літаратуры ў Польшчы», за яго паэму «Маргер». Я хачу сыграць галоўную ролю ў вашай самай лепшай п'есе, спадар Уладыслаў. Вы мне зробіце такую ласку?

— Дык вы акторка? — шчыра падзівіўся паэт.

— Ды яшчэ лепшая з лепшых, — пахваліў жонку Кіркор.

— Не перахвальвай, Адаме, мяне, не лепшая, але і не горшая.

Яна падняла келіх, паглядзела на паэта:

— За вас, вясковы лірнік! За вашу ліру. За вашы паэмы і п'есы!

Хораша на душы ў лірніка, як нечакана пашчасціла яму. Гелена дакранулася локцем да яго рукі і ён адчуў, якая спапяляльная гарачыня сыходзіла ад яе...

Сам з сябе дзівіўся Уладыслаў, і таму праз хвіліну ён адказаў ёй тым жа — штурхануў лёгенька пад бок.

...Гасцяванне Сыракомлі ў Кіркора задоўжылася, і таму гаспадары прапанавалі яму пераначаваць у іх доме.

. . . .

Ежы ўжо больш за месяц быў ў вёсцы. Захацелася перамяніць абстаноўку, падыхаць іншым паветрам, пагаварыць з людзьмі, пасядзець дзе-небудзь у віленскай кавярні... Справа з маёнткам яшчэ не дайшла да завяршальнай стадыі, валакіцілі судовыя чыноўнікі.

Ежы паўздзейнічаў на Зыгмунта, расказаў яму пра свой удзел у тайным таварыстве, і брат пасля гэтага папрасіў яго:

— Дык ты і мяне запішы ў гэтую арганізацыю — і я хачу быць карысным для агульнай справы.

— Добра. Наступным разам, калі будуць збірацца яе ўдзельнікі, мы паедзем разам з табою, каб і ты паўдзельнічаў, пераканаўся, наколькі тое сур'ёзна...

І раніцай рушыў у дарогу.

На трэці дзень знаходжання ў Вільні зазірнуў у гасцініцу, у якой знаходзілася рэстарацыя, дзе смачна кармілі.

Пан Ежы любіў смачна паесці, выпіць лёгкага віна. І калі ўжо скончыў трапезу, калі разлічыўся за стравы і напоі, падсеў нечакана да яго той чалавек з Варшавы, з якім пазнаёміўся ў Бірштанах. Які і папрасіў даставіць Звяждоўскаму рэвальвер.

— О, пан Ежы! Якая сустрэча! Добры дзень!

— Дзень добры, Езус пахвалёны!

— Даўно ў Вільні?

— Трэці дзень.

— А я ўжо тыдзень тут. Пан Ежы, я цяпер паўнамоцны камісар Камітэта рэвалюцыйнага руху на Літве. Будзем гаварыць шчыра, але не тут. Давай пройдземся па вуліцах горада альбо ў парк зазірнем, там шмат вольных лавачак.

Вольная скамейка адшукалася, і яны селі на яе. Нестар нейкі час не распачынаў размову.

Падставіўшы твар сонцу, прымружыўшы вейкі, маўчаў.

— Як камісар літоўскага рэвалюцыйнага руху, павінен выкласці асноўныя палажэнні арганізацыі. Канкрэтна табе даручаецца падбор надзейных людзей. Як сярод памешчыкаў, так і сялянаў. Трэба мець запасныя схованкі, дзе можна было б хаваць зброю і харч. У памешчыкаў ёсць лядоўні, дзе яны трымаюць рыбу, саланіну і гародніну.

— Зразумела.

Каля іх ног вуркаталі галубы. Ежы дастаў са скураной сумкі кавалак хлеба і пакрышыў птушкам.

— А праграма, Нестар, у чым заключаецца праграма?

Нестар выпраміўся, схіліўся наперад, упёршыся рукамі ў калені.

— Галоўнае — апора на народ. Без народа мы нішто. Для яго ж і робіцца рэвалюцыя.

— Гэта супадае з маімі ўяўленнямі паўстання. Бо дзе ж узяць тую сілу, як не ў сялянскіх мільённых масах? Калі гаварыць пра легалістаў, то іх праца, канешне ж, мае карысць, але, на маю думку, яны не аказваюць істотнага ўплыву на сам народ.

— Гэта ж чаму?

— Іх праца як бы на паверхні, як тлеючы агонь, які ніяк не можа загарэцца і ўспыхнуць полымем...

— Так, маеш рацыю, Ежы. І таму яшчэ раз пацвярджаю — ад той праграмы, якую зацвердзіў рэвалюцыйны камітэт, мы не адступім ні на крок.

— Тады я, паўнамоцны камісар, аддаю сваё жыццё рэвалюцыі. Што трэба для таго, каб афіцыйна ўступіць у таварыства?

— Простыя фармальнасці — вусная прысяга. Пойдзем да мяне, там усё і аформім...

Яны яшчэ пасядзелі нейкі час у парку, абгаварылі да канца дэталі сваіх далейшых дзеянняў, сувязяў паміж сабою, дзе зручней сустракацца, і толькі пасля гэтага падаліся да дома графіні Плятэр, у якой пражываў Дзюлеран. Дом знаходзіўся насупраць палаца Назімава. У кватэры Нестара быў Эдмунд Вярыга. Ён даў аркушык паперы з традыцыйнай клятвай, папрасіў азнаёміцца і прачытаць уголас, назваўшы сваё прозвішча.

— Я, Ежы Кучэўскі-Порай, шляхціц, памешчык сядзібы... Клянуся ніколі не збочваць з дарогі рэвалюцыі, аддаваць усяго сябе святой справе служыць народу...

Калі скончыў чытаць, сябры пацiснулі яму руку, абнялі:

— Ну, вось, цяпер ты рэвалюцыянер вялікага вызваленчага паўстання, віншуем!

Ежы адчуў, як з душы спаў нейкі цяжар, але і вялікай палёгкі чамусьці не адчувалася. Ён не ведаў, як растлумачыць тое пачуццё, як расцаніць яго — радавацца ці засмучацца.

8

Канстанцін Каліноўскі не сядзіць на месцы. Фелікс Ражанскі наймае для яго падводу, і фурман Міхась Чывеля вязе яго з Берастовіц у Якушоўку. Потым з Якушоўкі ён адпраўляецца ў Гародню.

Стомлены, недаспаны, схуднелы.

— Ды паелі б чаго, на пусты страўнік справы не робяцца, — спачуваў яму фурман...

— Нічога, Міхась, не да гэтага цяпер...

— Ды вазьміце хоць кавалак хлеба з салам, а то не павязу далей. Не павязу, і ўсё тут.

Кастусь накінуўся на прапанаваны перакус, не заўважыў, як пуста стала ў руцэ, як за сябе выкінуў пачастунак.

— Даўно б так, Кастусь, а то ў мяне душа баліць, гледзячы на вас...

Кастусь падае на сена, на спіну, бярэ ў зубы сяніну, што выстрыкнулася з-за вуха, жуе, маўкліва гледзячы ў блакіт неба.

Вясна. Цёплы подых ветру. Недзе высока над ім заліваецца, аж захліпваецца ад радасці нябачны жаўручок, баіць песню прыходу вясны. Воблакі на небакраі, над лесам, зеляніна і сінеча. Ён здзіўля-

ецца, што так рэдка глядзеў у неба. Хіба як з бацькам ноччу ехалі на кірмаш, каб паспець да раніцы заняць гандлёвае месца. Тады ён і зоркі лічыў, ідучы па Валацужным шляху, бачачы, як пераміргваюцца яны. Але хутка зморваў сон, і яго будзіў бацька ўжо каля самых Ашмянаў. Як даўно і нядаўна тое было...

Не заўважыў, як і тут змарыў сон.

— Тпр-ррр! — спыніў коней фурман. — Стаяць!

Кастусь прахапіўся, паглядзеў вакол. Шэрыя вароты рынка. Ён яшчэ загадзя загадаў фурману не ехаць да месца прызначэння, а спыніцца ўдалечы ад яго.

— Прыбылі, дзякуй Богу, Канстанцін! Чакаць мне — назад сёння паедзеце?

Ён пацягнуўся, спусціў долу ногі.

— Калі праз гадзіну не вярнуся, то едзь, Міхась, назад.

— Добра, зразумеў.

А ён, прайшоўшы праз густыя рады гандляроў, растварыўся ў вірлівым шматгалосым натоўпе...

. . . .

У дзверы нехта пастукаў. Потым яшчэ раз, і яшчэ. Пастук пачула пакаёўка і заспяшалася да дзвярэй. Адчыніла іх.

— Ці дома спадар Адам Кіркор?

— Дома, дома, Віктар! — адгукнуўся Адам, пазнаўшы голас. — Праходзь, мой малодшы сябра! Праходзь.

— Я не адзін, з братам! — прамовіў госць.

— Тым лепш, праходзьце ўдваіх.

Хлопцы распрануліся, выцерлі ногі аб ходнік, выйшлі з калідора.

Юнакі былі амаль роўныя па ўзросце. Наперадзе стаяў хударлявы ў шэрай світцы хлопец, трошкі пазаду яго брат — сур'ёзны, з адкрытым ілбом і светлымі вачыма, з зачасанымі назад валасамі.

Адам падняўся з крэсла, пайшоў насустрач гасцям.

— Уладыслаў, гэта студэнты Пецярбургскага ўніверсітэта — Каліноўскія. Гэта — Віктар, а з ім яго брат Вікенцій Канстанцін. Віктар — сябра археалагічнай камісіі. Ён ведаеш, якія цікавыя дакументы адшукаў у бібліятэцы? Не паверыш... Яшчэ ў 1857 годзе, працуючы над старажытнымі рукапісамі ў Публічнай бібліятэцы, знайшоў рукапіс апісання межаў паміж Польшчай і Вялікім

Княствам Літоўскім, які напісаны «гаворкай крывіцкай» — беларускай, значыць...

Сыракомля падняўся, пайшоў насустрач братам, якія ўжо накіроўваліся да яго. Назваўся. У вачах Кастуся загарэліся промнікі цікаўнасці, відаць было, што ён узрадаваўся, сустрэўшыся з вясковым лірнікам. Чуў пра яго шмат, чытаў яго вершы, а вось так паціснуць яму руку не даводзілася.

ЧАСТКА ТРЭЦЯЯ

1

— Паслухай, што піша Юзаф Ігнацы Крашэўскі:

«Балоты вакол Пінска, мноства рэк і рачулак, якія перасякаюць край, вясновыя іх паводкі, якія патапляюць вялізныя прасторы, былі, верагодна, прычынай існуючага і цяпер padання, што некалі Чорнае мора распасціралася да самага Пінска; але нейкі магутны князь кіеўскі раскапаў горы і спусціў воды, якія імі затрымліваліся, чаму на месцы мора засталіся адны балоты. У доказ гэтага прыводзяць якары, што знаходзяцца пры апрацоўцы палёў, але дзе гэтыя якары, калі і кім знойдзены — тое невядома...».

Сыракомля паглядзеў з цікавасцю на Кіркора, адпіў колькі глыткоў чырвонага напою, праказаў:

— Дзіўна, вельмі дзіўна. Палессе — былое Чорнае мора...

«...Доказы таго, што паданні аб якарах маюць фактычную выснову, знайшліся неўзабаве пасля таго часу, як Крашэўскі пісаў вышэйпрыведзеныя радкі. Не толькі якары, але і цэлыя судны, накшталт невялікіх караблёў, знойдзеныя былі ў даліне Прыпяці, якая звычайна называлася географамі і статыстыкамі Беларускім, альбо Пінскім, Палессем, жыхароў якога называюць Палешукамі...

Даволі важны дакумент мае археалагічнае аддзяленне Кракаўскай акадэміі навук — а менавіта сапраўднае, уласнаручнае пасведчанне ад 26 ліпеня 1818 года Мадэста Грынявіцкага, прафесара дагматычнага багаслоўя і пракуратара, у тым, што “па сведчанні відавочніка Бенядзікта Арачэўскага, у 1786 годзе, у Мазырскім павеце (Мінскай губерні), на мяжы Оўруцкага павета (Валынскай губерні), недалёка ад вёсак Дрункі і Малочкі, якія належалі Оўруцкаму рымска-каталіцкаму абацтву, у балотах знойдзена была пярэдняя частка вялікага карабля, акаваная жалезам. Даўжыня жалеза складала каля 13 аршы-

наў. Яно было прывезена ў оўруцкі манастыр, дзе яго аглядалі ўсе жыхары Оўруча і дваране, якія з'ехаліся ў той час з нагоды межавай цяжбы спаміж Празорамі і Аскеркай. Арачэўскі быў вікарным свяшчэннікам у оўруцкім манастыры, настаяцелем жа манастыра, абатам быў Іасафат Ахоцкі".

Мы прывялі гэтыя факты як нікому не вядомыя і цалкам дакладныя. Апісання знойдзенага карабля няма, як няма і звестак, што з ім зрабілася, але, ва ўсякім выпадку, сама даўжыня жалеза, знятага з пярэдняй толькі часткі карабля, у 13 аршынаў даказвае, што калі гэта і не быў карабель, то ва ўсякім выпадку — вялікае судна, і што цяперашнія балоты складалі калі і не мора, то адно вялікае возера. Вёскі Дункі і Малочка размешчаны на ўскраіне непраходных балотаў, якія цягнуцца па абодвух баках Прыпяці.

Уласна Палессе, гэта значыць даліна Прыпяці, займае тры паўднёвыя паветы Мінскай губерні: Пінскі, Мазырскі і Рэчыцкі; але па аднароднасці глебавых умоў да гэтага ж Палесся адносяць усю прастору, якая пачынаецца за Слонімам, Слуцкам і Бабруйскам і цягнецца на поўдзень да Ковеля, Клеваня і Радамысля, уключаючы таксама ўсю мясцовасць ад Буга да Дняпра, паміж Кобрынам і Лоевам. Уся гэтая плошча называецца Палессем; яна ўласна і складае катлавіну ракі Прыпяці, левы бой якой называецца Беларускім, альбо Пінскім Палессем, а правы бераг носіць назву Валынскага Палесся».

Сыракомля адарваўся ад тэксту, пацікавіўся ў Кіркора:

— Ты, Адам, мусіць, прайшоў пехатой гэтыя мясціны?

Кіркор паглядзеў на Віктара, які сядзеў за круглым сталом і не ўстраваў у гамонку, прамовіў:

— Ды не толькі я, а і Віктар Каліноўскі стаптаў не адну пару лапцяў па тых дарогах.

Віктар усміхнуўся, рады, што Кіркор не адмаўляе і яго ўдзелу ў гісторыі Палесся.

«Увесь басейн Прыпяці з мноствам прытокаў, азёраў, ручаёў, якія ствараюць бязмежную вільготнасць, здаўна вядомыя пад агульнай назвай Пінскіх балотаў. Вялізная гэта плошча мяжуе з поўдня з Валынскаю губерняй і Галіцыяй, з захаду — з сярэдзінай Гарадзенскай губерні, з поўначы — з узвышанай часткай Мінскай губерні і з усходу — з водападзелам па вярхоўях прытокаў Бярэзіны і Пцічы. Даўжыня яе, з поўначы на поўдзень, ад вярхоўяў ракі Пцічы да

вярхоўяў ракі Случ, па прамым кірунку складае больш за чатырыста вёрстаў; з захаду ж на ўсход, ад вярхоўяў да вусця Прыпяці больш як 600 вёрстаў. Уся плошча даліны займае прастору да дваццаці тысяч квадратных вёрстаў.

Рака Прыпяць мае да такой ступені свой адметны характар, што яе справядліва адносяць да найбольш цудоўных рэк не толькі Расіі, але і ўсёй Еўропы. Яна выцякае ў дваццаці вярстах ад Буга, недалёка ад мястэчка Апаліна, у Валынскай губерні. Прымаючы ў сябе 123 ракі і рэчачкі, мноства балоцістых ручаёў, злучаючыся пры дапамозе каналаў з азёрамі, яна цячэ няправільнымі галіністымі выгібамі на працягу 770 вёрстаў. Прыпяць нават назваў мае некалькі. Так, ад возера Любяць да возера Нобель, на працягу дваццаці вёрстаў, яе называюць Пірок; потым — Стаход, Струмень. Сапраўднае сваё імя, ужо нязменнае, гэта значыць Прыпяць, яна захоўвае ад злучэння з Ясельдаю, ці Яцалдаю, каля вёскі Качановічы, паблізу Пінска, і потым ад вёскі Бярэчы, дзе яна зліваецца з ракою Стыр. Такім чынам, тры ракі Струмень або Прыпяць, Ясельда і Стыр, зліваючы свае воды, даюць пачатак ужо нязменнай назве Прыпяць. Берагі Прыпяці, нізінныя і балоцістыя, маюць грунт рыхлы, вільготнасць якога ніколі не высыхае. Ёсць, аднак, некаторыя выключэнні ў адносінах берагоў. Так у Мазырскім павеце, ад вёскі Дарашэвічы, левы бераг даволі высокі і стромкі. Недалёка ад упадзення ракі Пцічы, ля мястэчка Скрыгалава, прыбярэжная мясцовасць з правага боку робіцца стромкаю, спадаючы к рацэ абрывамі. Шырыня ракі ад дваццаці сажняў пры вярхоўях дасягае каля двухсот сажняў. Глыбіня вельмі розная і на невялікіх працягласцях часта зменлівая, так што ад аднаго аршына глыбіня нечакана дасягае некалькі сажняў...».

— Якая падрабязнасць! — здзіўляўся Сыракомля, адпіваючы маленькімі глыткамі гарачую гарбату, якую паслужліва прынесла гаспадыня і сама вярнулася ў свой пакой. — Ва ўсім патрабуецца дакладнасць. У маіх радках, у тваіх апісаннях гэтай дзівоснай ракі... Прачытаўшы твае назіранні, я абавязкова праплыву па гэтай чароўнай рацэ, нібы па моры!

«Мы не можам пералічыць тут усе шматлікія прытокі Прыпяці, рэкі, рэчкі, ручаі, якімі зрэзана ўся балоцістая даліна Прыпяці. Пакажам толькі на Ясельду, якая прымае паўднёвую частку Агінскага канала, між тым як да прытока яе, Піны, прымыкае канал Дняпроўска-

Бугскі; далей на Стыр, Гарынь і Пціч як на вельмі значныя па сваёй працягласці.

Сцвіга праходзіць па Мазырскім павеце сто дзве вярсты. Убарць цячэ на працягу 240, у Мінскай жа губерні — толькі 90 вёрстаў.

Аб галоўных азёрах, Выгавічах і Князь, або Жыд, мы ўжо згадвалі. Выгавічы ўваходзяць у сістэму Агінскага канала і размешчаны сярод балот на такой узвышанасці, што служаць рэзервуарам як для Ясельды, так і для Шчары, прытока Нёмана, які ўваходзіць таксама ў сістэму Агінскага канала. Але акрамя гэтых азёраў, як ужо мы ведаем, знаходзіцца мноства іншых, размешчаных пасярод недаступных балот, а таму не маючых нават назваў.

...У паўночнай частцы Мазырскага павета, паблізу мяжы са Слуцкам, часткова і ў Пінскім, знаходзіцца славутае балота Грычын, што велічна называецца ***залівам былога мора***, аб якім мы ўжо згадвалі. Балота Грычын найбольш адметнае ад іншых тым, што яно адкрытае і непраходнае. Паверхня яго займае не меней пяцісот вёрстаў. Часам толькі ў вельмі гарачае лета яно даступнае для зносінаў, але і то толькі для вопытных старажылаў і не інакш як па вадзе.

На працягу 450 вёрстаў у тым жа Мазырскім павеце цягнецца іншае балота, пачынаючы ад левага берага Случы ў паўночным баку Мазырскага павета. Сярод гэтага балота знаходзіцца возера Князь, альбо Жыд, паблізу якога знаходзяцца паселішчы Пухавічы і Ляхавічы, адзіныя аазісы, што ажыўляюць гэтую пустынную краіну. На межах гэтага балота знаходзяцца паселішча Князь-возера, вёска Дзякавічы і чатыры іншыя вёскі. Паміж гэтымі паселішчамі зносіны наогул вельмі цяжкія і не заўсёды магчымыя.

Чацвёртую частку прасторы Мазырскага павета складаюць непраходныя нізіны, пакрытыя лясамі і балотамі. Толькі левы бераг Прыпяці, а таксама навакольныя мясціны Мазыра і Турава найбольш узвышаныя і зручныя для жыхарства. У астатніх жа частках паселішчы аддалены адно ад другога на дзясяткі вёрстаў і пазбаўлены іншы раз працяглы час усякіх з сабою зносін. Нават паблізу Турава, паміж граніцаю Пінскага павета і ракою Убарцю, на 5680 дзесяцін зямлі выпадае ледзь адна вёсачка. Мясцовасць жа, прарэзаная ракою Сцвігаю, пакрытая бясконцымі лясамі і балотамі, што носяць назву Волхавых, — зусім не заселеная, так што на прасторы дзевяноста вёрстаў у даўжыню і да пятнаццаці ў шырыню няма ніводнай насе-

ленай мясцовасці. Наогул у Мазырскім павеце на прасторы 1 468 000 дзесяцін знаходзяцца толькі 362 населеныя пункты...

У Рэчыцкім і Бабруйскім паветах шмат балот, але як па займанай прасторы, так роўна і па глебавых умовах яны не такія знамянальныя...».

— Цікава, вельмі цікава, — уздыхнуў Уладыслаў Сыракомля, — ты, Адаме, адкрыў шмат чаго цікавага. Пра Палессе я шмат чаго не ведаю, хаця шмат прысвяціў гэтай краіне сваіх радкоў...

— Віктар, што з гэтай нагоды гаварыў прафесар Эйхальд у сваёй геагнозіі? Дадай свае радкі...

— А шаноўны прафесар вось што гаворыць, — адразу падключыўся да тэмы Віктар Каліноўскі: — *Знамянальны пескавы стэп у Палессі, гэта значыць паўночнай частцы Валынскай губерні, дзе, асабліва ў наваколлях горада Ковеля, сустракаецца сыпучы пясок, як на марскім беразе Балтыйскага мора, і далей балоцістая нізіна па Пінскім і Мазырскім паветах. Уся гэтая непраходная пескавая і балоцістая раўніна складае сляды вялізнага возера, існуючага там у час Герадота, у зямлі старадаўніх будзінаў і злучанага некалі з Балтыйскім морам...*

Сыракомля задумліва пахітаў галавой, штосьці зрушылася ў яго душы, прымушала яе працаваць, але словы яшчэ драмалі ў ім, чакаючы свайго часу...

— Дадам яшчэ, — адкінуўшыся на мяккім крэсле, Кіркор пацёр скроні, — што пінчукі і наогул палешукі — аўтахтоны гэтай незвычайнай краіны — Краіны працавітых і таленавітых Палешукоў, яны — нашчадкі старадаўняга славянскага племені будзінаў, якія засялялі, па словах і сцверджаннях таго ж Герадота, усю краіну ад вярхоўяў Прыпяці да самага Дона. Гэта пацвярджаюць працы і даследаванні прафесара Эйхвальда і Сянкоўскага, і мы ім не можам не паверыць.

— Мы шмат чаго адкрылі для сябе, калі з братам адправіліся ў вандроўку, — прамовіў Віктар. — Пераканаліся ў тым, што палешукі, як і ўсе беларусы, народ незвычайны, унікальны. Яшчэ пад канец мінулага стагоддзя англічане звярнулі асаблівую ўвагу на Пінскае Палессе, якому прадказвалі будучыню. Была ўтворана кампанія, якая купіла Тураў і распачала неўзабаве свае дзеянні на аснове шырокай эксплуатацыі... Умяшаўся шчаслівы выпадак, нехта з памагатых цара далажыў яму аб незразумелых, нават шкодных дзеяннях прышлых людзей. Імператар Павал I спыніў работы брытанцаў і сваім указам

не дазволіў здзейсніцца іх прадбачлівым планам. Так што, напэўна, мы хоць аднаму самадзержцу павінны быць удзячныя, што збярог, не аддаў нашыя ўнікальныя мясціны ў чужыя рукі...

Віктар Каліноўскі ўспамінаў, як яны з братам здзіўляліся побыту балотных людзей, іх дасціпнасці, мудрасці... Жыццём наканавана было гэтым людзям барацьба і змаганне з прыродаю. Тое наклала на палешука свае адмеціны і асаблівыя рысы, устойлівыя погляды, разуменне свайго прызначэння, а ў дадатак яшчэ выпрацавала без пабочнага ўдзелу навукі і цывілізацыі, школы, нават таго жывога слова, якое даходзіць да слыху балотнага чалавека толькі ў выключных абставінах і варунках.

— Ці часта вы бываеце ў мястэчку? — папыталіся браты Каліноўскія ў селяніна, спрэс у зрэбным ільняным адзенні, у лапцях, які з гонарам трымаў галаву і, відаць было, ведаў сабе цану.

— У якім мястэчку? — перапытаў абарыген. — У суседняй вёсцы? Да Гарысвятаў больш як пяцьдзясят вёрстаў. Гадоў з дваццаць не наведваў суседзяў — няма калі, прызнацца, клопату аж па самае горла.

— Ды не, у павятовым месцы. Дзе начальства сядзіць царскае.

— Не, паночкі, не бываў там ніколі. Ды і навошта? Мне і тут добра.

— А ты хоць ведаеш пра цара, пра тое, што мужык збіраецца скінуць з сябе хамут прыгону?

— Хамут? Хамут на кані, а не на чалавеку.

Паціснуў плячыма паляшук, перахрысціўся, нахіліўшыся да зямлі.

— А ў царкву хоць ходзіце? Ёсць у вас царква?

— Царквы няма, але святар навучыў нас маліцца, і мы молімся іконе Божай маці і Святой Тройцы. Яны ўстаноўлены ў самай прасторнай хаце.

— І які твой самы галоўны занятак, шаноўны спадар? Чым сям'ю корміш? — пацікавіўся Кастусь. — Якімі рамёствамі валодаеш?

Чалавек хмыкнуў, паціснуў плячыма, заўсміхаўся:

— Рамёствамі? А ў нас няма рамёстваў. Спакон вякоў мы земляробы і жывёлаводы, паляўнічыя і рыбаловы, дрывасекі і пчаляры — кім хочаце можам быць. Усё ўмеем рабіць.

— А чытаць-пісаць хоць умееце?

— А як жа без граматы, умеем. Акрамя Святога Пісання мы яшчэ «Шляхціца Завальню» чытаем ці вершы Сыракомлі. Але то ўжо зімой, калі трохі вольнага часу нам Бог выдзяляе...

Дзівіліся браты, разважалі між сабой — калі пасяліць на беразе Прыпяці чалавека з іншых мясцінаў, не кажучы пра тыя, дзе ёсць такая-сякая цывілізацыя, той і паўгода не пражыве, загіне. Паляшук жа трывучы і жывучы. Яму не страшныя ні спякота, ні лютыя марозы.

Паляшук перамагае прыроду, але не вораг ёй, а памочнік. Бярэ заўсёды меней ад яе, чым аддае. У душы ён баіцца нечага новага, нейкага наваўвядзення ці перамен — ён кансерватыўны па сутнасці. Ён — дзіця прыроды, і таму ніколі не парушаў запаветы сваіх продкаў як у правах і звычках, так і ў вядзенні сваёй гаспадаркі і нават у тых занятках, якія даюць яму прыбытак.

Жывучы, як і яго продкі, у глухіх лясах, знаходзячыся сярод непраходных балотаў, багны, дрыгвы, ён не ведае ні пра якія паўстанні і закалоты... Нішто і ніхто не можа паўплываць на гэтых балотна-лясных насельнікаў, для якіх свет іх уяўлення заканчваецца за плотам роднай вёскі...

Калі хадзілі з братам па хатах, то адзначылі, што жыллё ў палешукоў амаль аднолькавае, — няхітрае і простае. Так, курныя хаткі, але прасторныя, раскошныя. У хаце звычайна размяшчаецца ўся сям'я, нават жывуць з малой жывёлай — цялятка і парсюк, куры і гусі. Але сустракаліся хаты, складзеныя з дзвюх і клеці, радзей з асаблівымі перагародкамі. Але ва ўсіх галоўная гаспадыня на ўсе гады — вялізная печ. Каля яе — драўляная ляжанка.

Пасярод хаты — вялізны стол і лавы. Ад печы да самай сцяны зроблены дашчаты памост — агульны на ўсіх ложак.

— То ж вы з дарогі, — апамятаўся селянін, — а мусіць жа галодныя... То пайшлі да мяне ў хату, Аўдоля ўжо тым часам абед рыхтуе.

Браты не адмовіліся ад запрашэння.

Аўдоля поралася ля печы, не ведаючы нават, што Міхей прыйдзе з гасцямі. Убачыўшы з Міхеем незнаёмых людзей, адразу кінулася накрываць на стол.

— То пачакайце колькі хвілінаў, — вінавацілася яна. — Я хуценька...

Віктар падышоў да камінка, пачаў разглядаць яго.

— Гэта лучнік, — патлумачыў Міхей. — Зроблены з тоўстых лубкоў, вузкая адтуліна ўверсе і шырокая ўнізе. А вунь, у столі, адтуліна, праз яе і выходзіць дым з хаты. На жалезную рашотку мы кладзем паленцы і стрыжань смалістай сасны — смаляк, запальваем і атрымліваецца яркае асвятленне: хоць іголкі збірай.

А Аўдоля ставіла ўжо на стол, выняўшы з печы, тушаную дзікую качку, рабчыка, бакаса і ў дадатак курапатку. Потым — смажаных уюноў, вялізнага шчупака... Абед на дваццаць чалавек, таму Віктар запытальна паглядзеў на гаспадара:

— Яшчэ хто прыйдзе?

— Ды не, толькі мы. Вы здзіўляецеся, што шмат страў на стале? Гэта яшчэ мала. Мы любім паесці, як і любім папрацаваць. У нас усяго ўдосталь. Прадаваць няма каму — у горад, як я сказаў, мы не ездзім, няма патрэбы. Хіба зрэдку з'явіцца жыд-купец, дык і ён амаль не купляе — і наловіць сабе і курапатак, і цецерукоў... Той жа іўдзей дае нам порах і зарады, але мы шкадуем траціць іх. Хіба толькі на лася ці на дзіка, а так сваімі рукамі зловім чаго хочаш. На тую ж манькуту...

— А гэта што такое?

— Манькута? — перапытаў Міхей. — Падманка — чучала птушкі. Насыплем каля падманкі грэчкі, назлятаюцца цецерукі дзясяткамі а то і сотнямі, а мы потым на іх мярэжу кідаем... Бяры тады голымі рукамі. Нашто страляць? Мы іх солім у бочках, вэндзім, як вяндліну. І калі нехта адпраўляецца ў Вільню ці іншыя гарады для збыту рыбы ці дзічыны, аддаём ім.

Госці накладвалі кожны сабе той стравы, якая кідалася ў вочы. Ніколі яны не бачылі такога багатага стала, такіх пахкіх і смачных страваў. Стараліся браць усяго патрошку, каб паспытаць усе прысмакі.

— Я прыгнала нашых уцекачоў, у хляве зачыніла, — паведаміла гаспадару Аўдоля.

Кастусь запытальна паглядзеў на гаспадыню, чакаў, калі патлумачыць, што да чаго. Жанчына ўсміхнулася:

— То нашыя парсюкі. Як толькі пачынаюць падаць жалуды, мы іх адпраўляем на гэты пачастунак. З усіх хатаў іх назбіраецца пад сотню, а то і больш... Дык яны так прывыкаюць на волі, што потым і дадому вяртацца не хочуць. Мужыкоў яны не прызнаюць, а вось нас, жанчын, якія іх кармілі, успамінаюць нашы галасы і адгукаюцца, мы іх тады і прыводзім дахаты... Маіх усіх было пятнаццаць, і ўсе цэлыя.

— Пятнаццаць? — перапытаў Віктар. — А зімой чым корміце?

— Ды хапае жыта і бульбы, гарбузоў і кукурузы... Абы елі.

— Міхей, а калі хто захварэе, як паклікаць доктара?

— А навошта? У нас ніхто не хварэе. А калі хто так, на жывот ці гарачку, то ёсць травы, ёсць бабуля-знахарка... Калі хто нараджаецца,

то кожны мужчына ўмее прыняць роды. Я дык пяцярых прыняў у сваёй Аўдолі. Мы ўсё ўмеем — мы самі сабе лекары, самі і павітухі. Бярыце, даражэнькія, вось уюны каштуйце, смаката незвычайная... А вы ведаеце, шаноўныя, што сушоныя ўюны развозяць ад нас па розных гарадах — у Кіеў і Вільню. Казалі нам, што яшчэ чатыры стагоддзі назад у Вільні, на Вялікай вуліцы, якая называецца «Амбары», пінчукі прадавалі свае тавары — сушаную і вэнджаную рыбу, сала, кумпякі, салёныя качкі ў бочачках, грыбы сушаныя... А яшчэ — воск і мёд, палатно і асаблівую тонкую тканіну для завешвання вокнаў, каб не ляцелі мухі і камары... А якія зімовыя шапкі цёплыя выраблялі! А жыхары Давыд-Гарадка і Петрыкава прысылалі самаробныя непрамакальныя боты, апрацаваныя дзёгцем. То вы думаеце, што калі паляшук, дык толькі ў лапцёх ходзіць? Ды не, ён як пан на сваёй зямлі, што летам, што зімой... У мяне вунь на кожнага па пары, але і ад лапцяў не адмаўляемся: пахадзіць па цёплым балоце летам — адна асалода...

Потым Аўдоля прынесла ў глінянай місе салёныя рыжыкі, у другой — баравічкі. Паставіла перад братамі, ласкава ўсміхалася, радая, што яны не адмаўляюцца ад яе страў.

— У нашай вёсцы людзі дажываюць да ста дзесяці гадоў, — тлумачыў ахвочы да слоў Мацей, выціраў сурвэткай губы ад тлушчу. — Так, цяжкая праца, непасільная, бо прыгонныя мы, дарма, што вольныя. Але вольныя ўмоўна, бо мы ў балотнай клетцы, куды пасяліліся па добрай волі, адкуль няма ні выхаду, ні праходу... На сухоты ў нас ніхто не хварэе. Напэўна, балоты нашыя лекавыя, прыдатныя для жылля.

— І наколькі прыгоннае права дае пра сябе знаць? — не ўтрымаўся, папытаўся малодшы Каліноўскі. — Ці не хацелі б вы быць зусім-зусім вольнымі, не адрабляць паншчыну, быць самі па сабе?

Мацей прыжмурыў вока, хітранька усміхнуўся:

— Самі па сабе? А дзе гэта такое ёсць у свеце? Ёсць селянін і над ім пан, ёсць рабочы, а над ім фабрыкант, ёсць чалавек, няхай хоць цар, але і над імі — Бог. Не, браточкі, вольнымі мы ніколі не будзем, ні пры якой уладзе. Такога не можа быць. А прыгоннае права... Мы не выходзім на паншчыну, але аддаем частку з таго, што выробляем. Мы ведаем, што мы ў пана Замошскага, але яго ніводнага разу не бачылі. І нам так добра, мы самі па сабе, як ты кажаш.

Кастусь дастаў з кішэні некалькі газетак, падаў Мацею.

— Гэтая газетка для мужыкоў, для прыгонных мужыкоў. Раз ты, Мацей, кажаш, што валодаеш граматай, то я думаю, што ты прачытаеш яе сам і потым прачытаеш іншым. Па ўсім краі паўстае мужык, каб пазбавіцца гэтага ярма — паншчыны, прыгоннага ўціску. Калі не можаце самі ўзяцца за косы і вілы, хаця ў нас ёсць і зброя, то мы просім, каб вы дапамаглі ў паўстанні. Памаглі тым, што ў вас ёсць, — адзеннем, правіянтам.

Мацей прачытаў:

— «Му-жыцкая праў-да».

Прабег вачыма па радках, перагарнуў, прачытаў унізе:

— Яська з-пад Вільні. Гэта хто — мужык, дваранін, пан?

Кастусь заківаў галавой:

— І мужык, і пан. Бо кожны з нас — пан свайго жыцця. Вось і ты — і паляшуцкі пан, і мужык-паляшук.

Мацей пахітаў галавой:

— Цікава гаворыш. Можа, ты і пісаў гэтую газетку, га?

— Усё можа быць, Мацей. Дык як з маім пытаннем?

Гаспадар падпёр рукой сівую бараду, пашкроб яе тоўстым пальцам, задумаўся. Уздыхнуў, паглядзеў пільна ў вочы хлопцу. Гаспадыня, адчуваючы, што яе прысутнасць непажаданая, паднялася і выйшла з хаты. Чулася яе спрадвечнае «цып-цып-цып» — склікала курэй, сыплючы на зямлю пшаніцу і проса.

— Калі ўсе сяляне бяруцца за зброю, то ці можам мы заставацца ўбаку? Безумоўна, не. Мы не толькі будзем памагаць харчам, а і выдзелім некалькі дзясяткаў мужыкоў для паўстанцкіх атрадаў. Маіх трое сыноў возьмуць у рукі зброю. А ў іх ёсць свая зброя.

Кастусь здзіўлена і ўзрадавана паглядзеў на Мацея. Перад ім сядзеў не той чалавек, які быў паўгадзіны таму назад. Ён і голасам памяняўся, і пагладаў неяк інакш, больш строга ці што.

— Як я пазнаю, Кастусь, што прыйдуць людзі ад вас? Паперу якую-небудзь выдасі?

Кастусь дастаў маленькі аркушык паперы.

— Вось распараджэнне і загад аб прызначэнні цябе — Мацея Палескага — кіраўніком паўстанцкага атрада.

— Ты загадзя падрыхтаваў, як і ведаў, што я згаджуся? — падзівіўся Мацей, разглядаючы паперку.

— Ведаў. Спадзяваўся, што ты не адмовіш. Твой так пан сказаў — Замошскі.

— Замошскі?— акругліў вочы гаспадар. — Не можа таго быць!

— Можа, Мацей, можа. І ён уваходзіць у нашую падпольную рэвалюцыйную арганізацыю.

— Дзівосы! — пацiснуў плячыма паляшук Мацей. — Дык справа паўстання вельмі сур'ёзная, спадар Каліноўскі?

— Так, вельмі і вельмі. Вось пагэтаму я прыехаў да вас у гэты, раней бы сказаў, Богам забыты край... Аж не, Богам падораны рай. Выдатны край! А цяпер нам, Мацей, пара. Да цемнаты трэба дабрацца да Навасёлаў. А там нас чакае новая дарога. Дзякуй за пачастунак!

Конь быў накормлены, на дарогу гаспадар даў мяшок аўса. А Аўдоля сабрала яды, поўны кашэль наклала, што і падняць было цяжка. Гаспадар прыладкаваў яго каля драбін, прывязаўшы вяроўкай да білаў.

— Добрай дарогі, Кастусь і Віктар! Няхай памагае вам Бог!

— І вам, Аўдоля і Мацей! Да пабачэння!

Віктар матлянуў пугай, і конік шпарка пабег па пясчаным узгорку; потым уехалі ў прыцемкавы тунэль, і чуваць было, як колы мясілі балотны глей, і ён прыліпаў да абадоў, потым спадаў, плюхаючыся, у балотную твань.

Канстанцін Каліноўскі застаўся задаволеным паездкай, але нешта прыгнятала яго ў душы, а што, сам зразумець не мог. Пры такім дастатку ён не ўбачыў у вачах палешукоў скруху ці гора, яны адчувалі сябе амаль вольнымі людзьмі, маючы што паесці і ў што апрануцца.

Толькі ці зразумеюць яны, што гэта ўсё часова, што расійскія валанцёры потым могуць іх абкласці такім аброкам і прыгнётам, што і дыхнуць не здолеюць...

Не дабраліся, дык дабяруцца да нетрыскаў палешукоўскіх, будуць насаджаць сваё, прынесенае з усходу, правіць і дыктаваць свае парадкі і законы.

Але ці трэба чакаць таго часу, калі прыпячэ палешуку, калі пачне зашморгвацца на яго шыі нябачная пятля? Тады будзе задужа позна.

Абуджаць іх трэба цяпер. Але хто будзе абуджаць? Ці знойдзецца шмат такіх людзей, якія змогуць дабрацца ў такія нетрыскі? Ды не толькі дабрацца, а і падабраць ключы да іх душаў, словы знайсці адпаведныя, пагаварыць з імі на іх мове.

Ён адкрыў для сябе невядомае Палессе, невядомых дагэтуль палешукоў, невядомую балотную краіну, поўную загадак і дзівосаў, духоўнай моцы і сілы, супраціву і цярпення, якія драмалі, чакаючы свайго зорнага часу...

Заседзеліся ў Кіркораў дапазна. Гаворцы, здавалася, не было канца.

Гелена раз пачаставала сваіх гасцей, і другі, Адам Кіркор усё не адпускаў Каліноўскіх.

Кастусь прыкмеціў, як пераміргнуліся цёпла і затоена Сыракомля і Гелена. Убачыў і тут жа адвёў позірк, схіліў галаву і глядзеў пад ногі.

«Няўжо паміж імі нешта існуе? — міжволі падумаў, не падымаючы галавы. — Добра было б далучыць і іх да агульнай працы. Найбольш для гэтага падыходзіць, зразумела, Гелена, хаця Сыракомля сваімі вершамі даўно далучаны да рэвалюцыйнага руху... Трэба выбраць зручны момант і пагаварыць пра гэта з гаспадыняй. Але без сведкаў, адзін на адзін...».

. . . .

Адбылося тое зусім нечакана.

Ідучы ў тэатр, Гелена нечакана сустрэла на вуліцы Канстанціна Каліноўскага. Ён спяшаўся некуды, быў унураны ў сябе, нікога не заўважаў. І знаходзіўся на процілеглай вуліцы.

— Канстанцін! — пагукала яна. — Кастусь!

Ён спыніўся, не зразумеўшы, адкуль голас. Убачыў жанчыну, накіраваўся да яе.

— Добры дзень, пані Гелена! Добры дзень! Даруйце, што не заўважыў вас і не павітаўся першы...

Жанчына заўсміхалася, гледзячы ў яго блакітныя вочы, адзначаючы, што яны ў яго трохі асіметрычныя, але гэта дадавала яго абліччу нейкую глыбокую адметнасць.

— Вы з-за сваіх рэвалюцыйных думак зусім перасталі бачыць навакольны свет. Бачу, што вы спяшаецеся, таму адыму ў вас усяго колькі хвілінаў...

Яна павярнулася, зрабіла крок, даючы тым самым зразумець, што яны павінны не стаяць на месцы і людзі не скіруюць на іх увагу.

— Вы здзівіліся, калі я сказала пра вашыя рэвалюцыйныя думкі... Не здзіўляйцеся. І бачыла, як вы перахапілі мой погляд, калі я глядзела на Уладыслава. Усё прыкмячаеце.

Ён маўчаў, не ведаючы, куды хіліць вядомая актрыса.

— Я хачу далучыцца да агульнай вашай справы. Я па сіле магчымасці магу выконваць вашыя даручэнні. Па тэатральных клопатах я наведваю Варшаву і Пецярбург, Парыж і Лондан... Не так часта, але наведваю.

Каліноўскі маўчаў, чакаў, што яна скажа далей.

— Вы можаце мною перадаваць вашыя паперы вашым davераным людзям. А я — прывозіць ад іх і перадаваць тут, на месцы. Дык як, дваранін Каліноўскі?

— Вы апярэдзілі мяне, паважаная пані Гелена... — Кастусь не паварочваўся да яе, але іх плечы амаль датыкаліся адно да аднаго, і голас яго быў строгі і адначасова даверлівы. — Я сам хацеў прапанаваць вам удзел у рэвалюцыйнай справе яшчэ тады, калі знаходзіўся з братам у вас.

— Які мілы і харошы ў вас брат! Як высока яго ацэньвае Кіркор!

— Дзякую, пані Гелена! Ён паказаў мне рэвалюцыйны шлях, і не толькі мне. А вы самі прапанавалі свой удзел. Дзякую, вельмі дзякую.

— На наступным тыдні ў нас спектакль. Я запрашаю вас, Вікенцій Канстанцін.

— На жаль, заўтра ад'язджаю ў Пецярбург. Але пазней абавязкова пагляджу спектакль з вашым удзелам.

Яны спыніліся перад уваходам у тэатр.

Ёй пара было ісці на рэпетыцыю, а яму — спяшацца на тайную сустрэчу з сябрамі.

Гелена падала яму руку. Ён дакрануўся да яе губамі, сціснуў, паглядзеў у вочы, прамовіў:

— Рэвалюцыйная барацьба — рэч рызыкоўная і адказная.

— Ведаю, дарагі мой дружа, ведаю... І тым не менш я рашуча станаўлюся ў вашыя рады.

— Дзякую, пані Гелена! У найбліжэйшы час у мяне будзе для вас першае даручэнне. У Варшаве будуць чакаць вашага прыезду...

На знак згоды яна маўкліва схіліла галаву.

2

Ноч...

Цішыня...

Ахутвае стома цела, ныюць ногі і курчыць усё цела. Прыкінулася да яго хвароба. Колькі дзён ляжаў у гарачцы. Гаспадыня прыводзіла знаёмага доктара, баючыся не наклікаць бяды на кватаранта.

Акрамя прастуды ў яго прачнулася яшчэ і тая хвароба, на якую пакутаваў у Пецярбурзе. Зноў нервовы зрыў, і ён не памятаў, што гаварыў і з кім, на каго сварыўся... Апошнія невясёлыя падзеі наклалі адбітак на яго здароўе і душэўны стан.

Нікога не бачыў, не чуў, адно махаў рукамі, адбіваючыся ад некага, — то пагражаў, то ўмольваў не чапаць каханую, а то зноў абураўся на няўважлівасць тых, хто рабіў яму балюча...

А перад гэтым наведваў то адну кватэру, то другую. Ведаў, што за ім палююць царскія шпікі, стараўся не трымацца навідавоку. У памяці галасы, воклічы, ціхія патаемныя перашэптванні. Вельмі ж хацелася, каб прыйшла да яго Марыська, — яму б адразу стала лягчэй, але ён не мог сябе прымусіць, каб ёй перадалі яго запрашэнне. Проста не меў на тое права — і за ёю маглі сачыць...

Хвароба трошкі адпусціла, лягчэй стала дыхаць, і не так кружылася галава. Колькі ён праляжаў у беспрытомнасці, колькі прайшло часу з таго моманту, як зваліўся ў ложак? Што адбылося за гэты час?

«На якой я цяпер кватэры? — Каліноўскі агледзеў пакой, успамінаючы, калі ён перабраўся сюды. — Так, дом на Зарэчнай вуліцы. Маўклівая гаспадыня, не задае ніколі ніякіх пытанняў...».

Прыходзіў цемначы да яго Юзаф Каліноўскі.

Закранула за жывое размова. У душы Кастусь згаджаўся з ім, ведаў, што таварыш гаворыць шчыра і ад душы, але ўнутраны голас пратэставаў, не дазваляў схіляцца да сяброўскага папярэджвання.

— Зразумей, Канстанцін, далейшая барацьба і змаганне безнадзейныя. Ты сам сябе падвяргаеш небяспецы. Табе неабходна з’язджаць з Вільні, і пры тым неадкладна!

— Ты маеш рацыю, мой сябра! Але існуюць у жыцці такія рэчы, якія не падуладныя чалавечаму разуменню. На сёння можа і падыходзіць твая парада, але як яна будзе выглядаць праз дзесяць, пяцьдзясят, сто гадоў? На мяне ўскладзены абавязак, мяне паклікала рэвалюцыя, а вы абралі мяне быць яе правадыром, і таму прынятае агульнае рашэнне я не магу самавольна адмяніць, нічога ўжо не можа памяняцца, таму і Вільню я пакінуць не магу.

Сябра маўчаў, хмурыўся.

— І Мілевіч, і астатнія сябры раяць табе скарыцца ўраду і пакінуць дзейнасць, якую прадпісаў жонд. А ты сваёй уладай павінен вызваліць ад прызначаных пасадаў усіх асоб, якія лічацца ў арганізацыі. І ніхто цябе не папракне. І сумленне тваё будзе чыстае. Усе табе даруюць, Кастусь, дарагі наш рыцар свабоды, Воляй абраны!

Канстанцін кісла перакрывіўся тварам:

— А Бог? Бог мне не даруе, што не да канца давёў сваю місію.

— І Бог даруе, мой дарагі сябра. Таму ўсе агулам просім і заклікаем: уратуй сваё жыццё і жыцці астатніх, хто не ведае сёння, змагацца далей ці скласці галаву пад рулямі царскіх жаўнераў.

— Ды я сам сабе таго не дарую! — глуха прамовіў, амаль перайшоўшы на стогн, дыктатар паўстання, нахмурыўся, не глядзеў ужо на сябра, зацяўся ў сваім рашэнні, як скамянеў.

Доўга яны яшчэ спрачаліся ў той вечар. І то нават не спрэчка была. Абодва мелі рацыю.

— Арыштаваны паўстанцкі цывільны начальнік Ковенскага ваяводства Людвіг Дзічкоўскі. Ён жа, Людвіг, у прысутнасці спецыяльна падасланага Мураўёвым-вешальнікам палкоўніка Шалгунова, расказаў усё пра паўстанцкі цэнтр у Вільні.

— Адкуль ведаеш?

— Следчы паведаміў маёй знаёмай.

— І што ён адкрыў ім, спадар Юзаф?

— Яго словы — *«галоўнае праўленне Літвы, зразумела, існуе ў Вільні. І на сённяшні час абмяжоўваецца толькі ўпаўнаважаным камісарам Літвы і яго сакратаром, што вынікае з атрыманых апошніх папер, а хто займае галоўную пасаду — мне невядома, мяркую, што хто-небудзь з прысланых з Варшавы. На пасадзе ж сакратара, наколькі я магу меркаваць па почырку, — Вікенцій Каліноўскі. Ці ўжо можа быць, што Каліноўскі ёсць сам камісар, у такім выпадку сакратаром у яго — Цытус Далеўскі...»*. Акрамя гэтага, Дзічкоўскі выдаў вядомыя яму віленскія яўкі, куды наведваўся ты і Далеўскі. Восьмага жніўня на явачнай кватэры ўдавы паэта Сыракомлі пры ўдзеле правакатара арыштаваны Цытус Далеўскі...

— Божа мой!..

Дыктатар ведаў, што ўдава слыннага паэта Паўліна Кандратовіч жыла ў Скапуўцы, у доме Шышкі. Колькі месяцаў Далеўскі пад прозвішчам Парфіяновіча жыў на Рудніцкай вуліцы ў доме Свянціцкай,

на кватэры ў Грагатовічаў. Кватараваў у яе раней і ён, Кастусь. З ёю жыла Юзэфа Грагатовіч, яе дачка Марыя, а таксама пастаянна жыла ў іх дзяўчына Браніслава Сідаровіч.

— І вось што яшчэ. У тым жа Ковенскім павеце, непадалёк ад мястэчка Вількі, на беразе Нёмана, арыштаваны рэвалюцыянер Антанас Мацкявічус і пакараны смерцю. А ў Вільні на Лукішскай плошчы павешаны Ігнацій Здановіч...

— Што Далеўскі?

— Далеўскі трымаўся мужна. Мураўёву следчая камісія па выніках следства данесла наступнае: *«Нягледзячы на ўсе яўныя доказы самага цеснага знаёмства і супрацоўніцтва з Канстанцінам,* — маецца на ўвазе з табой, — *Далеўскі аб стасунках сваіх з ім і аб месцы яго знаходжання нічога не выказаў».* А нядаўна часовы палявы аўдытарыят пры штабе войскаў Віленскай ваеннай акругі разгледзеў справу Віленскай рэвалюцыйнай арганізацыі. Аўдытарыят прыйшоў да заключэння, што неабходна працягваць пошукі з мэтай прыцягнення цябе да крымінальнай адказнасці.

— Дзе цяпер Цытус?

Юзаф уздыхнуў, падышоў да акна, за якім распласталася шэрая ноч, прамовіў глуха:

— На Лукішскай плошчы спынілася яго жыццё. Расстралялі...

«Цытус, Цытус, дарагі мой сябра! Даруй мне, што не ўбярог цябе ад царскай кулі. Апошняя сустрэча ў Ямантаў, а потым калі мы прыйшлі сюды, на Святаянскія муры, не падказала мне, што я цябе выпраўляю ў апошнюю вандроўку. Табе я сказаў тады, што жыву тут пад імем Ігнація Вітажэнца... І, накіроўваючы цябе ў Магілёў, даў табе чарговае заданне — збіраць грошы на працяг паўстання... Ты паглядзеў мне ў вочы, як быццам развітваючыся са мной назаўсёды, цвёрда сказаў: “Я выканаю твой загад, Кастусь!..”»

— А ў Менск адправіўся вопытны і хітры, як ліс, жандар палкоўнік Лосеў. Мураўёў загадаў яму раскрыць рэвалюцыйную арганізацыю і арыштаваць яе ўдзельнікаў...

Доўга яшчэ гаварылі з Юзафам. Калі пачаў збірацца сябар, прапанаваў:

— Застанься ў мяне. Глыбокая ноч на дварэ.

— Нельга, дружа, нельга. І табе раю пакінуць гэты куточак. Не выключана, што ўжо ведаюць пра гэты адрас. Будзь асцярожны.

— Добра, буду.

Сябры моцна абняліся.

Мо з гадзіну прайшло, як Юзэф пакінуў кватэру. А яму чамусьці не спалася, хаця была ўжо глыбокая ноч. Растрывожыў душу сваімі паведамленнямі сябар.

Так, добрая вестка з Варшавы. Дыктатар паўстання Рамуальд Траўгут усё ж такі разаслаў дэкрэт (хаця ж і са значным спазненнем) пра «паспалітае рушэнне». А ў ім адзначаецца, што на барацьбу трэба ўзняць увесь народ, толькі пры яго непасрэднай падтрымцы можна дабіцца перамогі. Пра што і сцвярджаў Кастусь Каліноўскі з першых дзён паўстання.

Другая прыемная навіна з Кёнігсберга. Як жадалася яму, часопіс стварыць не ўдалося, але затое Аддзел Літвы выпусціў першы нумар газеты «Glos z Litwy». Прыемна, што ў нумары на першым плане выказана спадзяванне на новы ўздым паўстання, якое ўспыхне вясной. Колькі разоў чытаў і перачытваў любыя яго сэрцу радкі: *«Перакананыя ў святасці нашай справы, незалежна ад таго, што скажуць або пастановяць дыпламаты і ўладары гэтага свету, мы будзем далей весці справу вызвалення радзімы».*

От каб то раней, от каб не было зусім рознагалоссяў і спрэчак!..

Іх жыццё як вышываны ручнік сялянскіх жанчын — на кужэльнай тканіне чырвоныя і чорныя ніткі. А ў іх чырвоныя і кужэльныя, выбеленыя, белыя. Як бел-чырвона-белы сцяг Ліцвініі... Мо таму і падказвала само жыццё, каб стварыліся *белыя і чырвоныя...*

. . . .

Я чую званы Знаменскай царквы, яны ўплятаюцца ў агульны гул званоў касцёлаў Усіх Святых і Святой Ганны — а я бачу той час, калі Якуб Ясінскі прадухіліў пагрозу заняцця Вільні расійскімі войскамі. У траўні 1794 года яны пацярпелі паразу ад яго дывізіі — каля вёскі Паляны. Дывізія Ясінскага ўдзельнічала ў бітве пад Ліпнішкамі, непадалёк ад Іўя. А праз месяц Тадэвуш Касцюшка адхіліў Якуба ад кіраўніцтва паўстаннем у Літве і Беларусі як радыкала. А яшчэ праз месяц прызначыў камандуючым войскамі на мяжы з Жамойцю і ўздоўж ракі Нараў. Узнагародзіў яго пярсцёнкам «Айчына свайму абаронцу». І тады ж прызначае яго камандзірам дывізіі ў войску Вялікага Княства Літоўскага...

Звініць звон, склікае вернікаў на ранішняе богаслужэнне.

Якуб Ясінскі — ваяр і палітык, паэт і інжынер. Як і Тадэвуш Касцюшка — генерал-лейтэнант. Ваяваў у войсках Вялікага Княства Літоўскага падчас ваенных дзеянняў паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай. З'яўляўся сябрам радыкальнай групоўкі «Віленскія якабінцы», якая непасрэдна рыхтавала паўстанне. Яны заклікалі выкарыстоўваць тактычны вопыт французскай рэвалюцыі і адначасова выступалі за адмену прыгоннага права і за тое, каб Рэч Паспалітая аднавілася ў межах 1772 года. А калі пачалося паўстанне — 16 красавіка 1794 года, — непасрэдна ўзначаліў яго ў межах Княства.

А дваццаць чацвёртага красавіка Вільня ўжо была вызваленая ад маскоўцаў, і Якуб увайшоў у склад створанай Найвышэйшай Літоўскай Рады. Яго надзялілі пасадай каменданта Узброеных Сілаў Княства. Ён кіраваў стварэннем арміі — набіраў у яе шэрагі мяшчанаў, шляхціцаў, сялянаў... Ён, Якуб, быў, як я казаў, яшчэ і паэтам — ён і пракламацыі для сялянаў пісаў вершамі. Ды што адметна і знамянальна — на іх, мужыцкай мове, на ліцвінска-беларускай мове.

І таму шараговы люд выдатна разумеў напісанае. У мяне, у маім архіве, знаходзіцца частка яго чарнавікоў — запісаў яго паэмы «Спрэчкі», «Цяньця». Я не толькі вучыўся ў яго пісаць, а і вучыўся жыццю...

Загінуў выдатны паэт, сябар і паплечнік Тэда, абараняючы Прагу.

Шмат якіх дакументаў захоўваецца ў нашых архівах. Мы іх вывучаем, аналізуем.

...Яны сустрэліся ў парку на ўскраіне Вільні.

Паціснулі адзін аднаму рукі, селі на лаўку ў зацішку старых ліп.

Сярэдзіна траўня. Ужо бярозы выпусцілі першыя ліпкія лісцікі, і іх абуджальны пах вітаў у паветры. Усё дыхала жыццём, трывожным прадчуваннем немінучага...

Кастусь глядзеў у засмужаную далеч, маўчаў.

— Што скажаш, Эразм?

Замест адказу Заблоцкі ўзнёсла прамовіў:

— Якое харошае надвор'е, праўда?

— Так, ранняя вясна ў гэтым годзе. Для нашай справы гэта добра...

— Так, добра... Ты ж ведаеш, што атрад Духінскага і Урублеўскага ўступіў у бой з царскімі войскамі. Яны знаходзіліся каля вёсак Валілы

і Саколда, што ў Беластоцкім павеце. Змагаліся мужна, паказалі сваю сілу і імкненне перамагчы, але...

Дыктатар уздыхнуў, павярнуўся да сябра, паглядзеў яму ў вочы:

— Тое, што людзі Духінскага пацярпелі паразу пад Саколдаю, можа, і не так страшна, як паспелі абвясціць расійскія газеты. Але кепска другое: няўдача адмоўна падзейнічала на шараговы народ, які браў удзел у паўстанні. Але спачуванне да нашай святой справы не згасла.

Нехта кашлянуў непадалёку ад іх, і Эразм міжволі азірнуўся.

— Усё так, Кастусь! Горш другое — атрады Зыгмунта Сракоўскага таксама доўга не пратрымаліся. Тры дні мужна змагаліся касінеры, паказалі, што могуць процістаяць царскай сіле. Але... Серакоўскі трапіў у палон.

— Шкада, вельмі шкада. Шкада і тое, што замест віленскага генерал-губернатара Назімава прыбыў новы галоўны начальнік краю Мураўёў. Крыважэрная асоба, бязлітасная. Хаця лічыць сябе дзекабрыстам. У яго неабмежаваныя паўнамоцтвы. Дык як заўтра — едзем?

— Так, нам неабходна тэрмінова правесці рэвізію дзейнасці як паўстанцкіх уладаў, так і самой арганізацыі.

— У якія паветы паедзем?

— У Слонімскі, дзе пад Мілавідамі знаходзяцца атрады палкоўніка Аляксандра Лянкевіча. І ў Ваўкавыскі. Ды заадно і да бацькі твайго ў Якушоўку завітаем. А то ты даўно праведваў родных.

— Брычку раздабыў?

— Так, у памешчыка Андрыеўскага. Я буду чакаць цябе каля касцёла святой Алены а шостай гадзіне.

— Добра, Эразм. Да заўтра.

І першым падняўся з лаўкі.

Эразм доўга глядзеў яму ўслед, думаючы пра сваё.

«Які, братка, характар у цябе! Узваліў ты, Вікенцій-Канстанцін, на свае плечы ой які груз... Хаця б цябе заўтра не напаткала расчараванне... Не ўсё ж будзе добра, не ўсё гладка, бо не рэгулярная армія будзе ваяваць з царскімі войскамі, а сяляне і шляхта, якія ніколі не трымалі зброю ў руках...».

...Ноччу ліў дождж, таму дарогі раскіслі, скрозь — калюжыны.

Але коні спраўна цягнулі брычку. Заблоцкі не падганяў іх, ведаючы, што рызыкоўна тое рабіць, — ашчаджаў і коней, і брычку.

Дыктатар найбольш маўчаў, хмурыўся. Эразм стараўся не назаляць яму гутаркай, бо перад гэтым даволі падрабязна пра ўсё пагаварылі.

Спачатку завіталі да памешчыка Спірыдовіча. Ён аказаўся дома.

— Каго любіш?

— Люблю Беларусь!

— То ўзаемна!

Гаспадар запрасіў прыезджых у хату.

Кастусь адмовіўся і папытаўся:

— Як у вашых мясцінах, спадар Спірыдовіч?

— Ды быццам нармальна. Зброю ўсю не падвезлі, але карчмар Вонзель заўтра паабяцаў даставіць па прызначэнні.

— Як у атрадзе з дысцыплінай?

— Па-рознаму... Большасць — дысцыплінаваныя, але ёсць і такія, якім хочацца пагуляць у вайну.

— Вось вам інструкцыі. А вось «Мужыцкая праўда». Прачытайце людзям.

— Гэта добра, што вы газетку прывезлі. З ёю лягчэй гаварыць з народам.

Каліноўскі паціснуў руку, паглядзеў дапытліва ў вочы:

— Мы спадзяемся на вас! А Завістоўскі далёка адсюль?

— Ды не, вунь за той дубровай маёнтак Аляксінец пакажацца. Гэта і ёсць уладанні памешчыка Завістоўскага. Ён ведае пра вас, чакае... З Богам!

— З Богам!

Але Завістоўскага не заспелі на месцы. Замест яго вёў размову аканом пана — высокага росту мужчына, сярэдніх гадоў.

— Няма яго, у Вільню паехаў па нейкай пільнай патрэбе, — адказаў на пытанне Заблоцкага аканом. — Сказаў мне, каб я сустрэў вас, накарміў, напаіў, даў правіянту на дарогу...

— Калі ж вернецца?

— Не казаў, не ведаю.

Завістоўскі быў прызначаны на пасаду рэферэнта камунікацый і быў папярэджаны загадзя, што, праязджаючы па тракце, правяраючыя завітаюць да яго, прадпісвалася прадставіць спісы паўстанцаў, у якіх яны маюць патрэбу.

Не падымаючыся вышэй па прыступках, дыктатар тут жа, апершыся правай нагой на бардзюр, напісаў пісьмовую вымову за ня-

дбайнасць, за тое, што рэферэнт Завістоўскі парушае рэвалюцыйную дысцыпліну.

— Перадайце абавязкова Завістоўскаму гэтую паперку. Абавязкова. І нашую незадаволенасць яго адсутнасцю. А мы паехалі далей.

— Перадам. А правіянт, правіянт захопіце з сабой? Я падрыхтаваў.

Канстанцін адвярнуўся ад яго:

— Дзякуем, мы спяшаемся...

Да маёнтка памешчыка Міхала Прылоўскага дабіраліся праз забалочаную нізіну. Коні грузлі, колы правальваліся ў нябачных ямінах.

Міхал Прылоўскі знаходзіўся на канюшнях — з Вільні яму даставілі трох скакуноў, і ён правяраў іх вартасці. Адарваўся ад агляду неахвотна, перадаручыў гэты клопат конюху.

Тая ж размова — тыя ж клопаты і хібы. Канстанцін хмурыўся, слухаючы даклад Прылоўскага.

І вочы ў таго неяк бегалі, і рукі не знаходзілі месца.

«Характару не цвёрдага, — адзначаў пра сябе кіраўнік паўстання. — Паспешлівы ў словах і, мусіць, такі ж у справах... Можа брацца з ахвотай, але не давесці да канца».

— Ці забяспечаны ўсе паўстанцы неабходнай зброяй, пан Прылоўскі?

Пытанне прагучала нечакана, таму позірк зноў неспакойна перакідваўся з аднаго на другое.

— Ды як сказаць, спадар Канстанцін... Больш за палову паўстанцаў зброі маюць, а астатняе павінен прывезці карчмар Юдовіч — на некалькіх падводах. Абяцаў праз дзень-два.

— Хто правярае спраўнасць той зброі — штуцараў? Ёсць спецыяліст? — задаў сваё пытанне і Эразм. — Мы пра тое гаварылі з вамі апошні раз.

Прылоўскі крутануў галавой, кіўнуў сцвярджальна:

— Ёсць некалькі афіцэраў. Ім даручана праверка штуцараў. Мо пройдзем да мяне на веранду, каб прадоўжыць размову. Вы ж з дарогі, падсілкавацца трэба.

Каліноўскі адмоўна пакруціў галавой:

— Не, дзякуем, спяшаемся. За даклад дзякую. Скажыце, да памешчыка Біспінга далёка? Да яго ляжыць далей наш шлях.

— Да Вярэек і не так далёка, не заўважыце, як і даедзеце. Але па тракце могуць рухацца царскія войскі, таму я параіў бы ў аб’езд. На вёрстаў пяць болей, але так будзе надзейней.

І тут жа, агледзеўшыся, гукнуў некага:

— Ганька, ідзі да нас!

Да пана падышоў загарэлы хлапчук гадоў з восем.

— Пакажаш аб'язную дарогу на Вярэйкі. Правядзеш да ўрочышча Гронкі, а потым сам вернешся... Адтуль толькі адна дарога да маёнтка.

Пераехаўшы неглыбокую рачулку, хлопчыка адпусцілі, падзякаваўшы яму за дапамогу.

У Біспінга пераначавалі, а раніцай, на цямочку, зноў рушылі ў дарогу.

Мерыліся ехаць на Ваўкавыск, але на тракце сустрэлі расійскіх грэнадзёраў, павярнулі ў Слонімскі павет. Па дарозе ішла жанчына з хлапчуком. У яе папыталіся, як даехаць да маёнтка Луконца, дзе пражываў акружны памешчык Ягалкоўскі. Жанчына моўчкі махнула ў бок лесу рукой.

Ягалкоўскі сядзеў пад разгалістай ліпай, чытаў кнігу.

Убачыўшы гасцей, няспешна падняўся.

— Проша да стала, халодным кваском пачастую, — запрасіў гаспадар прыезджых у цяністую алею, паручкаўшыся з імі, абняўся. Ведалі добра адзін аднаго, паважалі, час праверыў яго вернасць, і яны былі радыя запланаванай сустрэчы.

— З задавальненнем, — згадзіўся адразу Канстанцін. — Але ёсць просьба. Неабходна тэрмінова паклікаць да нас памешчыка Язэпа Стравінскага.

— Добра, зразумеў. Вы праходзьце на летнюю веранду, а я распараджуся паслаць па Стравінскага.

Пакуль чакалі прыезду Язэпа, Ягалоўскі паказаў рэвалюцыйнаму камісару Гродзенскай губерні Вікенцію-Канстанціну Каліноўскаму неабходныя паперы і дакументы.

— Вось спіс людзей, якія ўліліся ў паўстанцкія атрады. Вось пералік зброі, якой не хапае. Мясцовы каваль нарабіў шмат дзідаў і мячоў, але гэтага недастаткова. Не хапае коней, не хапае вазоў, вяровак, сякер. Паціху неабходнае звозяць вазніцы ў мае патаемныя склады, але хацелася б больш. Ваяваць — не касой махаць падчас касавіцы.

Каліноўскі ўважліва вывучаў паперы, задаваў пытанні, удакладняў. Эразм назіраў за тварам рэвалюцыйнага камісара, адзначаў, што дыктатар ужо не такі раздражнёны, як перад гэтым. Згарнуўшы паперы, вярнуў гаспадару, параіў:

— Хаваеце ў надзейнай схованцы?

— А як жа.

Недзе праз гадзіну прыехаў на брычцы і Язэп Стравінскі.

— Каго любіш?

— Люблю Беларусь!

— То і ўзаемна!

У вачах зацікаўленасць, радасць сустрэчы.

І Язэп расказаў камісару пра становішча спраў. Не ў ружовых колерах, гаварыў начысціню, асабліва не скардзячыся на слабую дапамогу з боку мясцовай шляхты, але ж і не хвалячыся тым, што ўдалося дасягнуць.

Пасля даклада Каліноўскі звярнуўся да яго:

— Спадар Язэп, мяне ўпаўнаважылі прызначыць вас павятовым Слонімскага павета. Думаю, што абавязкі для вас зразумелыя, інструктаваць не трэба.

— На апошнім пасяджэнні ў Гродне вы падрабязна пра гэта расказвалі.

— Якія пытанні будуць да мяне? Якія пажаданні, шаноўныя спадары?

— Пажаданне адно, спадар рэвалюцыйны камісар: дай Божа нам сілы і моцы!

— Дай Божа!

— Куды далей?

— Да памешчыка Арды. Яго праведаем...

Замест Арды даклад трымаў яго ўпраўляючы Якаў Свяшынскі. Ад імя свайго гаспадара папрасіў прабачэння за яго адсутнасць — па справах паўстання знаходзіцца ў Варшаве. Дастаў са скуранай сумкі паперы, падаў Каліноўскаму.

— Я ведаю пра ўсе справы і бяру ўдзел у паўстанні. Калі што незразумела з папер, растлумачу на словах.

Тлумачэнні не спатрэбіліся. Кастусь і Эразм засталіся задаволеныя.

У маёнтку Гародня памешчыка Свяржынскага заспелі памешчыка Керсноўскага. Свяржынскі прапанаваў затрымацца, паабедаць, але Каліноўскі адмовіўся, загадаў адразу ж ехаць усім разам да Керсноўскага.

— У яго і абгаворым нашыя справы, а потым адразу разам рушым у паўстанцкі лагер. Колькі вёрстаў будзе ад вас — пяць-шэсць?

— Меней. Вярсты з тры.

— Рушылі! Час не чакае.

...Маёнтак Вярэйкі належаў пану Канстанціну Тарасовічу.

На ганак выйшаў сярэдніх гадоў мужчына. Барада ніяк не хавала яго ўзрост, наадварот, надавала выгляду і паставе куды маладзейшыя гады. Стаяў, чакаў, калі прыезджыя падыдуць да яго.

— Каго любіш, пане Канстанцін?

— Люблю Беларусь!

— То і ўзаемна!

Трымаўся з годнасцю, паважна, ведаючы, хто прыехаў да яго і з якой мэтай. Вікенцій застаўся задаволеным сустрэчай. Настрой збольшага падняўся, не прыгняталі вельмі змрочныя думкі.

3

...Мілавідскі лагер паўстанцаў сапраўды знаходзіўся недалёка ад уладанняў Керсноўскага. Месца атабарвання паўстанцаў аддзяляла ад паселішчаў і дарог забалочаная нізіна, спрэс пакрытая чаратамі і асотам.

Экіпаж, не спыняючыся, рухаўся па карычневай твані, разганяючы ў абодва бакі рыжыя хвалі. На нейкай яміне гайданула, і дыктатар адарваўся ад сваіх думак.

— Мы дзе, Эразм?

— Пад'язджаем ужо, за ўзболаткам паўстанцкія атрады.

Каліноўскі ажывіўся, пачаў аглядацца, ацэньваючы тэрыторыю, адзначыў:

— Добрую мясціну выбраў Аляксандр Лянкевіч.

— Добрую, згодзен. Умее наладзіць любую справу...

Тым часам першая брычка ўз'ехала на ўзгорак. Дарогу далей перагарадзіла група невядомых людзей. Аказалася, што іх заўважылі яшчэ на далёкай адлегласці.

Вартавы з пільным позіркам адразу падаў сігнал начальству, што ў бок паўстанцаў рухаюцца дзве брычкі. Што за госці павінны былі прыбыць у лагер, ведалі загадзя: веставы папярэдзіў Ландара.

Брычка, у якой сядзелі Эразм і Вікенцій, спынілася.

Выйшаўшы з конкі, Вікенцій пацягнуўся, памахаў рукамі. А потым накіраваўся да купкі людзей, што перагарадзілі дарогу.

— Каго любіш, інсургент?
— Люблю Беларусь, камісар ваяводства!
— То і ўзаемна! Што камандзір ваш, на месцы?
— Так, на месцы.

Усе разам накіраваліся ў гушчар лесу. Праз крокаў сто ўбачылі пад пракаветнымі дубамі шалаш, замаскіраваны лістотай дрэў. З яго выйшаў Аляксандр Лянкевіч — Ландар.

Абнялі адзін аднаго, прыціснулі да сябе, доўга не разнімалі рукі.

— Як я рады цябе бачыць! — вымавіў Канстанцін першыя словы.

— І я цябе таксама, дарагі мой дружа! Як добра, што ты знайшоў час завітаць да нас. Неўзабаве мы павінны ўступіць у бой, а твой прыезд падтрымае паўстанцаў, прыдасць сілы.

Твар у Аляксандра абветраны, загарэлы, смаляны чуб гайдаўся ў такт руху галавы.

— Прашу садзіцца, панове! У нас няма шыкоўных крэслаў, але затое ёсць бярозавыя лаўкі.

Паўстанцы зрабілі з паваленых і абчасаных бяроз нешта накшталт амфітэатра. Калі прыходзілі камандзіры атрадаў да Лянкевіча на нараду, то кожнаму знаходзілася месца. І Лянкевічу было зручна весці з імі гутарку, бо кожны быў навідавоку.

Заблоцкі павёў гутарку з Керсноўскім і Свяржынскім. Ландар прапанаваў Каліноўскаму:

— Пайшлі ў мой шалаш, дружа, пагамонім.

Кастусь сеў на самаробнае крэсла, засцеленае шэра-зялёным прасцірадлам, агледзеў жытло начальніка паўстанцкага лагера.

Ложак, збіты з бярвенняў, салома зверху, падушка. Кажушок на слупе — ночы халодныя.

— Які настрой маеш, спадар Аляксандр? Ці не шкадуеш, што ўзяўся за такую справу?

— А чаго тут шкадаваць? Каб жыццё належала толькі сабе, гэта было б адно, а калі належыць Айчыне і Богу, то гэта ўжо абавязак. І што б ні чакала наперадзе, ніякага сумневу не павінна быць.

— Дзякую за такія словы, дружа. А як пачуваюць сябе кіраўнікі атрадаў Млотка, Міладоўскі, Уладэк, Юндзіл?

— Я імі задаволены. Хлопцы што трэба. Адчайныя, смелыя. Так і іншыя паўстанцы. Не раз чуў, як казалі: «Лепш загінуць ад кулі, чым ад царскіх батагоў...». Мы то трымаемся, клятву далі на вернасць паўстанню. А ты як? Мусіць жа, нялёгка ў сённяшніх варунках, га?

Дыктатар маўчаў. Не хацелася прызнавацца ў сумневах і расчараваннях, але ж і ў душы не хацеў трымаць, карцела выказацца.

— Ты ж ведаеш і згодзен з тым, што паўстанне было абвешчана без агульнага рашэння. Нечакана яго абвясцілі. Не саспела яно да канца, не падрыхтавалі мы ўсё так, як таго вымагала сітуацыя... А мяне паставілі перад фактам.

Ландар згаджальна кіўнуў галавой.

— Таму нам прыйшлося прымаць нейкія меры. ЛПК мы ператварылі ў Часовы ўрад Літвы і Беларусі, першага лютага выдалі маніфест з заклікам да шараговага люду нашага краю, каб яны падтрымалі паўстанне ў Польшчы. І толькі ўжо для таго, каб не парушыць з'яднанасць баявых дзеянняў, мы, зноў жа, былі вымушаны паўтарыць у сваім маніфесце праграму паўстання, але тую праграму, якая была распрацавана ў Варшаве.

— Намячалася ж напачатку зусім не так...

— Не так, правільна. Тут ужо «белыя» вырашылі ўзяць кіраўніцтва ў свае рукі — яны захапілі самахоць уладу і сталі на чале польскага нацыянальнага ўрада. Яны ж і адхілілі ад улады Часовы ўрад Літвы і Беларусі, які я ўзначальваў, перадалі паўнамоцтвы віленскаму камітэту «белых».

— Які стаў называцца Аддзелам кіраўніцтва правінцыямі Літвы?

— Так. Абавязкі кіраўніка ўсклалі на ковенскага багатага памешчыка Якуба Гейштэра. Аддзел пастараўся выдаць і распаўсюдзіць спецыяльны дэкрэт, які абвяшчаў пра тое, што ўсе паўнамоцтвы і мандаты, якія мы выдалі, прызнаць несапраўднымі. На змену Літоўскаму правінцыйнаму камітэту «Аддзел кіраўніцтва правінцыямі Літвы» на чале з Гейштэрам выявіў сваю няздольнасць узначаліць нацыянальна-вызваленчую барацьбу. Ён стаяў за шляхту, быў супраць народнага паўстання. Баючыся аграрнай рэвалюцыі, «белы» Аддзел самаізаляваўся ад народных масаў. Верылі ў тое, што перамагчы царызм ім дапаможа Англія і Францыя...

— Нож у спіну паўстання.

— Здрада агульным інтарэсам. Я ад імя ЛПК выказаў вусна і выдаў пісьмова рэзкі пратэст супраць гэтай гнюснай выхадкі Варшаўскага ўрада, палічыўшы пагібеллю і здрадай рэвалюцыі перадачу кіраўніцтва ў рукі контррэвалюцыянераў... Яшчэ — я вымушаны быў зняць з сябе ўсякую адказнасць перад будучыняй за ўсе памылкі і за ўсе

страты і няшчасці, якія прынясе процілеглае духу і тэндэнцыям паўстання кіраўніцтва літоўскай справай.

Ландар слухаў, хмурыўся, ацэньваў пачутае, балюча перажываючы за тое, што прыйшлося вынесці камісару ваяводства.

— Мы вымушаны былі пайсці на ўступкі... Заявілі, што падпарадкоўваемся «галаве паўстання». Для гэтага былі дзве прычыны. Першая — з-за нашых разладаў не павінна пакутаваць рэвалюцыя. А па-другое — мы не мелі той сілы, каб вырваць уладу ў праціўніка і пусціць рэвалюцыю па тым рэчышчы, па якім намячалі.

— Жудасна гэта ўсё і трагічна.

— І мне цяпер трэба, сціснуўшы зубы, супрацоўнічаць з шляхецкімі рэвалюцыянерамі, падпарадкоўваючыся іх цэнтрам. Весці сваю работу, азіраючыся на іх, выдаваць загады, цыркуляры і інструкцыі ад імя не нашага Цэнтральнага камітэта, а ад іх — польскага нацыянальнага ўрада. Пры гэтым ухваляць іх згубную праграму. Я нават не магу адкрыта звярнуцца да беларускага і літоўскага народаў з нашай праграмай барацьбы, якая ідзе ўразрэз з іхняй. Я б, напрыклад, уключыў бы ў лозунг ці заклік — знішчыць памешчыцкія землеўладанні. Яшчэ — устанавіць дзяржаўную самастойнасць Літвы і Беларусі. Я крычу ад роспачы, ад бяссілля, а змяніць нічога не магу...

Голас у дыктатара задрыжэў. Першы раз ён выказваў свае думкі некаму іншаму, да гэтага таіў у сабе. Ландару ён давяраў, Ландара ён абраў сваім сябрам і ведаў, што той ніколі не выдасць яго.

— А калі б ты пайшоў на гэты крок — не падпарадкоўвацца іх ураду?

— Яны толькі і чакаюць гэтага. Чаму? А ім тады лягчэй, і ёсць усе падставы для таго, каб аб'явіць камісара Гарадзнянскага ваяводства... здраднікам. А па законах рэвалюцыйнага часу гэта...

— Зразумеў, не працягвай далей. Ты як паміж дзвюма віселіцамі — мураёўскай і белага ўраду.

— Правільна. Папаў у нерат — ні ўзад, ні ўперад. Ты мяне разумееш. «Белыя» прынялі рашэнне аддаць мяне свайму суду. Па маёй справе распачалі следства...

— Тады, выходзіць, мы абмежаваныя ў сваіх паўстанцкіх дзеяннях? Нельга падняць сялянства на барацьбу, асабліва на Беларусі і Літве, хаця для іх лозунгі польскіх шляхецкіх рэвалюцыянераў аб аднаўленні Рэчы Паспалітай у межах 1772 года чужыя і дзікія. Але паўстанцы

кіруюцца той інструкцыяй, якая дасланая ў атрады. Інструкцыя з нейкім падтэкстам. Яна як быццам і ад «белых», і як бы ад «чырвоных». Я бачыў паўстанцкую інструкцыю, але там не значылася пункта пад нумарам восем. Мне здаецца, гэты пункт абвастрае барацьбу паміж «чырвонымі» і «белымі» ў лагеры вызваленчага руху.

— Не ведаю, пакажы.

Падпалкоўнік Ландар падаў паперчыну, напісаную ад рукі, на якой стаяла пячатка Літоўскага правінцыйнага камітэта. Тэкст быў знаёмы і незнаёмы. Над ім нехта папрацаваў, не ўзгадніўшы з кіраўніцтвам. То напачатку была інструкцыя паўстанцкіх уладаў Царства Польскага, але хто яе апрацаваў?..

Рэвалюцыйны камісар уважліва ўчытаўся ў тэкст.

«Інструкцыя Часовага правінцыйнага ўрада Літвы і Беларусі камандзірам паўстанцкіх атрадаў.

Канец лютага 1863 года.

Паўстанцкая інструкцыя.

Кожны камандзір асобнага паўстанцкага атрада да тае пары, пакуль не ўступіць у сувязь з ваенным начальнікам ваяводства, з'яўляецца паўнаўласным правіцелем занятай ім мясцовасці, гаспадаром жыцця і смерці ўсіх сваіх падначаленых.

У кожным не церпячым пераносу выпадку ён сам смела вырашае пытанні, зыходзячы пры гэтым толькі з галоўных прынцыпаў, абвешчаных Нацыянальным урадам.

Камандзір атрада карыстаецца наступнымі правамі:

1. Адбіраць, з выдачай адпаведных квітанцый, агнястрэльную зброю, якая будзе выяўлена ў прыватных асобаў, а таксама косы, коней, правіянт, адзенне і падводы для перавозак.

2. Выносіць неадкладныя прыгаворы вядомым здраднікам і шпіёнам, а таксама асобам, якія будуць аказваць супраціўленне яго распараджэнням.

Камандзір атрада мае наступныя абавязкі:

1. Да тае пары, пакуль ён не збярэ дастаткова сіл, ён павінен пазбягаць рашучых сутычак з войскамі, нястомна, аднак, загартоўваць сваіх падначаленых пастаяннымі нападамі на больш дробныя непрыяцельскія атрады, раскіданыя па краі, і раззбройваць іх.

2. У мясцовасцях, занятых паўстанцамі ці нанава займаемых, абвясціць і неадкладна прывесці ў выкананне дэкрэт часовага ўрада аб надзяленні сялян зямлёй.

3. Знішчаць усе да гэтай пары існуючыя ўлады і ўстанаўліваць на іх месца нацыянальныя ўлады ва ўсіх мясцовасцях, якімі ён валодае, прычым ніхто пад найпільнай адказнасцю не можа ўхіляцца ад выканання накладзеных на яго часовых павіннасцяў.

4. Пад найстражэйшай адказнасцю забараніць выплату варожаму ўраду існуючых да гэтай пары падаткаў, на якія з гэтага часу мае выключнае права толькі Нацыянальны ўрад.

5. Даручыць адпаведным духоўным асобам прыняць ад усіх жыхароў прысягу на вернасць і павінавенне Нацыянальнаму ўраду і сачыць за выкананнем гэтага даручэння, а таксама прызваць у рады паўстанцаў усіх здольных валодаць зброяй.

6. Перарываць камунікацыі, дзе гэта прадстаўляецца неабходным, перахопліваць тэлеграмы і дэпешы, затрымліваць кур'ераў і эстафеты, захопліваць і адбіраць грашовыя сродкі, якія знаходзяцца ў руках варожага ўрада. Узяўшы з гэтых сродкаў суму тыднёвага жалавання для свайго атрада, лічачы па 2 злотых у дзень, астатняе, калі будзе надзейная сувязь з адпаведнымі нацыянальнымі ўладамі, павінен апячатаць і без затрымкі ім даставіць.

7. Знішчаць усімі сродкамі царскую паліцыю.

8. Найбольш вядомых прыгнятальнікаў сялянаў для прыкладу караць смерцю па рашэнні ваеннага суда перад сабраным вясковым людам, не дапускаючы самасуду і расправы».

— Гэта першая наша інструкцыя. Мы ж з самага пачатку ўзялі курс на масавае народнае паўстанне, стараліся актыўна далучаць у атрады сялянаў. Таму ў адным з пунктаў «*Інструкцыі для ваенных начальнікаў, ваяводскіх і павятовых*» выказвалася патрабаванне «падняць на самы высокі ўзровень паўстанцкую прапаганду, накіроўваючы яе ў першую чаргу на вясковых жыхароў і сялянаў». Указвалі на неабходнасць аграрнай рэформы, сцвярджалі, што «надзяленне сялянаў зямлёй у прыватнае карыстанне праводзіць... у кожнай воласці, дзе толькі будзе сіла для падтрымання гэтых распараджэнняў». І ўжо больш рашуча, больш настойліва і патрабавальна выказваліся ў гэтай, што ты мне даў, інструкцыі, што ўказана ў абавязках камандзіра атрада ў другім пункце пра надзяленне сялянаў зямлёй.

— Хто ж яе перарабіў, Кастусь?

— Не ведаю, дружа. Але я прапаноўваў і настойваў на нашых сходах, каб былі створаны атрады пад назвай «Віхор». Што гэта

азначала? Прадоўжыць справу і метады барацьбы з ворагам па прыкладзе Міхала Валовіча. Яму было ўсяго дваццаць шэсць гадоў, а ён змог так згрупаваць паўстанцаў, што яны наводзілі жах на расейцаў. Чаму б нам не выкарыстаць яго вопыт? Ён як быццам сышоў з герба «Пагоня» — вершнік на кані з мечам, паднятым над галавой. Міхал стварыў мабільную групу вершнікаў, якія з'яўляліся, як сполах маланкі, як віхор, нечакана ў розных месцах, грамілі і войска, і адміністрацыю, — і тут жа імгова знікалі. Ніхто не ведаў, адкуль яны з'яўляліся, куды знікалі. Мы ж не вывучылі падрабязна гэта, не ўзялі на ўзбраенне. А я прапаноўваў уключыць у тайныя і сакрэтныя планы стварэнне такіх «Віхораў». Не падтрымалі мяне чамусьці. Чаму? Не ведаю.

Ландар нахмурыўся, уздыхнуў:

— Не ведаў я пра такое, на жаль.

— Мы шмат чаго і іншага не зрабілі. Загарэліся адно рэвалюцый, паўстаннем, а як след не падрыхтаваліся да гэтага. Хто піхаў нас у плечы? Ды хаця б паўгода яшчэ было адпушчана на падрыхтоўку! І каб не разрываліся мы ў супярэчнасцях, а абралі аднаго — аднаго! — кіраўніка, якому б падпарадкоўваліся ўсе, тады б яно ўсё пайшло б іначай. А так... «Чырвоныя» не слухаюць «белых», а «белыя» не чуюць тых... Ды што цяпер казаць.

Ландар хітаў галавой, згаджаўся. Ён чуў і адчуваў боль сябра, перажываў за яго, але памагчы нічым не мог. Ды і непатрэбная была ніякая дапамога Кастусю Каліноўскаму — тое дакладна ведаў Аляксандр Лянкевіч.

Дыктатар устаў, падышоў да расчыненых дзвярэй, і ўжо гледзячы ў вечаровую смугу, падсумаваў:

— А мы ж спадзяваліся падняць усерасійскае сялянскае паўстанне. Гэта ж вялікая сіла. А тут на пасады цывільных начальнікаў Віленскім камітэтам белых прызначаліся, як правіла, мясцовыя памешчыкі... А яны ад пачатку паўстання не верылі ў яго поспех, ды і не хацелі таго паўстання. Яны і царскіх уладаў баяліся, і не хацелі выконваць свае абавязкі. Вось я праехаў дарогай, наведаўшы маёнткі памешчыкаў. І што ж? Адзін уцякае ад сустрэчы. Другі замест сябе падсоўвае аканома. Але нам наканавана змагацца, і таму адступаць ад сваёй задумы не будзем!

Да Каліноўскага падышоў Аляксандр Лянкевіч, абняў:

— Не будзем! Памром, але не здрадзім ідэалам рэвалюцыі!

— Дзякую, спадар падпалкоўнік Аляксандр Ландар, за падтрымку! Ну а цяпер пройдземся па атрадах? Да каго першага наведаемся?

— Да Францішка Юндзіла.

— Добра. Але мне перад гэтым трэба мець пісьмовыя дадзеныя па кожным атрадзе.

Ландар дастаў з куфэрка тоўсты сшытак. Разгарнуў.

— Вось дадзеныя пра атрад Духінскага, у якім налічвалася больш як 500 паўстанцаў. А вось астатнія.

Каліноўскі пачаў уважліва чытаць напісанае на паперы:

«Атрад Ландара (Лянкевіча) — 300 чалавек. Уладэка — 100. Юндзіла — 250. Кракоўскага — 150. Стасякевіча — 300. Тышкі — 100». А ўсіх — каля тысячы чалавек.

Падпалкоўнік патлумачыў:

— Калі я прыбыў у лагер Духінскага і прыняў на сябе абавязкі ваеннага начальніка Гардзенскага павета, то Ваўкавыскі павет узняў паўстанне па распараджэнні палкоўніка Ануфрыя Духінскага. Пазней ваенным начальнікам стаў Стравінскі, ён і зрабіўся маім падначаленым. Духінскі паслаў у Слонімскі павет намінацыю Юндзілу як ваеннаму начальніку таго павета. Уладэк сфармаваў атрад па сваёй добрай волі і ініцыятыве, і мы яго назвалі пружанскім. Кракоўскі — ён жа Траўгут — пачаў баявыя дзеянні ў Кобрынскім павеце таксама без аніякіх на тое ўказанняў і прадпісанняў ад Духінскага. А ў Берасцейскім павеце настойліва і паспяхова фармаваў атрад Стасякевіч. Пра гэта паклапаціўся народны ўрад.

— Які люд у атрадах?

— Ды розны. Большая частка — казённыя сяляне, дробнапамесная шляхта. Ёсць і гарадскія жыхары, на якіх мы спадзяемся і ўскладаем вялікія надзеі. З імі лёгка гаварыць, рашаць праблемы...

Каліноўскі прамовіў:

— Ну што ж тады, спадар падпалкоўнік, пайшлі па атрадах?

— Пайшлі!

Людвіка Ямант чакала сваю малодшую сястру Марысю — яны павінны былі разам пайсці на сходку жанчын. Ніякай мэты той сходкі не ставілася, проста рашылі разам сабрацца ды пагаварыць пра сваё жыццё.

Калі дзе і збіраліся раней, то больш скардзіліся, што жывуць усе паасобку, разрознена, нецікава.

— А давайце пачнем збірацца ў каго-небудзь.

Тады Людвіка здзіўлена паглядзела на сястру, падумала: «Малайчына. Харошы завадатар...».

— А што? — падхапіла Каржанеўская, што прагульвалася разам з імі каля Вострай брамы. — І гэта будзе накшталт жаночага гуртка, праўда? Во як здорава! У Маскве ды Пецярбурзе, Варшаве ды Уроцлаве, чула, існуюць салоны ды гурткі. Літаратурныя, духоўныя, яшчэ нейкія... А ў нас чаму б не стварыць? У мяне і наладзім першую бяседу.

— А колькі нас можа сабрацца? — тут жа папыталася Марыся.

— Трэба палічыць, з кожнай пагаварыць. Думаю, ніхто не адмовіцца. Мы ж не змоўшчыкі якія-небудзь, а свецкія, інтэлігентныя жанчыны. Мы ж і дабрачыннасцю можам займацца, у лякарні хадзіць, лекі хворым даваць...

Людвіка слухала іх размову, не ўмешвалася, адзначаючы пра сябе, што добра яны прыдумалі, а калі прыдумалі, то не адступяцца ад сваёй ідэі. Асабліва Марыся.

— А ты, Людвіка, як глядзіш на гэта? — папыталася сястра, адчуўшы няёмкасць, што тая неяк аказалася ўбаку ад такой важнай размовы.

— Я — як і вы, — сціпла адказала дзяўчына, — чаму ж я павінна не падтрымаць вас?

Церусіў дробны дождж. То набіраў сілу, то зусім пераставаў. Неба набрыняла свінцовымі воблакамі, і яны нізка сцяліліся над Вільняй.

— Не скучно ли, уважаемая сударыня, стоять вам одной под этим дождём?

Яна і не заўважыла, як да яе падышоў невядомы юнак у плашчовай накідцы, фуражцы з цэшкай — ці то вайсковец, ці то жандар.

Хацела сказануць нешта вострае, што ён асмеліўся вось так проста падысці да невядомай жанчыны. Але адказала коратка і сціпла:

— Не, мне не сумна. Люблю такое надвор’е.

— О, вы, значит, мечтательница?

— Ды не, проста падчас такога ціхмянага дажджу прыходзіць цішыня. А цішыня — гэта добра.

— Ради Бога, извините, что так внезапно подошёл к вам. Хочу представиться, чтобы не прослыть мужланом. Честь имею — Фавелин,

доктор Фавелин. Несколько лет назад здесь был расквартирован казачий полк. Вот я и остался в Вильно.

Яна больш уважліва паглядзела на яго, як быццам магла ўгледзець у ім больш таго, што пачула.

— Людвіка. Людвіка Ямант.

— А вы кого-нибудь ожидаете? Простите, ради Бога, не знаю и сам, как получилось, что захотелось подойти к вам. Стоит под дождём девица — мне показалось, что вам нужна помощь...

Дзяўчына заўсміхалася, пахітала галавой:

— Ды не. Я проста чакаю сваю сястру Марысю, у госці сабраліся з ёю схадзіць. Вы меня хоть понимаете, — апамяталася Людвіка, што размаўляе з ім на ліцвінскай мове,— или мне перейти на российский говор?

— Да нет же, нет, я отлично понимаю ваш белорусинский язык, — супакоіў яе Фавелін, — и даже прошу вас разговаривать на нём. Мне он кажется таким певучим и мелодичным. Недаром же великий Адам Мицкевич сказал, что ваш язык самый лучший из всех европейских. И его слова не оспаривал даже Пушкин.

Ужо і дождж перастаў, і сонца выглянула з-за аблокаў, асвяціўшы плошчу і вылучыўшы Вострую браму. Людвіка апусціла парасон, склала яго.

Нешта яшчэ хацеў сказаць доктар, але Людвіка здалёку ўбачыла Марысю і радасна памахала ёй. Сястрыца лёгкай паходкай накіроўвалася да іх.

— Добры дзень! — павіталася з незнаёмцам, зацікаўлена гледзячы на яго.

— Здравствуйте, сударыня Марыся! — ледзь нахіліўшы ў паклоне галаву, адказаў юнак.

— Вы ведаеце, як маё імя? — здзівілася Марыся, гледзячы ўжо на сястру, як бы пытаючыся ў яе: «То ты сказала, так?..»

Людвіка ледзь прыкметна пачырванела. Потым, апамятаўшыся, прамовіла:

— Марыську, познаёмся. То ест лекаж Фавелін.

— Доктар Фавелін? — падзівілася малодшая сястра. — Гэта той доктар, які служыў у казачым атаманскім палку і пасля яго расквартавання застаўся жыць у Вільні?

— Тот самый, вы не ошиблись. И я прошу прощения, что смутил и вашу сестру, и вас. Я впервые встретил Людвику, и это произошло

несколько минут назад. Мы мило беседовали. А виной всему дождь. Я увидел одинокую девушку под зонтом и не удержался, подошёл, спросил, не нужна ли моя помощь...

Марыся засмяялася:

— Гэта нешта новае. Мая сястрыца знаёміцца з вайскоўцамі ў дажджавое надвор'е?

— Марыся... — папераджальна паглядзела на яе Людвіка.

— Людвіка, я нічога кепскага не падумала. А што з табой пазнаёміўся доктар, дык гэта ж вельмі добра. Цябе ж разгаварыць, тым больш незнаёмаму юнаку, гэта праблема. А пан Фавелін разумее нашую мову?

— Мы с Людвикой обсудили этот вопрос. Я понимаю белорусинский язык. Я даже могу прочитать по памяти несколько строчек вашего известного поэта Владислава Сырокомли.

Марыся з яшчэ большай цікавасцю і здзіўленнем паглядзела на Фавеліна:

— Вы яго ведаеце?

— Знаком. Были в одной литературной компании, где он читал свои стихи.

Каб вясне зрабіць дарогу,
Каб калісь вярнуўся рай —
Слова праўды, пакуль змога,
Мусіш слухаць, родны край.
І тады адтануць гоні,
Цеплынёй дыхне ралля,
Раем займецца зялёным
Маці родная зямля.
Пройдзе нівамі, лясамі
Бог свабоды залатой.
Калі мы ня ўстанем самі —
Не падыме нас ніхто.

— Здарава сказана! — узрушана прамовіла Марыся, з павагай гледзячы на юнака.

— Здорово! — падтрымаў яе доктар. — А сейчас, дорогие сёстры-сударыни, мне пора откланяться. Ещё раз прошу извинить меня, что

вторгся непрошенно в вашу компанию. Мне показалось очень милым и приятным ваше общество.

Ён пільна паглядзеў на Людвіку, як чакаў ад яе нейкіх слоў, якія б маглі звязаць іх надалей. Людвіка ледзь заўважна кіўнула галавой у знак развітання. Марыся прамовіла:

— До відзэня, лекаж Фавелін!

— А мы яшчэ пабачымся? — спытаў на іх роднай мове Фавелін.

— Як Богу будзе заўгодна, — ухілілася ад прамога адказу малодшая сястра. — Усё можа быць.

— На прощание я скажу вот что. Если вам нужна будет моя помощь, я с радостью её окажу. Рад был знакомству!

Ён адкланяўся, рэзка павярнуўся і пайшоў па тратуары ў бок Дамініканскага касцёла.

— А ён нічога, — прамовіла Марыся пасля непрацяглай паўзы, — відаць, разумны чалавек.

— Хто яго ведае, — уздыхнула Людвіка. — Адразу, Марыська, не вызначыш.

Яна баялася, каб іх сустрэчу Марыська не падняла на смех. Бо тая была вялікай перасмешніцай. Але ад малодшай сястры яна не пачула ніводнага слова падначкі.

Вільня дыхала чыстым паслядажджавым паветрам.

Сонца старалася высушыць мокрыя вуліцы і дахі дамоў.

Зазванілі званы некалькіх храмаў, склікаючы вернікаў на вячэрняе богаслужэнне.

За вузкім акенцам вязніцы, скрозь тоўстыя сталёвыя прэнты, праглядвае блакітнае неба.

Там, за сценамі муроў, жыццё. Там людзі перажываюць і кахаюць, плачуць і смяюцца.

У мяне параза, хаця ой я імкнуўся да перамогі! Бо верыў, што скіне са сваёй шыі ярмо прыгнёту народ Ліцвініі. Як верыў і сам народ, тыя простыя людзі, якія пайшлі за намі...

Чарнабровая мая, каханая і незабыўная!

Птушкай паляцеў бы да цябе, шызым голубам, што часта прылятае да мяне і сядае на акенца. Ці не ты паслала яго да мяне, мая чарнаброўка?

Мне так хочацца шмат чаго сказаць, ды не ведаю, ці зразумее мяне твой пасланец. Ды ўсё роўна буду пісаць табе і пісаць свае пасланні, і перапыніць мой занятак можа хіба толькі шыбеніца...

Лісты з-пад шыбеніцы... Так давай назавем мой зварот і лісты да цябе, добра? На тваіх вачах слёзы? Не трэба. Нас павінна радаваць і ўсцешваць тое, што пра нашых слаўных касінераў слава будзе жыць доўгія гады... Мы ж вольны люд, слаўныя сыны і дочкі Вялікага Княства Літоўскага, і ніякі бізун і цівун расейскі над намі не гаспадар. Мы ж не быдла, хочам мець сваю мову, маліцца свайму, ліцвінскаму Богу, а не таму, якога нам навязваюць. Хаця ж Бог і адзіны, але я жадаю звяртацца да свайго не са словамі: «Отче наш, иже еси на небеси...», а на мове, зразумелай сялянскаму мужыку: «Ойча наш, існы ў нябёсах!..» — так, як моляцца ўніяты.

Мы ж з табой не раз гаварылі пра тое, ці не так, чарнабровая Марыська? Ты, як я памятаю, згаджалася са мной. Падбадзёрвала, натхняла. За што табе вельмі ўдзячны, і маё сэрца поўніцца гонарам, думаючы пра цябе: «Як хораша, што ёсць у мяне такі чалавек! Самы пяшчотны, самы адданы на зямлі!»

Цяпер час вельмі позні, можа, ты і спіш ужо.

Памятаеш, мы з табой дамовіліся — калі будзе цяжка на душы, ды яшчэ сярод ночы, то будзем глядзець неадрыўна на Вялікую Мядзведзіцу — на крайнія дзве зоркі «чарпака», якія скіраваныя на Палярную зорку. Я цяпер гляджу туды, чакаю, калі сустрэнуцца там нашыя позіркі. І гэта шчасце, што з майго акенца бачу Мядзведзіцу. А праз яе бачу і цябе.

Прызнаюся яшчэ, мая чарнаброўка, што ты кожную ноч праведваеш мяне. А пазамінулай ноччу ты звязала мне белыя, з авечай воўны, шкарпэткі і сама надзела мне на ногі. Прымусіла прайсціся ў іх па хаце... Не па камеры, а па драўлянай падлозе шляхціца Нікіцкага. Ты глядзіш, як я ступаю па маснічынах, і смяешся, весела гаворыш: «Ну як белы мядзведзь ходзіш па крыгах!..»

Раніцай я прачынаюся, а на губах гарыць, не аціхае твой пацалунак, і на плячах не можа астыць жар ад тваіх лебядзіных рук, якімі ты абдымала мяне. Я так яскрава адчуваю цябе побач, што нават чую тваё дыханне. Нехта збоку можа падумаць, што я звар'яцеў... Мо яно і так, а мо проста мае пачуцці абвостраныя да такой ступені, што я перастаў быць чалавекам...

І снішся ты мне яшчэ — спрэс сатканай з лугавых кветак. На галаве ў цябе вянок з рамонкаў, і сукенка з лілеяў, з васількоў, і вочы, як тыя валошкі... Ты злілася з лугам, растварылася ў колерах неба, дрэў, паветра...

Я палохаюся ўжо, што магу прайсці паўз цябе, праз цябе, і згублю назаўсёды, але ты нечакана з мроіва суквецця хапаеш мяне за руку. Хочаш, каб і я, разам з табою, растварыўся, зліўся з наваколлем і з табой — і тады ніякія шпікі і следчыя не змаглі б адшукаць мяне на ўсім зямным шары... Ведаю, перакананы нават, — каб ты магла, топератварыла б мяне ў матылька ці божую кароўку — хоць на нейкі час, на той час, пасля якога мне ўжо нічога не магло пагражаць.

Дзякую табе, Марыся.

Марыська, Марыська... Шчаслівыя мы ўсё ж з табою людзі. Шчаслівыя хаця б таму, што Вышні надзяліў нас светлым дарам — неспатольным каханнем. А каханне — гэта жыццё. Каханне — гэта Бог. Вышні дае нам сілы вытрымаць самыя цяжкія хвіліны свайго жыцця. Як і мне во цяпер. Я спавядаўся перад Ім. Не ведаю, ці заслужыў я даравання грахоў, але пачуў ад Вышняга такія словы: «Ідзі і нічога не бойся!» І я паслухаўся Яго. Сапраўды, я нічога не баюся, бо не абмінуць таго, што мне выпала, не падману свой лёс... Я свядома выбраў такую дарогу.

Святы апостал Павал у сваім пасланні да рымлянаў гаварыў (этыка і правіла хрысціянскага жыцця): «Каханне няхай будзе шчырым; бойцеся і пазбягайце зла, рабеце дабро; будзьце браталюбівыя адзін да аднаго з пяшчотаю; у пачцівасці адзін да аднаго папярэджвайце; у рупнасці сваёй не слабніце; духам палымнейце; Госпаду служыце, жывіце спадзяваннем; у скрусе будзьце цярплівымі, у малітве пастаяннымі; у патрэбах святых прымайце ўдзел; раўнуйце ў пераемнасці» (12:9-13). Яшчэ ён казаў, што трэба заўсёды паступаць так, ведаючы, што прыйшоў ужо час абудзіцца нам ад сну. Вось і мы, ліцвіны, абудзіліся.

Чарнаброўка мая, каханая!..

Я гатоў табе пісаць гэты ліст да апошняга ўздыху.

Бо і пішу яго сэрцам.

Другія ж лісты, калі яны дойдуць да цябе, калі ты атрымаеш іх, будуць амаль сухія, недзе і халодныя, каб, не дай Бог, на цябе не ўпаў і цень падазронасці, што ты далучана да мяне...

Кастусь нахіліўся над сталом, пісаў, спяшаўся...

«І да нашага кутка даляцела ваша Газэтка, і мы яе з увагай прачыталі; вельмі яна ўсім спадабалася, бо праўда напісана. Прыймеце для таго нашу падзяку, а пісьмо аддрукуйце, каб знаў свет Божы, як мужыкі Беларусы глядзяць на маскалёў і паўстанне польскае, чаго яны хочуць і чаго па сваей сіле дабівацыся будуць. Слова наша простае, но зато шчырае; калі яно дойдзе да ронду польскага, адкрые яму нашу грудзь да і пакажа, што па-нашаму рабіці трэба, каб панаванню маскоўскаму не цяпер, то пазней канец ужэ палажыці.

За ўсіх старон маскалі цяпер талкуюць нам без устанку а сваём брацтве з намі. Праўдзіва дзівота, жывучы пад рондам маскоўскім гэтулькі часу, цяпер ледзь мы аб гэтым пачулі, для таго не без карысці будзе паглянуць, як гэта маскоўскія браты самі ў сябе гаспадарылі да і з намі рабілі, каб пазнаць іх шчырасць і права на брацтва нашае. Не будзем гаварыці, з якіх народаў маскалі паўсталі, брацтва там не многа найдзем, няволя манголаў да і цароў маскоўскіх заўсім забіла ў гэтам народзе ўсякую памяць а свабодзе да і зрабіла з яго грамады людзей паганых без мыслі, без праўды, без справядлівасці, без сумлення да і без баязні Боскай. З гэтакім народам цары маскоўскія, што то жывуць людскою крыўдаю, падбілі зямлю нашу пад сваё панаванне, тут то мы іх і пазналі, гэтых, як яны сябе называюць, братоў нашых. Ронд польскі, правіўшы намі, не браў з нас рэкрута, не адрываў народу ад дзяцей, ад бацькоў да і ад зямлі роднай і не гнаў гдзесь у канец света, каб завадзіць няволю, выціскаць слёзы і праклёнства на душы нашай. Ронд польскі калі браў з нас падымнае, то не заводзіў гэтакіх стаенных падаткаў на душы нашы, што то да Бога адно належаць. Ронд польскі, маючы Бога ў сэрцу, не ўпісаў нас у сызму, у каторай адно за цара да за цара маліціся трэба, як бы ўжэ цар быў Богам на свеце, а вера да казны належала. Ронд польскі ўжо таму будзе 70 лет, выпераджаючы многа суседскіх народаў, пачаў ужэ талкаваці а свабодзе мужыцкай і роўнасці братняй мужыка з шляхціцам, а енарал Касьцюшка, што то, кажуць, каля Слоніма радзіўся і на каторым народ наш спявае, што ён вельмі быў добрым і маскаля крэпка біў, высказаўся ён за вольнасць нашу, но маскаль то перашкодзіў і завёў свае ронды. Пагляньма ж цяпер, што ён зараз пачаў рабіці, гэты дабрадзей мужыцкі, як сам цяпер кажа: найперш, каб не магло вырабляціся сумленне народнае, пакасаваў маскаль усе сход-

кі людзей выбарных, усе школы нашы, а так, абабраўшы з сумлення да і з розуму, а завёўшы ў нас свой парадак маскоўскі, пазволіў кожнаму дужшаму глуміцца над бедным як толька хоча. Паноў заўсім увольніў ад усякіх ценжараў, даў ім права завадзіць паншчыну маскоўскую, а яна то не тры дай не шэсць дзён з хаты, но 6 дзён з душы рабочай. Мужыку не толька што не даў ніякага права, но яшчэ адабраў і тое права, якое ён меў ад ронду польскага; многа людзей вольных да і каралеўшчызны вялеў у паншчызну ўпісаць, кажнаму можна было мужыка крыўдзіць, а чыноўнікі маскоўскія не рабілі яму ніякай справядлівасці, но яшчэ калі суд на глум не ссылаў мужыка ў Сібір, то аддаваў на вечнасць у салдаты. Калі які пан, паслухаўшы сумлення, ішоў за праўду і справядлівасць і спраціўляўся прыказу царскаму, каторы кажа: *«дзяры, бяры да і маўчы»*, тады яго, калі не ўцёк да пранцуза, у турму бралі да і ў Сібір гналі, а двор з людзьмі ў казну забралі, стуль то ў нас і мужыкі казённыя. Пярвей яны служылі казне паншчызну, а после ў аброк іх упісалі, дай акром аброку ганялі без ніякай падзякі ўсялякаму чорту на работу: то акружному, то асэсару дай кожнаму, хто адно перакупіў. Начальства ось то якое маскоўскае для мужыкоў, а нібы дабрадзей! Няхай той сам судзіць, хто пісьмо маё чытаці будзе, я адно скажу па шчырай праўдзе: што калі нам пад рондам польскім не заўсім было добра, то як маскаль стаў намі правіць, зрабіў ён для мужыкоў чыстае пекла на свеце. Тут сказаці яшчэ трэба, што ён змусіў нас пакідаці бацькаўшчызну, ісці ў рэкруты, дай ваяваці не за прыказ Боскі, не за праўду і справядлівасць, но за глум, за няволю не раз проціў братоў да бацькоў нашых. Тут сказаці трэба, што маскаль, дабрадзей мужыцкі, зняўшы з паноў усялякія падаткі, зваліў іх адно на мужыцкае племя, аблажыў падаткамі і мужыцкую зямлю, і мужыцкія хаты, і мужыцкую душу, і мужыцкія дзеці, і мужыцкую скаціну, жывых і ўмёршых. Но не тут яшчэ канец маскоўскага дабрадзейства. — З дзядоў і прадзедаў была ў нас уніяцкая вера, гэта значыць, што мы, будучы грэцкай веры, прызнавалі за намеснікаў Боскіх святых айцоў, што ў Рыме. Царом маскоўскім і гэта стала завідна, для таго, скасаваўшы ў Маскве грэцкую веру, а зрабіўшы царскую, што то называецца *праваслаўе*, і нас адарвалі ад праўдзівага Бога і ўпісалі ў схізму пагану. Такім спосабам, абабраўшы з гроша, з рук спасобных, запраглі нас у паншчызну, і каб слёзы мужыцкія не трапілі перад трон праўдзівага Бога, забралі нам і ду-

хоўну нашу пацеху — нашу веру ўніяцкую. Праўда, людцы, ёсць за што падзякаваці!.. А чыноўнікі то маскоўскія — яшчэ адно дабрадзейства. Чытаў я ў ксёнжках, што ёсць на свеце якась саранча, катора як гдзе пакажацца, усю худобу гаспадарску зглуміць. Маем мы, браткі, горшую яшчэ ад той саранчы, а гэта чыноўнікі маскоўскія з сваёю "праўдаю" і "справядлівасцею", яны людзі вельмі здатныя, што то па-маскоўску "праворныя", умеюць так аблізаць чалавека, што з рук іх выйдзеш голенькі як маці радзіла — і жыві пад гэтакім рондам без суду і праўды. Зараз па вайне з пранцузам пад Севастопалем пачалі меж намі слухі хадзіці, што маюць мужыкам даць вольнасць. Ждалі мы доўга, аж нарэшце тры леты таму выйшаў указ царскі — праўда, многа там было напісана, а карысці то для нас мала. Парабілі адно канцылярыі, пасрэднікаў, старшынаў, пісараў усё за грошы мужыцкія, а паншчызну як хадзілі, так і трэба было хадзіці. Дачуўшы мы гэта, сталі праціўны, і тут то і маскалі нашліся, каб прымусіць нас да міласці царскай, а нагайка казацкая мела скрапіць наш братні узёл, не ведаю адно з кім: ці з панамі, ці з маскалямі. Няхай за мяне скажуць тыя, што мелі ахвоту скрапляці, дабрадзеі нашыя, браты маскоўскія.

Трудна сказаць, як доўга мы бы паншчызну хадзілі, каб не паўстанне польскае. Ронд польскі, аб'явіўшы свой маніхвэст, зямлю мужыцкую аддаў мужыком на вечнасць, і мы то перасталі зараз паншчызну хадзіць. А калі Бог усёмагучы навярнуў паноў да праўды і зрабіў іх паслушнымі прыказам ронду польскага, тагды маскалём настаў кепскі час, і ён мусіў паняволі прыпісаціся да нашага і жыдоўскага братцва. Бач, які мудроны брат; аднак крыху і так ашукаўся, бо як той казаў: "і ў брата не свая хата", і брат пайшоў бы ў паўстанне, каб меў якую качаргешку ў рукі ўзяці; а жыд, хаця пагаворка і кажа: "што як бяда, то да жыда", не заўсягды голых прымае, тым бардзей такіх, што нажлапталіся нямала і слёз і крові жыдоўскай. Но каб ляпей пазнаць маскоўскую хітрасць, пагляньмы шчырым окам, што цяпер маскалі выраблялі з намі, у гэту ліхую для сябе гадзіну, калі, пабіўшыся з палякамі, каб удзяржаць сваё панаванне, да нашага братцва хоча ўпісаціся; ронд польскі цяпер аддае нам на вечнасць зямлю нашу за нашу працу, маскаль піша дай устанаўляе якіясь там чыншы, каторым ніколі ніякага канца не будзе, як то меж мужыкамі казённымі. Калі ронд польскі дае нам вольнасць праўдзівую, маскаль, не кажу цэлымі сёламі, а цэлымі грамадамі гоніць людзей, заўсім ад-

няўшы свабоду, у сібірскія пустыні. Калі ронд польскі ўсім братнім народам дае самарондства, маскаль мала таго, што гэтак не робіць, но яшчэ там, гдзе жылі палякі, літоўцы і беларусы, заводзіць маскоўскія школы, а ў гэтых школах учаць па-маскоўску, гдзе ніколі не пачуеш і слова па-польску, па-літоўску да і па-беларуску, як народ таго хоча, а ў гэтыя школы адно з другога канца света маскалёў насылаюць, што толька ўмеюць красці, людзей абдзіраці дай служыць за грошы паганаму дзелу на глум народу. Дзікі маскаль думае, што калі можа народ абдзіраці за ўсякага дабытку, то і патрапіць кажнаму ўбіць у галаву свой дурны розум, дурны для таго, што розум маскоўскі калі не раз харашо кажа, то ніколі па-людску нічога не робіць, адно людзей абманывае, а перад кнутом царскім гнецца, як астатні валацуга. Трудна ўсё гэта раска[за]ці, што мы ўжэ кроўю запісалі, так што слёзы льюцца, чытаючы бясправаўе, якое маскалі рабілі дай да гэтай пары яшчэ робяць. Хто хоча дазнаць праўдзівага смаку, няхай сам пажыве пад рондам маскоўскім, то і паглядзіць, якое дабрадзейства мужыкі мелі; ось то для чаго кажам: што польскае дзела гэта наша дзела, гэта вольнасці дзела.

Но не мала працы трэба, каб здабыць гэту свабоду, каторай жджэ ўсякі, пачаўшы ад дзіцяці да старога дзеда, бо калі маскаль гэтулькі лет упускаў свае пазуры ў грудзь нашу, так не дзіва, што трэба пацярпець доўга, каб вырвацца з-пад яго братняй апекі, для таго і не без карысці будзе, калі цяпер паталкуем, якія мы маем на то спосабы; гаварыць тут будзем мала, кожны ведае для чаго, бо маскаль не павінен ведаць, пераняўшы на прыпадак пісьмо гэта.

Доўга палякі ждалі памоцы з заграніцы, народы чужаземныя крычалі многа і да гэтай пары нічога для нас не зрабілі; кажуць, што яны не маюць ніякай патрэбы сваей у польскім дзеле, каб на маскаля ісці за нас ваяваці. Двесці лет таму назад, а бацькі нашы ляпей ужэ казалі: “Калі маеш Бога ў сэрцу і прыказ Яго, памагай бліжнему” і ішлі бараніць хрысціянства ад татарскай дзічы; да гэтакай памоцы хаця і маем права, но мы не вымагаем, няхай кожан робіць, як яму ляпей здаецца. Аднак сказаці тут трэба, што калі ўсе каралі падпісалі нашу няволю маскоўскую, то яны вельмі скрыўдзілі чэсць сваю, што змыць гэтае бясчэсце не толька патрэба, но кожан мусіць, каб мець сумленне чыстае. Для таго, знаючы, як стаіць наша дзела за граніцай, не перастаем верыць, што мысль Боска, правёўшы векі, не дасць за-

гінуць праўдзе і справядлівасці, калі ўжэ не найдзе для таго способу ў цяперашнім парадку, разарве гэты узёл дай паверне сілу народу куды схоча. Нам адно сільна з шчырай верай за сваё стаяці трэба, а ронд наш павінен быць на ўсё чуткі, каб мог для дабра народнага за ўсяго карыставаць; сілы нашы яшчэ вялікі, ваяваць з німі можам Бог ведае як доўга, но для таго трэба, з аднэй стараны, іх аберагаць, а з другой, выробляць што раз то новыя. І так калі паўстанне зроблена пад добрую пару, узрастае і ажыўляе народ, — не ў час, марнуе сілы кожнага, аслабляе ў прастоце духа дай разводзіць страх і няверу ў дзела наша, у моц Божу. Ронд польскі і яго чыноўнікі ведаюць гэта і для таго, каб служылі добра перад Богам і сумленнем народным, робяць не штучныя завірухі, но, паняўшы духа народнага, яго патрэбы і волю, [будуць] падхватываць дай разумна застаўляць палкі народныя, а развіваючы непадатлівасць у народных нескончоных бунтах, ставіць апору маскоўскаму ў нас панаванню. Работа тут не хутка дай непаказна, но за то пэўна, і яна нас давядзе да канца добрага. Работа тут сярмяжна, для таго каб была скутэчна, павінна быць так шчыра і проста, як тое сэрца, што б’е пад сярмягай, як той розум мужыцкі, што не перабірае, калі рабіць трэба. Тагды слова ронду польскага — “вольнасць, роўнасць дай свабода народу” — пяройдзе ў кроў кожнага і цэла моц маскоўская нас не пераможа, хаця ж бы яму самое пекла памагаці стала.

Рук ахвотных і сягодня ў нас даволі, но з голымі рукамі не ісці на штыкі маскоўскія. Ронд польскі і яго чыноўнікі павінні добра над гэтым падумаць, грошы ў нас будуць, бо мы знаем патрэбу таго, бо мы маем спосабы на тое. Но каб за нашы грошы мы мелі што ў рукі ўзяці, Ронд польскі гэтаму зарадзіць; а калі натрапіць перашкоды, то пры памоцы Бога і свайго права, упісанага ў нашых грудзях, усё з часам пераможа. Ты, аднак, Народзе, не дажыдайся, да з чым можаш ідзі ваяваці за свайго Бога, за сваё права, за сваю хвалу, за сваю бацькаўшчызну. Для цябе ўсё можна: нож, сякера, атрута; гэта твае спосабы, бо табе, як таму мужыку нявольнаму, бяспраўнаму, не прызнаюць права самаабароны, бо табе нічога не можна. А калі народы заграпічныя, з дзіва разінуўшы рот, скажуць: “шалёныя”, Ты, народзе вялікі і чэсны, праўдай ім адкажы, што яны таму прычынай, што гэта на іх сумленне цяжкім грэхам ляжа»...

Скончыў пісаць, доўга і ўзбуджана хадзіў па пакоі.

Потым як што скаланула яго, нехта нябачны асцярожна дакрануўся да яго спіны.

Марыська чарнабрэва, галубка мая,
Гдзе ж ся падзела шчасце і ясна доля твая?
Усё прайшло — прайшло, як бы не бывала,
Адна страшэнна горыч у грудзях застала.
Калі за нашу праўду Бог нас стаў караці,
Дай ў прадвечнага саду вялеў прападаці,
То мы прападзем марна, но праўды не кінем,
Хутчэй Неба і шчасце, як праўду, абмінем.
Не наракай, Марыся, на сваю бяздолю,
Но прыймі цяжкую кару Прадвечнага волю,
А калі мяне ўспомніш, шчыра памаліся,
То я з таго свету табе адазвуся.
Бывай здаровы, мужыцкі народзе,
Жыві ў шчасці, жыві ў свабодзе.
І часам спамяні пра Яську твайго,
Што згінуў за праўду для дабра твайго.
А калі слова пяройдзе ў дзела,
Тагды за праўду станавіся смела,
Бо адно з праўдай у грамадзе згодна
Дажджэш, Народзе, старасці свабодна.

Дапісаўшы гэта, тут жа пераключаўся на іншае:

«...Браты мае, мужыкі родныя! З-пад шубеніцы маскоўскай прыходзіць мне да вас пісаці, і можа раз астатні. Горка пакінуць зямельку радную і цябе, дарагі мой народзе. Грудзі застогнуць, забаліць сэрца — но не жаль згінуць за тваю праўду.

Прыймі, народзе, па шчырасці маё слова прадсмертнае, бо яно як з таго света толькі для дабра твайго напісана. Нямаш, браткі, большага шчасця на гэтым свеце, як калі чалавек у галаве мае розум і науку. Тагды ён толька магчыме жыці ў багацтве, па праўдзе, тагды ён толька, памаліўшысь Богу, заслужыць неба, калі збагаціць наукай розум, разаўе сэрца і радню цэлу сэрцам палюбіць.

Но як дзень з ноччу не ходзіць разам, так не ідзе разам наука праўдзіва з няволяй маскоўскай. Дапокуль яна ў нас будзе, у нас нічога

не будзе, не будзе праўды, багацтва і ніякай наукі — адно намі, як скацінай, варочаць будуць не для дабра, но на пагібель нашу.

Для таго, Народзе, як толька калі пачуеш, што браты твае з-пад Варшавы б'юцца за праўду й свабоду, тагды і ты не аставайся ззаду, но, ухапіўшы за што зможаш, за касу, сакеру, цэлай грамадой ідзі ваяваці за сваё чалавечае і народнае права, за сваю зямлю радную.

Бо я табе з-пад шубеніцы кажу, Народзе, што тагды толька зажывеш шчасліва, калі над табою Маскаля ўжэ не будзе!

Твой слуга Яська-гаспадар з-пад Вільні».

4

...Караліна глядзіць у заснежанае акно.

На вуліцы ідзе снег. Ветру няма, і таму сняжынкі, бухматыя і лёгкія, плаўна апускаюцца на зямлю. Яны кладуцца адна на адну на падваконне, непрыкметна і пакрысе белы пласт павялічваецца і павялічваецца.

У хаце цёпла. У грубцы гараць дровы, чуваць, як патрэсквае агонь, кранаючы берасцяныя чурбакі.

На душы трывожна, і ў той жа час яе ахоплівае пачуццё гонару і задаволенасці — дзяўчына адчула, што ў яе жыцці наступіў пералом. Зроблены важны крок у заўтрашні дзень.

Колькі дзён назад яе паклікаў Цытус Далеўскі. Яна не ведала, з якой прычыны яна спатрэбілася яму, — і да гэтага не раз клікаў. Прасіў аднесці па ўказаным адрасе карэспандэнцыю, забраць адтуль прызначаную яму. Аднойчы яна пайшла на тайную кватэру таго, якога ўсе аберагалі ад царскіх шпікаў, прозвішча якога стараліся не вымаўляць уголас.

І ёй тады Цытус нічога не паведаміў пра прозвішча. Толькі сказаў:

— Караліна Яцына, просьба вялікая да цябе. Схадзі па адрасе, спытай, ці не трэба пану Чарнаўскаму малако з вёскі. Чалавек адкрые дзверы і аддасць табе пакунак з паперамі. Пакладзі той пакунак на дно кашолкі, накрый чым-небудзь. Прынясі пад вечар мне.

Пастукалася, ёй адчынілі, на лесвічную пляцоўку выйшаў юнак. Уважліва паглядзеў на яе, пранізаў праніклівым позіркам. Дзяўчына адчула, як загарэліся яе шчокі, пастаралася прыкрыць іх далонькамі. Не магла вымавіць і слова.

— Не трэба хвалявацца, — супакоіў яе канспіратар, — вам тут нічога не пагражае...

Хуценька дастаў з унутранай кішэні накінутага на плечы пінжака скрутак паперы, паклаў ёй у кошык.

— Сёння малако мне не трэба, а заўтра, калі ласка, прынясіце!

Дыктатар, а гэта быў ён, як нечакана вырас перад яе вачыма, так і знік за зачыненымі дзвярыма.

Спускалася па прыступках, і не чула, як ногі дакраналіся да іх.

«Цяпер я ведаю, якой ён валодае ўнутранай прыцягальнай сілай, — палохалася яна самой сябе. — Езус Хрыстус! Зрабі так, каб я яшчэ раз убачыла яго...».

Яна не памятала, як дайшла дадому, як адчыніла дзверы і зайшла ў хату. Пра нешта папыталася ў яе маці, — адказала няўцямна і бязгучна. Здзіўлена паглядзеў на яе бацька, яго голас як скрозь тугі туман данёсся да яе... Яна толькі вінавата ўсміхнулася ў адказ і заспяшалася ў свой пакойчык.

— Дачушка, што з табой? — нахілілася над ёю спалоханая маці.

Караліна маўчала, а думкамі была яшчэ там, на лесвічнай пляцоўцы дома на Антокалі, што за касцёлам Святога Пятра, у доме Каханоўскага. Ніякі ён не Чарноўскі — жыў у Грэгатовічаў пад прозвішчам Каліноўскага.

Жыў нядоўга, каля двух месяцаў, там і сустракаў 1863 год. Там жа кватаравалі дзяўчаты — Стафанія Фальская і Браніслава Сідаровіч. Сама чула, як яны амаль спрачаліся паміж сабою, на каго ён зверне сваю ўвагу. А яму не да іх было, зусім пра іншае балела яго сэрца. Ад Грэгатовічаў пераехаў на кватэру, якая знаходзілася каля манастыра баніфратраў, якая належала Кельчэўскай, — там ён ўжо называўся Макарэвічам...

— Каралінка, скажы, што з табою здарылася? Мо доктара паклікаць?

Дачка прымружыла вочы, уздыхнула, не чуючы, як маці дакранулася да яе ілба, — правярала, ці не гарачка прыкінулася да яе. Не расплюшчваючы вачэй, прамовіла, амаль прашаптала:

— Мне вельмі холадна, і я вельмі хачу спаць...

Маці ўзяла цёплую шарсцяную коўдру, накрыла амаль да самай шыі. І тут жа дачка задыхала роўна і спакойна — маці зразумела: спіць.

— Нічога, — паведаміла мужу, — прыступ нейкі лёгкі ў яе, але трэба будзе паказаць доктару.

— Узроставае, — выказаў меркаванне Пятро Міхайлавіч, кладучыся ў ложак.

Раніцай Караліна прачнулася разам з усімі.

Маці за сняданкам не напаміналя ёй пра ўчарашняе, а дачка, бачна было, і не памятала нічога, што з ёю адбылося.

Праз колькі дзён зноў паклікаў Караліну Цытус Далеўскі.

— Ёсць, Каралінка, да цябе просьба. Вялікая просьба.

Далеўскі выглядаў нейкім стомленым, ад недасыпання вочы сталі чырвонымі і павекі набрынялі — міргаў запаволена і рэдка.

Пазнаёміліся яны ўжо даўнавата. Даведаўшыся, што Караліна скончыла вучобу і пачала працаваць хатняй настаўніцай, Цытус далучыў яе да рэвалюцыйна-паўстанцкай работы.

— Нам трэба адданы памочнік. Ты не будзеш прыцягваць да сябе асаблівай увагі, бо, як хатняя настаўніца, ходзіш па хатах. І да нашых людзей будзеш заходзіць. І вось цяпер табе прапанавана канкрэтная справа: ты будзеш сакратаром і ахоўнікам Каліноўскага.

«Няўжо, няўжо мяне так блізка падпусцілі да яго? Ведаю, яго сэрца належыць іншай, і таму я ахвярую сваё каханне дзеля агульнай і высакароднай справы...».

Цытус абаперся на спінку крэсла, прымружыў вочы, уздыхнуў:

— Даруй, што я такі нягеглы сёння, — усю ноч працаваў, рыхтаваў для яго дакументы. Вазьмі іх — яны ляжаць на стале ў зялёнай папцы. Ты іх павінна заўтра вечарам аднесці яму. Ён і раскажа табе, што табе трэба будзе рабіць. Праз сем гадзін я з'еду з Вільні, таму цяпер і паклікаў цябе.

Караліна ўзяла са стала тэчку, паклала ў свой настаўніцкі партфель.

— Я магу ісці, Цытус?

— З Богам, Каралінка!

Цытус прычыніў за ёю дзверы, на пляцоўку не выходзіў.

У пад'ездзе было ціха — ні воклічаў, ні галасоў.

Яна павольна, як і належыць хатняй настаўніцы, пачала спускацца па прыступках уніз.

. . . .

Эх каб... Каб узважылі ўсё ды прыслухаліся да парад мудрых і вопытных. Дык не, па-бакунінску выйшла ўсё ж — распачнем, а там і трава не расці, будзе кожны тым, кім хоча. Ды, як той казаў, Бог хацення не даў...

«Я думаю, што польская рэвалюцыя на самай справе адбудзецца тады, калі паўстанне польскае пяройдзе суседнімі губернямі ў рускае сялянскае паўстанне. Для гэтага неабходна, каб і само польскае паўстанне з характару толькі нацыянальнага перайшло ў характар паўстання сялянскага і такім чынам паслужыла б ферментам вызначэння для Расіі і Маларосіі».

Гэта залатыя словы Міколы Агарова да арганізатараў паўстання. Але яны дасланыя са спазненнем — вясной 1863 года, а паўстанне ўспыхнула ў ноч на 23 студзеня таго ж года. А калі б даслалі і своечасова? Ці прыслухаліся б да яго правадыры паўстання?

Эх, каб... Каб прыслухаліся, ды падрыхтавалі ўсё як след...

Канстанцін Каліноўскі, як Аляксандр Герцэн і Мікола Агароў, разумеў, што сітуацыя, якая склалася ў Расіі і Польшчы, не мела магчымасці разгарнуцца ва ўсю моц, перарасці ў сялянскую вайну і раскатурхаць спячую і лянівую Расію. Яны не былі песімістамі, проста аналізавалі сітуацыю.

Як толькі пачалося паўстанне, Герцэн пісаў у сваім выданні, звяртаючыся да сяброў-паўстанцаў, да Канстанціна Каліноўскага: *«Так, палякі-браты, ці загінеце ў вашых дрымучых міцкевіцкіх лясах, ці вернецеся вы вольнымі ў вольную Варшаву — цывілізаваны свет усё роўна не можа вам адмовіць у шчырым здзіўленні... вы — вялікія!»*

Душой і сэрцам перажывалі Герцэн і Агароў за паўстанне, за жыцці яе правадыроў і паўстанцаў. Падзяка ім за гэта вялікая!

Не толькі словам, а і справай дапамагаў Аляксандр Герцэн народнаму рушанню. Ён выдзеліў грошы для закупкі зброі, нават паслаў атрад валанцёраў-добраахвотнікаў за свой кошт. Яго пасланец у красавіку прывёз ліст да Каліноўскага, у якім выказваў сваю цвёрдую надзею і спадзяванне на шчаслівы зыход распачатай справы.

«А палякі — малайцы, рашылі ў што б ні стала працягваць рэвалюцыю, якая і будзе заранкам нашай свабоды... Калі нашы ўсё ўдала ўладкуюць, то ўрад знікне, як прывід, — я веру ў поспех!..»

А даведаўшыся, што Андрэй Пацябня, які ўзначаліў атрад і мужна змагаўся супраць царскіх войскаў, загінуў у жорсткім баі, з горыччу пісаў:

«Чысцей, самаахвярней, адданей ахвяры ачышчэння Расіі не маглі прынесці на палаючым кастры польскага вызвалення...».

Партыя «белых», якая да гэтага знаходзілася яшчэ ў эміграцыі, як толькі пачалося рушанне, адразу ж далучылася да яго. Яны змаглі нават адхіліць ад кіраўніцтва паўстання «чырвоных», што вельмі зашкодзіла агульнай справе, унесла бязладдзе ў шэрагі тых, хто ўзняўся на барацьбу. Пасля гэтага згуртаванае і наладжанае арганізацыйна паўстанне, на вялікі жаль, распалася і падзялілася на некалькі плыняў, асяродкаў партызанскіх выступленняў...

Але тым не менш Герцэн і Агароў заклікалі грамадскасць усімі сіламі падтрымаць змагароў. Працягвалі збіраць грошы, каб закупіць адзенне і зброю. А «Звон» з нумару ў нумар друкуе артыкулы, у якіх выкрываюцца крывавыя і карныя дзеянні царскіх памагатых у Польшчы. Калі гераічна загінулі Зыгмунт Падлеўскі і Серакоўскі, з'яўляюцца некролагі.

Герцэн і Агароў стараюцца падштурхнуць рускі народ да актыўных дзеянняў, далучыць да рэвалюцыйнай справы... У 160-м нумары выдання Герцэн з горыччу піша: «Ці была патрэбна, ці не наша імперская фармацыя, нам у гэты момант клопату няма — яна факт. Але яна зрабіла свой час і занесла адну нагу ў труну — гэта таксама факт. Мы стараемся ад усёй душы памагчы другой назе. *Так, мы супраць імперыі, таму што мы за народ*».

Думалася, марылася, што вясной і летам 1863 года падчас падпісання «статутных грамат» у Расіі ўспыхне доўгачаканае паўстанне — сялянская рэвалюцыя. Але такія спадзяванні не здзейсніліся. Ужо восенню таго ж года стала відавочна, што барацьба ў Польшчы не дае жаданых вынікаў, а гэта азначала — і ніякіх рэвалюцыйных перспектываў для Расіі.

5

Доктар Фавелін падаў Мураўёву падрыхтаваную мікстуру.

Міхаіл Мікалаевіч адчуў сябе блага і паклікаў яго, доктара Фавеліна, да сябе ў кабінет. Генерал-губернатар рэдка калі скардзіўся на хваробы, але ў сувязі з апошнімі падзеямі, якія адбываліся ў Вільні, апошнія ночы Мураўёў кепска спаў. Доктар даваў яму настоі з зёлак, але тое не дужа памагала.

Мураўёў выпіў горкую мікстуру, перакрывіўся.

— Ну и гадость твоё лекарство, милейший доктор, пить противно.

— Зато, ваше высокопревосходительство, вам сразу же станет лучше.

— Ну, дай-то Бог, дай-то Бог! — прамовіў генерал-губернатар, прыхільна паглядзеўшы на доктара.

— Не вставайте, Михаил Николаевич, — параіў той. — Закройте глаза, запрокиньте голову и посидите несколько минут молча.

Спакойна і аднастайна калыхаўся маятнік масіўнага гадзінніка, што стаяў у куце. Фавелін, счапіўшы рукі за спіной, падышоў да карты Расіі і Паўночна-Заходняга краю, што віселі паміж вокнамі на шырокім прагалку. Побач карта Польшчы.

Прайшло колькі хвілінаў, і генерал-губернатар ажывіўся, расплюшчыў вочы. Паглядзеў на доктара, што стаяў каля карты Польшчы, радасна абвясціў:

— А вы оказались правы, голубчик, сразу же посветлело в глазах. Спасибо!

Мураўёў бадзёра ўскочыў са скуранога крэсла, пачаў пацепваць плячыма, размахваць рукамі. Да твару зноў падступіла ружовасць, прапала ў нагах дрыготка.

— Вы уж не бросайте меня, голубчик, посидите в моей личной комнате, а я поговорю с Лосевым, который ожидает приёма.

— Хорошо, ваше высокопревосходительство. Только не раздражайтесь во время разговора, не повышайте голос. Вы ещё не совсем здоровы.

Фавелін пайшоў у генеральскую баковачку, прычыніў, але не шчыльна зачыніў за сабою дзверы, сеў у крэсла.

Чуў, як Мураўёў запрасіў да сябе Лосева.

Фавелін здзівіўся, якім грозным бывае Мураўёў, калі размаўляе са сваімі падначаленымі.

— Заходите, милейший Александр Михайлович! Хвалитесь, как дела, как выполняете мои распоряжения! Доложите!

Голас у Мураўёва спакойны, нават мяккі, добразычлівы.

— Понемногу продвигаемся, ваше высокопревосходительство! Стараемся.

— Очень плохо продвигаетесь и стараетесь! — сарваўся на крык Мураўёў.

— Не понял, ваше высокопревосходительство...

— Не поняли? А государь император почему-то понял. И он очень возмущён вашим отношением к службе. Он, естественно, требует только одного — немедленно, — слышите? немедленно! — огнём и мечом не только пресечь, но и искоренить, калёным железом выжечь крамолу в вверенном мне крае!

Маўчанне.

— Вы что это себе позволяете, милостивейший государь? Неужели вы думаете, что меня, отставного генерала, почти что старика, августейшая особа призвал на военную, я бы сказал, и фронтовую службу, случайно? Подумайте сами — успешно завершилась кампания по усмирению мятежного Кавказа, а потом разгром чеченских бунтовщиков, вспомните о славных делах фельдмаршала Александра Суворова, который в наших краях приводил в норму бунтовщиков Костюшки. Но это, я бы сказал, были только цветочки. Ягодки, горькие ягодки белены или какой другой отравы, достались мне и вам, виленскому губернскому жандармскому штаб-офицеру, а также и председателю особой следственной комиссии Вильно... Вы знаете, что меня прозвали в крае Муравьёвым-вешателем, не так ли?

У адказ — маўчанне. Відаць, Лосеў пры гэтых словах выцягнуўся ў струнку.

— Я начал вешать ещё с 1830 года. И вы должны делать то же самое. И не только, а и поставлять для вешания государственных преступников. А вы пытаетесь свои обязанности переложить на плечи других! Стыдно!

— Осмелюсь заметить, ваше высокопревосходительство, что с того времени, как вас назначили на высокую службу сюда, виселицы для виленского края стали привычными. Не за горами и окончательный разгром не только отдельных одиночек-кинжальщиков, но и бандитских повстанческих отрядов. Наши войска...

— Вы, господин полковник, не трогайте войска, не трогайте! Это юрисдикция военных генералов, а вы, жандармский полковник, рискуете не только не получить генеральские погоны, а и своих собственных лишиться!

— Простите, ваше высокопревосходительство... — прамовіў абмяклым голасам Лосеў. — Я не заслужил такого...

— Заслужили, заслужили! Я не могу простить бездеятельности своих подчинённых. Вы спокойно спите по ночам? А я уснуть не могу, мне уже снится каждую ночь Яська из-под Вильни, а вы всё обещаете и обещаете изловить его. Когда это произойдёт, жандармский полковник, когда, ответьте?

Мусіць, Мураўёў забыўся на яго, Фавеліна, перасцярогу, бо голас набыў такую моц, што посуд дрыжэў у шафе. Ён ужо хацеў падняцца і ўмяшацца, але не наважыўся.

— Ваше высокопревосходительство, выслушайте меня. Клянусь честью офицера, что в ближайшие дни руководитель бунта, живой или мёртвый, предстанет пред вами!

— Мёртвый мне он не нужен. Только живой, слышите, живой!

— Нескольких дней, а возможно, и часов...

— Откуда у вас такая уверенность, Александр Михайлович?

Голас у генерал-губернатара перамяніўся, нават паніжэў — і доктар супакоіўся.

— Он уже в капкане. Осталось только захлопнуть тот капкан.

— Так захлопните! Кто вам мешает?

— Непредвиденные обстоятельства, ваше высокопревосходительство. Калиновский оказался профессионалом. То он живёт в одном месте, то в другом, то он Макаревич, то Витоженец, то Чарновский. Каждый день — всё новое и новое обличье.

— Тогда вы мне ответьте на такой вопрос. Что вы делали полмесяца в Могилёве?

— Эта поездка была очень удачной. Там мы арестовали повстанческого комиссара Парфиановича. Я лично вытянул из него бесценнейшие сведения о главном бунтовщике...

— Я ознакомился с вашим донесением. И что же?

— Так он мне всё подробно рассказал и о явочных квартирах, и о резиденции их подпольного правительства Северо-Западной части России.

— Вы хотите сказать, что и их правительство находится в том же Могилёве?

— Да нет же, нет. Вы удивитесь. Оно здесь, в Вильно, и притом недалеко от нас, от этого здания. Более того, вы не поверите, если я выгляну в окно и крикну: «Эй ты, бунтовщик Калиновский, отзовись!», то он услышит мой голос. Недалеко отсюда находится костёл

святого Яна. Квартал, который примыкает к нему, жители Вильно именуют «муры». Это бывшие общежития бывшего Виленского университета. В одной из квартир этих «муров» и проживает известный нам «диктатор Литвы».

— Почему вы не арестуете его?

— Есть одно обстоятельство. Я знаю всё про него, но, к сожалению, не знаю его в лицо. Также не знаю и номера квартиры, где он обитает. В данный момент, когда мы беседуем с вами, все силы брошены на то, чтобы изучить все домовые книги. Он, как сказал нам Парфианович, сегодня прописан под именем Витоженец. Как только мы наткнёмся на эту фамилию, не составит никакого труда взять его в тёплой постели.

Мусіць, генерал-губернатар задумаўся, бо нейкі час маўчаў.

— Так вы говорите, Александр Михайлович, что это один из опытнейших бандитов?

— Уму непостижимо, как ему удается так ловко ускользать из расставленных нами ловушек. Достойный и умный противник. Это не казачок-разбойник Разин, не мужлан Емелька... Он учился в Петербурге, имеет кандидатскую степень, знает несколько языков и издаёт «Мужицкую правду». Кстати, уважаемый Михаил Николаевич, когда я вам его представлю живого и невредимого, хочется верить, что мои заслуги и вами, и августейшим монархом будут оценены по достоинству?

Мураўёў маўчаў, і палкоўнік зразумеў, што час аўдыенцыі скончыўся.

Фавелін хуценька адышоў далей ад дзвярэй і ўсеўся ў крэсла. Паклаўшы галаву на мяккую спінку, прытварыўся, што дрэмле.

6

А звон «Колокола» гучэў трагічна і мінорна.

Вынікі паўстання Герцэн падводзіць у артыкуле «У вечнасць будучаму 1863 году» ад 15 снежня 1863 года. Гэта быў рэквіем загінулым, памінальная малітва, звернутая да Бога, да паўстанцаў Беларусі і Польшчы, якія «аддалі чацвёртага сына пасля трох палеглых на полі бою, пятага пасля чатырох».

«Але параза паўстання стала цвёрдым падмуркам будучыні.

...Пяць гадоў мы без стомы *склікалі жывых*. Цяпер, калі мёртвыя адышлі і ніхто ад мёртвых не застаўся, будзем званіць да самой *абедні,* клікаць да свядомай справы! Аднак я цяпер, як і раней, цвёрда перакананы, што ***паўстанне было непазбежным, і спыніць яго не магла ўжо ніякая сіла!..»***

...Кастусь знаходзіцца на Зарэчнай вуліцы.

Позна. Разышліся сябры, што праведвалі яго.

Здаецца, задрамаў. Але нешта прымусіла яго прачнуцца, насцярожыцца.

У прачыненую фортку даляцеў камандны і затоены голас: «Акружаць ціха, злачынца знаходзіцца тут...».

Ён ускочыў з ложка, прытуліўся ілбом да халоднага шкла.

На падваконні іней, ужо выпаў першы сняжок. Марознае паветра выдавала кожны шолах, кожнае моўленае ўголас слова. Унізе, між дрэваў, краліся паліцыянты і салдаты.

«Па маю душу!»

І толькі ён так паспеў падумаць, як пачуўся грукат у дзверы.

Не паспеўшы апрануцца, хаця б што накінуць на плечы, расчыніў акно, выскачыў на балкон. А ўжо адтуль падняўся на дах, учапіўшыся за комін. Ляжаў на халоднай блясе ў адных споднiках і ніжняй сарочцы, прыслухоўваўся, што рабілася ў кватэры.

Чуваць было, як салдаты і паліцыянты пераварочваюць усё дагары нагамі — і шафу, і ложак... Вобыск доўжыўся мо гадзіну, мо і дзве — на сіверным холадзе Кастусь не адчуваў часу. Адно радавала, на гэтай канспіратыўнай кватэры не было сакрэтных папераў, якія б тычыліся паўстання.

Калі ўсё аціхла — пад раніцу, — ён спусціўся назад, у свой пакойчык. Заплаканая гаспадыня абняла яго радасна, нічога не гаварыла. Адразу ж прынесла гарбаты, каб хоць трохі сагрэўся.

У той жа вечар, адказваючы свайму сябру і паплечніку Баляславу Длускаму па Літоўскім правiнцыйным камітэце, які знаходзіўся за мяжой, пісаў:

«Царскія ўлады точаць на мяне зубы. Пад рознымі прозвішчамі шукаюць мяне ў Вільні. Толькі дзеля смеху Італьянца павінен дадаць, а іменна: Chamet напішыце які-небудзь ліст з Парыжа з сапраўдным маім подпісам і адашліце poste restante на якое-небудзь імя — можа

гэта адцягне іх увагу. Нягледзячы ні на што, то праз акно на дах, то іншымі спосабамі заўсёды шчасліва выслізваю з іх рук. Бог мяне ахоўвае, і калі ўжо прыдзецца завіснуць, то няхай гэта будзе на радасць усім літоўскім панам і прасветлай Маскве...».

У другім лісце дапаўняе:

«Дарагі дружа Баляслаў, вось што яшчэ. Пра становішча ў краі я напішу табе асобна, але мой загад, просьба, пажаданне — як хочаш расцэньвай, — неабходна захаваць і зберагчы сілы паўстання да вясны. Мы акрыяем, мы набудзем новую моц. Адступаць ні ў якім разе нельга! Асабіста для цябе заданне: надрукуй абавязкова ваенныя статуты, каб было чым кіравацца інсургентам, за зімовы час арганізуй ваенныя школы. Мы павінны вучыцца змагацца, толькі так мы можам выстаяць і аказаць супраціў маскалям! Іначай — загінем!»

І тады ж рэвалюцыйны камісар Вікенцій Канстанцін Каліноўскі ад імя Літоўскага аддзела выдае цыркуляр, у якім пералічвае прозвішчы тых грамадзянаў, якія павінны з’ехаць за мяжу, ратавацца ад арышту. Дадае яшчэ ў цыркуляры, што паўстанцкі цэнтр пераканаўча жадае, каб такія ад’езды рабіліся непасрэдна пад яго кантролем...

...Каліноўскі спыніўся каля акна. Касцельныя спевы, што далятаюць да яго, напамінаюць пра той час, калі ён, стаўшы на калені, выпрошваў у Ісуса Хрыста перамогі ў распачатай справе. У горле горка і суха. Злёгку ванітуе, і не праходзіць слабасць у нагах.

Грымнулі запоры, чуў, як за спінай прачыніліся дзверы.

— Здравствуйте, молодой человек!

«Зноў Лосеў. Зноў прыйшоў, каб вырваць з мяне паказанні. Што ж, вырывай, калі табе тое ўдасца...».

Каліноўскі няспешна павярнуўся да дзвярэй. Убачыў, што каля парога стаялі Лосеў, паліцмайстар і доктар Фавелін.

— О, якія ў мяне госці! Вітаю вас!

Вязень схіліўся ў паклоне, заўсміхаўся.

— Не прапаноўваю вам сесці, бо не маю патрэбнай мэблі.

— Ничего, Викентий Константин Семёнович, мы со своими табуретками пришли. Только доктор Фавелин не пожелал нести её, согласился постоять. Осмелюсь спросить, удовлетворяют ли условия, в которых вы находитесь? Нет ли жалоб на какие-либо неудобства?

— І калі я вам пра іх скажу, то вы мне тут жа створыце ўсе неабходныя ўмовы?

— По мере возможного, что сможем и что положено.

Вязень кісла ўсміхнуўся.

Фавелін падышоў да Каліноўскага, спытаў:

— Может, вы присядете на постель, у вас очень ослаблен организм.

— Дзякую, доктар! Мне так лепш стаяць, бо баляць бакі ад жалезных прэнтаў.

Лосеў разгарнуў папку, павярнуўся да асуджанага.

— Не могли бы вы, Константин Семёнович, ответить нам на несколько вопросов?

— Чаму ж не, задавайце іх, пан палкоўнік!

— Прекрасно. Как вы очутились в Вильно? Кроме этого, интересно знать, где служили или учились до этого? Из какого сословия? По одежде вашей видно, что не мужицкого происхождения, не так ли?

— Вы вельмі назіральны, Аляксандр Міхайлавіч! — з'едліва пахваліў жандара асуджаны.

— Профессия такая.

— Прафесія шпега-выведніка?

— Да нет, не только это, Викентий Константин Семёнович, не только. У меня к вам, как к диктатору, особое и пристальное внимание. Даже не внимание, а профессиональный интерес. Мне импонирует ваш ум и проницательность, ваша высокая эрудиция. И руководствуюсь я одной лишь гуманной целью — помочь вам сохранить жизнь, избежать виселицы, к которой вы сами себя подталкиваете.

Каліноўскі рассмяяўся ўголас:

— Не вы мяне, а я сам сябе падштурхоўваю да віселіцы? Вунь вароны за акном пачынаюць смяяцца.

Лосеў не звярнуў увагі на яго словы, толькі злёгку нахмурыўся, уздыхнуў незадаволена: гаворка распачыналася не ў тым кірунку, як яму жадалася б.

— Как бы оно ни было, уважаемый сударь Калиновский, но никто не будет отрицать тот факт, что только я один могу вам помочь сохранить жизнь.

— І вы хочаце, каб я паверыў у тое?

— А это уже ваше дело.

— Ладна, уявім на хвілінку, што я паверыў. Што з гэтага вынікае? На чым грунтуюцца вашы абяцанні?

— На вашей честности, на вашем чистосердечном признании, что вы совершили преступление по отношению к России и царю-батюшке. Августейший монарх не жаждет вашей смерти. Как только вы признаете свои заблуждения и отречетесь от своих взглядов, вам сразу же будет дарована жизнь.

— Будзьце так ласкавы, палкоўнік, патлумачыць мне падрабязней, што я канкрэтна павінен расказаць і ў чым прызнацца.

Фавелін не глядзеў ні на асуджанага, ні на Лосева, думаў пра сваё, вельмі шкадаваў, што не папярэдзіў арышт гэтага чалавека. А мог бы тое зрабіць. Але ці то не хапіла часу, ці ён недзе схібіў.

— От вас требуются почти незначительные уступки. А именно... Вы должны раскрыть конспиративную сеть всей вашей повстанческой организации. Назовёте все явки, имена ваших сподвижников и помощников — конечно же, живых и тех, кто не успел переметнуться за границу... И я обращаюсь к генерал-губернатору Михаилу Николаевичу Муравьёву с прошением о милосердии, так как вы на данный момент не представляете совершенно никакой опасности. И он, имея в душе сострадание, сразу же заменит вашу смертную казнь через повешение на ссылку в уединённую местность где-нибудь в Сибири. Вместе с вашей невестой. У вас есть невеста, Викентий Семёнович?

Кастусь не звярнуў увагі на пытанне Лосева:

— Цікава атрымліваецца, палкоўнік Лосеў. Гэта напамінае казку ці байку, калі мядзведзь аддае ваўку ягня і просіць таго, каб пашкадаваў беднае стварэнне і не еў яго. Вы просіце ў Мураўёва-вешальніка, каб ён мяне не вешаў? Няўжо вы пазбавіце яго «высокопревосходительства», вешальніка ў генеральскіх пагонах, асалоды? Не паверу!

— Это ваше право. Но у вас, к сожалению, нет выбора. Совершенно никакого-с.

— А вось тут вы памыляецеся, хаця і лічыце сябе прафесійным шпегам і следчым.

— Это почему же? — паглядзеў на яго са шчырым здзіўленнем жандар.

Каліноўскі адышоў ад акна, ступіў колькі крокаў да дзвярэй, дзе сядзелі Лосеў і яго памагаты. Фавелін безуважна глядзеў на Лосева.

— Не разумееце? Растлумачыць? Добра... Белая Русь, Літва, Польшча, Каўказ з Чачнёй і разам з імі сярэднеазіяцкія народы, з якіх вы зрабілі калоніі Расійскай імперыі, доўга, вельмі доўга будуць памятаць вашыя крывавыя подзвігі на іх тэрыторыі. І праз стагоддзі не забудуць нашчадкі вашы зладзействы, і таму будуць помсціць, помсціць і помсціць. Кроўна помсціць. Вы проста не ведаеце народ. Вось дзе праўда!

Каліноўскі пацёр пальцамі скроні, пахіснуўся. Убачыўшы гэта, да яго падышоў Фавелін:

— Вам плохо, диктатор Калиновский? Прилягте...

На гэты раз Вікенцій паслухаўся доктара, падышоў да ложка і сеў на металічную перакладзіну.

Лосеў, не ўстаючы з табурэткі, павярнуўся да вязня:

— Вы, из-за вашей правды, можете оказаться в безвестности. Как и ваши соратники. Вам выгоднее рассказать подробно о вашей борьбе, назвать имена сподвижников. Это пойдёт в архив. А архив будет храниться столетия и столетия. И вы через эти столетия подниметесь на пьедестал славы.

— Я хачу свабоды майму народу, а не славы сабе. А вас я разумею, палкоўнік, вельмі разумею. Вы б дорага заплацілі за тое, каб я вам расклаў усё па палічках, на сподачку падаў вам ключ ад сакрэтаў нашага вопыту барацьбы, раскрыў стратэгію і тактыку, тэхналогію арганізацыі і згуртаванасці нашых касінераў. Гэта б для вас была гатовая інструкцыя па папярэджанні такіх паўстанняў у зародку. Але ж хіба можна папярэдзіць вывяржэнне вулкана — народнага гневу?

— Отбросим вулкан, Викентий Константин Семёнович. Речь идёт о вашей жизни. Восстание потерпело крах, и вам ничего не остаётся, как признать этот факт. А раз так, то вы и признаете своё поражение. А побеждённых мы строго не судим. При условии, если они согласны сотрудничать с нами. Я уверен — ваши косинеры в тюрьмах подтвердят мои слова, посоветуют выбрать жизнь... Они вам простят и то, что вы их втянули в бессмысленную борьбу.

— Прайграўшы, мы ўсё роўна перамаглі вас. Паказалі, што мы — народ, а вы захопнікі і душыцелі. Ваш двухгаловы арол усё роўна некалі абламае сваю крывавую дзюбу.

Лосеў устаў, стрымліваючы сябе, каб не перайсці на крык.

— Вы забываетесь, осуждённый! Я хотел вам помочь, но видит Бог... Не хотите добровольно? Хорошо. Пеняйте на себя, когда особая следственная комиссия армейских костоломов возьмёт вас в свои тиски — вытянет из вас, выпотрошит всё до ниточки. И ещё — вы заговорите на нашем языке, на том, которому учились в Петербурге...

— Напужаў вецер млын...

— Простите, о чём это вы? — спытаў Лосеў, не зразумеўшы слоў Вікенція.

— Пра тое, што не ў вашай уладзе забараніць мне гаварыць на мове маіх бацькоў. Падчас Вялікага Княства Літоўскага вашыя паслы прыязджалі да вялікага князя і размаўлялі на мове нашага народа. Таму і вы будзеце вымушаны слухаць мяне на маёй мове.

Фавелін падышоў да Вікенція, узяў за руку, пачаў слухаць пульс.

Лосеў даў зразумець, што размова скончана.

— Вы крепкий орешек, Викентий Константин Семёнович. И это мне нравится. Мне интересно, в удовольствие с вами работать.

Калі за паліцмайстрам, Лосевым і доктарам Фавеліным зачыніліся дзверы, асуджаны колькі хвілінаў нерухома ляжаў у ложку. Потым, перамагаючы слабасць, падняўся.

Падышоў да акна. Не звяртаючы ўвагі на холад, які сыходзіў з вуліцы, прыхінуўшыся, доўга стаяў у здранцвенні, слухаючы, як гулка б'ецца сэрца. Да яго слыху далятаў касцельны звон, напамінаючы, што пачалося вячэрняе богаслужэнне.

Тады ён пачаў маліцца.

Малітва была доўгай і шчырай.

Калі ж адчуў, што знямог ад яе, з цяжкасцю дайшоў да ложка, упаў на халодныя драціны і праваліўся ў беспамяцтва...

7

Караліна з хваляваннем ішла да дыктатара.

Радасць, замешаная на ўнутранай трывозе, прымушала дзявочае сэрца гулка біцца.

Яна ўяўляла, як прадстане перад пільным позіркам кіраўніка паўстання, што гаварыць будзе, адказваць на яго пытанні. А што ён будзе шмат аб чым пытацца, была ўпэўненая — яна ўсё ж асоба адказная, сакратар яго.

Каля дзвярэй, на якіх прымацаваны металічны квадрацік з паметай «№ 16», пастаралася ўзяць сябе ў рукі. Ціхенька пастукала ў дзверы. Потым яшчэ. А потым два разы гучна і два ціха — як вучыў Цытус. Дзверы прачыніў ён, дыктатар.

— Езус пахвалёны ў хату! — праказала, адышоўшы ад дзвярэй.

— Пахвалёны, Караліна, пахвалёны! Распранайся, грэйся. У мяне акурат грубка распальваецца.

Ён дапамог зняць з яе плячэй апранаху, павесіў на вешалку. Паклаў на палічку яе футравую шапку.

— Праходзь, калі ласка, сядай.

Караліна агледзела пакойчык. Стол, два крэслы. Шафка. У кутку ложак, засцелены коўдрай. Акно зашторана парцьерай. На стале — паперы, папкі, чарніліца з ручкай.

Над сталом, на сцяне, маленькі бел-чырвона-белы сцяжок. Побач — партрэты Тадэвуша Касцюшкі і Адама Міцкевіча, Тараса Шаўчэнкі і Аляксандра Пушкіна...

Караліна падышла да грубкі, прысела на бярозавую калодачку, на якой, мусіць, сядзеў часта Кастусь, прачыніла дзверцы, падставіла далоні агню.

— Зімна сёння на вуліцы. Добра, што хоць без ветру...

— Так, бярэцца на марозік. Нечакана неяк у гэтым годзе прыйшла зіма. Ранняя зіма.

Кастусь склаў на стале патрэбныя паперы, счакаў трохі, калі агойтаецца яго госця, падсеў да яе.

— Ну, што, Каралінка, давай знаёміцца бліжэй. Пра цябе я збольшага ведаю. Бацька працуе ў вучылішчы, маці — швачка, ты — хатняя настаўніца. Два браты, малодшыя за цябе. Усё правільна?

Яна кіўнула галавой, адняла рукі ад грубкі. Паправіла доўгія косы, заклала за вушы.

— Пра мяне ты што ведаеш?

— Толькі тое, што мне можна ведаць. Але хачу папытацца хіба пра адно — як звяртацца да вас, якое імя можна ўжываць?

— Сёння я Ігнацій Вітажэнец. Так і называй мяне — Ігнат, Гнат, як хочаш. Хоць ты і сказала Цытусу, што гатова ахвяраваць сабой у імя святой справы Айчыны, але гэта ад цябе я хачу пачуць сам.

— Тое ж самае і вам, Ігнат, скажу. Тое, што я павінна буду выконваць, пастараюся рабіць добра.

— Разумны адказ, Караліна. Я і не хацеў, каб ты гаварыла мне ўзнёслыя словы адданасці агульнай справе.

— Самае галоўнае, спадар Ігнат. Я не пашкадую свайго жыцця для святой вызваленчай справы.

Хацелася дадаць шчырае прызнанне: «І за цябе, дарагі Кастусь!», але тыя словы пакінула ў душы.

— Не, Каралінка, ніхто не патрабуе ад цябе ахвяраваць жыццём. Ніхто. Усё ва ўладзе Ісуса Хрыста.

Каралінка наклала на сябе крыж.

Кастусь падняўся з крэсла, падышоў да стала. Высунуў верхнюю шуфляду. На самым дне, пад паперамі, ляжаў ключ. Ён узяў яго і падаў Караліне:

— У гэтую кватэру, калі будзе неабходна, ты можаш прыйсці ў любы час. Я папярэджу пра тое чыноўніка Жаброўскага. Скажу, што ў маю адсутнасць у кватэру можа зайсці мая сястра, каб узяць бялізну для мыцця, падрыхтаваць мне яду.

— Мне б хацелася ўзяць у вас бялізну цяпер. І вячэру падрыхтаваць.

Яна затоена паглядзела на яго.

— Не, Каралінка. Не цяпер. Потым. Ты павінна стаць маім другім «я». Ведаць, дзе магу быць, з кім сустракаюся. Калі ж я нейкі час не буду падаваць ніякіх вестак, звязвайся з Цытусам. Альбо прыходзь сюды. Для чаго? Раскрываю табе першы сакрэт. Давай падыдзем да стала.

Караліна паднялася з калодачкі.

Ігнат прыбраў стол. Адсунуў яго ад сцяны, прыўзняў на дзве ножкі.

— Глядзі, нічога не кідаецца ў вочы?

— Не.

Ён пазногцямі выцягнуў нябачны цвічок. У ножцы стала аказалася глыбокая адтуліна.

— Тут я хаваю вельмі важныя дакументы. Пра гэты тайнік ты будзеш ведаць адна, ніхто больш. Вось і ўсё на сёння, спадарыня Каралінка.

— Дзякую, Ігнат, за давер. Я апраўдаю яго. Да пабачэння!

— Да сустрэчы, Караліна Яцына! Хай паможа нам Бог!

За Каралінай нячутна зачыніліся дзверы.

І не было чуваць, як яна спускалася па прыступках...

ЧАСТКА ЧАЦВЁРТАЯ

1

У прыцемкавым пакоі Асобай следчай камісіі сабраліся адказныя асобы царскай улады — палкоўнік Павел Міканоравіч Шалгуноў, воддалеч ад яго за асобнымі сталамі, што стаялі каля глухой сцяны, сядзелі штабс-капітан Іван Іванавіч Сямёнаў і паручнік Мікалай Валяр'янавіч Гогель....

Шалгуноў падняўся, падышоў да акна, пачаў углядацца ў дахі дамоў, у людзей, што шпацыравалі па вуліцы.

— Задерживается почему-то Александр Михайлович, видимо, уговаривает бунтовщика, как всегда, миндальничает. Что касаемо меня, так я бы его за шиворот да и приволок бы сюда!

Сямёнаў і Гогель весела падтрымалі яго:

— Вы совершенно правы, уважаемый Павел Никанорович!

За дзвярыма пачуліся галасы, і ўсе зразумелі, што Лосеў прывёў на допыт бунтаўшчыка і дыктатара Каліноўскага. Шалгуноў паспяшаўся заняць сваё месца.

Дзверы расчыніліся, за парогам стаялі Лосеў і асуджаны — трымаў рукі за плячыма.

— Господа офицеры, здравия желаю! — звярнуўся адразу да ўсіх Лосеў.

Каліноўскі, агледзеўшы тых, хто збіраўся яму наладжваць допыт, трохі паразважаўшы, павітаўся па-свойму:

— Панове следчыя, царскія служкі, маё вам вітанне!

— Садитесь, подследственный! — паказаў Шалгуноў рукой на табурэтку пасярод пакоя. — Не могли бы вы оставить хотя бы на время допроса и объясняться с нами на человеческом, имеется в виду — на русском языке. Вы же прекрасно владеете им, в Петербурге на нём разговаривали, не так ли?

Кастусь паглядзеў на Шалгунова:

— У вас цяжкасці з нашай мовай? Вы ж адукаваныя людзі, панове, вам жа даверана не толькі душыць свабоду і «насаждать» свой парадак, але і ўмець размаўляць з людзьмі. Як жа вы даведаецеся пра змову супраць цара, калі не будзеце ведаць, пра што гаворыць просты народ?

— Ну, это, извините, не ваша забота... Разобрались же с вами. Поняли.

Каліноўскі не звярнуў ніякай увагі на заўвагу Гогеля, працягваў, вымаўляючы цвёрда кожнае слова:

— Панове, а давайце тады я на польскай буду гаварыць. А мо лепей на французскай? Але ж вы ганьбуеце польскую, не ўспрымаеце яе. А пасля таго, як задушылі паўстанне «дзекабрыстаў», дык і на французскую скоса гледзіцё. Таму мне нічога не застаецца, як гаварыць на мове маіх бацькоў, і мне абсалютна ўсё роўна — будзеце вы мяне разумець ці не.

— Ну, как знаете, только для себя вы хуже делаете, — Лосеў падышоў да Шалгунова, нахіліўся над ім. — Павел Никанорович, как председатель Особой следственной комиссии подпишитесь, пожалуйста, что я вам доставил диктатора.

Як толькі Лосеў зачыніў за сабою дзверы, Шалгуноў яшчэ больш стражэў: загаварыў афіцыйна:

— Господа! Каково ваше мнение по поводу заявления подследственного относительно рабочего языка? Что скажете вы, уважаемый Иван Иванович?

— Дерзкое и непозволительное заявление! Последственный не отдает себе отчета, в каком положении находится. Не он должен диктовать нам свою волю, а мы ему.

— Павел Никанорович, я уверен, что ежели мы применим к нему особые меры воздействия, то он не только заговорит на русском языке, но попросит через несколько минут пощады...

Шалгуноў перакрывіўся:

— Ну нельзя же так, уважаемый Николай Валерьянович! Что будут о нас потом говорить потомки? Что мы костоломы, выбиваем показания силой и пытками.

— Ну, — развел руками Гогель, — тогда и вы миндальничайте с ним. Я злой, а вы — добрый.

— Ну, ладно, ладно... А что скажет сам подследственный — как нам избежать специальных допросов? Что вы предложите?

— Што? Мне вядома, што паручнік Гогель выдатна валодае мовай маіх продкаў. Больш таго, ён выдатна перакладае з рускай на беларускую і наадварот. Ды нават умее гэта падаваць у стэнаграме. Для яго гэта будзе практыка. Упэўнены, што стэнаграмы-пратаколы допытаў ён перадасць дакладна і не прадузята.

Шалгуноў павярнуўся да Сямёнава, уперыўся ў яго вачыма:

— Как вы к этому относитесь, Иван Иванович?

— Думаю, есть выход из создавшегося положения. Мы с поручиком можем составить официальный протокол допроса — стенограмма на двух языках. Основной составим, конечно же, на русском. Его-то подследственный и подпишет. Так будет правильно, подследственный? — звярнуўся ён ужо непасрэдна да Каліноўскага.

— Але толькі пасля таго, як я прачытаю, выпраўлю недакладнасці, дапоўню тое, што вы пастараецеся прапусціць.

Шалгуноў зноў абвёў усіх позіркам:

— Все согласны с такой постановкой вопроса?

Усе амаль у адзін голас адказалі:

— Согласны.

— Тогда начинаем допрос. К подследственному вопрос первый — ваша фамилия, имя и отчество?

— Маё імя — Ігнацій Вітажэнец. Жыву ў кватэры № 16 чыноўніка Жаброўскага ў Гімназіяльным доме пры Замкавай вуліцы, у Святаянскіх мурах. Жыву там па білеце Гарадзенскага паліцэйскага ўпраўлення ад 15 кастрычніка гэтага года...

Палкоўнік Шалгуноў разгарнуў «Дело Особой следственной комиссии о политическом преступнике Викентии-Константине Калиновском».

— Так и запишем для начала — преступник называет себя Витоженцем. Вы настаиваете на этом?

— Так, я — Вітажэнец. Займаюся распрацоўкай матэрыялаў «Гістарычных характараў славянскіх народнасцяў».

Старшыня камісіі са здзеклівай усмешкай паглядзеў на вязня.

...У дзверы нехта пастукаў.

Людвіка адразу вызначыла, што постук належаў не мужчыну. Тады — каму? У каго з'явілася пільная справа да яе?

Падышла да дзвярэй, прыслухалася.

— Адчыніце, цётачка Людвіка! Гэта я — Караліна.

«Божачка ты мой! — маўкліва ўсклікнула Радзевіч. — Што за новае няшчасце?»

Караліна хутка зайшла ў прачыненыя дзверы. Абняліся, прытуліліся адна да адной.

— Развітацца я прыйшла. Мо ўжо ніколі і не ўбачымся...

— Чаму ж так сумна, Каралінка? Не трэба так казаць, золатца маё...

Дзяўчына заплакала, зноў прытулілася да пляча жанчыны.

— Прыду дадому, а там мяне жандары чакаюць... Я ведаю пра тое. Але нікуды і ўцячы не магу, бо ўсё роўна зловяць. Яны будуць пытацца ў мяне пра дыктатара, а я ім нічога не скажу...

— Ведаю, Караліна, ведаю, што не скажаш... Ты — мужная дзяўчына.

— Прызнацца хачу вам, цётачка Караліна... Кахаю я вельмі яго. Але я нават не маю права імя яго прамаўляць. Ведаю, што яго сэрца належыць другой, але нічога з сабой парабіць не магу... Ведаю, што мяне чакае Сібір, ведаю, што выйду я замуж за паляка Саковіча, што нараджу яму дачку Алёну... Але перад маімі вачыма заўсёды будзе стаяць ён. Даруйце мне, цётачка, за мае прызнанні. Мне цяжка трымаць іх у душы.

— Дзякую за давер, дзяўчынка мая! Мо ў мяне пераначуеш, Кароля?

Дзяўчына адмоўна пакруціла галавой:

— Ой, не, нельга мне падвяргаць вас і вашую сям'ю рызыцы. Можа, яны сочаць за мной і ведаюць, да каго я пайшла. Так што я і так затрымалася, цётачка Людвіка! Бывайце, я пабягу!

Людвіка абняла яе за плечы, паглядзела ў мокрыя вочы, адчула, што і яна вось-вось заплача, прашаптала:

— Няхай беражэ цябе Езус Хрыстус...

— Во што яшчэ, цётачка. Мусіць, я вінавата ў адным недаглядзе. Прызнацца хачу. Ён даверыў мне зберагчы дакументы арганізацыі. Перад самым прыходам жандараў я зайшла ў кватэру, дзе кватараваў Вітажэнец. Кінулася да тайніка, а там — пуста. Няўжо шпікі апярэдзілі мяне і іх знайшлі? Дараваць сабе таго не магу, я ж не выканала галоўную просьбу і заданне...

— Адразу супакоіць цябе хачу, Каралінка. Тваё хваляванні дарэмныя.

— Чаму — дарэмныя? — не разумела Яцына.

— Таму, што тыя дакументы, пра якія ты гаворыш, не папалі ў рукі жандараў. Калі той раніцай пастукалі да мяне ў дзверы і сказалі, што зграя жандараў уварвалася ў бацькоўскі дом, я кінулася адразу туды. Вобыск рабілі пільны. Перавярнулі ўсё ў хаце. Арыштавалі ўсіх, хто ў ёй быў, — брата Юзафа. Забралі бацьку і маці, якія мелі сталы ўзрост, якіх паважалі ў горадзе. Тры сястры забралі — Марыю, Алену і Схаластыку, малалетку. Нават служанку Карусю не прамінулі, і яе зрабілі вінаватай. Тады ж і арыштавалі яго, Кастуся. Усё ішло добра, ды здрада Парфіяновіча...

— Ведаю пра здраду. Нечакана для ўсіх...

— Дык вось. Калі апусцела хата, я рашыла праверыць ноччу тайнік, пра які мне сказаў Вікенцій. Дастала пячатку Народнага ўрада. Так што ніякай памылкі ты не дапусціла. За што табе шчыра дзякуе дыктатар.

Загарэліся шчасцем і радасцю вочы дзяўчыны:

— Вы... вы бачыліся з ім, цётачка?

Людвіка Радзевіч моўчкі і з лёгкай усмешкай пахітала галавой:

— Не я, а Ядвіга Макрыцкая. Сына яе асудзілі на смерць, а ён, пераапрануўшыся ў чужое адзенне, збег з Пецярбурга.

Караліна прысела на табурэцік і тут жа паднялася:

— Пара мне, пара, цётачка! Як хораша, што я завітала да вас.

Яна тройчы пацалавала жанчыну і хуценька вышмыгнула за дзверы.

. . . .

— Продолжим, господа! — Шалгуноў абвёў усіх позіркам, як быццам правяраў, ці ўсе знаходзіліся на сваіх месцах. — Вопрос к подследственному — ваша фамилия, имя, отчество?

Каліноўскі сядзеў на табурэтцы насупраць Шалгунова, глядзеў сабе пад ногі.

— Я пра гэта вам казаў — Ігнацій Вітажэнец.

— Хорошо. К какому сословию принадлежите? По вашей одежонке сразу видно, что вы не из бедняков. Фамилия, имя, отчество...

— Вітажэнец. Ігнацій. Скончыў віленскую гімназію, універсітэт скончыць не паспеў, на вялікі жаль. У польскай арганізацыі не прымаў

удзел, але чуў пра такую. Мінулым летам мяне захапіла бандыцкая шайка Віславуха, але я ў кастрычніку збег ад іх. Вярнуўся ў Вільню. У былых універсітэцкіх мурах наняў за невялікія грошы кватэру, каб весці працу. А я займаўся распрацоўкай і даследваннем матэрыялаў славянскіх народаў — гістарычны аспект. Я веру, што вы дасканала ва ўсім разбярэцеся і адпусціце мяне на свабоду. Памыляцца могуць усе, у тым ліку і жандары.

Шалгуноў кашлянуў у кулак, паглядзеў на зняволенага са здзеклівай усмешкай:

— Всё может быть, всё может быть... Продолжайте. Но я смею вас заверить, что не отношусь к тем жандармам, которые когда-нибудь ошибаются. Ваша фамилия.

Каліноўскі ўздыхнуў, але спакойным голасам паўтарыў ранейшыя словы:

— Вітажэнец я. Ігнацій.

— Вы опять за своё? — перакрывіўся тварам палкоўнік як ад зубнога болю. — Не надоело?

Вязень моўчкі пакруціў адмоўна галавой.

— На сегодня, господа, всё, — падняўся з крэсла Шалгуноў. — К сегодняшнему допросу арестованный не готов. Его нужно подготовить. Времени для допроса нам отпущено мало. Всё, господа!

. . . .

— Вы всё ещё продолжаете настаивать на том, что вы Витоженец? — палкоўнік Шалгуноў распачаў новы допыт.

— Так, я — Вітажэнец. Займаюся распрацоўкай матэрыялаў «Гістарычных характараў славянскіх народнасцяў».

Старшыня камісіі са здзеклівай усмешкай паглядзеў на вязня:

— Хорошо, пусть будет так... Продолжим. Введите сюда чиновника Жебровского.

Зайшоў сталага веку чалавек.

Спыніўся каля парога, недаўменна паглядаў на членаў камісіі, на таго, хто сядзеў на табурэтцы.

— Жебровский, вы знаете этого человека?

— Да, знаю, ваше сиятельство.

— Назовите его фамилию.

— Витоженец. Он нанимал квартиру под этим именем.

— Другую фамилию вы его не знаете?

— Нет, мне она неизвестна.

— Вы свободны.

Старшыня камісіі паглядзеў у спіс сведкаў, выкліканых для апазнання вязня, назваў наступнае прозвішча:

— Игнатия Шоцыка позовите.

Зайшоў згорблены чалавек гадоў шасцідзесяці. Лысы, з сівой барадой.

— Назовитесь, свидетель.

— Ігнат я Шоцык. Дворнік Гімназічнага будынка.

— Вы знаете этого человека? — паказаў Шалгуноў на вязня.

— Так, ведаю. Ветлівы чалавек. Заўсёды са мной вітаўся. Вітажэнец ён. Як і я — Ігнат. Пераязджаў у Гімназічны будынак. Я яму яшчэ стол памагаў заносіць у кватэру.

— Свободны. Девицу Каролину Яцыно позовите.

«Божа, Божа, — падумаў роспачна асуджаны, — і цябе ў гэты вір укінулі... Даруй мне, дзіця, даруй».

— Вы знаете этого человека? — спытаў у Караліны старшыня следчай камісіі, калі дзяўчына пераступіла парог. — Как его фамилия?

— Ведаю, але не вельмі... Разы два-тры бачыла. Калі прывозіла з вёскі малако, ён мяне сустрэў у пад'ездзе, папрасіў, каб наліла кварту. У мяне тады балела левая ножка, але сёння яна паправілася...

— Мы не о вашем здоровье спрашиваем. Фамилию, фамилию назовите.

Пра левую ножку Каліноўскі зразумеў. Значыць, левая ножка стала пустая, дакументы жандарам не дастануцца...

Ледзь прыкметна кіўнуў галавой.

— Гнат ён, а прозвішча не называў.

— Каролина, а фамилия Цитус вам известна?

— Ніколі пра яго не чула.

Вельмі хацелася Кастусю паглядзець ёй у вочы, падзякаваць, падзякаваць за стойкасць і за тое, што яна выратавала сакрэтныя дакументы, што можа засмуціць дзяўчыну.

— Можете идти, Каролина Яцыно! Но вы изложили не чистую правду. Вы тоже играли не последнюю роль в бунте. Вас, как и многих, ожидает Сибирь. Идите!

Ужо як збіралася павярнуцца да дзвярэй, мельгам кінуў позірк на яе — дзяўчына трымала на грудзях правую руку, паклаўшы адзін на адзін вялікі і ўказальны пальцы.

«Нікога не выдала, значыць. Не памыліўся я ў табе, Каралінка, за што і шчыра дзякую! Хай беражэ цябе Бог!..»

Задумаўшыся, не пачуў, як паклікалі наступнага сведку для вочнай стаўкі — Браніславу Сідаровіч. Яны разам наймалі кватэры ў Грагатовічаў яшчэ пад канец 1862 года. Спакойная і разважлівая, гожага твару, яна заўсёды падабалася Каліноўскаму. І гаварыць з ёю было цікава, і спрачацца.

— Известен ли вам человек, который сидит напротив нас на табуретке?

Браніслава прыгледзелася да вязня, і ён зірнуў на яе тым жа спакойным паглядам, што і заўсёды. Ніхто са следчых не заўважыў нават і намёк на тое, што яны маглі ведаць адно аднаго, некалі сустракацца.

— Вы мне даруйце, але гэтага чалавека я ніколі не бачыла. Не ведаю яго ні імя, ні прозвішча.

— А вы лучше присмотритесь, лучше, — Шалгуноў нерваваўся, пакусваў таўсматую губу. — За сокрытие фактов и обман вас ожидает строгое наказание.

— Ніколі і ў вочы не бачыла. Не ведаю я яго.

І з годнасцю паглядзела на Шалгунова.

Ён махнуў незадаволена рукой, каб выйшла з пакоя.

. . . .

— Позовите сюда Марию Греготович.

У пакой зайшла невысокага росту жанчына ў доўгім, да падлогі, паліце. На яе твары пакора і шкадаванне адначасова. Глядзела толькі сабе пад ногі.

— Доложите следственной комиссии, свидетель Греготович, знаете ли вы этого человека. Мать ваша на очной ставке утверждала, что преступника, который перед вами, она не знает. Что вы скажете по этому поводу?

Жанчына перавяла позірк спачатку на палкоўніка, а потым на вязня.

— Так, гэта Вікенцій Канстанцін Каліноўскі. Я не раз сустракалася з ім. Ён нейкі час пражываў у нас на кватэры. Гэта можа пацвердзіць і Стэфанія Фальская, з якой Каліноўскі пазнаёміўся ў нас на канцы 1862 года. Ён прасіў Стэфанію, каб яна адвезла нейкае пісьмо ў Коўна...

— Об этом мы знаем. В Ковно, когда я допрашивал её, она подтвердила в следственной комиссии, что знала Калиновского под фамилией Макаревича и что он часто посещал семью Греготовичей. Достаточно. Можете идти.

Калі жанчына выйшла, палкоўнік зноў звярнуўся да вязня:

— Вы и ещё будете настаивать на том, что вы Витоженец? Долго вы будете отпираться, дворянин Калиновский?!

Голас амаль не сарваўся.

Каліноўскі нахмурыўся, уздыхнуў. Доўга маўчаў, заплюшчыўшы вочы.

Усталявалася цішыня. Члены следчай камісіі маўчалі, чакаючы, што на гэты раз адкажа кіраўнік паўстання.

Дыктатар расплюшчыў вочы, паглядзеў пільна на старшыню следчай камісіі, пацвердзіў:

— Так, я — Вінцэнт Канстанцін Сямёнавіч Каліноўскі, родам з Ліцвініі, сын свайго народа...

— Как заключённого под стражу я обязан известить вас о составе особой следственной комиссии. Председатель комиссии, ваш покорный слуга, полковник Шелгунов. В состав комиссии входят: штабс-капитан Семёнов, поручики Гогель, Юган, обер-аудитор Щерба, аудитор коллежский асессор Фёдоров...

Каліноўскі ледзь заўважна кіўнуў галавой.

— Дворянин Калиновский! Признаёте ли вы себя виновным в совершении тяжкого преступления против царской короны, против великой России?

— Я ні ў чым не вінаваты, як і не вінаватыя касінеры, якія выступілі на абарону сваіх правоў і свабод, як не вінаваты і тыя, хто хацеў...

— Довольно! — позірк наліўся гневам. — Довольно! Ваши руки обагрены кровью. Это вы подняли бунт, это с вашего согласия, вследствие ваших приказов погибли невинные люди — как с нашей стороны, так и со стороны бунтовщиков.

— Не бунт, а паўстанне! Паўстанне! Супраць расійскага гнёту і прыніжэння.

— Молчать! — выгукнуў палкоўнік, прыўстаючы за сталом, — Кого обличаешь?

— Прашу не тыкаць, на кірмашы мы побач не стаялі.

— Кто ещё входил в высшее руководство вашего мятежа? Имена! — запатрабаваў Шалгуноў.

Каліноўскі маўчаў.

— Отвечайте! Желаете упорствовать? — не сустрэўся з ім позіркам, махнуў стомлена рукой. — Отведите его в камеру... Продолжим завтра.

Старшыня следчай камісіі быў нарэшце ўпэўнены, што перад ім сапраўды дыктатар Каліноўскі. Яшчэ калі вярталі Хайноўскага ў Гародню, Віленская Асобая следчая камісія паведамляла Скварцову сапраўдныя і дакладныя прыкметы: «каля трыццаці гадоў, росту сярэдняга, мажны, цёмна-русы, твар вялікі, рысы грубаватыя».

Камісія яшчэ тады выказвала цвёрдую ўпэўненасць у тым, што, мусіць, гэта той самы Каліноўскі, які ў кастрычніку 1862 года раскідваў «Мужыцкую праўду» ў Слонімскім павеце, упарты, зацяты, непахісны.

Дыктатар ішоў па калідоры павольна, гледзячы некуды перад сабою, з цяжкасцю перастаўляў ногі. Яго вялі ў камеру № 3 турмы, якую для ўдзельнікаў паўстання абсталявалі ўлады ў Дамініканскім будынку.

Сярод ночы Кастусь пачаў грукацець кулакамі ў дзверы.

Падышоў ахоўнік. Сонным голасам папытаўся:

— Чего изволите, подследственный?

— Патрабую тэрмінова выклікаць мяне ў следчую камісію!

— Но сейчас ночь. Работа начнётся завтра. Для чего вам комиссия?

— Хачу зрабіць афіцыйную заяву. Усе мае паказанні, што я даваў трыццатага студзеня, несапраўдныя. Я з-за кепскай памяці ўсё пераблытаў — не жыў я ў мінулым годзе летам у тых дамах, пра якія сказаў. У іншых месцах жыў, а ў якіх, сказаць не магу.

— Вот об этом завтра и заявите. А сейчас не мешайте мне нести службу.

Каліноўскі адышоў ад дзвярэй, сеў на ложак. Абхапіў далонямі галаву.

2

— Так как себя ведут заключённые, доктор Фавелин? Не ропщут?

— Нет, ваше высокопревосходительство, они угрюмы и молчаливы, — пачуўся адказ.

Доктар Фавелін сядзеў на крэсле, перад вялізным сталом губернатара, уважліва сачыў за рухамі і словамі Мураўёва.

— А как главный преступник — главный начальник жонда Литовского, распорядитель мятежа в Литве? То бишь Калиновский.

Пытанне прагучала як быццам бы і абыякава, але Фавелін ведаў: гэта не так.

— Ещё не был у него, Михаил Николаевич, сегодня намерен посетить.

— Посетите, голубчик, посетите, а потом мне доложите, как он духовно чувствует себя. Не жалеет ли о том, что совершил, или остаётся при своих взглядах и мыслях...

— Хорошо, ваше сиятельство, выясню.

Доктар Фавелін ведаў, як размаўляць з генерал-губернатарам, галоўным начальнікам Паўднёва-Заходняга краю. Пасля таго, як быў арыштаваны Каліноўскі, вельмі ж цікавіўся яго асобай.

Абвіслыя шчокі, густыя бровы навіслі над вачыма. Гладка прычасаны, напамажаны і напудраны. Ён у свае шэсцьдзесят шэсць стараўся выглядаць маладжава. Віцэ-губернатар у Віцебску, а потым у Магілёве і во тут, у Вільні. Змог правесці ў жыццё некалькі рэакцыйных праектаў. Доктар Фавелін ведаў і пра тое, што толькі з яго ласкі перастаў існаваць Віленскі ўніверсітэт. Адмяніў на Беларусі і Літве дзейнасць Літоўскага Статута. І да скасавання Берасцейскай царкоўнай уніі спрычыніўся, пасля чаго і адбылося далучэнне ўніяцкай царквы да праваслаўнай, дакладней, праваслаўная паглынула яе.

Цару спадабалася дзейнасць віцэ-губернатара. Ён увёў яго ў Дзяржаўную Раду, зрабіў міністрам дзяржаўнай маёмасці.

Але ж некалі ўдзельнічаў у вайне 1812 года, уваходзіў у склад дзекабрыстаў. А пасля разарваў з імі ўсялякія сувязі...

Фавелін яшчэ задоўга да таго, як быў расфармаваны яго Атаманскі казачы полк, у якім ён быў за галоўнага лекара, ведаў пра Мураўёва. Ведаў, што яго, Міхаіла Мураўёва, празвалі Мураўёвым-вешальнікам. А пайшло тое яшчэ з Гародні, пасля таго, як быў пакараны смерцю адзін з першых ліцвінскіх рэвалюцыянераў-дэмакратаў Міхаіл Валовіч. Мураўёў і загадаў яго павесіць. Ён, Мураўёў, выступаў перад гарадзенскім дваранствам. А адзін дваранін, дачакаўшыся, калі ў зале на нейкі момант усталявалася цішыня, спытаў у свайго суседа, але спытаў так, каб яго словы даляцелі да вушэй выступоў-

цы: «Скажыце, шаноўны спадар, а ці не сваяк наш новы губернатар майму былому знаёмаму Сяргею Мураўёву-Апосталу, які быў павешаны ў 1826 годзе?»

Мураўёў рэзка крутануў галавой, павярнуўшыся ў той бок, адкуль прагучала пытанне, тупнуў нагой, як не закрычаў: «Для вас лично отвечаю — я не из тех Муравьёвых, которых вешают, а я из тех, которые сами вешают!»

У дэмакратычных колах, да якіх належаў доктар Фавелін, не раз успаміналі гэты факт, прыпамінаючы і іншыя яго паводзіны.

Мураўёў прызначыў яго, Фавеліна, асабістага лекара, і доктарам усіх турмаў, куды заключылі зняволеных пасля задушэння паўстання. Фавелін хоць і належаў да мураўёўскага кола, але ў яго душы назаўсёды пасяліўся дух расійскага інтэлігента, высокаадукаванага і гуманнага чалавека. За што не раз Мураўёў і ўшчуваў: «Вы уж пожестче, батенька, пожестче с ними! Вы же русский человек, и не жалейте литвинов, иначе они вас, при первой же возможности, на первом столбе повесят!..»

Цяпер Мураўёў, пільна глядзеў на яго: недаверлівы, насаты, ніжняя шчэлепа высунута наперад. У Пецярбурзе далі яму мянушку «курносый ярыга». Прыляпілася да яго і другія мянушкі — «двуликий Янус» і «переодетый мясник».

Перад тым, як прыехаць у Вільню, за год да гэтага, у жыцці «вешальніка» пачалася чорная паласа. Выкрылі яго ў казнакрадстве і іншых чорных справах. Іясафат Агрызка, ліцьвін, падняў на свет факты крадзяжу дзяржаўных грошай. Яму «настрочили» найцудоўнейшы рэскрыпт — такі, як і ўсім тым, хто звальняецца, у якім выказвалі падзяку за службу, ім аказаную, і яшчэ пры гэтым выказвалі шкадаванне аб расстройстве яго здароўя, хаця моцны ён быў, як мядзведзь.

Пад ахову ранейшае ласкі яго вярнула, як ні дзіўна, паўстанне на Беларусі і Літве. Аляксандр Другі як ніхто іншы ведаў, хто можа задушыць тое паўстанне. І прызначыў яго адразу ж віленскім генерал-губернатарам. І ў сярэдзіне траўня Мураўёў прыбыў у Вільню, а праз чатыры дні адбыліся першыя пакаранні. У Вільні быў павешаны святар — ксёндз Ішора, а ў Менску расстраляны афіцэр Цюндзявіцкі...

Крывавы махавік губернатара набіраў і набіраў хуткасць...

— Да, вот что ещё, — адарваўся Мураўёў ад сваіх думак, — будете беседовать с ним, намекните, что я не такой уж кровожадный, попро-

сит помилования, мы пойдём навстречу... Может, он захочет со мной встретиться, скажите сразу же мне... Ещё. Это уже по вашей части. Когда он учился в университете, не раз обращался к врачам по причине своего нервного расстройства. Вернее, не он, а его друзья. Если он пойдёт нам навстречу, мы его освободим и сохраним жизнь по причине его тяжёлого душевного заболевания. И ни один инсургент не узнает, по какой настоящей причине мы его помиловали. Он останется героем и несломленным революционером в сердцах потомков...

— Я понимаю, Михаил Николаевич, я постараюсь склонить его к этому.

— Мне было бы интересно встретиться с ним, хотя он и враг Российской империи. Видимо, не глуп, раз учился в Петербургском университете. Неужели не знал, что его мятеж обречен на поражение?

Фавелін маўчаў, толькі кіўнуў на знак разумення галавой.

— Если мы сломаем его бунтарскую волю, то отыщем ключ к тайнам революционной организации. Мы должны упредить на будущее, чтобы не было повадно и другим бунтарям восставать против Российской империи. Мой штатный чиновник по особым поручениям Никотин изложил мне в отчёте следующее: «Признаваясь, что он был главным представителем народного жонда в целом крае, Калиновский отказался дать пояснения следственной комиссии о подпольной организации... Никакие затем обещания не смогли поколебать настойчивости этого крамольника, которому сегодня всего двадцать шесть лет...». Не удалось чиновнику, так, может быть, удастся вам как лекарю войти к нему в доверие...

— Я постараюсь, Михаил Николаевич.

— Постарайтесь, голубчик, постарайтесь. На благо великой России постарайтесь.

Фавелін выйшаў з кабінета губернатара.

Доўга не праходзіла тое прыкрае здранцвенне, якое кожны раз ахоплівала яго пасля гаворкі з Мураўёвым.

Адно хіба ўсцешвала, што яму ўдасца сустрэцца з Кастусём Каліноўскім. Але перад гэтым трэба абавязкова пабачыцца з Макрыцкай, параіцца з ёю, як сябе паводзіць...

3

...Ну, вось і зноў я з табой, мая галубка-чарнаброўка!

Зноў вадзілі мяне на допыт, дабіваліся прызнанняў. Следчы патрабаваў, каб я выдаў прозвішчы кіраўніцтва нашага паўстання. На гэты раз не білі, не здзекаваліся з мяне... Мусіць, зразумелі, што безвынікова гэта.

Колькі цяпер часу, не ведаю. За акном ноч, але не відаць ні зорак, ні месячыка, напэўна, пахмурна на дварэ. Ці дойдуць-даляцяць мае словы, Марыська, да цябе, калі схавалася ад нас Вялікая Мядзведзіца? Веру, што пачуеш...

Калі б у мяне спыталі пра апошняе жаданне перад пакараннем смерцю, я выбраў бы самае запаветнае, самае неадольнае... Хоць на імгненне, хоць на момант апынуцца побач з табой. Сесці ўпобачкі і зазірнуць табе ў вочы, і болей нічога не папрашу ў Госпада, нічога больш.

Маё апошняе жаданне — ты. І ўсё ж, калі нават і не выканаюць маё апошняе жаданне, я выканаю яго сам. З дапамогай Госпада я ўзнясуся да цябе ў адно толькі імгненне. Ты адчуеш тое, абяцаю табе. За хвіліну да таго, як накінуць мне вяроўку на шыю, я абдыму цябе, мая Марыся. І ты пачуеш і зразумееш, што праз хвіліну мая душа ўзнясецца на неба...

Не сумуй, Марыська, няхай абміне цябе журба. Я вінаваты перад табою. Вінаваты хаця б з тае прычыны, што не спраўдзіў твае спадзяванні на шчасце нашага сумеснага жыцця. Нашыя дарогі разышліся. Але ненадоўга. Праз нейкі час, калі мы апынемся ў храме Божым, яны зноў злучацца. Бо не можа такога быць, каб сэрцы закаханых ніколі не злучыліся. Мы ж і нарадзілі тую незвычайную энергію прыцягнення, якая будзе заўсёды з намі — і цяпер, і пасля смерці. Я веру цвёрда ў тое, як і ты.

Нічога ў нашым жыцці не праходзіць марна, нічога не праходзіць без карысці. За ўсё трэба плаціць, сплочваць даўгі свае, накопленыя за гады. А потым наступае час вяртання даўгоў... За грахі каяцца, за дзеянні — адказваць, даўгі — вяртаць... Закон існавання нашага жыцця. І за каханне трэба плаціць, ахвяраваць сабой... І, мусіць, плата за каханне самая дарагая, самая ахвярная... Бо мы з табой — Воляй абраныя, абраныя для Кахання.

Марыська мая каханая, жыццё маё, пакуты мае і радасць! Маё выратаванне і выбаўленне, мая паэзія і проза, песня і мелодыя! На мройных крылах нашай узнёсласці і спантаннасці мы ўзлятаем з табой да воблакаў, вышэй воблакаў, да нашых зораў, да нашых мараў і спадзяванняў. І адтуль, з вышыні, мы сузіраем з табой нашу вольную Ліцвінію і думаем: «То ж наша Радзіма! То ж наша я зямля, якую нам даў Бог! І Бог пасяліўся на нашай зямлі, і таму хоча, каб кожны ліцвін быў шчаслівы, вольны і заможны. Кожны народ мае сваё агульнае сэрца і душу, як і кожны ліцвін паасобку. І шчасце наступіць у нашай Ліцвініі толькі тады, калі сэрца і душа краіны сальюцца, злучацца з душой і сэрцам кожнага жыхара... Мы імкнуліся да гэтага, мы стараліся і ўсё рабілі для таго, каб тое злучэнне наступіла як мага хутчэй. Для гэтага ахвяравалі самым дарагім...

Ты чуеш цяпер мяне, мая чарнаброўка? Чуеш, чуеш, бо «чарпак» ужо зачарпнуў з сусвету хмельнага віна нашай еднасці, яго стала добра відаць, — і Мядзьведзіца зноў злучыла нас скрозь прастору часу і адлегласці! І я чую цябе, мая Марыська! Чую твой шэпт, і мяне апякаюць твае слёзы, што цякуць з вачэй тваіх і капаюць на падушку... Не трэба, не трэба так пакутаваць і перажываць, мая каханая! Хачу бачыць на твары тваім толькі ўсмешку. Няхай не ўсмешку радасці, а адно разумення непазбежнасці таго, што наканаваў нам Бог. Бог не мёртвых, а Бог жывых. І ў мяне жыццё адымае не Ён. Сустрэне мяне там, калі я зноў ажыву, калі набуду новае жыццё...

Ты не спіш, мая Марыська? Мусіць, спіш. Бо светлай стала зара, і растаюць у небе зоркі, быццам ледзяшы пад цёплым сонцам. Спі, мая чарнаброўка, спі... Я буду спяваць табе калыханку, якую склаў, але так ніводнага разу і не прачытаў табе яе...

Спі, мая Марыська,
спіць у храме звон,
ты ад мяне блізка —
берагу твой сон...

4

— Мы вытянем из вас все жилы, но добьёмся своего, — гаварыў ціха і спакойна следчы. — Ещё раз требую — назовите фамилии и имена тех, кто стоял во главе бунта, ну, пусть восстания, как вы утверждаете, ладно уж, пусть будет так... Мы почти всех уже и так знаем. Но желаем услышать их имена от вас.

Свечка стаіць перад носам у следчага, агеньчык яе хістаецца ад дыхання абвінаваўцы, ад яго слоў, і постаць — цень на сцяне — таксама вагаецца, хістаецца. Цень пагрозлівы, злы, але Кастусь не адчувае ні страху, ні боязі.

Пад раніцу, калі сама хочацца спаць, паднялі яго з ложка, павялі на допыт — невядома які ўжо па ліку. Зліпаюцца вейкі, хіліць у сон...

— Имена?

— Не ведаю...

Тупы ўдар па галаве — і ён падае на падлогу. Перакруцілася табурэтка і балюча ўдарыла па калене. І адразу ж перад вачыма выплыў вобраз Марыські. Яна разам з яго татам і маці схіліліся над ім, устрывожана папыталіся:

— За што ж яны цябе так, Кастусёк?

Адказвае глуха:

— За праўду, за мужыцкую праўду... За тое, што хацеў свабоду здабыць простаму люду.

— Ты ж загінеш...

— Загінуць не страшна. Страшна, калі не зразумее мяне той жа люд.

Новы ўдар, але ён ужо не адчувае болю.

— Уставай. Нельга поўзаць каля ног катаў. Ты ж ніколі не поўзаў перад ворагамі.

То ўжо, здаецца, голас маці.

— Ніколі. Але я не магу ўстаць... Няма сілаў.

— Уставай, каханы, — просіць ужо і Марыся, і яе словы і слёзы льюцца на яго твар.

— Иван Иванович, он не приходит в себя...

— Ещё одно ведро воды вылей на него.

Вада халодная, ледзяная... Іголкі шпыраюць у скроні, і ён прытомнее, вяртаецца да жыцця. Глядзіць на катаў, нічога не разумее — дзе ён, што з ім, чаму ляжыць на мокрай падлозе...

— Фамилии, я требую, чтобы вы назвали фамилии, — шыпіць над вухам голас таго ж следчага — мокры, успацелы: і яго аблівалі вадой? Ды не, то ён так шчыруе над ім, дыктатарам.

Яго зноў пасадзілі на табурэтку.

— Имена!

— Тадэвуш Касцюшка, Эмілія Плятэр, Міхал Валовіч, Міхал Клеафас Агінскі, Канстанцін Астрожскі, Януш Радзівіл...

— Кто ещё? Кто?

— Касінеры... іх шмат... Тысячы і тысячы інсургентаў... Усіх не памятаю.

Язык не варушыцца. У роце горка і солана, кружыцца галава, хістаецца ўсё навокал. Зноў удар па галаве...

І тут жа ўсё адразу сплывае, патанае ў касмылях шызага туману.

Ён не чуе, як яго хапілі пад пашкі і пацягнулі па доўгім і цёмным калідоры былога Дамініканскага манастыра, і аднекуль, ці то зверху, ці з бакоў даляталі галасы, зліваючыся ў адзін суцэльны гул: «Ка-ты... Ка-ты... Свабоду Каліноўскаму! Жыве Ліцвінія!..»

Зноў над ім схіляецца Марыся, прыкладвае да акрываўленага твару прымочкі, выцірае засохлыя крывяныя сукравіцы. Ужо не плача, а толькі маўчыць, абдымае, паклала галаву на калені і, здаецца, нешта шэпча, шэпча...

А мо то лісце шапоча на вуліцы, ці дождж ідзе і цякуць, сцякаючы ў роў, раўчакі? Не зразумець, усё змяшалася, перайначылася, перакулілася...

— Ты жывы, Кастусёк?

— Жывы, Марыся. Калі паміраць буду, скажу табе пра тое. За хвіліну да смерці...

— Я не хачу, каб ты паміраў, не хачу, мой любы.

— І я не хачу. Але не ў маіх сілах адмяніць таго, што падрыхтавана мне лёсам.

Марыся нахіляецца над ім, дакранаецца ілбом да яго ілба, зажмурвае вочы, чытае малітву, просіць Вышняга, каб захаваў яе каханаму жыццё...

Не хутка прыйшоў у сябе...

А апрытомнеўшы, глядзеў безуважна на шэрую, выцвілую столь, і ў яго не нараджалася ніякіх думак і жаданняў.

Нават пісаць ці дыктаваць сваёй чарнаброўцы чарговы ліст.

Ён прымружыў вочы, глыбака ўздыхнуў. Боль ва ўсім целе.

Але найбольш балела галава, ванітавала...

...Нічога кепскага не падазраючы, Вітальд Парфіяновіч накіроўваўся ў Пецярбург.

На душы ніякай трывогі, адно насцярожанасць не пакідала яго ўвесь час, прымушала прыслухоўвацца да кожнага голасу, прыглядвацца імгова да кожнага чалавека, які ўзнікаў перад ім.

Ён ганарыўся тым, што ў сярэдзіне верасня пазнаёміўся з цікавым і незвычайным чалавекам — Кастусём Каліноўскім, пра якога шмат чуў ад іншых. А тады з Менску прыехаў камісар Менскага ваяводства Міхаіл Аскерка. Ён жа, Вітальд, прыехаў з Кіева, дзе вучыўся ва ўніверсітэце.

У той жа дзень Міхаіл разам з ім завітаў на патаемную кватэру Ямантаў, дзе і пазнаёміўся з кіраўніком паўстання.

— Ці гатовы вы паслужыць нашай справе, грамадзянін Вітальд? Зваротам «грамадзянін» мы карыстаемся заўсёды, у ім бачым і адчуваем сваіх.

— Гатоў, грамадзянін Канстанцін Каліноўскі! У Кіеве я належу да тайнага гуртка, і мы робім усё, каб далучыцца і прыняць удзел у паўстанні супраць маскоўскага панавання.

— Ці магу я вам давяраць так, як самому сабе? Вам аднаму я адкрыў сваё прозвішча. Гэта накладае на вас патроеную адказнасць. Калі, не дай Божа, вы пападзеце ў лапы жандараў, ці хопіць у вас стойкасці маўчаць і не выдаць тайну?

Вітальд па-вайсковаму выструніўся:

— Жыццё аддам за вас і за ідэі паўстання!

Каліноўскі падышоў да шафкі, высунуў шуфлядку, дастаў адтуль пакет.

— Вось вам першае заданне. Вы павінны з’ездзіць у Пецярбург. Даручаю вам даставіць па ўказаным адрасе і ўказаным прозвішчы мінскім паўстанцам грошы і пашпарты.

Сямнаццатага верасня яны разам з Аскеркам пакінулі Вільню.

Заданне было няцяжкім. Ён хутка адшукаў людзей, уручыў ім грошы і дакументы, справіўся яшчэ з некаторымі, ужо асабістымі клопатамі і праз дзень пачаў збірацца назад у Вільню.

Вярнуўся з Пецярбурга праз тыдзень — дваццаць чацвёртага верасня. Адразу накіраваўся на кватэру Ямантаў. Каліноўскі знаходзіўся на месцы — сядзеў у сваім пакойчыку і пісаў чарговую пракламацыю.

Абрадаваўся, калі ўбачыў Вітальда. Распытаў пра паездку, удакладніў дэталі. Вітальд аддаў яму паперы, якія перадалі паўстанцы. Гаварылі мо больш гадзіны.

— Другое заданне табе, грамадзянін Вітальд. Прызначаю цябе камісарам Магілёўскага ваяводства.

— Што рабіць трэба, грамадзянін Канстанцін?

— Неабходна найперш збіраць подпісы пад контрадрасамі, а для гэтага вось табе аб'ява жонда, у якой і ўказваецца пра тое ж. Там жа і заклік да патрыётаў.

Студзень выдаўся марозны, віхурны. Пашкадаваў, што не апрануў пад спод чаго цяплейшага, — пачыналі прабіраць дрыжыкі.

Бабруйск сустрэў яго такім жа холадам і марозам. Рашыў знайсці дзе пераначаваць. Калі ж падышоў да дзвярэй прыватнай гасцініцы, да яго падышлі жандары.

— Парфіяновіч? — прыгледзеўся да яго жандар.

Вітальд маўчаў, не кажучы ні слова. Ад страху ў яго акамянеў язык. А жандары, болей нічога не ўдакладняючы, скруцілі яму рукі.

«Усё, прапаў... — падумаў з роспаччу. — Вось табе і далучыўся да паўстанцаў, вось табе і паспрыяў агульнай справе...».

І пашкадаваў ужо, што ехаў неасцярожна.

У Бабруйску ў яго ні пра што не пыталіся.

Праз дзень прывезлі ў Менск.

Вёў допыт жандарскі палкоўнік Лосеў. Чамусьці ўсміхаўся ўвесь час, як радаваўся, што перад ім арыштаваны.

— Такой молодой, а уже государственный преступник, — гаварыў, наліваючы сабе ў шклянку гарбату, — грэўся, мусіць, і яго даймаў холад. — И на виселицу готов отправиться, и расстрелянным быть... Орёл!

А потым, імгова перамяніўшыся ў твары, вырачыўшы вочы, злосна і затоена спытаў:

— Хочешь на виселицу?!

Ён не мог пашавяліць языком, таму адмоўна пакруціў галавой.

— Можешь избежать петли, если сейчас же, в сию минуту скажешь нам, где находится в Вильно Калиновский! Какой у него псевдоним? Под чьей фамилией он скрывается? Ну?!

— Ві... Вітажэнец. Пражывае на Святаянскай вуліцы — у Святаянскіх мурах...

Праз некалькі хвілін у Вільню Мураўёву паляцела шыфраваная тэлеграма.

Вечарам, а дзявятай гадзіне, у генерал-губернатарскім палацы тэлеграму атрымалі і прыйшлі ў замяшанне: чаму не паведаміў яшчэ і пра нумар кватэры. Віленскі паліцмайстар палкоўнік Сарначоў, узмакрэлы, узбуджаны, асабіста праглядае дамавую кнігу і не можа знайсці прозвішча Вітажэнца.

Мураўёў асабіста выдаў яшчэ ў чэрвені загад, каб у кожным доме не толькі Вільні, а і ўсіх мястэчак былі заведзеныя дамавыя кнігі, у якія б уносілі і гаспадароў, і пастаяльцаў, — што да Новага года і было зроблена.

— Окружить дом! — прымае палкоўнік рашэнне. — Если мало солдат, возьмите две роты! Но изловите мне живым этого государственного преступника! И никого не выпускать из ворот!

Калі ад Вітальда адсталі жандары, калі пакінулі яго ў спакоі, выведаўшы галоўнае, ён жахнуўся: «Божа, што я нарабіў? Мог жа сказаць, што не ведаю ніякага Каліноўскага, што і не чуў пра такога... Не падумаў, не падрыхтаваўся. А цяпер што? Яны ж наладзяць вочную стаўку, наладзяць абавязкова...».

У тую ж ноч, з дваццаць восьмага на дваццаць дзявятае студзеня 1864 года, дзве роты расійскіх грэнадзёраў, падзеленыя на дзесяць партый, пры афіцэрах паліцыі і высокіх чыноўніках Мураўёва, акружылі цэлы квартал у Святаянскіх мурах. Святаянскія муры — гэта цэлы шэраг будынкаў, якія некалі належалі касцёлу Святога Яна, займалі цэлы квартал.

Імя злачынцы, якога неабходна было арыштаваць, трымалася ў вялікай тайне. І назвалі яго толькі глыбокай ноччу, калі распачаўся вобыск у кватэрах.

У вялізных будынках, якія ў свой час належалі Іезуіцкай калегіі, а пазней універсітэту, знаходзіліся гімназія, музей старыны, цэнтральны архіў, абсерваторыя, мноства кватэр для служачых і нават здаваліся прыватныя кватэры.

Прыйшлося абшукваць усе памяшканні, акружыўшы ланцугом Святаянскі квартал. Падкрадваліся ціха, не выдаючы сябе ні воклічам, ні тупатам ног. Здавалася, што і мыш не магла праслізнуць.

Партыі жандараў і салдат раздзяліліся. Адны пайшлі ў цэнтральны архіў, другія ў гімназію, трэція падаліся да памяшканняў, у якіх пражывалі настаўнікі. Прайшлі ў правы флігель, які знаходзіўся ўнізе. Афіцэр, прыставіўшы палец да губ, падаўшы загад маўчаць, пастукаў сагнутым пальцам у дзверы. Ніхто не адгукваўся. Яшчэ раз пастукаў, ужо грамчэй.

— Каго трэба? — пачуўся мужчынскі голас за дзвярыма.

— У меня телеграмма для хозяина квартиры, — спакойным галасам абвясціў афіцэр. — Срочная!

— Пана гаспадара няма цяпер дома, ён з сям'ёю з'ехаў у адпачынак.

— Тогда получите вы телеграмму и распишитесь. Так положено.

Дзверы расчыніліся. На пляцоўку выйшаў юнак, у руках трымаў свечку. Убачыўшы ўзброеных людзей, ён не здзівіўся і не спалохаўся.

— Назовите свою фамилию! — паліцэйскі афіцэр падышоў зусім блізка да яго і пільна глядзеў ў вочы.

Паправіўшы накінуты на плечы пінжак, які спаўзаў долу, адказаў:

— Я — Ігнат Вітажэнец...

— Вот вы-то нам и нужны. Вы арестовываетесь... Пройдите назад в квартиру.

Адразу ж пачаўся вобыск кватэры. Паперы, што знаходзіліся на стале, апячаталі. Каля грубкі ляжала горка бярозавых паленцаў. Жандар, сагнуўшыся, пачаў перабіраць іх.

Пад дровамі, у падлозе, заўважыў добра замаскіраваны тайнік.

Каліноўскі сядзеў у крэсле, нічым не выдаючы сваё хваляванне. Нават і не глядзеў, што рабіў жандар.

Памочнікі прыставаў першай і другой часці па першым і другім квартале Сеташэўскі і Вішнеўскі, кіруючыся грозным распараджэннем і ўказам вышэйшага начальства аб важнасці справы, стараліся няспешна і пільна праводзіць дасканалы вобыск. Апячатвалі ўсе паперы, якія знаходзілі.

Стаўшы на ўсколенцы, імперскі служка прачыніў патайныя дзверцы, абабітыя бляхай. Дастаў адтуль каробачку. Раскрыў яе. Узяў у рукі, пачаў разглядаць.

— Что это? — спытаў афіцэр.

— Революционная печать, ваше благородие! А вот и секретные документы, изобличающие арестанта.

Афіцэр узяў у рукі паперы, прабегся вачыма па старонках, хмыкнуў у кулак і кашлянуў ад задавальнення, строга загадаў:

— Под усиленным конвоем препроводить арестованного в Доминиканскую тюрьму! Дальше с ним будет разбираться следственная комиссия... Наша миссия на этом окончена. Всем благодарность от генерал-губернатора!

5

...Не ведаю, колькі дзён не гаварыў з табой, мая чарнаброўка.

Не ведаю, колькі яшчэ Богам адпушчана мне пражыць на гэтым свеце, але мне жадаецца, каб пасля майго зыходу ўсе мае пісьмы і думкі ты надрукавала ў «Мужыцкай праўдзе». «Лісты з-пад шыбеніцы» — то тэкст-зварот для Радзімы. А «Лісты да чарнаброўкі» прызначаныя толькі для цябе.

Кожны віленец ганарыцца тым, што ў пачатку шаснаццацтага стагоддзя першадрукар Францішак Скарына абсталяваў тут друкарню і ў ёй выдаў «Малую падарожную кніжку», «Апостал». А Пётр Мсціславец у 1569 годзе заснаваў друкарню з кірылічным шрыфтам. А потым друкарня Мамонічаў пачала друкаваць кнігі на царкоўнаславянскай, старабеларускай, лацінскай і польскай мовах. Пачалі выдавацца падручнікі, рэлігійная літаратура, законы Вялікага Княства Літоўскага, у тым ліку і Статут ВКЛ у 1588 годзе.

А званы чатырнаццаці цэркваў і сямі касцёлаў абуджалі ў людзях адчуванне яднання з Творцам, духоўнага абуджэння і нараджэння.

Шчасце жыць у такім месцы! І — вялікае шчасце!

Марыська!

Так шмат хочацца сказаць і расказаць, паведаміць пра тыя старонкі майго жыцця, пра якія ты не ведаеш (і ніхто не ведае)...

Я прасвечаны перад людзьмі, ад каранёў валасоў на галаве да падэшваў ног. Ніякіх тайнаў ад людзей у мяне няма і не было. Перад людзьмі я чысты, ні ў чым не здрадзіў народу: ні ў думках, ні сваімі ўчынкамі і дзеяннямі.

А мяне водзяць і водзяць на допыты. Да мяне адно і тое ж пытанне — выдай сваіх сяброў і паплечнікаў.

Спаміж намі жыве завядзёнка — калі пасля катаванняў і допытаў мы вяртаемся назад, у свае камеры, то, ідучы паўз назіркі паплечнікаў і сваіх таварышаў, паказваем ім знак — накладаем палец на палец правай рукі і кладзем на грудзі. Тое азначае, што вязень выстаяў на допыце і не выдаў сваіх асуджаных ці не асуджаных сяброў — значыць, не здрадзіў, значыць, з чыстым сумленнем пойдзем на споведзь і падводзіць рахункі да Госпада. З такім умоўным знакам і я пайду на Галгофу, калі яшчэ здольны буду ісці.

Шкада, вельмі шкада, што мы не давялі сваю справу да канца. Хто вінаваты ў тым, хто? Гісторыкі будуць гаварыць пасля нас, што мы выбралі не надта зручны для гэтага час, што свядомасць ліцвінскага мужыка не вырасла да памераў неабходнага... Скажуць яшчэ, што не было ў нас зладжанасці і жалезнай дысцыпліны, што не нарыхтавалі, колькі трэба было, зброі, і не навучалі як след вайскова-ваеннай вывучцы касінераў, што мы з самага пачатку запланавалі сабе паразу...

Будуць мець рацыю і першыя, і другія, і тысячныя пасля, але ніхто (ніхто!) з іх не будзе адмаўляць той факт, што вулкан народнага гневу пачаў ужо закіпаць, пераліваецца праз край, і ўтрымаць ці ўтаймаваць яго было ўжо немагчыма.

І таму ўсё больш і больш я пераконваўся ў справядлівасці сваёй жа тэзы: «Так, дзецюкі, па добрасці мы да ладу не дойдзем...». Гісторыкі будуць нават абвінавачваць мяне ў жорсткасці. Абвінавацяць мяне, што я заклікаў да народнага бунту, да рэвалюцыі, да «чырвонага тэрору», лічу, справядлівага, бо тое тычылася толькі нашых ворагаў — царскіх прыслужнікаў і вайскоўцаў-маскалёў, ліхіх паноў ды здраднікаў незалежна ад саслоўя. Я папярэджваў: «Памятайце, што калі мужык разгуляецца, то як свет шырокі кроў ваша пальецца!»

Тут, ведаю, я ўступаю ў супярэчнасць з Божымі запаветамі. Але не з самім Богам. Святары — няхай то каталіцкія ці праваслаўныя — не павінны былі ўмешвацца ў нашую справу. Расійская праваслаўная царква нават імкнулася ўсімі сіламі не дапусціць таго, каб ліцвін маліўся на роднай мове. Таму акрамя таго, што яны насілі сан святара, яны ж былі і шпікамі — дакладалі царскаму ўраду пра нашае рушанне, выдавалі следчым нашых самых лепшых людзей... Грэх бралі на сваю душу.

Некаторыя, а мо і многія, думаюць, і пазней будуць гаварыць пра тое, што лягчэй і хутчэй дайшлі б да простага ліцвіна словы спачу-

вання яго глыбокай жалобе, словы, звернутыя да яго пачуцця добрапрыстойнасці ў імя хрысціянскага ўсёдаравання і забыцця, чым заклік да крывавай помсты. Пра тое мне казаў і Кучэўскі, паўстанец, не раз. Ён і газету маю не мог успрымаць, адмаўляў катэгарычна яе значнасць і сілу. Не згаджаўся я з ім, пытаўся: «Скажы, дружа, наколькі прыдатнай была нашая эпоха і час для спалучэння агульначалавечых каштоўнасцяў і рэалій палітычнай барацьбы? Барацьбы, да крайнасці абвостранай нацыянальным прыгнётам...». Не адказаў мне нічога паўстанец. Я ж яму казаў яшчэ: «Таму і жыла ў народа прага і вера: у што б ні стала вызваліцца ад таго непасільнага прыгнёту. Не ведаю: ці прыйдзе зусім тая спрыяльная атмасфера і эпоха пасля нас?.. Але ў душы ёсць перакананасць — яна прыйдзе, абавязкова прыйдзе. Нават тады, калі мы зняверымся ўжо ў тым...».

Таму і капіўся гнеў кожнага ліцвіна, перапаўняючы сасуд цярпення і чакання. Пагэтаму і выбухнула ўсенароднае паўстанне дзеля нацыянальнага вызвалення ад расійскага прыгнёту. Бо мы сцвярджалі ў «Мужыцкай праўдзе» — *«Брацці, не будзе шчасця на ліцьвінскай зямлі да тае пары, покуль над намі маскаля ня будзе!..»* А ён запускаў свае вострыя кіпці ўсё глыбей і глыбей у нашыя сэрцы, дзюбай вострай упіваўся ў нашыя душы.

Ты чуеш мяне, Марыся?

Зноў прыляцеў да мяне голуб. А мо і галубка. Мо гэта ты ў такім светлым вобразе з’явілася да мяне? Заплюшчваю вочы і бачу цябе перад сабой. Ты часта праведвала мяне ў маёй вязніцы, ведаеш, якія сцены ў мяне, падлога і столь, якое акно, праз якое я гляджу на свет...

Акно закрачанае, яно ў квадратах. Мне здаецца, што я закрачаны з усіх бакоў. Нават столь і падлога ў тых квадратах. Мы і раздзелены з табой на значнай адлегласці, а тая значная адлегласць вымяраецца ўсяго ў сотню крокаў: я ў будынку былога Дамініканскага манастыра, а ты — у будынку былога манастыра місіянераў. Якая ж місія ў цябе цяпер, мая каханая? Быць нявестай таго, каго аддаюць на смерць?

Хаця мы і не павянчаліся ў храме, але нас павянчаў Бог на небе. Пагэтаму ніхто не здолее разарваць нашы душы і сэрцы. Ніхто.

Але няма, бадай, у свеце людзей, якія былі б так блізка адно ад аднаго; і гэта ўжо не блізкасць, гэта знітаванне.

Мы пражываем з табой за гэтыя дні некалькі чалавечых жыццяў.

Скажу так — каму яшчэ такое ўдавалася зрабіць? Дык ці не шчаслівыя мы з табою людзі, Марыся?

А галубка ўсё пра нешта вуркоча, а вунь да яе ўжо і голуб прыляцеў.

Усё адкладваў, не хацеў гаварыць. Але баюся, каб не спазніцца. Беражы той архіў, што даверыў табе. Нікому не паказвай нават пасля маёй смерці. Там і мае літаратурныя спробы, і лісты сяброў, і планы падпольнай арганізацыі... Калі ж нешта будзе пагражаць табе ці тваім родным, калі ўжо не будзе ніякага выйсця, то ўкінь у печ — спалі ўсё.

Я ўжо як быццам развітваюся з табой, Марыся. Гэта жаданне паспець усё зрабіць папраўдзе, падбіць, так бы мовіць, рахункі, сплаціць усе свае даўгі...

Нарачоная мая, Марыя Ямант! Паспець бы, управіцца б з усім... Усё часцей і часцей успамінаю свае родныя Мастаўляны, не забыць, як насіўся з сябрамі навыперадкі да неглыбокай рачулкі, каб пакупацца ў спёку. На памяць прыходзяць і сябры Свіслацкага павятовага вучылішча і Пецярбургскага ўніверсітэта.

Мне прапаноўвалі заманлівыя пасады, але я не захацеў адрывацца ад радзімы. Таму і вярнуўся ў Ліцвінію. Мне ўдалося за два гады стварыць у Гродне і губерніі нелегальныя рэвалюцыйныя арганізацыі, і для больш дзейснай работы падключыў рэвалюцыянераў з Польшчы. Такім чынам быў створаны Камітэт руху. Ён падпарадкоўваўся цэнтру «Чырвоных», які непасрэдна займаўся падрыхтоўкай паўстання. Мяне яшчэ ў 1862 годзе абралі старшынёй Літоўскага правінцыйнага камітэта. Мы ганарымся, што былі наладжаны трывалыя міжнародныя канспіратыўныя сувязі. Рускі рэвалюцыйны цэнтр у Лондане, ЦНК у Варшаве, нават генерал Джузепе Гарыбальдзі меў стасункі з намі, падтрымліваў нашу вызваленчую барацьбу, як падтрымліваў і спачуваў нацыянальна-вызваленчай барацьбе венграў, харватаў, грэкаў. Ён таксама выступаў за аб’яднанне італьянскага народа «знізу», выступаў супраць іншаземнага панавання, феадальна-абсалютысцкага ладу і клерыкальнай рэакцыі. За рэвалюцыйную дзейнасць завочна прыгавораны да пакарання смерцю. Ён — завочна, я — вочна... Эміграваў, як і наш Тадэвуш Касцюшка, у Амерыку. Толькі ў Паўднёвую. Змагаўся за незалежнасць рэспублікі Рыў-Гранды, што ў Бразіліі, і Уругвай. Цэнтральны камітэт «Зямлі і волі» ў Пецярбурзе, камітэт рускіх афіцэраў у Польшчы...

Праз чатыры месяцы я ўзначаліў Часовы правінцыйны ўрад Літвы і Ліцвініі (Беларусі). Але ў сакавіку мяне адхілілі «белыя» ад кіраўніцтва. Атрымаў новую пасаду — рэвалюцыйнага камісара Гараднянскага ваяводства. А ўжо са жніўня — зноў узначаліў барацьбу на Літве і Ліцвініі: мяне прызначылі старшынёй Выканаўчага камітэта аддзела Літвы...

Не шкадую, ні аб чым не шкадую, што адбылося, — нам наканавана была непазбежнасць заўтрашняга дня. Што здарылася, тое здарылася...

Найбліжэйшым маім памочнікам у нашай справе з'яўляўся мой старэйшы брат Віктар Отан Сямёнавіч, хаця ён і памёр за год да паўстання. Ён удзельнічаў у вызваленчым рушанні 1860 года, пракладваў і масціў, я сказаў бы, шлях прада мною. За восем гадоў да гэтага Віця займаўся на медыцынскім факультэце Маскоўскага ўніверсітэта. А з 1858 года — адзін з кіраўнікоў нелегальнай рэвалюцыйнай арганізацыі ў Пецярбурзе. І мяне далучыў да гэтага. Прапанаваў — і я з радасцю згадзіўся. О, гэта цэлы перыяд майго жыцця, ды яшчэ які!

Віця шмат пісаў, супрацоўнічаў са штодзённай польскамоўнай газетай «Слова», якую выдаваў у Пецярбурзе І. Агрызка. Шмат у яго цікавых прац па гісторыі Польшчы і Ліцвініі. Меў свой, арыгінальны погляд на гэтую праблему. А якая ў яго была бібліятэка! Больш як пяць тысячаў рукапісаў і кніг. А галоўным чынам па гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Ды, на вялікі жаль, восенню захварэў на сухоты. Паехаў да бацькі, каб паправіць здароўе, у фальварак Якушоўка, што пад Ваўкавыскам, на Гарадзеншчыне... Ды, мусіць, глыбока ў яго ўелася хвароба — не стала яго два гады назад, шостага лістапада.

Марыська, галубка мая! Ніколі я табе не расказваў пра свае шляхі-дарогі, бо і няможна было тое рабіць. Былі на тое важкія прычыны. Вось такі твой «Яська-гаспадар з-пад Вільні».

Я заўсёды сцвярджаў і даказваў, што мы не павінны распачынаць закалот да тае пары, пакуль не вызначацца ў гэтым польскія патрыятычныя сілы і праваслаўнае духавенства. Гэта вельмі і вельмі важнае пытанне, хаця мае сябры-таварышы не надавалі гэтаму асаблівай увагі. Мы павінны былі прыслухацца да адной рэчы: у выніку скасавання ў Літве-Беларусі ў 1839 годзе Берасцейскай царкоўнай уніі 1596 года лік праваслаўных вернікаў значна павялічыўся.

Тут пачынаюцца рэчы зусім незразумелыя. Рымска-каталіцкае духавенства Польшчы з адзінай мэтай запалохаць праваслаўных свята-

роў звярнулася ў 1861 годзе да праваслаўнага духавенства Беларусі і Літвы з адозвай. Адозва — гэта дакумент, які не падлягае перагляду. Сам тон і мелодыка дакумента сведчылі: і размовы не павінна ўзнікаць пра талерантнасць і памкненні знайсці «агульную мову», адшукаць прымірэнне па спрэчных пытаннях. Ты думаеш, што каталіцкае духавенства непакоілі толькі праваслаўныя святары, якія, па сцверджанні той жа адозвы, «прадалі душу д’яблу за мізэрныя царскія грошы»? Не, іх хвалявала толькі адно — як яны ўплываюць на душы і сэрцы сялянаў. І строга-пагрозлівым тонам папярэджвалі: «Заклікаем вас — не хвалюйце вясковых жыхароў сваімі прамовамі, бо мы ведаем пра вашыя злыя і тайныя намеры. Абыходзьцеся з народам разважліва і памяркоўна, у вашу задачу ўваходзіць унушэнне яму, народу, любові да бліжняга, бо помста палякаў за святую веру страшэнная».

Рушанне раскрыла свету вялікія супярэчнасці паміж праваслаўным і каталіцкім духавенствам. Яны апынуліся па розныя бакі, нават у розных варожых станах. Тлумачу, чаму. Большасць каталіцкіх святароў, калі не ўсе, поўнасцю прынялі наш бок — ідэю паўстання, а вось праваслаўныя — падпалі пад палітыку афіцыйных царскіх уладаў і рэлігійных кіраўнікоў.

І пра тое я моўлю ў радках *«Калі за нашу праўду Бог нас стаў караці»*. Гэта напісаў я тут, у вязніцы. Гэта паланез развітання з народам Ліцвініі. Я заўсёды выступаў за развіццё ў Ліцвініі рэвалюцыйнага дэмакратызму. Акрамя гэтага мяне хвалявалі і пытанні літаратуры. Лічу, што наша літаратура павінна мець свой адметны каларыт. Нездарма ж слынны Адам Міцкевіч называе ліцвінскую мову як адну з найпрыгажэйшых славянскіх... Пра тое я думаў, калі табе прысвячаў верш «Марыська чарнаброва, галубка мая», пераклаў на мужыцкую, але на літаратурную мову мазурку Дамброўскага «Яшчэ Польшча не загінула».

Але самым маім галоўным натхніцелем і настаўнікам з’яўляецца гонар нашай нацыі Андрэй Тадэвуш Банаветура. У 1746 годзе, 12 лютага нарадзіўся ў фальварку Мерачоўшчына. Пад Бярэсцем. Герой Рэчы Паспалітай, кіраўнік нацыянальна-вызвольнага паўстання 1794 года. Вучыўся ў Любяшоўскім піярскім калегіюме, у Варшаўскім кадэцкім корпусе, скончыў Парыжскую акадэмію. Набыў выдатныя веды ў вобласці артылерыі, архітэктуры, фартыфікацыі, з’яўляўся слухачом у Акадэміі жывапісу і скульптуры. А як праславіўся Тэд

(так яго звалі ў Штатах) у вайне за незалежнасць Амерыкі! Стаў нацыянальным героем гэтай краіны. У 1792 годзе аб'яўлены галоўнакамандуючым узброенымі сіламі і начальнікам паўстання. Мы вывучалі дасканала яго словы клятвы: «Клянуся быць верным паўстанню. Клянуся змагацца за непарушнасць межаў нашай дзяржавы, устанаўленне самаўладдзя народа і ўсеагульную свабоду». Праз два гады, у траўні, прызначыў Найвышэйшую Нацыянальную Раду, выдаў Паланецкі ўніверсал. Але самае галоўнае, што Тэд імкнуўся надаць паўстанню агульнанародны, дэмакратычны характар. Але не яго віна, што шляхта сустрэла тыя паслабкі сялянству ў штыкі, звузіўшы сацыяльную базу і маштаб паўстання...

Мы стараліся не паўтарыць яго памылак, але, на вялікі жаль, не пазбеглі і сваіх.

Дзясятага ліпеня 1862 года быў здзейснены выпуск першага нумару «Мужыцкай праўды». Мы стараліся данесці да людзей свае планы, свае ідэі. Таму распаўсюдзілі газету па многіх жылых мясцінах. У той жа дзень, на Камянецкай зямлі, на полі каля вёскі Бярозаўка тутэйшы жыхар Місей Геліч знайшоў нашую газету і пачаў чытаць яе аднавяскоўцам. Такім чынам народ даведаўся, што пачалася падрыхтоўка да паўстання. Пра тое стала вядома і царскаму ўраду. А каб папярэдзіць яго, у Пецярбурзе і быў заснаваны Заходні камітэт — такая спецыяльная ўстанова для барацьбы з нашым вызваленчым рухам на Літве, Ліцвініі і ва Украіне.

Цэнтральны нацыянальны камітэт, які быў створаны ўлетку 1862 года ў Варшаве, на жаль, меў абмежаваную праграму. Яна была складзена толькі ў інтарэсах польскай шляхты, а не сялянаў. На яе недасканаласць і сур'ёзныя пралікі і недахопы ўказвалі польскім рэвалюцыянерам-дэмакратам А. Герцэн, М. Бакунін, М. Агароў. Яны імкнуліся і прапаноўвалі далучыць да праграмы яшчэ адну тэзу-патрабаванне — «Зямля — сялянам, воля — правінцыям». Але рэвалюцыянеры не прыслухаліся да іх голасу. І гэта стала адной з галоўных прычынаў, якая адразу ж адштурхнула, адпрэчыла ад удзелу ў паўстанні сялян Літвы і Украіны. А іх заклік «За нашу і вашу свабоду» не апраўдаў сябе. Таму паўстанне і не падтрымалі сяляне ўсходніх паветаў Ліцвініі і сяляне з Расіі.

Следчая камісія даводзіла мне, што паўстанне насіла толькі польскі характар. Зусім ня так. Так хоча гэта прадставіць віленскі гене-

рал-губернатар Міхаіл Мураўёў. Я ж казаў следчым пра адваротнае: у Польшчы паўстанне было польскім, так, а ў Ліцвініі і Літве яно было *беларуска-літоўскім*. Падзеі разварочваліся на нашай тэрыторыі, і паўстанне насіла *нацыянальна-вызвольны характар*. Бо прымалі ў ім удзел тытульныя жыхары — сяляне і рамеснікі, студэнты і шляхта, афіцэры і былыя вайскоўцы, настаўнікі і гімназісты, інжынеры і чыноўнікі. Паўстанцы рабіліся паэтамі і кампазітарамі, стваралі баявыя і рэвалюцыйныя песні, пісалі пракламацыі. Паэты Фелікс Ражанскі і Фелікс Тапчэўскі, Францішак Багушэвіч не заставаліся ў баку ад агульнай справы, як і пісьменнік Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч...

Але... Але... Але... У жніўні Мураўёў выдаў загад, паводле якога захопленыя са зброяй паўстанцы падлягалі прысуду на смерць. А тым, хто пакаецца і здасца, маглі дараваць. Знайшліся такія, што паверылі хлусні. Але былі і вёскі, што да канца падтрымлівалі паўстанцаў. Быў аддадзены загад такія вёскі спальваць...

У жніўні шэсцьдзясят трэцяга года я зноў узяў кіраўніцтва над паўстаннем на Літве і ў Ліцвініі. Не толькі праціўнікі, але і сябры казалі, што я прыхільнік радыкальнай праграмы і крутых, жорсткіх мераў. Так яно было і насамрэч — бо інакш нельга было...

Аднак, на вялікі-вялікі жаль, мы ўпусцілі спрыяльны час і дапусцілі тыя памылкі, якія дапусцілі.

Я разумеў, што чакае нас параза. А я не падпарадкаваўся загаду польскага нацыянальнага камітэта на сваёй тэрыторыі спыніць змаганне — і прайграў.

Вось так атрымалася, мая Марыська!

Але я не скончыў пра Касцюшку. У 1792 годзе, дзясятага кастрычніка, падчас бітвы каля Мацяёвіцаў, яго цяжка параніла. Палон. Петрапаўлаўская крэпасць. Вызвалілі яго праз два гады. З'ехаў у Амерыку. Але не мог пражыць без Еўропы. Памёр у Швейцарыі. Астанкі перапахаваныя ў Кракаве. І ў яго былі памылкі: ён не бачыў у простым людзе ўдарную сілу, ды і палохала рэвалюцыйная праграма Якуба Ясінскага з яго імкненнем аднавіць дзяржаўную незалежнасць ВКЛ. А царскі ўрад паабяцаў сялянам аддаць ім зямлю «паноў-бунтаўшчыкоў». Найвышэйшую Літоўскую Раду звінавацілі ў сепаратызме і дзеяннях супраць «уніі братніх народаў» і затым распусцілі. А Ясінскі быў зняты з пасады галоўнакамандуючага, што значна аслабіла паўстанне...

Мы з сябрамі наведалі магілу перад тым, як аб'явіць пачатак паўстання, пакляліся:

— Генерал-лейтэнант, кавалер ордэна «Віртуці Мілітары», шаноўны спадар Андрэй Тадэвуш Банавентура Касцюшка! Мы, кіраўнікі і ўдзельнікі нацыянальна-вызвольнага паўстання, не здрадзім тваім запаветам нават і тады, калі паўстанцкі шлях прывядзе да шыбеніцы! Клянёмся!

Даруй, што замест узнёслых слоў пра каханне напісаў табе цэлае паўстанцкае данясенне. Але ж ты першы памочнік нам і мне ў нашай рэвалюцыі...

6

— Так о чём вы хотели сделать заявление, подследственный Калиновский? — распачаў допыт старшыня асобай следчай камісіі.

— Мае паказанні ад трыццатага снежня прашу лічыць несапраўднымі. Толькі ноччу я ўспомніў, што па тых адрасах, што я сказаў, ніколі і не пражываў.

— Тогда по каким вы проживали?

— Не магу сказаць, пан палкоўнік!

— Почему — не можете?

— Не хачу падвесці невінаватых людзей!

— Вот как! Благородно, благородно, Константин Семёнович! Ваш возраст, пожалуйста, вероисповедание?

— Нядаўна мне споўнілася дваццаць шэсць гадоў.

— Где родились?

— Мастаўляны — Гарадзенскі павет.

— Где получили образование и какое?

— Скончыў Свіслацкую гімназію. Потым — універсітэт у Пецярбурзе. Скончыў камеральнае аддзяленне юрыдычнага факультэта, маю ступень кандыдата.

Уставіў сваё пытанне і паручнік Гогель:

— Это прекрасно, что вы получили в России такое замечательное образование. Тем более должны понимать, что вы по своей воле стали государственным преступником. А какими науками вы увлекались больше всего?

Кастусь паглядзеў на Мікалая Валяр'янавіча:

— А гэта мае якія-небудзь адносіны да нашай тэмы?

— Мае, і вельмі вялікія, — прамовіў нечакана Гогель на беларускай мове, — нам цікава пачуць усе падрабязнасці ад вас.

— З задавальненнем адкажу на вашае пытанне, раз вы ўжо загаварылі са мной на маёй мове. Адказваю. Захапляўся класічнай нямецкай філасофіяй і заходнееўрапейскім сацыялізмам. Вывучаў, і вельмі глыбока, гісторыю славянскіх народаў. Магу вам растлумачыць, адкуль пайшло вашае прозвішча, але вы можаце пакрыўдзіцца на мяне.

— Потом как-нибудь, потом.

— Подследственный Калиновский, — звярнуўся да яго капітан Сямёнаў, — вы входили в состав общества «Земля и воля»?

— Не, не ўваходзіў. Запрашалі. Але не было часу тым займацца. Вучоба патрабавала аддаваць ёй шмат часу.

— Таким вот образом вы отблагодарили царя-батюшку, что он вам, жителю Северо-Западного края, предоставил возможность получить высшее образование. И там, значит, изучая историю славянских народов и западноевропейский социализм, вы и стали врагом самодержавия?

Каліноўскі ўсміхнуўся:

— Чаму ж там? Калі яшчэ вучыўся ў Свіслацкай гімназіі. Брат Віктар гэтаму пасадзейнічаў. І не толькі ён. Уладыслаў Сыракомля раскрыў вочы на многія рэчы. То потым ужо сталі маімі настаўнікамі і кумірамі Тарас Шаўчэнка, Герцэн, Дабралюбаў, Агароў, Гарыбальдзі...

Утварылася нядоўгае маўчанне. Нешта шапнуў Шалгунову на вуха Гогель. Палкоўнік згодна кіўнуў галавой.

— Скажите, Константин Семёнович, а после Петербурга куда вы направили свои стопы?

Каліноўскі нейкі час раздумваў, як бы ўспамінаў свае шляхі-дарогі, адказаў:

— У Пецярбурзе на працу ўладкавацца не ўдалося, таму я рашыў у 1861 годзе вярнуцца на радзіму. Думаў, што тут мне пашанцуе ў Гародні, але... Мне было адмоўлена ў працы. І я заняўся стварэннем рэвалюцыйных арганізацый.

— Почему же вы очутились в Вильно? Что вас заставило приехать сюда?

— З той простай прычыны, што чыноўнік адзін папярэдзіў мяне аб тым, што гарадзенскі начальнік выдаў распараджэнне аб маім арышце.

— Так у вас, получается, всюду друзья или ваши агенты?

— Так, яны паўсюдна... Нават і сярод вашых жандараў.

Шалгуноў шчыра здзівіўся:

— Не может этого быть, Константин Семёнович! Наговариваете вы на представителей нашего ведомства.

— Можа, і нагаворваю, палкоўнік, усё можа быць.

— Ладно, оставим эту тему. Двигаемся дальше. Нам интересно будет узнать, в каких должностях вы были причислены к революционным событиям. Желательно последовательно, одно за другим.

Кастусь пацёр пальцамі лоб, нахмурыўся. Разважаў, што для іх можна раскрываць, а што не.

— З чаго пачаць, не ведаю.

— С университета и начните.

— Добра. Тады 1856 год... Я стаў кіраваць левым рэвалюцыйным крылом зямляцтва студэнтаў універсітэта — у асноўным тымі людзьмі, якія нарадзіліся ў Беларусі, Літве і Польшчы. У наступным годзе стварыў і пачаў кіраваць рэвалюцыйнай арганізацыяй у Гародні. Яшчэ праз год — улетку — членец «Камітэта руху» тут, у Вільні. Стаў рэдактарам, аўтарам і выдаўцом «Мужыцкай праўды». А восенню — мяне абіраюць старшынёй Паўстанцкага Літоўскага правінцыйнага камітэта. У сакавіку, у наступным годзе, — рэвалюцыйным камісарам Гарадзенскага ваяводства. Праз два месяцы — паўстанцкі цывільны начальнік Гарадзенскага ваяводства. Праз месяц — сябра паўстанцкага аддзела Літвы і адначасова кіраўнік аддзялення ўнутраных спраў. У наступным месяцы ўзначаліў «чырвоны жонд».

— Вы это называете повстанческим Национальным правительством Литвы и Беларуси?

— Так, вы ўсё правільна разумееце, палкоўнік, а прыкідваліся, што не разумееце нашага дыялекту!

— Значит, в ваших руках была сконцентрирована вся революционная власть? И от вас исходила главная угроза? Тогда вас не напрасно называли диктатором?

— И ещё называли королём Литвы и Беларуси, — падказаў, гледзячы на палкоўніка, паручнік Гогель.

— Ого! — падзівіўся Шалгуноў. — Король! Это уже серьёзно.

— У меня вопрос, — прамовіў капітан Сямёнаў, які да гэтага ў асноўным маўчаў. — Раз у вас была вся полнота власти, то от вас

исходили инструкции для бунтовщиков, приказы, циркуляры и так далее. Это действительно так?

— Сапраўды так.

— Не могли бы вы их перечислить?

— Ды тых дакументаў сотні і сотні. Найперш была выдадзена інструкцыя Літоўскага правінцыйнага камітэта для павятовых і акруговых начальнікаў. Яшчэ — інструкцыя для ваенных паўстанцкіх камандзіраў, цыркуляр супраць дэзінфарматараў, ды яшчэ падрабязныя інструкцыі для павятовых камісараў... Але я лічу, што адным з галоўных дакументаў быў Загад да народа Літвы і Беларусі ды Адозва з заклікам да ўсяго народа, і да вашага, расійскага, падымацца на рашучую барацьбу супраць душыцеляў свабоды і прыгнятальнікаў.

— Вас причислили к диктаторам. А к террористам вы имеете отношение?

Пытанне задаў паручнік Гогель. Не проста спытаўся, чакаў адказу.

— Здзейсніць замах на цара? — удакладніў са здзіўленнем Кастусь. — З бомбай на аўгусцейшага манарха?

— Да нет... Вот передо мной воззвание к усилению революционного террора. По стилю авторство принадлежит вам.

— Вы не памыліліся, паручнік! Далучыце да яго і мой загад гарадзенскага камісара.

— Тогда, может, вы автор и Постановления Революционного трибунала о смертной казни? О смертной казни предводителя дворянства Виленского края господина Александра Домейко? И использовали для этого убийц-кинжальщиков?

— Мы яго аб'явілі здраднікам радзімы і паставілі па-за законам.

Шалгуноў загарнуў папку, якую вывучаў, спыніў погляд на вязню:

— Понятно, арестованный Константин Семёнович! В Гродно вы не нашли себя, приехали в Вильно. Что скажете об этом периоде?

Зноў задумаўся дыктатар паўстання, кіруючыся толькі адным — не нашкодзіць бы сваімі прызнаннямі тым, хто застаўся на свабодзе. Можна нагаварыць ім і лухты, але няхай ведаюць, што паўстанне сапраўды рыхтавалася грунтоўна і прафесійна.

— Вільня, Вільня... Найперш я сустрэўся са сваімі знаёмымі і сябрамі па ўніверсітэце. Адшукаў інжынера шляхоў зносін Уладзіслава Малахоўскага. Ён жа з'яўляўся і кіраўніком партыі «чырвоных». А ён мяне накіраваў да Нестара Дзюлерана, які служыў на чыгунцы.

Нестар і выдаў мне дакументы на імя Макарэвіча. А ён у сваю чаргу звёў мяне з Ануфрыем Духінскім, які пазней быў прызначаны паўстанцкім ваяводам у Гарадзенскую губерню. Калі Ануфрый падаўся ў Гародню, то я адразу паехаў у Беласток. І быў у мяне пашпарт на імя Чарноцкага. Я атрымаў ад Дзюлерана загад сабраць звесткі аб колькасці паўстанцкіх атрадаў, колькі групавалася ўсіх касінераў.

— Вы же не один поехали в Белосток, не так ли? Кто был с вами? Назовите имена командиров тех отрядов.

— За тры гады я пазабываў усіх. Ды і ў мэтах сакрэтнасці мы не ўжывалі прозвішчы, а толькі мянушкі ці псеўданімы. Напрыклад, «Круцель», «Гогель»...

— А почему Гогель? — удакладніў капітан Сямёнаў.

— А Гогель на мясцовым дыялекце «репейник», што азначае плевелы, пустазелле, дзядоўнік...

— Не пытайтесь меня оскорбить! — пакрыўджана прамовіў паручнік Гогель. — Одной ногой в могиле, а ерепенится.

— Невядома яшчэ, паручнік, хто раней туды сыдзе.

— Хватит! — перапыніў яго Гогель. — Отвечайте на поставленные перед вами вопросы!

— Павел Міканоравіч, хіба я не адказваў на вашае пытанне? — паглядзеў вязень на Шалгунова.

— Ну, успокойтесь, Николай Валерьянович, сядьте. У нас идёт допрос, а не препирания.

— Извините, — апамятаўся Гогель, — но и он пусть словами не бросается.

Шалгуноў нецярпліва паглядзеў на вязня:

— Ну и дальше... Не помните фамилии, потому что были клички и псевдонимы. А хоть одну фамилию вы можете нам назвать?

Дыктатар пацiснуў плячыма:

— Выветрылася... Дзюлеран неўзабаве адклікае мяне да сябе. Прызнаюся, што я адразу ўбачыў у Дзюлеране галоўнага камандзіра паўстання ў літоўска-беларускім краі. А званне ў яго было — камісар Варшаўскага цэнтральнага нацыянальнага камітэта і Нацыянальнага ўрада ў Літве і на Беларусі.

— И кем же вы были при Дюлеране?

— Напачатку простым сакратаром. У мае абавязкі ўваходзіла абагульненне звестак, напісанне артыкулаў аб ходзе паўстання. Гэта мы ўсё адсылалі за мяжу.

— Какие и кому давал должности Дюлеран?

— Францішка Канаплянскага ён прызначыў паўстанцкім цывільным начальнікам Віленскага ваяводства.

— Так, одного вспомнили. Ещё?

— Камісарам пры Канаплянскім Дзюлеран прызначыў Сухадольска-Дармаоўскага, а Малахоўскі займеў пасаду паўстанцкага начальніка Вільні.

— Ещё, ещё... Что вы тянете? Перечисляйте фамилии!

— Калі б я іх памятаў, то сказаў бы паважанай асобай следчай камісіі. Вашыя каты ўмеюць махаць кулакамі. Ад ночы галава гудзе.

— Сами виноваты, — хмыкнуў Шалгуноў, — мы предупреждали вас, что с вами будет, если будете молчать. Где сегодня ваш любимый Дюлеран? Где?

Вязень пацiснуў плячыма:

— Не ведаю... Можа, эміграваў.

— И тогда вместо него вы стали главным распорядителем бунта в нашем крае?

— Вы правільна сказалі, палкоўнік. Але не бунт, а паўстанне ўзначаліў я.

— Скажите нам ещё вот что. Малаховский сбежал, кто стал вместо него начальником Вильно?

— Дайце прыпомніць... Здаецца, Міхась Ляпкоўскі. Так, успомніў, ён.

— Можете сказать, где он сейчас?

Канстанцін пацiснуў плячыма.

— Кто вместо него стал начальником?

— Гэта помню. Пасаду начальніка Вільні я даручыў свайму памочніку і сябру Цытусу Далеўскаму.

Капітан Сямёнаў не ўтрымаўся, падхапіў адказ Кастуся:

— И сколько же у вас было помощников и друзей? Назовите их.

— Адзін з лепшых маіх сяброў быў Ігнат Здановіч, нябожчык, на вялікі жаль. Вы пакаралі яго смерцю. Томаш Грагатовіч, сябра Літоўскага аддзела... Хто ж яшчэ? Не магу ўспомніць...

Нечакана перад вачыма захістаўся палкоўнік Шалгуноў, безаблічнымі сталі Гогель і Сямёнаў. Стала цяжка дыхаць, заванітавала... І ён не чуў, як Шалгуноў абыякава прамовіў: «Доктара Фавеліна пакліччце — ён у калідоры сядзіць», не чуў, як палкоўнік абвясціў: «На этом прервемся, господа! Продолжим завтра».

Доктар стараўся вярнуць яго да жыцця, падносіў да носу нашатырны спірт...

Яго занеслі ў камеру і паклалі на ложак.

— Вы нам его верните к жизни, голубчик, — загадаў палкоўнік, — он нам нужен живой, понимаете — жи-вой!

. . . .

— Вызывали, Михаил Николаевич? — доктар Фавелін зайшоў у кабінет генерал-губернатара.

— Да, сударь, вызывал. Прежде чем придут ко мне полковники Шелгунов и Лосев, хочу выяснить некоторые обстоятельства.

— Слушаю вас, ваше высокопревосходительство!

Мураўёў адмахнуўся:

— Да будет вам, дорогой доктор Фавелин, зовите меня просто по имени и отчеству. Вы же мне как родной стали, за моим драгоценным здоровьем следите. И я слушаюсь и повинуюсь только вам. Подчиняюсь только вам и августейшему монарху.

Фавелін кіўнуў галавой.

Мураўёў выйшаў з-за стала, пачаў хадзіць па кабінеце.

— Скажите, доктор, как там здоровье нашего бунтаря?

«Пекутся о его здоровье, благодетели», — з горыччу падумаў Фавелін.

— Если честно, Михаил Николаевич, то очень плохо. Ещё таких один-два приступа, и он не вытянет, его тогда никто не вернёт к жизни.

— Что вы говорите? — падышоў бліжэй Мураўёў. — А мне докладывают, что он богатырского здоровья. Вы же говорите обратное.

— Богатырское у него не здоровье, Михаил Николаевич. Он раньше умрёт, чем вступит в сделку с Шелгуновым.

Мураўёў спыніўся каля свайго стала, абаперся адной рукой на брыжык. З цікавасцю паглядзеў на доктара.

— А разве может быть такое — слаб здоровьем, но здоров духом?

— Калиновский — живой пример. Я вижу, что у него иссякают силы и он не жалуется. Его избивали, добиваясь признаний, но он молчал, он объявил голодовку и мог умереть. Он хочет уйти из жизни, но не хочет быть самоубийцей. Тем более духовным самоубийцей...

Мураўёў задумаўся. Адышоў ад стала, зноў пачаў хадзіць па дывановай дарожцы свайго кабінета.

— Гм... Хм... Ты смотри, какой экземпляр. Просто народный герой! Ещё, не дай Бог, в истории останется как героическая личность. Вы как думаете, милейший доктор Фавелин?

— Вы совершенно правы, Михаил Николаевич! Нельзя изменить ход истории, как и нельзя вычеркнуть и его, их восстание из жизни.

Мураўёў падышоў да Фавеліна, стаў побач, нахіліўся амаль да самага твару, што доктар пачуў, як ад яго патыхае часнаком і гарэлкаю:

— Вы, батенька, случайно не относитесь к той категории людей, которые жалеют его и сочувствуют ему, а?

— Для меня, Михаил Николаевич, люди делятся на две категории — здоровые и больные. Так вот, у Калиновского серьёзно подорвано здоровье. Я жалею больных и сочувствую им. Что здесь зазорного?

— Да, да, вы совершенно правы, прошу простить меня, — перамяніў тон Мураўёў, — вы доктор, и вам положено иметь доброе и сочувственное сердце. Это только у меня его нет, сердца, поэтому и прозвали меня Муравьёв-вешатель, разве не так?

— Михаил Николаевич, я не хотел обидеть вас...

— Обидеть? Он вешал и убивал наших солдат и жандармов, а мы должны его жалеть? Лечить его, возвращать к жизни? Да?

Бачачы, як генерал-губернатар пачынае наліваццa гневам, падышоў да яго, умольна прамовіў:

— Ваше высокопревосходительство! Вам нельзя волноваться, побеспокойтесь о своём здоровье. Успокойтесь, Михаил Николаевич, и не судите меня строго.

Мураўёў суцішыўся:

— Пожалуй, вы правы, дорогой доктор. Совершенно правы-с! Не к лицу мне из-за какого-то диктатора подрывать собственное здоровье. Всё, я успокоился. Дайте, доктор, чего-нибудь успокоительного для закрепления.

Фавелін падышоў да століка, на якім стаяў графін з вадой. Узяў шклянку, накапаў туды некалькі кропель, даліў вады.

Расчыніліся дзверы, у кабінет зайшоў сакратар. Нахіліўшыся ў паклоне, абвясціў:

— Ваше высокопревосходительство, полковники Лосев и Шелгунов!

— Зовите.

— Мне выйти, Михаил Николаевич?

— Да нет, доктор. Секретов никаких нету. А для вас будет интересно услышать, что говорят о бунтаре полковники.

У расчыненыя дзверы ўвайшоў спачатку Шалгуноў, а за ім Лосеў. У іх вачах Фавелін убачыў насцярожанасць і сполах. Пераглянуліся, як быццам вырашалі, каму першаму дакладваць. Не зразумелі адзін аднаго і таму пачалі амаль адначасова:

— Мы в затруднении, ваше высокопревосходительство!

— Что вы всё заладили одно и то же, сам знаю, что я высокопревосходительство! О деле, о деле мне докладывайте! Удалось вытянуть у диктатора что-нибудь конкретное?

— Никак-с нет, Михаил Николаевич! Всё вокруг да около, а конкретности — ноль. Извивается, как угорь. Называет те фамилии, которые арестованы или нет в живых... Или убыли за границу.

— Значит, дурачит вас, я так думаю.

— Мы уверены, что добьёмся своего. Он уже совсем обессилел. Мы его и среди ночи подымаем и допрашиваем. Не даём спать. У него уже заплетается язык, ещё немного, и он начнет говорить.

«Вот почему он так ослабел, — падумаў доктар Фавелін, — а мне о ночных визитах к нему ничего не говорили. Измором взять хотят...» — зразумеў доктар.

— Господа, мне не столько нужны фамилии его сообщников, как общая картина подготовительных и организационных работ, направленных на поднятие бунта. Повод к бунту, основания, мне более-менее ясны. Когда-то, лет сорок назад, я переменил картину этого Северо-Западного края, будучи на должности вице-губернатора в Витебске, местному люду то не понравилось. Как и не понравилось в Могилеве и Гродно, где я тоже был губернатором. Мне твердили о Великом Княжестве Литовском, о его Статуте, а я им фигу, нате, выкусите, господа демократы. Монарх отнёсся с интересом к моим нововведениям: «Действуйте, Михаил Николаевич, вам и карты в руки!» Вот я теми картами и раскладываю до сих пор тот пасьянс. Чтобы развязать мне руки, император издал ряд указов. Мы добились главного — белорусы постепенно начали забывать себя. К их дереву мы привили такую ветвь, что она и стала основным древом, и крона у него российская.

— Россия вознаградит вас за эти труды, Михаил Николаевич!

Не звяртаючы ўвагі на іх словы, вешальнік працягваў распавядаць пра свае заслугі ў справе экспансіі беларусаў, аб сваім імкненні

і апантанасціператварыць край ліцвінаў у расийскі духоўна-эканамічны палігон.

— Так вот, господа, это я предложил императору закрыть Виленский университет. Он же стал рассадником национализма коренного населения, осиным гнездом, трибуной доморощенных демократов. И ещё я посоветовал монарху: «Во что бы то ни стало отменить на Белой Руси и в Литве действие Статута Великого княжества Литовского, Русского и Жамойтского 1588 года. А в связи с этим необходимо подчинить белорусско-литовские земли под юрисдикцию общероссийских законов...». Государь не только согласился с моими доводами и предложениями, но и приказал претворить их в жизнь. А мне и нужен был его приказ, его высочайшее позволение. Тогда я пошёл на крайние меры — упразднил Брестскую церковную унию, а для этого пришлось униатскую церковь прищепить к православной. И нам без нужды было прокладывать к людским душам нашу религию и культуру через штыки гренадеров. Как я говорил монарху, это всё без крови и насилия сделает русский чиновник, русская школа и русский поп. Об этом ещё раньше говорила и российская царица Екатерина. Мне очень приятно и сладостно вспомнить это.

— Далеко смотрели, Михаил Николаевич! — выструніўся перад «ярыгай» палкоўнік Шалгуноў.

«Вот как оно получается — пришли, оккупировали, загнали людей в неволю, а потом не могут понять, почему белорусы ненавидят царских прислужников. Кто же мы после этого, господа, кто? Оккупанты, и другим словом назвать наши действия нельзя. Против нас и восстал край белорусов и литовцев, и впереди всех шёл Константин Калиновский... Не шёл, а всегда будет идти, вести за собой народные массы до тех пор, пока не вернется золотое время Великого Княжества Литовского...».

Фавелін дзівіўся нараджэнню ў яго такіх думак.

Выспелі, пэўна, даўно, як толькі сутыкнуўся з правадыром паўстання.

— Докопайтесь до основ, до самой организации, — даводзіў палкоўнікам Мураўёў. — Да не на польской территории, а на нашей. Не я от вас требую, а сам государь.

— Постараемся, ваше высокопревосходительство! Поклясться можем.

Мураўёў з кіслым тварам адвярнуўся:

— Умеете вы клясться, господа! Лучше бы работали так, полковники! С участниками мы и без него, сами разберемся, у нас много податливых бунтарей. Мне нужно главное: их методы борьбы, конспирация, подробнейшая структура революционных организаций. Где их штабы, центры, конспиративные квартиры, печатные цеха, где находится логово той газетёнки, которую издавал «Яська из-под Вильно». Как они готовили мятежников, где обучали методам ведения борьбы. Какие нити тянутся к российским революционным демократам. Также к полякам и прочим шведам. Вы спросите, господа, для чего это всё, когда бунт подавлен? Я отвечу вам: чтобы в дальнейшем пресекать, в корне пресекать подобное. Мы имеем опыт по усмирению кавказских главарей, должны уметь это делать и здесь, в этом Северо-Западном крае. Если вы докладываете мне и говорите, что Калиновский прекрасный практик, то я вам скажу больше — он ещё и прекрасный теоретик революции, надо отдать ему должное. Он претворял в жизнь то, к чему призывал «Колокол» Герцена и революционеры-демократы Чернышевский и Добролюбов. Мне также интересны соображения Калиновского не только о причинах поражения, но и о будущем этого края. Это крайне важно, господа. Может, и не надо так усердствовать в пытках, а подойдите к нему с другой стороны. Разговор продолжите, может, не на следственной комиссии, а в его камере. Предложите кофе, чай, поговорите с ним, так сказать, тет-а-тет, по душам.

— Хорошо, сменим тактику сообразно вашему совету, — прамовілі палкоўнікі.

— И к вам, доктор Фавелин, обращаюсь. Вы ближе всех нас к его душе, боли и страданиям. Обещайте ему что угодно, расположите его к себе. Прикиньтесь демократом, сочувствующим. Даю вам полный карт-бланш. Да, чуть не забыл... К городскому полицмейстеру полковнику Сарначёву обратилась некая вдова, дворянка Ядвига Мокрицкая. Многие в Вильно знают её как известную филантропку. Она вручила тайно ему некоторую сумму денег, прося, чтобы он посодействовал встретиться с Калиновским с целью передать ему чистое бельё, мыло, зеркало, гребешок... И кроме этого настоятельно просила и о другой встрече — с арестованной девицей Марией Ямонт.

Лосеў пераступіў з нагі на нагу, выказаў сваю дасведчанасць у гэтым пытанні:

— Ядвига Мокрицкая и в самом деле благородная и чуткая душа, истинная христианка. Но проблема в том, что Мокрицкая родная сестра матери упомянутой Марии, которая является невестой Калиновского.

— В самом деле? — шчыра падзівіўся «ярыга», і на яго твары адбілася радасць. — Это в корне меняет ситуацию, господа!

«Боже, и это стало известно Муравьёву! — з горыччу падумаў доктар Фавелін. — А это означает, что новые страдания будут придуманы ему...».

— Не знал, не знал, господа, об этом, — прызнаўся генерал-губернатар. — Поэтому мы можем наладить интереснейший спектакль, сыграть, так сказать, ораторию на чувствах влюблённых... Когда полицмейстер признался мне, что он взял деньги у Ядвиги Мокрицкой, я одобрил его действия. Посоветовал, кроме устройства свидания, подтолкнуть арестанта Калиновского к переписке, чтобы он пообещал, что его письма сохранятся в строжайшей тайне... И как чувствует себя невеста, Александр Михайлович?

— Угнетена, ваше высокопревосходительство. Почти ни с кем не разговаривает.

Мураўёў усміхнуўся, пахадзіў па пакоі:

— В связи с этим мне думается вот что, Александр Михалыч. Нужно этой невесте создать условия, чтобы она начала метаться, взвыла, запросила пощады. Чтобы об этом стало известно её жениху. Посмотрим, как он отреагирует на это. Если он действительно любит её.

«Это же бесчеловечно, — сціснуліся зубы ў доктара, — негуманно и жестоко... Как же мне отыскать Людвику? Где она сейчас? Может, и её арестовали?..»

— Ну что, господа, на этом всё. Желаю успехов.

Мураўёў падышоў да акна. Глядзеў у цемру і думаў, што ж яму прынясе заўтрашні дзень.

Гульня з галоўным бунтаўшчыком абяцала быць цікавай.

7

— Как вы сегодня себя чувствуете, Константин Семёнович? — пацікавіўся старшыня Асобай следчай камісіі.

— Пакуль жывы.

— Ну и прекрасно. Не будем терять драгоценное время. Дворянин Калиновский, извещаю вас, что работает следственная комиссия в том же составе, что и перед этим. Вчера по состоянию здоровья вы не могли присутствовать на заседании комиссии, поэтому мы пошли навстречу доктору Фавелину и дали вам однодневный отдых.

Вязень ледзь прыкметна на знак падзякі схіліў галаву.

— Вопрос такой. Какие распоряжения, приказы или циркуляры осенью прошлого года вы лично отдавали бандитам?..

— Палкоўнік, будзеце са мной так размаўляць, я адмоўлюся ўвогуле адказваць на вашы пытанні!

— Ладно, согласен... повстанцам... в плане их активизации.

Пачынала зноў кружыцца галава. Вялікім намаганнямі волі вязень пастараўся ўзяць сябе ў рукі, перамагчы слабасць і дрыготку ў нагах. Не хацелася перад катамі зноў паказацца слабым і бездапаможным.

— Пачыналіся халады, а з імі і зіма набліжалася. Я прыняў рашэнне перамяніць тактыку барацьбы. У нас не было цёплага адзення і абутку, і таму ў лютыя маразы ніхто не мог вытрымаць, былі б чалавечыя ахвяры без баёў з царскімі акупантамі. Нам неабходна было сабраць звесткі пра стан паўстанцкіх атрадаў і злучэнняў. Акрамя гэтага, нам неабходна было ведаць і аб настроі касінераў: ці вернуцца яны ў баявыя шэрагі, калі мы іх распусцім да вясны... І ўсё ж я распарадзіўся распусціць атрады, а кожнаму касінеру і іх камандзіру выдаць адпускныя білеты.

— Кого вы в это время назначили начальниками в губерниях? Пофамильно. Это вы должны помнить.

У баку ад членаў следчай камісіі сядзеў доктар Фавелін. Пры ім быў чамаданчык з лекамі. Ён чытаў нейкую кнігу, трымаючы яе на каленях. Зрэдку кідаў позіркі на вязня.

— Прызначыў камандзірамі атрадаў дваіх — Саву, мусіць, такі псеўданім у яго, і нейкага Міцкевіча.

— А фамилии Пеликша и Свенторжецкий вам ни о чём не говорят?

— Здаецца, яны належалі да спраў Менскай губерніі. А мо я і памыляюся.

— Опять вы уходите от ответа, — незадаволена прамовіў палкоўнік Шалгуноў. — И долго мы будем с вами играть в кошки-мышки?

— Я адказваю на тыя пытанні, на якія ведаю адказ. Чаго ж я буду нагаворваць на людзей, якіх не ведаю і не чуў пра іх? Ці вы прымушаеце мяне, каб я даў хлуслівыя паказанні? Вам трэба падрабязная справаздача для Мураўёва-вешальніка? На вялікі жаль, я ў гэтым кепскі памочнік. Бо і ад мяне шмат чаго ўтойвалася. Таму я не магу ведаць усё і пра ўсіх...

— А о вашем смелом Людвиге Звеждовском, которого многие считали авантюристом, что вы о нём скажете?

— Анічога... Хто такі?

— Вы с ним расходились по многим вопросам, но всегда доверяли ему. Он воевал против нас. Вы и это будете отрицать, диктатор Калиновский?

Нешта балючае сціснула вушы і Кастусь абхапіў галаву рукамі.

Паспеў перад тым, як праваліцца ў беспамяцтва, нахіліцца — каб упасці наперад... Сямёнаў дастаў з-пад стала амаль поўнае вядро вады, падышоў да беспрытомнага і выліў дарэшты на галаву...

Доктар Фавелін падышоў да вязня ўжо тады, як той ляжаў, беспрытомны, у калюжыне вады.

— Не вода ему нужна, а покой, — прамовіў доктар, схіліўшыся над Каліноўскім.

— Притворяется.

. . . .

Спачатку над ім нахілілася Марыся. Маўкліва выцірала пот з ілба, змазвала ёдам драпіны і раны... Потым яна знікла, а замест яе цьмяна праявіўся твар доктара Фавеліна.

— Вам лепш, Вікенцій-Канстанцін?

— Здаецца, лепш.

— Вы гаворыце на маёй роднай мове?

— Рэдка. Когда-то удивились этому Людвика и хорошо вам известная Марыся Ямонт.

— Вы іх ведаеце?! — падзівіўся шчыра Каліноўскі. — Чаму ж я не ведаю пра тое?

— Значит, Людвика не захотела об этом говорить. Я тогда, в пятьдесят первом, случайно познакомился с ними. С Людвикой встречался несколько раз, даже, боюсь признаться, влюбился в неё, но... безответно.

— Што здарылася тады, дарагі доктар Фавелін?

— Яе калегі забаранілі нам сустракацца. А мо і бацькі. Палічылі мяне за ворага вашаму вызваленчаму руху ці за шпіка. Я не мог ніяк пераканаць Людвіку, што я таксама ненавіджу самадзяржаўе, хоць і належу да расійцаў, але сэрца маё з вамі. Мае куміры — Герцэн і Дабралюбаў, Чарнышэўскі, а цяпер і вашае імя.

— У нас шмат у паўстанцкім руху расійцаў.

— Знаю о том, Константин Семёнович. Але я на адлегласці сачыў за імі — Марысяй і Людвікай — і за іх дзеяннямі. Не як шпік, а як чалавек, гатовы памагаць вызваленчаму руху. І заўсёды перажываў, каб з вамі ўсімі не здарылася якой бяды... И она произошла, та беда. Вы в лапах царского правосудия. А они, царёвы слуги...

— Ведаю. Я да ўсяго гатовы.

— У меня хранятся все экземпляры вашей газеты. Я сохраню «Мужыцкую праўду» для сваіх дзяцей і ўнукаў, буду гаварыць, што я лячыў і ціснуў руку самаму бясстрашнаму і смеламу чалавеку Беларусі-Літвы.

— Ды што вы... — вяла адказаў Каліноўскі. — Я — просты змагар, як і ўсе касінеры.

— Няпраўда. Вы ў гісторыі застанецеся на стагоддзі. Мы з вамі аднагодкі. Але вы здзейснілі за свае гады столькі, што такое не пад сілу і тысячам людзей. Я горжусь вами, Викентий Константин Калиновский!

Доўга яны яшчэ гаварылі ў той вечар. Ім ніхто не перашкаджаў, не замінаў, і яны зразумелі адзін аднаго, і радыя былі аднадумству і ўзаемаразуменню...

...Бачылася ўсё як скрозь сон. Нехта нахіляецца над ім, раскрывае рот і пытаецца пра нешта... З'яўляецца Марыся, хоча нешта сказаць, але яе адштурхоўваюць невядомыя людзі.

У вушах праціўна звініць, быццам туды забілася вялізная муха і ніяк не можа выбрацца на волю, у скроні нехта забівае цвікі...

«Божа, памажы мне выстаяць, а калі не вытрымаю здзекаў, забяры ў мяне жыццё. Усё ў Тваёй уладзе, Госпадзе! У Новым Запавеце Тваімі вуснамі сказана, што кожны чалавек павінен імкнуцца да волі. І яшчэ казаў, што кожная ўлада ад Бога. Але мы не выбіралі тую ўладу.

— Где находится Шадурский, дворянин Калиновский?

— Не ведаю, не ведаю, хто такі... Людвіка Дзічкоўскага ведаю — ковенскага цывільнага начальніка і Альберта Грахоўскага — інфлянцкага паўстанцкага ваяводы...

«Голас, здаецца, капітана Сямёнава. Але ж ён пытаўся, здаецца, пра тое. Пераправярае, думае, што адкрыюся ў такім стане... Хай думае...».

— Кто известен вам из состава воевод и главарей восстания в Северо-Западном крае?

— Дайце ўспомніць... Пасля Канаплянскага ў Вільні ваяводам нікога не прызначалі. Хто быў у Менскай, не ведаю. А Віцебск і Гародня з лета мінулага года ў справе кіравання паўстаннем адышлі пад юрысдыкцыю Варшаўскага камітэта.

— Ладно, пусть будет так... Тогда скажите, арестованный, кого вы знаете из членов Комитета опеки в Вильно? Вы должны это знать, должны!

— Я павінен быў маўчаць зусім, але размаўляю з вамі... Я не магу больш гаварыць, я задыхаюся, мне не хапае дыхання...

— Господа, я не могу разрешить вести дальше допрос. Арестованному нужен отдых, перерыв.

«А гэта ўжо, здаецца, голас доктара Фавеліна. За маё здароўе хвалюецца? Навошта? Днём раней, днём пазней, але ўсё роўна завісну я на мураўёўскай пятлі...».

— Доктор, а вам слово никто не давал. Сходите к генерал-губернатору и скажите, что мы грубо обращаемся с арестованным. Если же он даст команду прекратить, мы тут же остановимся!

— Повторяю вопрос, арестованный: Комитет опеки — кого знаете?

У горле перасохла, нешта сціскае горла.

— Дык... ён жа... даўно перастаў... існаваць.

— Александр Оскерко, Яков Гейштер, Купеть, Баневич, Ямонты, семейство Кондратович... Кто они? Вы знаете их? Встречались когда? Имели сношения?

— Пра такіх... ніколі не чуў.

— Явочные квартиры в Вильно. Это вы знаете.

«Дык пра гэта яны ведаюць, чаму зноў пытаюцца?»

— Я жыў... у розных месцах, але ніводная кватэра... не з’ўлялася явачнай.

— Вы лжёте, арестованный. Другие арестованные утверждают обратное. Где вы жили? Кто хозяева тех квартир, у которых вы их снимали?

— Юзэфа Грыгаровіч. Пасля жыў... у Кельчаўскай. У Гароднi не памятаю, у каго жыў. У Вiльнi, як вярнуўся, начаваў... колькi начэй у Дзюлерана, Малахоўскага, Сухадольскага. А потым зняў... кватэру за касцёлам святога Пятра, адтуль пераехаў у гатэль «Пузiно». Апошнюю хату... наймаў у будынку... цяперашняй гiмназii. Больш нiдзе... не здымаў кватэру...

— Назовите нам адреса ва...

Марыся прыйшла i насварылася на ўсiх, прагнала, нават доктару Фавелiну выказала нейкi папрок. I ён знiк следам за следчымi...

— Ну, што, мой любы, давялi яны цябе да беспамяцтва?

Доўга вяртаў яго да жыцця доктар усiх вiленскiх турмаў Фавелiн...

Ужо i не спадзяваўся, што верне.

. . . .

«...Пра Людвiга Звяждоўскага пыталiся невыпадкова, шмат клопатаў падараваў ён iм...

Мiлы i харошы Людвiг! Сапраўды, спачатку мы неяк не прыглянулiся адзiн аднаму, вельмi не прыглянулiся.

Я не разумеў цябе, а ты мяне.

Ты службiст царскай армii, аблашчаны начальствам, хаця, як казалi твае калегi, ты мог на пастаўках амунiцыi i правiянту мець грашовую выгаду, адправiўшы тое ў патрэбныя рукi.

Але як я памыляўся! Тая выгада ой як была неабходная паўстанню!Ты ж тую зброю i рэчы аддаў справе рушання.

Здавалася, табе шанцуе ва ўсiм — у любоўных уцехах, у вайсковай службе, у картах. Табе нават аб'явiлi “высочайшее благоволение” iмператара Мiкалая I, i ты атрымаў узнагароду — ордэн Святога Станiслава.

Дарагi Людвiг! Загубiла цябе здрада тых жа сялянаў. Iм Мураўёў кiнуў трыццаць срэбранiкаў, i яны паквапiлiся на iх — пайшлi на вас вайной. Жах! Ганьба! Iудства!..».

Людвiга Звяждоўскага перавялi служыць у Пецярбургскую iнжынерную каманду. Калi ж распачалася Крымская вайна — у 1854 годзе адаслалi служыць у Рэвель. А праз два гады, калi завяршыла-

ся крымская кампанія, яго залічваюць у штат Генеральнага штаба — ён становіцца слухачом Акадэміі Генеральнага штаба. Разам з ім праслухоўвалі курс лекцый капітаны Зыгмунд Серакоўскі, Яраслаў Дамброўскі, Міхаіл Гейдэнрых, харужы Ян Козел-Паплеўскі, рускі рэвалюцыянер Уладзімір Обручаў.

Такі быў іх гурт, які ператварыўся неўзабаве ў гурток.

Пра гурток Вікенцій-Канстанцін даведаўся выпадкова. Ад знаёмага харужага Ян Козела-Паплеўскага. У Пецярбургскім гарнізоне было шмат вольналюбівых афіцэраў, і іх як магнітам пацягнула у той гурток.

Там і пазнаёміўся Вікенцій Канстанцін з Людвігам Звяждоўскім. Сышоўся блізка з Серакоўскім і Дамброўскім, Уяневічам і Агрызкам, Станевічам і Гейдэнрыхам, Юндзілам і Паплеўскім, Младоўскім і Вітальдам. З Янам Козел-Паплеўскім адразу пасябравалі, і сяброўства іх ніколі не парывалася.

Калі было цеснавата ў адным пакоі, разыходзіліся па розных кутках, і там спрэчкі разгараліся з новай сілай. Першы раз тады і паспрачаўся з Людвігам. Кожны з іх горача адстойваў погляды будучага змагання з царызмам...

Гурток каваў будучыя паўстанцкія кадры.

І чым больш накальвалася сяброўская спрэчная атмасфера, тым больш праяўляўся кожны перад грамадой. Кожны быў як на далоні, быццам прасвечаны промнямі сонечнай будучай рэвалюцыі.

Падштурхнулі да больш актыўных дзеянняў гуртка падзеі 1861 года. У Польшчы адбылася магутная рэвалюцыйная маніфестацыя, узрушыліся хваляванні сялянаў у самой Расіі, асабліва на тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю.

Наспявала грамадзянская бура. Хваляванні былі як магутнае пераднавальнічнае воблака, што налівалася свінцовай шэранню.

— Сябры мае! — на адной чарговай сустэчы звярнуўся да аднадумцаў Людвіг Звяждоўскі. — Прыйшла пара выбару свайго шляху, пара дзеянняў. Час саспеў для рашучых рухаў.

— Згодзен, Людвіг! — першым адгукнуўся на яго словы Канстанцін. — Вось тут я з табой, братка, вельмі згодзен. Як астатнія?

— У мяне прапанова, — падняўся Яраслаў Дамброўскі. — Наш падпольны штаб клуба прапаноўваю перайменаваць у Ваенны камітэт змагання.

— Падтрымліваю! — выгукнуў Фердынанд Вароўскі. — І прашу ўсіх прагаласаваць за тое, каб Ваенны камітэт змагання ўзначаліў наш усімі знаны Яраслаў Дамброўскі!

Усе без выключэння паднялі рукі.

— Якім бачыць Яраслаў камітэт? — пацікавіўся Каліноўскі.

— Па-першае, канспірацыя настражэйшая. Калі мы сталі на шлях змагання, павінны быць да ўсяго гатовыя. Мы не будзем весці ніякіх пратаколаў і дакументаў. Перапіска — на засакрэчанай мове. Пра фінансавы бок. Нам ніхто сродкаў для нашай справы не выдзеліць, таму мы павінны ствараць свой фонд. Кожны выдзяляе пяць працэнтаў ад свайго даходу. І яшчэ — мы трэніраваліся ў спрэчках тут, у гуртку, але цяпер прыйшла пара сваё красамоўства пераносіць у масы, знаходзіцца сярод людзей, асабліва сярод сялянства, вербаваць новых сяброў нашай арганізацыі.

— Слушна, — кіўнуў галавой Канстанцін, — прапановы прымаюцца. Нам трэба наладзіць працу так, каб за хуткі час нашая арганізацыя вырасла да двухсот чалавек.

Людвіг Звяждоўскі быў ці не самы актыўны ўдзельнік арганізацыі.

Пасля сканчэння Акадэміі, маючы чын штабс-капітана, у 1859 годзе ў красавіку ўзяў адпачынак і знаходзіўся ў ім да канца года. Перамяшчаўся з аднаго горада ў другі. Апынуўся ў Парыжы. На той час там знаходзіўся галава Польскай эміграцыі князь Уладзіслаў Чартарыйскі. Сустрэцца сустрэліся, але моцных стасункаў не наладзілі. Затое Людвіг знайшоў падыходы да вядомых дзеячоў польскага руху генералаў Высоцкага і Мераслаўскага. Хто тады пра іх не ведаў — пра сябе яны пакінулі добрую памяць яшчэ падчас паўстання 1830–1831 гадоў. Выклаўшы ім бачанне будучых падзеяў на землях Беларусі і Польшчы, Украіны і Расіі, з іх боку сустрэў разуменне і падтрымку ідэй.

У тым жа годзе Людвіг пераязджае ў Вільню. Пасада — старшы ад’ютант у штабе 1-га корпуса.

На адным з баляў, які любілі праводзіць у той час вялікія чыноўнікі, дзе прысутнічаў Людвіг, яго прыкмеціў Віленскі губернатар Уладзімір Назімаў. Папрасіў сваіх падначаленых падвесці да яго афіцэра-прыгажуна.

Людвіг і не здзівіўся нават, калі яму сказалі пра тое. Як быццам загадзя ведаў. Галантна падышоў да губернатара, але далажыў павоеннаму:

— Па вашым загадзе, вашая вялікамосць Уладзімір Іванавіч, старшы ад'ютант штаба першага корпуса Людвіг Звяждоўскі прыбыў!

Губернатар усміхнуўся:

— Я і не аддаваў ніякіх загадаў. Проста папрасіў, каб нас пазнаёмілі — вы ж вельмі выдзяляецеся на гэтым балі. Паненкі, гледзячы на вас, страчваюць розум...

За келіхам чырвонага віна яны прадоўжылі гутарку. Губернатар цікавіўся, адкуль юнак, якія мае схільнасці, таленты, захапленні. Людвіг гаварыў то на расійскай мове, то на беларускай, а калі губернатар папрасіў прабачэння за тое, што адарваў ад мазуркі, Людвіг адказаў: «Nic ne szkodzi» (не турбуйцеся), то Назімаў ускінуў бровы:

— То вы і польскай мовай валодаеце?

— І польскай, і французскай. Што ж у гэтым дзіўнага?

Назімаў ужо ўзяў штабс-капітана пад локаць, адышоў трошкі воддалеч ад людзей, прамовіў:

— Дарагі мой Людвіг, дазвольце мне вас так называць, у мяне гадуюцца дзве дачушкі, і яны жадаюць вывучаць польскую мову. Гэта для іх вельмі неабходна. Ці не маглі б вы быць для іх хатнім настаўнікам? Я добра заплачу.

Людвіг схіліў галаву, стрымліваючы ўсмешку:

— Я ў такой ролі яшчэ не быў. Але адмовіць вам, Уладзімір Іванавіч, не магу.

— Толькі не закахайцеся ў каторую з іх, хаця што я кажу. Але будзьце з імі строгім.

— Ёсць быць строгім! — тым жа тонам адказаў будучы хатні настаўнік.

— А каб было менш спакусы і вы заўсёды былі пад маім вокам... Я хачу вам даверыць вельмі важную пасаду, пасаду майго ад'ютанта.

— Ад'ютанта? — перапытаў штабс-капітан.

— Так, так, дарагі мой! Вы мне якраз падыходзіце. І хачу пачуць ад вас адказ, прама цяпер. Я не даю вам час на раздумванне, бо вы яшчэ можаце перадумаць і адмовіцца.

На твары Назімава задаволеная ўсмешка. Ведаў загадзя, што Людвіг Звяждоўскі не адмовіцца ад такой прапановы, хаця ўсё можа быць...

— Я дзякую вам, Уладзімір Іванавіч. Пастараюся апраўдаць ваш давер.

Падышоў да Звяждоўскага, абняў, прытуліў да сябе.

Вось так, сам таго не чакаючы, Людвіг Звяждоўскі стаў сваім у доме губернатара. І не толькі ў доме, а і бываў у кабінетах чыноўнікаў, з некаторымі пасябраваў.

З людзьмі ён умеў зблiжацца хутка. З цягам часу ён ведаў усё пра губернскае начальства — чым займаюцца, хто любіць грошы ці ўладу, каму можна давяраць, а каго лепш асцерагацца. Усе хінуліся да яго, імкнуліся завязаць дружбу.

Дочкі ў Назімава — Марыя і Варвара — былі няхай і не дужа прыгожыя, але да вывучэння польскай мовы адносіліся сур'ёзна. Праз колькі месяцаў яны ўжо ўмелі вітацца і расказваць на польскай мове пра сябе, пра сям'ю. Нават і на французскай ужо маглі што-колечы распавесці...

І ніхто з чыноўнікаў, як і з ваеннага начальства, нават і не здагадваўся, што гэты галантны і вышкалены афіцэр царскай арміі, які выконваў свае ваенныя абавязкі «з дакладнасцю і дасканалым веданнем сваёй справы» (так аб ім адгуквалася начальства), на самой справе мае мандат кіраўніка падпольнай рэвалюцыйнай арганізацыі Літоўскага правінцыйнага камітэта.

Людвіг Звяждоўскі спакойна адносіўся да таго, што Віленская падпольная арганізацыя падпарадкоўвалася Пецярбургскаму Ваеннаму камітэту.

З гэтай нагоды адбываліся спрэчкі з Канстанцінам Каліноўскім. Кіраўнік Гарадзенскай арганізацыі стаяў на пазіцыях самастойнасці.

— Зразумей, дарагі мой дружа Людвіг! — даводзіў ён. — Лепш быць галавой у мухі, чым хвастом у слана. Ты павінен сам узначаліць тут арганізацыю, а не плесціся ў хвасце пецярбургскіх вялікіх слупоў будавання будучага рушання.

— Якая тут розніца? Мы ж робім адну справу, і навошта нам дзяліцца на дробныя асобныя княствы? Калі ўспыхне пажар, полымя не будзе выбіраць, паліць тых альбо іншых...

— Чаго я баюся, браце Людвіг? Баюся таго, што злучэнне Літвы з Польшчай прывядзе да ўваскрашэння магнацкай улады з яе анархічнай уседазволенасцю паноў.

— І што?

— А тое, што Літва павінна быць самастойнай.

— А я супраць гэтага. Я настойваю на праекце канфедэрацыі Польшчы і Літвы.

— Але ж ты забываешся пра Жмудзь, — заўважыў яму Кастусь. — А яе куды? Што тычыцца сацыяльнага і ўнутранага ўладкавання, то ты, як сапраўдны шляхціц, апроч шляхты сваёй, ні на якае іншае саслоўе не звяртаеш увагі. Мае ж праекты ты называеш не інакш, як універсітэцкія трызненні.

Звяждоўскі маўчаў, чакаў тлумачэння.

— Ты не забыўся, як на слуханні тых трызненняў твая ж ваенная акадэмія ўрывалася чарадой ва ўніверсітэцкія аўдыторыі? Скажы, для чаго вы тое рабілі?

— Не забыўся, дружа, не забыўся, але ж мы пасылалі тыя чароды дзеля таго, каб падахвочваць для бляяння такую ж чараду ўніверсітэта. У чым тут розніца?

У сваю чаргу замоўк і Кастусь.

Яны нават і не спрачаліся, гаварылі спакойна. Абодва мелі цвярозы розум, таму да сапраўднай сваркі ці задзірыстай спрэчкі не даходзіла. Шмат, вельмі шмат намаганняў прыклаў Канстанцін Каліноўскі, каб яго сябра Людвіг, якому ён давяраў, перагледзеў свае погляды. І як стала радасна на душы, калі аднойчы пачуў ад яго:

— Ведаеш, Вікенцій Канстанцін, доўга ламалася ўва мне тое, што замінала расплюшчыць вочы. Мусіць, гэта вайскоўства вінавата. Цяжка яго вытруціць з сябе. Мне тое ўдалося. І цяпер цвёрда скажу табе — я стаю на пазіцыях абаронцы самастойнасці Літвы. Гэта адно. Другое: упэўнены цяпер — карыстацца ўсімі правамі выключна аднаму дваранству не дазволена, неабходна надаць роўнае права і ўсім іншым саслоўям. І гэтае права распаўсюджваць не толькі тут, на ліцвінскай зямлі, а і пашырыць яго аж да самай Волгі...

Канстанцін абняў яго, сціснуў у абдымках, прашаптаў удзячна і ціха:

— Дзякуй, дарагі дружа! Цяпер у нас з табой няма ніякіх разыходжанняў у думках і дзеяннях. Гэта мяне радуе і ўсцешвае.

ЧАСТКА ПЯТАЯ

1

Данясенне ваеннага начальніка Магілёўскага ваяводства, камандзіра Кракаўскай паўстанцкай дывізіі, сябра Літоўскага камітэта — «Тапара» — **Людвіга Звяждоўскага**

Дыктатару паўстання Вікенцію Канстанціну Каліноўскаму, сыну Сымона, — якое адначасова з'яўляецца і споведдзю перад кіраўніком паўстання, і перад маім сябрам і аднадумцамі, перад сваім сумленнем, —

6 лютага 1863 года, Апатава.

Любы мой і харошы сябра на ўсе вякі Вікенцій Канстанцін! Дарагі Кастусь!

Прапораты ў грудзіну не штыхам царскага грэнадзёра, а сваімі ж, каго падымаў на паўстанне, — сялянамі, якія рушылі не на царскія войскі з сякерамі і тапарамі, а, атрымаўшы трыццаць срэбранікаў ад цара, памазаніка Божага, выступілі супраць нас, нікога не шкадуючы, не маючы ў душы ніякай літасці... Жах! І ў жудасных снах сваіх такога не мог прысніць...

Дарагі дружа!

Дарагі мой дыктатар, дарагі сябар, самы адданы і непахісны, узышоўшы на эшафот з горда паднятай галавой! Паспавядацца перад табой хачу, павінавацціцца за тое, што думы пра будучае нашага роднага краю былі памылковыя, двурушныя. То дзякуючы табе з маіх вачэй спала палярушына і туман, і я зноўку нарадзіўся на свет, але ўжо ў другой якасці, у другім абліччы, з іншай душой і сэрцам.

Спяшаюся данесці да слыху душы тваёй, твайго сэрца — пакуль яшчэ яно б'ецца ў маіх грудзях, пакуль яшчэ не выцякла з мяне сіла — сцякаю крывёю, і ніхто мне не аказвае ніякай дапамогі, бо хочуць як найхутчэй пазбавіцца ад мяне. Нават не выклікаюць ні на якія

следчыя камісіі, каб учыніць допыт, а потым асудзіць, каб прызнаць мяне вінаватым ці не ў справе нашага рушання, закалоту...

Дарагі дружа, выслухай мяне, хаця, ведаю, табе ў сто і тысячы разоў цяжэй, чым мне. Ты знаходзішся ў кіпцюрах двухгаловага арлана, у лапах іхняга «правасуддзя», і яны выклёўваюць па часцінцы тваё сэрца. Ты ўзваліў на сябе непамерны цяжар і адказнасць, узяў на сябе і грахі людзей, іх немач, іх слепату, і хваробу раба. Ты мільён і мільён разоў сцвярджаў, і пры гэтым меў рацыю, што толькі тады, калі мы абудзім сэрца кожнага селяніна, шляхціча і памешчыка, расплюшчым ім вочы, пераканаем, што так жыць, як жылі да гэтага, нельга, — толькі тады мы будзем моцныя і непахісныя.

Да цябе не прыслухаліся, цябе не пачулі. Нагаварыўшыся ўдосталь, ахрыпшы нават у спрэчках і дыскусіях, захацелася дэмакратам памяняць жыццё неадкладна, кінуўшы толькі кліч: «Наперад! На цара!»

Ты ж казаў яшчэ, што дзекабрысты пацярпелі паразу толькі з-за таго, што яны хацелі перарабіць лад і свет, не перарабіўшы найперш саміх сябе. Яны не ведалі пра сябе анічога, тым больш не ведалі пра жыццё. Правільныя словы ў дыспутах яшчэ не азначалі, што яны будуць рабіць правільна тое, за што ўзяліся. Для таго, каб пабудаваць хату, абавязкова трэба вывесці фундамент, паставіць сцены, потым столь і дах. А яны пачалі з даху, не ведаючы, што няма каркаса — зруба — хаты...

Я ведаю, што да раніцы яны не прыйдуць за мной, каб павесці на эшафот, таму пастараюся, пакуль не наступіў золак, пагаварыць з табой, паспавядацца, расказаць пра сябе.

Як я памятаю сябе, ува мне жыў дух авантурыста і безразважлівага бадзяжніка, прага з некім спрачацца, удзельнічаць у нейкіх сумніцельных афёрах. Я любіў рызыкаваць, праяўляць смеласць. Спрабаваў начаваць на цвінтары сярод магілаў і заімшэлых помнікаў. І мне не было страшна.

Прызнаюся, зайздросціў тым, каму ўдавалася нешта лепей зрабіць, чым мне, каму не складала цяжкасці завабіць нейкую шляхцянку ці дачку багатага чалавека. Зайздросціў тым, у каго былі грошы і слава, хто праводзіў сваё жыццё без асаблівых клопатаў, купаўся ў раскошы і багацці...

Ты ведаеш, што я нарадзіўся ў Вільні — у снежні 1829 года. Бацька мой — Міхаіл Звяждоўскі — калежскі рэгістратар. Мы жылі бедна,

гаротна — хіба маглі пражыць на бацькаў заробак? Мусіць жа, з-за гэтага бацька і марыў, каб я займеў кар'еру ваеннага, верыў, што я на гэтай ніве дасягну высокіх чыноў, займею шмат грошай і дапамагу некалі сям'і.

У 1845 годзе юнаком пайшоў на ваенную службу. Мяне паклікаў Санкт-Пецярбург — Мікалаеўскае інжынернае вучылішча. Але перад гэтым мусіў прайсці падрыхтоўчы перыяд — стаць кандуктарам. Там лёс і звёў мяне з Рамуальдам Траўгутам — і ён рыхтаваўся да паступлення ў вучылішча.

Але ён, прызнаюся шчыра, мне напачатку на надта спадабаўся. Заўсёды маўклівы, раптам што нечаканае, ён накладае на сябе крыж, паўшэптам гаворыць: «Уратуй мяне, Госпадзе!» Што б я яму ні гаварыў, адказваў нязменна: «На ўсё воля Божая...». Мяне тое нават і злавала. Бог не зрабіў таго селяніна ці чыгуначніка бедным і прыгнечаным, яго зрабілі такім царызм і сістэма... Вось і трэба тую сістэму парушыць, разбурыць.

— Як ты сабе тое ўяўляеш — «разбурыць»? — кісла ўсміхаўся Рамуальд, гледзячы мне ў вочы, ведаючы, што я не адкажу на сваё ж пытанне. — Гэта ж не шахматная дошка, з якой можна змесці каралёў і фярзёў, царызм мае армію і зброю, а супраць яе ты што выставіш — касу і тапор?

— Во-во, — наступаю на яго, — іменна тапор з тапарышчам... Што ў тваёй Бібліі сказана? «Ужо і тапор пры сухім дрэве ляжыць, і сухое дрэва мусіць быць ссечана, што не дае плоду...» Царызм прагніў, ужо нават і не сухое дрэва, а гнілое, і яго неабходна ссячы, выкінуць у агонь, каб і нічога ад яго не засталося!

Рамуальд нічога не гаворыць, а толькі ўздыхае.

— Мужык возьме тую сякеру і касу, і рушыць на сваіх прыгнятальнікаў. І я таксама вазьму ў рукі той тапор, калі праграміць кліч па Літве і Беларусі.

— Эх, Тапор, ты Тапор, — хітае галавой Траўгут і, прыплюшчваючы вочы, глядзіць некуды ўглыб зямлі. — Табе б толькі тапаром махаць...

— І некалі замахаю, прыдзе час, — упэўнена адказваю я.

Пачуўшы мае словы, Рамуальд зноў прамаўляе:

— Даруй яму, Божа, сам не ведае, якое глупства вярзе...

Ён не абвяргаў мяне, ён шкадаваў нават мяне, ведаючы, што я малады летуценнік, што люблю махаць шабляю, змагацца з ветра-

камі. Як я зразумеў, ён мяне не ўспрымаў сур'ёзна, а бачыў ува мне блазнюка, валацугу і шукальніка прыгодаў. І на тым, так бы мовіць, дзякуй. Але пры ўсім пры тым ён мне падабаўся.

Ён спакойна і пакорна пераносіў потым і муштру, калі мы паступілі вучыцца. А мяне тое раздражняла і выводзіла з сябе. Мне здавалася, што не вучылі нас, а прыніжалі, таўклі тварамі ў брудную зямлю, як бы даказваючы, што мы ніхто ў гэтым свеце, што мы гной. Неймаверная муштра і завучванне дзікіх і тупых ваенных артыкулаў даводзіла мяне амаль да вар'яцтва.

Здзекаваўся з мяне той жа Рамуальд, бачачы, як я адношуся да вучобы:

— Ты ж збіраешся ваяваць з царызмам, і няўжо ты думаеш, што адной сякерай пераможаш яго? А ваеннай справе вучыцца не жадаеш? Толькі аб залачоных эпалетах марыш, а не пра тое, як вывучыць тактыку маршаў і вайсковых вучэнняў?

Я раскрыў шырака рот ад здзіўлення — не чакаў такога ад яго, не чакаў.

Можа, ён тады мяне і падштурхнуў сваім пад'южваннем да таго, каб я перагледзеў свае паводзіны. Мы ўжо разам упрагаліся ў хамут падпарадкавання і спасціжэння тайнаў тактыкі бою, наступлення і адступлення. Як ні дзіўна, але тое мне вельмі спатрэбілася падчас нашага змагання.

Праз пяць гадоў атрымаў званне прапаршчыка. Быў пераведзены ў верхні афіцэрскі клас вучылішча. А праз два гады скончыў вучобу.

Мяне, маладога афіцэра, адправілі на службу ў Берасцейскую крэпасць.

Праслужыў у ёй два гады. Спытаеш, што гэта быў за час для мяне? Змрочныя казематы крэпасці-турмы. Штодзённыя п'янкі афіцэраў, гульня ў карты, фанабэрыя: у каго больш цячэ «блакітнай крыві»... А яшчэ — самадурства тупых камандзіраў. На чым трымалася армія расійскага цара? Так, так, ты ведаеш тое — «гибкий и свежий шпицрутен». Як быццам ён усе гады прызначаўся не для бою, а для голага азадка палескага ці сібірскага селяніна, прапускаючы яго праз строй такіх жа няшчасных. Армія канала, гніла і ад яе патыхала мярцвечынай.

Два гады для мяне доўжыліся як два стагоддзі. Не ведаю, што са мной было б, калі б не пашэнціла перавесціся ў Пецярбургскую інжы-

нерную каманду. Там ажыў. Мне ўсяго хацелася — кахання жанчын, паспытаць смачнага віна, праехацца з весялухамі ў карэце, паслухаць цыганскія песні, пачуць, як у салонах чытаюць вершы вядомыя паэты... О, гэтае пецярбургскае жыццё! Казка, цуд! А ў 1854 годзе, не даўшы як след нацешыцца горадам на Няве і жаночым асяродкам, мяне кідаюць на Крымскую вайну — у Рэвель.

Што мне даў гэты перыяд? Зразумеўшы, што вялікіх чыноў мне не відаць, я рашыў заняцца сабой. Як гэта? А так. Сышліся з афіцэрам Антонам Эвальдам. Праўдалюб, службіст, хадзячы статут.

— Што для цябе служба? — пытаецца ён у мяне.

— Набіць паболей сваю кішэню, Эвальд. Армія высмактала з мяне ўсе сокі. а чаму я не магу высмактаць іх для сябе назад?

— Ну ты і жук.

— Не, я — арол, толькі не двухгаловы. Я люблю волю і незалежнасць. Вось ты ўсё нешта пішаш-запісваеш у сваім нататніку, пра кожнага з нас там, мусіць, столькі, што на некалькі кніг хопіць... Уяўляю, што ты там напісаў пра маю асобу. Для цябе я — хапуга, злодзей, казнакрад, махляр. Так, я такі, і не хаваю гэтага. У цябе няма вопыту ў жыццёвых клопатах, таму часта трапляеш у няёмкія сітуацыі і абставіны. Даруй, але я не люблю такіх людзей, як ты. Ненадзейны ты нейкі, слізкі, нават агідны. Ты не жывеш, ты спіш і нічога не хочаш бачыць вакол.

Чорны цень прабег між намі. Мы былі і не сябры, але і не ворагі. Хаця я мог і памыляцца...

Ён не хацеў разумець галоўнай рэчы — я ненавідзеў не толькі яго, а і ў яго асобе ўсю царскую армію. А каго ненавідзіш, таму хочацца зрабіць зло. Стараўся зрабіць зло расійскай арміі, усяляк стараўся. Як? Займаўся пастаўкамі амуніцыі ці правіянтам. Дык навошта мне ўсё гэта аддаваць у рукі ненавіснікаў? Ноччу, пад покрывам цемры, добрая частка грузілася і адпраўлялася па тым адрасе, дзе за гэта давалі добрыя чырвонцы. Ты назавеш крадзяжом?

Не смейся, але я такім чынам змагаўся з царызмам — разгойдваў яго стаўпы, апоры. У гэтым я нават атрымліваў маральнае задавальненне: верным паслугачом царызму я не мог быць з тае прычыны, што ненавідзеў яго, маючы ў душы патрыятычныя настроі і пачуцці.

Ты пытаешся ў мяне, як на гэта глядзела маё начальства? А яно і не глядзела, таму і не бачыла. Я ім уяўляўся зусім іншым — бала-

болам і весельчаком, афіцэрам, у якога ў кішэні заўсёды былі лішнія чырвонцы. Адкуль яны былі ў мяне, не цікавіліся, а я гаварыў, што ў мяне багатыя бацькі. Так, прызнаюся, колькі разоў я дасылаў сваім бацькам грошы, чым вельмі здзівіў і абрадаваў іх.

Начальства мяне любіла, я быў у іх на добрым рахунку. Не заўсёды яны вярталі пазычанае, таму і стараліся аддзячыць іншым. Зрабілі паперы і адаслалі імператару Мікалаю I, у якіх хвалілі мяне, узносілі да нябёсаў, які я выдатны і спраўны афіцэр. Прасілі заахвоціць мяне царскай міласцю. І што ж? Мне было аб'яўлена «высочайшее благоволение» імператара, і ў давесак да гэтага мяне ўзнагародзілі ордэнам Святога Станіслава. Во яно як, браце ты мой, здараецца і так.

О, калі расказваць мне пра свае прыгоды ў Рэвелі, то тысячы і адной ночы не хопіць, а ў мяне усяго адна ноч, ды і то вунь пачынае згасаць Венера на небасхіле. То мая, дружа, зорка, яна мне заўсёды памагала ў маіх справах.

Стаміўся я вельмі. Можна, я трошкі памаўчу, сіл набяруся? Хоць колькі хвілінак драману...

. . . .

Ордэн Святога Станіслава адыграў добрую ролю ў маім жыцці.

Мяне неўзабаве, пасля двух гадоў службы падчас вайны, пераводзяць і залічваюць у штат Генеральнага штаба. Я стаў слухачом Акадэміі генштаба. Бацька, даведаўшыся пра тое, ледзьве розумам не паехаў ад шчасця — ён столькі гадоў марыў пра маю кар'еру.

Усе шляхі-дарогі вялі, дарагі мой Кастусь, да цябе. Нам самім Богам было наканавана сустрэцца і пасябраваць. Ці не так?

Вучоба ў Акадэміі генеральнага штаба — выдатны перыяд майго жыцця, насычаны, цікавы. Гэта там я займеў выдатных сяброў — будучых нашых правадыроў паўстання: Зыгмунта Серакоўскага, Яраслава Дамброўскага, Міхаіла Гейдэнрыха, харужага Яна Козел-Паплоўскага, рускага рэвалюцыянера-дэмакрата Уладзіміра Обручава.

Мы былі апантаныя і жыццярадасныя.

Але мы толькі гаварылі, спрачаліся, крытыкавалі, але ніхто з нас не прапаноўваў нічога канкрэтнага па пераўладкаванні жыцця. Пра рэвалюцыю мы яшчэ ўсур'ёз не гаварылі, толькі ўздыхалі па ёй, як закаханыя юнакі па сваёй абранніцы. У нашых галовах была каша, вінегрэт...

Гэта потым ужо, калі мы зламалі не адну сотню дзідаў у нашых спрэчках, выйшлі на пытанні гісторыі і права, адукацыі і праектаў па абнаўленні яе, арганізацыі гурткоў і паўстання...

Наш гурток разросся да такіх памераў, што нам ужо было цесна ў яго межах. Папаўняўся не толькі ваеннымі з Пецярбургскага гарнізона, але і за кошт студэнтаў, юнакоў, якія не мелі пастаяннага занятку, але praглі дзейнасці. Нас ужо было каля сарака. Вось у той час ты і пераступіў наш парог, Канстанцін. З першай сустрэчы, калі я ўбачыў цябе, пазнаёміўся, паглядзеў у твае вочы, сказаў пра цябе — непахісны. У спрэчках загартоўваліся будучыя правадыры паўстання — Міладоўскі, Падлеўскі, Юндзіл, Гейдэнрых, Станевіч, Агрызка, Кяневіч... З прыходам братоў Каліноўскіх у гурток мы пачалі распрацоўваць планы будучага паўстання.

Гурток ператварыўся ў Ваенны камітэт, які ўзначаліў Яраслаў Дамброўскі. Ужо на той час бурліла рэвалюцыйнае жыццё — маніфестацыі ў Польшчы, сялянскія хваляванні ў Расіі, і адначасова з імі і на нашых прасторах... Тады нечакана для мяне я быў уключаны ў кіруючы камітэт. І разам са мной у яго ўвайшлі Міхаіл Гейдэнрых, Фердынанд Вароўскі і Андрэй Пацябня. Вось з таго часу мы і пачалі ствараць рэвалюцыйныя арганізацыі сярод рускіх афіцэраў.

...У тую студзеньскую марозную ноч нехта гучна загрукаў ў дзверы.

На парозе стаяў увесь заінелы і заснежаны Ян Козел-Паклеўскі. Шырока раскінуўшы рукі, ён абняў мяне, прыціснуў да сябе, выгукнуў:

— Людвіг! Пачалося!

— Што — пачалося? — перапытаў у яго, нічога не разумеючы.

— Паўстанне пачалося!

Ён распрануўся, павесіў адзенне на вешалку, і мы прайшлі ў залу.

Ян быў узбуджаны, чакаў, што я адкажу на яго паведамленне, чакаў маёй рэакцыі.

Мяне ж яго словы не абрадавалі, выклікалі абурэнне і крыўду. І першыя стрэлы крыўды паляцелі ў твой, Кастусь, бок. Мы ж пра ўсё дамовіліся, вырашылі цвёрда, што закалот пачнецца толькі тады, калі ўсё будзе падрыхтавана, узважана да драбніц, і толькі пры агульным галасаванні сяброў паўстанцкага камітэта даем згоду на пачатак паўстання...

Нічога такога не адбылося. «Без мяне мяне жанілі».

— Што скажаш, Людвіг? Ты бярэш у гэтым удзел?

Я падышоў да абразоў, паглядзеў на Багародзіцу з Сынам, з болем у душы папытаўся: «Божа літасцівы! Чаму мы, калі распачынаем рабіць вялікую справу, такія разрозненыя, глухія адзін да аднаго і нам заўсёды не хапае галоўнага — аб'яднацца ў магутны кулак, каб перамагчы ненавісніка? Чаму, Божа? Няўжо Ты ў гэты час адбіраеш ад нас розум?

Адышоўшы ад абразоў, падышоў да канапы, на якой сядзеў мой сябар.

— Мне нічога не застаецца рабіць, як далучыцца да паўстання, — прыйшлося вымавіць мне.

— Выдатна! Малайчына! Таварышы з камітэта перадалі табе намінацыю на ваеннага начальніка Магілёўскага ваяводства.

— Нават так? Каліноўскі пра гэта ведае?

— Ведае.

Я забыўся, што мой сябар з марозу, з дарогі, стала сорамна, што сустрэў яго не так, як трэба сустракаць госця. Збіў ён мяне з панталыку сваім з'яўленнем, як абухам па галаве агрэў. Апамятаўшыся, схадзіў да паліцы, узяў пляшку з наліўкай, разліў у два фужэры. Дзынкнулі брыжыкамі і выпілі за поспех паўстання. Потым напаіў яго гарачай гарбатай і паклаў спаць на канапу.

Сябар праз некалькі хвілін засоп, праваліўшыся ў сон, а да мяне доўга не ішоў сон. Так і праляжаў, не злучыўшы павекі да самага золаку. Трывожныя і гнятлівыя думкі не пакідалі мяне.

Мне вельмі хацелася сустрэцца з табой, удакладніць шмат якіх пытанняў. Але цябе цяжка было адшукаць — ты насіўся тады як апантаны, цябе цалкам паглынулі клопаты паўстання.

...Сустрэў неспадзявана — на кватэры нашага агульнага сябра.

— Канстанцін, чаму так адбылося, што паўстанне пачалося нечакана? Ты спрычыніўся да гэтага? Скажы праўду, мне тое важна.

— Не, Людвіг, не я. Я да апошняга змагаўся, каб адмянілі сваё рашэнне, даказваў, што рана тое рабіць. Але мяне не паслухалі, больш таго, хацелі арыштаваць і аддаць пад рэвалюцыйны суд.

— Хто хацеў цябе арыштаваць, дарагі Кастусь? Дык выходзіць, што і не ты прызначыў мяне ваенным начальнікам Магілёўскага ваяводства?

Твой уздых сведчыў пра вялікі ўнутраны боль. Ты яго не паказваў, але я вельмі добра ведаў твой характар.

— Ведаю, Людвіг, што ты не задаволены і нават абураны, што табе выдалі такую намінацыю. Я казаў пра тое Зыгмунду, але ён мяне і слухаць не захацеў, сказаў, што раз ты руплівы абаронца самастойнасці Літвы, то табе і «карты ў рукі» — будзеш за яе змагацца на роднай зямлі. Хаця ж мне думаецца, што Серакоўскі, стаўшы ваенным начальнікам паўстання, зыходзіў з іншых, больш важкіх меркаванняў — ты, меўшы вялікі прафесійны досвед, як ніхто іншы падыходзіў для гэтай ролі. Зыгмунд усклаў на цябе самую важную і важкую працу.

— А ты? Ты як далучаны да паўстання?

Ты ўздыхнуў. І я зразумеў, што мы загнаныя з табой у клетку, з якой няма ніводнага выхаду. Клетка без дзвярэй.

— Без нас ажанілі. Ажанілі з Нявестай Паўстання, нават не пытаючыся ў яе згоды. Не дабіваючыся ўзаемнасці. Мы — жаніхі лёсу.

Нашае маўчанне зацягнулася, і я рашыўся парушыць яго, нават і для таго, каб адарваць цябе ад гнятлівых думак, папытаўся:

— Вікенцій-Канстанцін, што меў на мэце Серакоўскі, выдаючы мне намінацыю на Магілёўшчыну?

— У яго выспеў свой план. Рызыкоўны і амбітны. Па яго разліках сам ён непасрэдна распачне паўстанне на Жамойціі. Ён разлічвае сфармаваць пяцітысячны корпус. Потым рушыць на Вільню, каб падняць на барацьбу ўсю Літву. Ты ж са сваімі магілёўскімі атрадамі павінен прайсці праз Смаленскую, Цвярскую і нават Маскоўскую губерні, а потым, пры ўдалым сцячэнні абставінаў, падняць паўстанне на правым беразе Волгі...

— Аж да Волгі?

— Так. Гэта я ў агульных рысах, а падрабязна ён табе сам раскажа. Кяневічу адводзіцца роля дапамагчы табе — аднавіць пугачоўшчыну на левым беразе ракі. План, я табе скажу, грандыёзны, смелы, хаця ж і рызыкоўны. Ён спадзяецца на твой вайсковы вопыт, на талент камандзіра паўстанцаў. Ты як адносішся да такога плана?

Ты паглядзеў тады на мяне са шчырай усмешкай, даверліва і цёпла. Што ж я мог адказаць табе? Выказаць сумненне ў розуме Серакоўскага? Позна, позна...

— Пры ўсіх хістаннях, — вымавіў я, — шчыра веру Серакоўскаму. Хаця Напалеон Іваніцкі выказваў недавер казанскім рэвалюцынерам, называў іх баязліўцамі і балбатунамі, разлічваю на іх. Галоўнае — раз-

вязаць бойку, напаткаць напачатку першую перамогу, а потым міжволі падключацца і іншыя, ці не так, Вікенцій-Канстанцін?

Ты, помніцца, толькі кіўнуў галавой, думаючы пра нешта сваё. Глядзеў, здаецца, далей і глыбей, мусіць, бачыў, бачыў...

Я яшчэ перад гэтым наведаў Магілёўскую губерню. У адной вёсцы хваляваліся сяляне, у другой. Тое ж было і ў трэцяй. Адчуваў сябе простым назіральнікам іх абурэння, іх гневу. Усе яны выказвалі незадаволенасць драпежніцкай рэформай цара. Праклінал і сваіх паноў, гатовыя рушыць на іх з віламі і сякерамі. Мне здавалася. што вось яшчэ трошкі — і выбухне, выбухне ...

Гэта сёння я разумны, гэта сёння стаў відушчым, а тады... Чаму б мне, любы мой дыктатар, не зазірнуць у адну хату, другую, не пагаварыць з людзьмі, як ты некалі хадзіў па вёсках, пераапрануўшыся ў зрэбнае адзенне... Каб жа я пажыў з тыдзень-два ў якога-небудзь селяніна ды спакойна разабраўся, што да чаго... Меў рацыю мудры паўстанец Юрка Косак, калі мяне і маіх саратнікаў-камандзіраў паўстання папракаў: «Хлопчыкі, не вывучыўшы броду, не лезьце ў воду! Перш чым паклікаць селяніна на барацьбу з самадзяржаўем, апраніце хоць на момант яго, мужыка, скуру на сябе. А потым мне скажаце, што вы адчулі. Вы ж забыліся пазнаёміцца з тымі, каго хочаце весці ў бой. Ці не думалі вы пра тое, што яны могуць павярнуць зброю пры першых паразах супраць вас саміх? Вы не думалі пра тое? Падумайце».

Мы не ўлічылі на самым пачатку такія акалічнасці. Ёсць сяляне праваслаўныя і ёсць каталікі альбо ўніяты. Спытаемся ў саміх сябе: ці магло праваслаўнае сялянства пайсці змагацца за інтарэсы Польшчы разам з каталіцкай шляхтай? Безумоўна ж, не. Бо яны яе лічылі апалячанай і таму ненавідзелі. Нездарма магілёўскі губернатар Беклямішаў паведамляў цару, што «нянавісць селяніна да памешчыка нашмат мацнейшая, чым у Вялікарусіі». А тут атрымлівалася так, што тыя ж памешчыкі — паны — павінны весці ў бой тых сялянаў.

Выкладу табе карту ўдзельнікаў той жа Магілёўскай арганізацыі.

Што за людзі былі ў ёй? Возьмем Ігната Бжастоўскага, старшыню Магілёўскай крымінальнай палаты. Альбо губернскі маршалак князь Уладзімір Любамірскі ці чэрыкаўскі памешчык, якога акрамя жанчын і гарэлкі больш нічога не хвалявала, — мы не ўлічылі на самым пачатку такія акалічнасці. Альбо Фадзей Чудоўскі... Да іх кампаніі далучым і старшыню Магілёўскага цывільнага суда Чарвінскага. Ну

і ганьба наша, пракол наш, здраднік — студэнт Кіеўскага ўніверсітэта Віктар Парфіяновіч. Асоба бязвольная, фанабэрыстая, але баязлівец страшэнны... Гэта з-за яго ты апынуўся за кратамі, даруй за напамін, але так яно і ёсць.

Калі ў асобных людзей магілёўскай групы я спытаў, ці маюць яны цвёрдую падтрымку ад сялянаў, пачуў нечаканае ад шляхціча Арліцкага:

— Апусціся на зямлю. Народ Магілёўшчыны і Віцебшчыны, на жаль, супраць нас. Памешчык Свянціцкі не так даўно катаваў на стайні селяніна. Хіба ў таго селяніна не засталася крыўда на свайго крыўдзіцеля?

— А ці не вельмі мінорна і скажона гучаць твае словы, шляхціц Арліцкі? — задаў наступнае пытанне Міхал Аскерка.

— Скажона? — нахмурыўся шляхціц. — Калі гаварыць пра нас, то мы тут — жменька, ды і тая напалову маладушныя людзішкі альбо тыя энтузіясты, хто хутка загараюцца, ды яшчэ хутчэй затухаюць. Скажы мне, Міхал, супраць нас цар выставіць усяго адну роту рэгулярных войскаў з Пецярбурга? Ці — батальён? Скажы. А мы не выстаім перад націскам усяго адной роты. Мы запусцілі паром на другі бераг Нёмана, ды забыліся ўзяць пасажыраў. Вось што мне напамінае пачатак паўстання.

— Ну і што з таго, калі мы пакладзем галовы на полі бітвы? — гарачыўся Міхаіл. — Няхай мяне расстраляюць, цябе і цябе, і яшчэ ў паўтузіна адбяруць жыццё. Гэта — неабходнасць, сумная і горычная. Гэта як нейкі парог у заўтрашні дзень, маснічыны вялікага гістарычнага маста, па якім да перамогі пойдуць наступныя пакаленні. Не пераможам мы — перамогуць яны!

Гатовы падпісацца пад кожным яго словам, нават крывёю.

Мне стала зразумелым, хаця і не адразу, што каталіцкая шляхта нашага краю не вызначалася адзінствам з-за таго, што адны лічылі сябе палякамі, а іншыя — беларусамі. Таму і погляды на паўстанне былі супрацьлеглымі.

Як можна памешчыкаў уключыць у паўстанне? Ім жа так добра жылося пад апекай цара-бацюхны! Дапускаю, што сярод іх саслоўя былі і шчырыя рэвалюцыянеры, якія жадалі зрынуць стаўпы царскага самадзяржаўя, а для гэтага актыўна ўключыліся ў змаганне, але...

І я зрабіў для сябе горкую выснову: «Я магу спадзявацца толькі на невялікі атрад з патрыятычна настроенай каталіцкай шляхты ды яшчэ рамантычных юнакоў, у якіх, на жаль, гарачыя сэрцы, але не цвярозы розум».

Я вымушаны быў абвясціць загад, які напісаў у Горках, і звернуты ён быў да начальніка Аршанскага камітэта Каткова — Ігната Будзіловіча. У ім было патрабаванне сабраць неадкладна ўсіх людзей, якія здольныя былі спрычыніцца да закалота. Будуць аказваць супраціў памешчыкі — павесіць некалькі чалавек, асабліва тых, хто найбольш жорстка прыгнятаў сялян. Гэта памагло б заахвоціць тых, хто яшчэ сумняваўся, не верыў, што паўстанне — справа сур'ёзная і жорсткая.

Далей у загадзе абвяшчаўся пераход у Смаленскую губерню, патрабавалася калёным жалезам вытравіць усё, што насіла на сабе хаця б слабы цень польскага паходжання. Злучыцца з атрадам Жукоўскага — Касы. Апроч гэтага прадугледжвалася спаленне мной польскіх рэвалюцыйных маніфестаў, а сялянам трэба было аб'явіць, каб перасталі адбываць паншчыну, — пра гэта абвясціў і найвышэйшы маніфест ад 30 сакавіка.

Пасля гэтага — вітанні і пашана ўсім атрадам каля Горак праваслаўнаму святару, які актыўны свой удзел у паўстанні падмацаваў Божым дабраслаўленнем... Прызнацца, я не задумваўся аб небяспецы, змагацца — дык трэба мець смеласць і адчайнасць, а калі ўжо рызыкаваць, дык не задумвацца над вынікамі...

На пачатку красавіка да мяне ў Пецярбург (там праводзіў я свой адпачынак) прыехалі Міткевіч і Аскерка, прапанавалі мне пасаду ваеннага начальніка Магілёўскага ваяводства.

— Ды я ўжо атрымаў намінацыю! — смяюся я, гледзячы на іх, злуючыся, што няма зладжанасці ў іх дзеяннях. — Мне яе прывез Ян Козел-Паклеўскі яшчэ ў студзені. Вы не ведалі пра тое?

— Нам ён пра тое не сказаў, даруй. Але мы хацелі б, каб ты туды адправіўся не адзін, а са сваімі памочнікамі. Іх ты павінен прызначыць сам.

— А я іх ужо загітаваў, — адказваю ім, — у шапку не спаў. Са мной едуць трое афіцэраў. Паручніка Канстанціна Жаброўскага я прызначыў ваенным начальнікам Сенніцкага павета, прапаршчыка

Антонія Алендскага — у Магілёўскі павет, а Алозія Яна Жукоўскага — у Крычаўскі. Хлопцы надзейныя і адчайныя.

Мае госці засталіся задаволеныя пачутым.

На наступны дзень — чацвёртага красавіка — я адправіўся ў Маскву. У мяне было шмат там клопатаў. Твае адрасы і «сябры» аказаліся надзейныя, яны паверылі табе. І таму мне лёгка было атрымаць ад іх «пасылкі» для закалота. Што-кольвечы з грошай у мяне было прыхавана для гэтай справы. Ды яшчэ мне вярнулі «даўгі» з таго часу, як мне даручылі даставіць абоз са зброяй і амуніцыяй для дзеючай арміі.

Прыехаўшы на Магілёўшчыну, перадаў скрыню з 24 рэвальверамі кіраўніку Гора-Горацкай арганізацыі Станіславу Віткоўскаму. А пасля даставілі праз тайны канал тры скрыні са штуцарамі. Прыстралянымі, сам правяраў. Тады ж, як памагаў мне прыстрэльваць штуцары сябра мой палкоўнік, не буду называць прозвішча нават і ў думках, папрасіў я яго яшчэ, каб ён раздабыў мне ваенныя тапаграфічныя мапы Польшчы і заходніх губерніяў. Палкоўнік і «пазычыў» іх з ахвотаю ў штабе. Ды прыхапіў яшчэ падрабязныя звесткі-чарцяжы Варшаўскай цытадэлі, крэпасцяў у Модліне, Дзембіне і Брэст-Літоўску. Гэта мне каштавала пару чырвонцаў, якія старшы афіцэр прыняў з вялікай ахвотаю і радасцю.

Пазней я тыя дакументы перадаў Нацыянальнаму ўраду, а далей яны былі перададзеныя французскаму ўраду. Абоз са зброяй даставіў не на армейскі склад, а на склад паўстанцаў. Ваеннае начальства спахапілася, але было позна. 18 траўня мяне звольнілі са службы. Звольнілі, але не пакаралі. Бо не было прамых доказаў, куды падзелася зброя.

Вярнуўшыся ў родныя мясціны, спыніўся ў Аршанскім павеце — у фальварку Літвінава. Ён належаў майму ад'ютанту Здзіславу Міткевічу. Калі хто з прадстаўнікоў улады прыязджаў да гаспадара і цікавіўся, хто прыехаў да яго, адказваў: госць з Пецярбурга — Станіслаў Вялічка. Калі ж хто прыязджаў з паўстанцаў, Здзіслаў адказваў: «У мяне ёсць харошы Тапор...».

З цягам часу фальварак стаў прыстанішчам і ваенным штабам для падрыхтоўкі закалота ў Віцебскай і Магілёўскай губернях.

Да нас з розных куткоў прыязджалі з ружжамі «паляўнічыя», і мы наладжвалі «паляванні». Паляўнічыя — камандзіры паўстанцаў, касінеры. Да глыбокай ночы мы «балявалі», п'ючы піва і квас,

а то і наліўку — ішла самая сур'ёзная распрацоўка дэталёвага плана нашых дзеянняў. У выніку чаго мы прыйшлі да ўзаемазгоды, што ў Аршанскім павеце будзе дзейнічаць атрад паручніка Ігната Будзіловіча. Мы яму вызначылі псеўданімы Піхевіч і Каткоў. Атрад Яна Жукоўскага выправіцца ў Крычаўскі павет. Ільдэфанс Анцыпы — у Быхаўскі. У Рагачоўскі павет выпала дарога Томашу Грыневічу і Станіславу Дзержаноўскаму.

Ну а Антоній Алендзскі — у Магілёўскі, а Канстанцін Жаброўскі адпраўляецца ў Сенненскі. Вось і ўсё размеркаванне. Ніякіх пярэчанняў не было. Мая душа поўнілася гордасцю і радасцю, што мы пачуваліся адным цэлым, баявым і смелым корпусам. У сярэдзіне красавіка мы ўсё ўзгаднілі і тысячу разоў пераправерылі. Кожны камандзір ведаў свае заданні да драбніц і дакладна адказваў на пытанні, на развітанне я выдаў усім «Дыспазіцыю». У ёй вызначалася тактыка нашага закалота:

1. Характар нашых сумесных дзеянняў павінен быць партызанскі, за выключэннем тых пунктаў, у якіх будуць згрупаваныя значныя сілы.

2. Атрад павінен быць рухомым, нідзе болей, чым суткі, не затрымлівацца.

3. Сваімі дзеяннямі мы павінны непакоіць непрыяцеля, раптоўна нападаць на больш слабага, але адступаць перад мацнейшым, каб не панесці вялікіх стратаў.

Яшчэ прадпісвалася: «Рабіць засады, весці разведку. Нападаць на транспарт, пошту, дыліжансы, захопліваць грошы рускага ўрада, перапіску. Зрываць тэлеграфы, бурыць масты і нішчыць рускія запасы, калі не ўдаецца даставіць у паўстанцкі лагер. Разганяць цывільную адміністрацыю, паліць усе дакументы і справы канцылярый судоў — земскага, павятовага і іншых.

Там, дзе дазволяць сілы і абставіны, браць павятовыя гарады, разганяць адміністрацыю і ўстановы і ўстанаўліваць свае. У вёсках і мястэчках чытаць і вывешваць нацыянальныя маніфесты і заклікаць люд да жорсткай барацьбы».

Адаслаў «Дыспазіцыю» ў Цэнтральны камітэт, спадзеючыся, дамагаючыся, каб такой тактыкі прытрымліваліся касінеры і інсургенты не толькі на маёй Магілёўшчыне, але і на Гарадзеншчыне, на Віленшчыне, гэтак жа і на Жамойці.

План паходу на Расію не адпадаў — упэўнены быў, што там мы здолеем падняць расійскага мужыка на паўстанне. Возьмем без цяжкасцяў Горкі, а пасля гэтага рушым на Смаленшчыну. Па дарозе да мяне, ужо ў маёнтку Краснае, далучацца атрады Будзіловіча і Жукоўскага, якому была пастаўлена баявая задача — захапіць у Крычаве батарэю.

Во якія ў нас былі, дарагі мой дружа, планы! Напалеонаўскія! І мы ўсе шчыра верылі, што яны, будуць ажыццёўлены. Каб жа так, каб жа так, дарагі мой Вікенцій-Канстанцін Сямёнавіч!..

2

Людвіг Звяждоўскі прыехаў на сустрэчу з мясцовымі арганізатарамі апоўдні. Зайшоўшы ў хату Званіцкага, адмовіўся ад абеду, тут жа прыступіў да справы.

— Далажыце, калі ласка, абстаноўку. Ці ўсё ў вас гатова да выступлення?

— Так, вашамосць, усё, — не міргануўшы, адказаў Нікадзім, выцягнуўшыся нават у струнку, — мы маем вялікія поспехі ў падрыхтоўцы да святой справы. У лясах створаныя базы. Зброя і правіянт знаходзяцца ў надзейным месцы. Пад штых пастаўлены тысячы касінераў і ўзброеных патрыётаў.

— Дзе яны цяпер?

— На хутарах. Страляюць і практыкуюцца ў шыхтаванні.

З аднаго боку, саграваліі сэрца сказаныя словы, а з другога — нараджаўся недавер. Усё атрымлівалася вельмі складна. Ніводнага недаробку ці праліку не назваў Нікадзім. Такой дакладнасці нават і ў арміі няма.

— Цяжка паверыць у вашы словы. Як іх праверыць? Як дабрацца хоць да аднаго склада са зброяй?

— Няма нічога прасцейшага, — лёгка пагадзіўся суразмоўца. — Калі скажаце, тады і рушым у лес, каб вы на свае вочы пераканаліся ў праўдзівасці маіх слоў.

У пакоі не было душна, але на твары гаспадара выступілі буйныя кроплі. Ён як бы нечага асцерагаўся ці баяўся. Не верылася, але хацелася верыць.

Вечарам Людвіг сустрэўся з мясцовай арыстакратыяй, якая лічыла, што ў іх жылах цячэ блакітная кроў і яны належаць да шчырых палякаў.

— Мы, таварыш ваенны начальнік, адданыя і гарачыя патрыёты! — ад імя ўсіх падняўся з крэсла дробны чыноўнік Мілдоўскі. — Знаёмыя з рэвалюцыйнай літаратурай, ведаем вайсковую справу. Гонар не дазваляе нам здраду.

— Вашы словы ды Богу ў душу! — першы раз заўсміхаўся Людвіг.

Прысутныя наперабой пачалі расказваць, як ім хутчэй хочацца ўключыцца ў паўстанне. Чакаюць толькі загаду.

На наступны дзень трэба было прыбыць на сустрэчу з такімі ж змагарамі ў Крычаў, таму інспектарская праверка засакрэчаных складоў са зброяй і правіянтам адпала сама па сабе. Ехаў далей па маршруце на лёгкай konцы, але з думак не выходзіла размова ні з Нікадзімам, ні з Мілдоўскім.

Чамусьці чулася музыка з аперэткі, якую ён глядзеў і слухаў разам з дочкамі Назімава ў тэатры. Недавер у яго нараджаўся ад таго, што ўсё ж быў вайскоўцам, афіцэрам, які ведаў, што ў ваеннай справе без нестыковак ніколі не абыходзіцца.

На сустрэчу ў Крычаў спазніўся амаль на гадзіну, але яго чакалі. Прадставіўся, назваў сябе Тапаром. Сказаў колькі слоў пра сваю паездку, пра свае ўражанні ад убачанага.

Да Людвіга падышоў сярэдняга росту чалавек с абвіслымі чорнымі вусамі, у шэрай кепцы, у цёмна-жоўтым плашчы.

Выгляд сур'ёзны, позірк праніклівы, розумам, відаць, не абдзелены.

— Мяне завуць Вітальд Баркоўскі. Хочацца даведацца, якое мы будзем мець становішча, калі рэвалюцыя пераможа. Ці не забудуць пра нас, калі пачнуць дзяліць і зямлю, і волю, і пасады?

Людвіг, зразумеўшы яго і ўсіх астатніх, адказаў жартам:

— Панове! Мы яшчэ не забілі расійскага мядзведзя, а вы ўжо хочаце дзяліць яго футра? Ці з гэтага пачынаюць змагары за свабоду?

Маўчанне.

— Што я магу сказаць-адказаць вам, панове-змагары? Як будуць дзяліць зямлю, пытаецеся? Рэвалюцыйны камітэт вырашыў даваць зямлю тым сялянам, якія возьмуць непасрэдны ўдзел у паўстанні, без усялякага выкупу. Інакш яны не ўвальюцца ў рады змагароў. Яны ж — ударная наша сіла...

Прысутныя незадаволена загулі.

Пачуўся гучны і незадаволены голас:

— Ого! Мы чуем нешта новенькае! Зямлю сялянам без выкупу? Такога ніколі не было. Не, мы на гэта не даем згоды.

— Тады і ад вас я чую таксама нешта новенькае, — прамовіў Звяждоўскі, — вельмі новенькае. А дзе ж вашыя патрыятычныя пачуцці, дзе ваш шляхецкі гонар? Вы ж сабраліся на барацьбу з царызмам і давалі слова, прысягалі нават, што не будзеце для айчыны шкадаваць крыві, а зямлю, якой мы надзелім змагара-селяніна, вы адразу пашкадавалі? Ці не сорамна вам, панове? Адумайцеся, пра што вы гаворыце! Пра іншае трэба думаць сёння — як перамагчы, як скінуць цара з яго сядайла!

Шэпт і незадаволенае гудзенне пачало пакрысе аціхаць, глухнуць, а потым і зусім наступіла цішыня.

— Ну дык як, панове? — запытаўся магілёўскі ваенны начальнік. — Перамянілі сваю думку ці будзеце стаяць на сваім?

— Падбухторшчыкі збілі нас з панталыку, — як усё роўна паскардзіўся Звяждоўскаму Вітальд Баркоўскі. — Мы гатовыя ахвяраваць усім дзеля паўстання, нават сваім жыццём.

Селі за стол. Хто не памясціўся, прынеслі крэслы з другіх пакояў.

— Колькі чалавек можа ўліцца ў атрады касінераў? — спытаў Людвіг.

— Мы падлічылі, і аказалася, што больш чым пятнаццаць тысячаў, таварыш Тапор! Не хапае хіба ўсім штуцараў, абутку і адзення, але паўстанцы настроены рашуча. Зброю, кажуць, здабудзем у баі.

Людвіг нахмурыў бровы, пераводзіў позірк з аднаго паўстанца на другога: «Жартуюць? Хочуць увесці мяне ў зман? Для чаго? Лічба не паддаецца асэнсаванню. Калі гэта так, то губерня ў нашых руках! Божа, няўжо гэта магчыма?»

. . . .

У дзверы дырэктара інстытута Траўтфэтара нехта пастукаў.

— Заходзьце! — напаўголаса прамовіў гаспадар кабінета.

На парозе ўзнікла постаць маладога афіцэра. Ён прыклаў руку да брыля, выцягнуўся быццам па камандзе «зважай» перад вялікім вайсковым начальнікам, з усмешкай прамовіў:

— Здравія жалаю, таварыш дырэктар!

— Дзень добры.

— Старшы ад'ютант штаба 1-га корпуса штабс-капітан Вялічка! Мне шмат добрага пра вас казаў віленскі губернатар Уладзімір Іванавіч Назімаў, і таму, знаходзячыся ў адпачынку і наведваючы

родныя мясціны, рашыў асабіста пазнаёміцца з вамі і перадаць паклон і прывітанне ад паважанага Уладзіміра Іванавіча.

Моцны поціск рук змацаваў першую сустрэчу і знаёмства.

— Назімаў сам з’ехаў у Пецярбург, а мяне вызваліў на два тыдні ад маіх ад’ютанцкіх абавязкаў.

— Вы яго ад’ютант? — падзівіўся дырэктар.

— Так. А сюды я прыехаў, так бы мовіць, інкогніта. І тут я знаходжуся як Вялічка, хаця сапраўднае імя маё — Людвіг Звяждоўскі.

— Зразумеў, — кіўнуў галавой гаспадар кабінета.

З твару госця не сыходзіла даверлівая і добразычлівая ўсмешка, цёплы позірк штабс-капітана і яго голас сведчылі пра тое, што чалавек мае шырокую натуру, вольна і немусова адчувае сябе ў любых абставінах, умее знаходзіць агульную мову з людзьмі розных чыноў і саслоўяў.

— Як маецца шаноўны Уладзімір Іванавіч?

— Бадзёры. Даручыў мне адказную справу — вучыць яго дачок польскай мове.

— О, дык мы з вамі амаль калегі — і вы навучаеце маладое пакаленне, як і я. Пахвальна!

— Так, так, спадар дырэктар! Як яшчэ вучыўся ў Акадэміі генеральнага штаба, пранікся павагай да выкладчыцкай працы.

Праз нейкі час на стале з’явіліся кубкі з гарбатай.

Размова перайшла ў новае рэчышча.

— Як вы, шаноўны капітан Вялічка, знаходзіце нашыя мясціны?

— Яны для мяне родныя, я выхоўваўся тут у родзічаў. Калі не стала бацькоў, яны забралі мяне да сябе. А нарадзіўся ў Вільні. Прыгажэй за гэтыя краявіды няма нічога ў свеце! Рай, чысты рай!

— Згодзен з вамі, цалкам згодзен!

— Я ўсяго дзень і паблукаў па тутэйшых мясцінах, а так хочацца абысці іх усе.

— А навошта біць ногі? — усклікнуў Траўтфэтар. — Я даручу свайму бярайтару, і ён падрыхтуе для вас кабылку для верхавой язды.

— Дзякую, вельмі дзякую! Цудоўна! Тады мой адпачынак будзе сапраўды ў асалоду мне.

— Рад услужыць вам, капітан Вялічка! Не жадаеце агледзець нашую навучальную ўстанову?

— Мне было б гэта цікава!

Дырэктар завёў Вялічку ў адзін клас, у другі. Калі ішлі па доўгім калідоры, узяў яго пад руку, перайшоўшы на шэпт, прамовіў:

— Па нашым інстытуце сярод моладзі ходзіць патаемная пагалоска, што нібыта па нашым краі разгульвае нейкі Тапор. Кажуць, што ён давудца царства Польскага...

— Няўжо? — падзівіўся штабс-капітан.

— Так, так, — горача запэўніў яго дырэктар. — Жадаў бы з ім пазнаёміцца.

— І я жадаў бы. А колькі яму гадоў?

— Ды і ў тым пытанне, што ніхто не ведае, і ў вочы яго не бачылі. Я студэнтам не забараняю пра яго гаварыць, — прызнаўся дырэктар, — моладзь яна і ёсць моладзь, і я быў некалі маладым... Больш таго, я ведаю, што ў нашых сценах існуе падпольная рэвалюцыйная арганізацыя, і ведаю яшчэ, хто яе ўзначальвае. Большасць студэнтаў паходзіць з заходніх губерняў, а яны не ў захапленні ад царскай ўлады. Як, дарэчы, і я.

— Мо і пашчасціць нам з вамі ўбачыць яго, Тапара.

...З таго дня па вуліцах мястэчка Горкі, па ваколіцах яго, на гнядой кабыле з самай раніцы скакаў па розных маршрутах і дарогах штабс-капітан, не выклікаючы ні ў каго падазрэнняў.

Усе ведалі, што гэта сябар дырэктара інстытута і што ён праводзіць тут свой адпачынак.

Людвіг у той дзень падняўся на цямочку, калі толькі-толькі ў акно пачала цадзіцца цёмная шэрань, у той самы час, калі ноч барукалася з нараджэннем раніцы.

Сярод поля, пад пракаветным дубам, адкуль відаць усё наўкола і іх ніхто не падслухае і не пабачыць, Тапор прызначыў сустрэчу са Станіславам Віскоўскім — студэнтам, кіраўніком падпольнай паўстанцкай групы інстытута.

Палыхаў пажар паўстання па ўсёй Літве і ў Заходняй Беларусі. Распачаліся баі ў Мінскай губерні...

Вось-вось полымя павінна перакаціцца і на Магілёўшчыну.

Кожны дзень, скачучы на кабыле, вершнік прыкмячаў да драбніц дарогі і рачулкі, балоты і лясныя дарогі, вывучаў, аглядаў, занатоўваў у памяці, каб нанесці вечарам на мапу, каб скласці дыспазіцыю будучага наступлення...

З шэрага туману вынырнула постаць чалавека.

Не дайшоўшы да Тапара крокаў з дваццаць, чалавек напаўголаса прамовіў:

— Каго любіш?

— Люблю Беларусь, — адказаў яшчэ цішэй капітан.

— То ўзаемна!

Паручкаліся, абняліся. Пасля некалькіх пытанняў і адказаў Тапор прамовіў:

— Далажыце абстаноўку, спадар Станіслаў!

Селі пад дуб на халодны заімшэлы камень. Конік непадалёку скуб пажухлую траву, знаходзіў свежыя парасткі зяляніны.

— Горад, таварыш Тапор, жыве ў трывожным чаканні паўстання. Мой гаспадар Куневіч, у якога я кватарую, гаворыць так: «Бяда, хлопча, будзе, і вялікая бяда...». Ды і па вёсках, якія я наведваў, сяляне адзін аднаму трывожна перадаюць: «Нешта будзе, а што — ніхто не ведае дакладна...». У шасці вёсках, якія я наведваў, ніхто нават і не чуў пра паўстанне.

— Дзіўнае, але і сумнае адкрыццё...

— Я і сам здзіўляюся, спадар Тапор. Што цікава, дык гэта тое, што пра паўстанне ведаюць усе да аднаго — жандары, дырэктар інстытута, чыноўнікі, суддзі...

«Дык вось чаму так смела апавядаў мне пра падпольную арганізацыю Траўтфэтар — ніякае тайны ён перада мною не раскрываў. Прызнайся я яму, што перад ім стаіць сам Тапор, то, мусіць, ён і не здзівіўся б...».

— Чаму так кажу: жандар Гулевіч, мой дальні родзіч, ведае нават, што я ўзначальваю падпольную арганізацыю, і лагодна да гэтага ставіцца. Больш таго, кажа мне: «Стасік, дарагі мой! То дваране дурачацца... Бесяцца, так бы мовіць, з жыру... Стрэльбаў сабе накупілі, штуцары прыдбалі, кожны займеў сабе гамаркі — модныя паходныя боты, пісталеты, ранцы, кінжалы. Мы нават ведаем, дзе яны наладзілі сабе стрэльбішча — страляць вучацца... І ведаеш, як выглядаюць тыя мішэні? Царскі салдат намаляваны ў поўны рост».

Ад пачутага ў Людвіга заныла сэрца, падумаў: «Божа, хіба гэта тайная падрыхтоўка да паўстання? Гэта ж гульня ў падрыхтоўку, калі не горш і не горай... Няўжо пра тое не ведае Канстанцін Каліноўскі?

А калі і ведае, то што ён можа зрабіць цяпер? Мусіць жа, і мяне хлуснёй кормяць...».

— Пытаюся ў Гулевіча — чаму ж нічога не прадпрымаеце для таго, каб спыніць гэтае «свавольства»? Адказвае: «А нам загадана маўчаць і быццам нічога не бачыць, толькі назіраць». За кім і як назіраць — цікаўлюся. «А за ўсім, што адбываецца», — адказвае. Сабраліся людзі купкай, пра нешта гавораць. Ён падыходзіць да іх, а разам з ім і крычаўскі станавы, — цікавяцца, куды сабраліся грамадой. І што ты думаеш, яны яму адказваюць: «З маскалямі пойдзем ваяваць...».

— Станіслаў, як я зразумеў, улады зусім не баяцца паўстання?

Хлопец зашпіліў на сабе сурдук, заціснуў мацней на шыі шэры шалік — ад возера пацягнула красавіцкім холадам:

— Адчуванне вынікае такое, таварыш Тапор. Ніхто не верыць, што гэта сур'ёзна, лічаць, што гэта купка недаробкаў, не здольная на нейкія дзеянні, — так званыя інсургенты адно гуляюць у патрыётаў, хочуць перад паненкамі паказацца зухамі і рэвалюцыянерамі.

Людвіг нахмурыўся:

— І чым тлумачацца такія паводзіны?

— Кажуць так: раз да нас адносяцца мірна і не прымаюць крутых мераў, то значыць, што баяцца Еўропы, бо што на тое Банапарт скажа...

— Самазабойства.

— І я гэтак жа думаю. Не прымаецца ніякіх мераў з боку ўлады. У размове з чыноўнікам Арліцкім, які прыязна ставіцца да нас, пачуў я такую думку: бо бяздзеяннем правакуюць народ на паўстанне. Як гавораць дасведчаныя людзі, губернатар Магілёва Беклямішаў нават жадаў бы, каб яно распачалося.

— Не разумею, Станіслаў, чаму.

— Сакрэт вельмі просты. Ён выдатна ведае нашых рэвалюцыянераў. Пыхі без меры, але пры першых жа стрэлах разбягуцца, як рудыя мышы...

Тапор пакусваў вус, прымружваў вочы, не перабіваў. У тое, пра што апавядаў Станіслаў, было цяжка паверыць.

— Ён разлічвае адным ударам сакрушыць і ўціхамірыць усіх незадаволеных. Ён гатовы да гэтага, чакае той хвіліны.

Людвіг і раней чуў такія выказванні і думкі. Тое, што афіцэры расійскай арміі і чыноўнікі вялікага і малога рангу не верылі ў перамогу касінераў, фактам было неаспрэчным.

Вынікала, значыць, вось што. Губернатар не дакладваў вышэй пра тое, што паўстанцы гуртуюць сілы. Не час яшчэ. Гэта ўжо была тактыка — тактыка хітрая і з глыбокім разлікам.

Паўстанне для праўладных афіцэраў і чыноўнікаў — сродак паказаць сябе, выхваліцца перад царом, а ў патрэбны момант далажыць «аб цяжкай перамозе над моцным праціўнікам», — і тым самым атрымаць пасля гэтага вялікія ўзнагароды і чыны *за перамогу*.

— Што з гэтага вынікае, Станіслаў? Толькі праўду кажы. Чаго я не ведаю, і што ведаюць чыноўнікі і сам Беклямішаў?

Студэнт напачатку вагаўся, але ўсё ж наважыўся... Расказаў пра тое, што сярод студэнтаў такіх лагодна-спакойных настрояў няма. Студэнты і навучэнцы вучэльняў збіраюць зброю, самі адліваюць кулі. Для гэтага ў глыбокіх нетрысках пушчы абсталявалі майстэрню. Расказаў ён і пра тое, што на іх палітычную свядомасць вялікі ўплыў аказаў былы выпускнік Ян Дымкевіч — нашчадак апошняга паўстання. То ж па яго ініцыятыве была арганізавана падпольная школа маладога патрыёта, гэта ён і некалькі студэнтаў вучылі чатыры гады сялянскіх дзяцей грамаце, маючы ў руках беларускія лемантары. Для кожнага рэвалюцыйна настроенага студэнта ён з'яўляўся прыкладам стойкасці і мужнасці. І не толькі для студэнтаў, а і для выкладчыкаў, якія паверылі ў ідэалы рэвалюцыі. Хто яны? Выкладчык фізікі А. Гінцаль, выкладчык правазнаўства Ф. Вянцкоўскі, архітэктар-механік Т.Выбраноўскі...

Калі ў студзені не стала Яна, шмат з іх прыйшлі праводзіць яго ў апошні шлях.

— Дык мо яно не ўсё так і безнадзейна? — хапаўся Людвіг за саломінку. — Колькі чалавек з тваёй групы могуць уліцца ў паўстанне?

— Больш за сотню.

— Гэта і будзе аснова будучага ўдарнага горацкага атрада?

— Так.

— І ўзначаліць яго даверана мне.

— Мы будзем радыя гэтаму.

— Што яшчэ? Мне здаецца, ты не дагаварыў асноўнага...

— Так, не дагаварыў. Беклямішаў ведае галоўнае — ён упэўнены ў тым, нават перакананы, што не ўсе сяляне настроены аказваць падтрымку паўстанцам.

— Чаму, Станіслаў?

— З той простай прычыны, таварыш Тапор, што яны кожнага паўстанца прымаюць не інакш як за польскага пана. Што той пан ваюе супраць цара-вызваліцеля толькі за свае землі, і таму сяляне ніколі не будуць мець волі і зямлі.

— Адкуль у іх такія настроі?

— А хто іх пераконваў у адваротным? — Віскоўскі апусціў галаву, быццам лічыў сябе вінаватым у гэтым. — Таму паліцыя пасіўна сочыць, як узбройваецца шляхта, — толькі назірае па загадзе Беклямішава...

— Што за чалавек камендант Машкоўскі?

— Асабіста вёў з ім размову. Свой чалавек. Мы дамовіліся пра тое, як ён павінен сябе весці ў сітуацыі, калі адбудзецца напад на Горкі. Прыняў усе нашы прапановы. Верыць у поспех.

— А ты, Станіслаў, сам хоць верыш у перамогу паўстання?

— Каб не верыў, не прыйшоў бы на сустрэчу пад гэты дуб.

— І на тым дзякуй, дружа! Слухай мой загад. Агульнае выступленне на Магілёўшчыне я прызначыў на ноч з пятага на шостае траўня. Быць усім гатовым. Больш ніякіх карэкціровак і зменаў не будзе.

— Цяпер — усё. Сустрэнемся ўжо на полі бою і пляцы перамогі.

Праз хвіліну Тапор рушыў да кабылы Ружы, а студэнт Віскоўскі накіраваўся ў бок Горак...

3

...Дарагі Вікенцій-Канстанцін, любы мой дыктатар паўстання Кастусь!

Працягваю сваю споведзь перад табой. Не ў якасці апраўдання, каб скінуць з душы цяжар і боль, якія прыгнятаюць мяне ўвесь час і будуць прыгнятаць і непакоіць і тады, калі я адыйду ў лепшы свет. Мог жа я застацца ў Парыжы ці іншым месцы за мяжой. Я ж хачу застацца тваім паплечнікам і сябрам, камандзірам паўстанцаў. Адна хіба папраўка: калі б загадзя ведаў, які мяне чакае канец, мо трохі інакш ішоў бы да яго...

За ноч да намечанага выступлення пакрысе пачалі збірацца інсургенты. Месца збору было прызначана ў маёнтках князёў Любамірскіх, якія ўсе свае сродкі і зберажэнні аддалі на справу паўстання. Падзяка ім вялікая!

Як мне было абяцана, атрад ці войска паўстанцаў мелася налічваць сама мала пятнаццаць тысячаў чалавек. Але што я ўбачыў! Нейкая сотня-другая чалавек! Большасць — шляхта, дробныя чыноўнікі, гімназісты, каля трыццаці з іх прыйшлі з Магілёва. Студэнты горацкага інстытута, восемдзесят чалавек яшчэ знаходзіліся ў Горках і чакалі, калі з'явіцца мой атрад. Станіслаў Віскоўскі паслаў у Зарубы Паўла Козела-Паклеўскага, брата майго сябра Яна. Той, вярнуўшыся, далажыў, што мястэчка спіць моцным сном праведніка, а студэнты паўсюль расставілі сваю варту. Гарадок ахоўвала мясцовая каманда ўнутранай аховы — паўсотня салдатаў.

Машкоўскі, камендант гарадка, паслухаўся мяне — згадзіўся падрыхтаваць усё так, каб мы ўзялі мястэчка без адзінага стрэлу і, галоўнае, без ахвяраў. Ды нешта, мусіць, не звязалася... Як і было дамоўлена, ён забраў у салдат патроны пад выглядам рэвізіі зброі, салдатаў жа размясціў па прыватных хатах. Станавога з Горак адправіў з адказным даручэннем у Магілёў.

Усё паварочвалася на тое, што мне павінен спрыяць поспех.

Але як я памыляўся, дарагі Кастусь! Як я памыляўся!..

Мы павінны былі сярод ночы ўвайсці ў мястэчка, атабарыцца на гарадскім пляцы. Атрад я загадзя падзяліў на пяць груп, вызначыў кожнай баявыя задачы і пазіцыі: адным браць казарму, другім — цэхаўз, трэцім — сейф (металічную скрыню) з грашыма і, каб не выклікала ні ў кога падазрэнняў аб удзеле каменданта ў паўстанні, арыштаваць яго.

Але каля дома каменданта нас чакала ахова дзесяць салдат. Яны адразу пачалі страляць. Упалі мёртвымі першыя касінеры. Агнём у адказ мы забілі пяцярых салдат. Камендант аказаўся ў незайздросным становішчы — перабегчы да нас ён не мог, бо салдаты застрэлілі б яго як перабежчыка. Машкоўскі разам з аховай пачаў абараняць дом ад нападу. Па камандзе Віскоўскага нехта з паўстанцаў падпаліў дом. Машкоўскі абараняўся да апошняга, аж пакуль яго не ўзялі ў палон.

Я быў вельмі раз'юшаны паводзінамі Віскоўскага, хацеў нават аддаць каманду расстраляць яго за самаўпраўства, але перадумаў. Пазней вызваліў каменданта з палону.

А далей яшчэ больш неверагодныя адбыліся рэчы.

Хутка ўзялі казарму. Праўда, вартавога, які аказаў супраціўленне, абясшкодзілі, узялі на мушку. Казарму падпалілі. Ад дыму задыхнулі-

ся хлебапёкі, якіх закрылі ў сутарэнні. Тое ўсё наклала прыгнятаючы адбітак на маладых паўстанцаў — ім жа абяцалі бяскроўны штурм.

Толькі цэхаўз і гарнізонная каса былі ўзятыя без прыгодаў і стрэлаў. Паўстанцы хутка разабралі зброю, а вось металічную скрыню з грашыма адкрыць не ўдалося — была замкнёная на надзейны англіцкі замок.

«Чырвоны певень» пачаў гуляць па мястэчку ад дома да дома. Усё злілося ў адно — стрэлы, гул званоў, крыкі людзей. Замест таго, каб здабыць у жыхароў мястэчка падтрымку, мы атрымалі нечаканую і жорсткую нянавісць.

Месцічы зачыніліся ў хатах, а некаторыя і зусім пакінулі іх.

Пачуўшы трывожны звон і ўбачыўшы зарыва над гарадком, з горацкіх прадмесцяў Слабады і Зарэчча рушылі ў горад сяляне — пачалі шукаць спажыву ў пустых дамах. Ад рабавання яны перакінуліся нечакана на паўстанцкі патруль — у імгненне вока разагналі яго.

Сяляне схапілі студэнта Раймунда Чарвінскага, але той пачаў тлумачыць, што паўстанцы адно хочуць вызваліць юнакоў ад рэкрутчыны, калі яны не вераць, няхай сходзяць у мястэчка і паслухаюць прамовы круля, у якога грошай вазамі грузі, і што ён абяцае зрабіць Горкі багатым і прыгожым горадам у свеце. Сяляне звязалі яго і адвялі ў турму... П'яны мужык, ледзьве стоячы на нагах, размахнуўся даўбнёй і апусціў яе на галаву шляхціца Казіміра Пшыбалтоўскага. Забіў насмерць. А студэнтаў — Фелікса Скурына і Георгія Гіжыца — збілі на горкі яблык.

Раніцай я сабраў касінераў на мясцовым майдане. Прыехаў да іх на кані. Апрануў для такога выпадку афіцэрскі мундзір. Людзі, перажыўшы начныя страхі, прыйшлі на пляц зусім не дзеля таго, каб падтрымаць нас.

Сталага веку чалавек, сівы як лунь, калі я саскочыў з каня, падышоў да мяне, дакрануўся да мундзіра:

— Дык, значыць, Тапор — гэта ты?

— Выходзіць, што так.

— Казалі во людзі, што Тапор высокі і шыракаплечы, чорны як смоль. А ты звычайны. Што хочаш ты нам сказаць? Чаму вы нарабілі столькі шкоды мясцовым жыхарам? Тапор то тапор, але і сякерай трэба умець махаць. На каго замахнуўся? На сваіх жа і замахнуўся...

Я зноў ускочыў на каня. Мне так было зручней звяртацца да людзей. Не памятаю, што казаў ім, што абяцаў, тлумачыў.

Яны, здавалася мне, былі безуважныя да маіх слоў. Больш таго, не жадалі мяне слухаць.

З другога боку каня стаяў праваслаўны святар.

— Святы айцец, а вы чаго тут? — звярнуўся я да яго. — І вы ў радах паўстанцаў?

— Як бачыце, я без зброі. Мая зброя — слова Божае. Таму місія ў мяне самая мірная.

— Якая? У які бок?

— Я нясу ў народ толькі слова Божае.

— Але і Божае слова можна выказаць па-рознаму. Вы ў храмах чытаеце царскія заклікі супраць паўстанцаў, а ксяндзы амаль усе падтрымліваюць наша рушанне.

— То клопат ксяндзоў, уніятаў, у нас жа іншае прызначэнне.

— Тлумачыць неадукаванаму і цёмнаму селяніну, што наша паўстанне — гэта просты мяцеж, бунт толькі польскіх паноў супраць цара?

— На тое загад зямных уладаў і воля Божая.

Святар схіліў галаву. І я ці не зразумеў тады дакладна, чаму ў нас усё ідзе так насуперак нашай волі, праз пень-калоду...

Перад тым, як пакінуць Горкі, завітаў у інстытут, зайшоў да дырэктара Траўтфэтара. Ён не выказаў ні радасці ад сустрэчы, ні нянавісці да мяне.

— Як толькі вы ў свой час пераступілі парог майго кабінета, я зразумеў, што вы — Тапор. Сякера — па мясцоваму. Я на вашым баку, але чаму вы так бязглузда, непрыгожа і жорстка абышліся з мірнымі месцічамі? Калі ў вашай рэвалюцыі такое аблічча, то я магу стаць яе ворагам. Чаму загінулі мае студэнты?

— Выйшла ўсё не так, як мы планавалі. Мы думалі, што абыдземся без ніводнага стрэла.

— Думалі, думалі... Не думаць трэба было, таварыш Тапор, а абдумаць усё да драбніц. Пра дзеянні вашага атрада я далажу Вікенцію-Канстанціну Сямёнавічу...

Я шырока акругліў вочы:

— Вы яго ведаеце?

— Як і ведаю Назімава, Мураўёва, Беклямішава... Мне ж з усімі трэба жыць і ўжывацца, але ж і ведаць, з кім мне па дарозе.

Я ўжо зусім нічога не разумеў.

— Чаму вы мне адразу тады не сказалі пра тое?

— Бо вы мне падаліся нявопытным і маладым, стракатым вертапрахам. Хацеў прапанаваць вам свой план уваходу ў Горкі. Але адчуў, што вы не пачуеце мяне... Тапор... Сякера...

Я быў разбіты і зняважаны шчырасцю дырэктара.

— Я магу ўзяць з інстытуцкіх стайняў коней і вазоў? — адно толькі што асмеліўся спытаць у яго.

— А, рабіце, што хочаце. Увесь гарадок у вашых ног... Куды цяпер?

— Пакуль улады не спахапіліся, накіруюся ў Крычаў — на дапамогу Жукоўскаму.

— І колькі ж у вас паўстанцаў?

— Дзвесце пяцьдзясят. У атрад яшчэ ўвальюцца вашыя студэнты — каля сарака чалавек, дзевяць вучняў вучылішча і восем хлопцаў з таксатарскіх класаў...

— Не густа. Яны ж зялёныя яшчэ, а вы іх пад кулі...

— У баі навучацца, спадар дырэктар.

— У баі гінуць, а не вучацца, вялікі стратэг, таварыш Тапор. Яны галовы кладуць на плаху, каб іх паадсякаў царскі Тапор.

— Жорстка так гаварыць з вашага боку.

— А ці не больш жорстка ўцягваць іх, непадрыхтаваных, у крывавую бойню? Вы пра тое думалі? Я за кожнага ў адказе, я ім — і бацька, і маці. Што мне скажуць бацькі? А я ім што скажу? Што загінулі іх дзеці дзеля вялікіх ідэалаў рэвалюцыі? Якіх — ідэалаў?

Калі я падышоў да дзвярэй, ён, усё яшчэ не паварочваючыся да мяне, глуха праказаў:

— Беражыце, Людвіг, жыцці маіх выхаванцаў і сваё асабістае.

— Дзякуй! Пастараюся выканаць ваш загад!

Пада мной быў шэры інстытуцкі конь. На мне — форменнае афіцэрскае паліто з белымі пагонамі і гузікамі. У што былі апрануты інсургенты? У шэрыя, з салдацкага сукна, чамаркі. Кожны меў салдацкія ранцы. Паверх усяго накінутыя паліто з капюшонамі. Зброя — кароценькія стрэльбы са штыкамі. Некаторыя, але не большасць, мелі за поясам пісталеты, насілі шаблі.

Ніхто з нас не ведаў, што чакае мой атрад наперадзе.

Не ведаў пра тое і я...

...Беклямішаў дачакаўся свайго «зорнага часу».

Загінулі царскія салдаты, уступіўшы ў бой з «каварным ворагам» — бунтаўшчыкамі — супраць царскай кароны. Як аказалася,

шайкі і групы бунтаўшчыкоў былі глыбока законспіраваны і толькі цяпер скінулі з сябе маскі.

У Пецярбург паляцелі адно за адным трывожныя данясенні — у губерні створаны і працягваюць ствараццa ў вялікай колькасці ўсё новыя і новыя баяздольныя атрады і групы.

«Яны, як высветлілася, даўно назапашвалі зброю, даўно рыхтаваліся да бунту, шайкі налічваюць ужо сёння ад 600 да тысячы і болей чалавек у кожнай». Во як! Яны раскрылі змову і цяпер імкнуцца стаць героямі і прадухіліцелямі вялікай крамолы.

Губернатар ведаў, што пісаў: чым страшней удасца намаляваць малюнак бунту, тым «цяжэй» яму прыдзецца яго падаўляць. Разведчыкі губернатара данеслі яму, што атрад Тапара выехаў з Горак, пакінуўшы пасля свайго бандыцкага рэйду-нападу сотні забітых, а цяпер яны накіроўваюцца да маёнтка Дрыбін.

Пан Антоній Цэхановіч распавёў дапытчыкам, што яго прымусілі пад страхам смерці ўзяць удзел у бунце, і таму ён вымушаны быў даць прытулак інсургентам, сказаў яшчэ, што не жадае сустракацца з Тапаром і спехам уцякае ў Воршу.

Дрыбін сустрэў Тапара маўчаннем — ніводнай жывой душы.

Не было абяцанага атрада ў тысячу чалавек, нікога не было, нават хаця б аднаго інсургента. Адно што чорны сабака баязліва выглядваў са свайго будана...

Беклямішаў кінуў на наш атрад адборныя войскі. Ён быў упэўнены, што з гэтай шайкай будзе скончана раз і назаўсёды, рыхтаваў ужо Пецярбургу пераможную рэляцыю.

Але я не ўступіў з імі ў бой: застрэліўшы некалькі салдатаў, непрыкметна знік з месца сутычкі. Праз нейкі час мы апынуліся ў маёнтку Чудоўскага — у Чырвоным. Я аддаў загад адпачываць. Расставіўшы вартавых, сам рашыў зрабіць тое ж.

Сярод ночы прачнуўся ад таго, што мяне нехта моцна трос за плечы. Нада мной, часта дыхаючы, нахіліўся Жукоўскі.

Твар акрываўлены, мокрыя валасы звісалі чорнымі вужакамі. Сон як рукой зняло.

— Што здарылася?

— Разумееш, Тапор, у той час, як ты браў Горкі, царскія салдаты рынуліся на мой атрад і адразу яго разагналі... Некалькі інсургентаў загінулі. Я атрымаў некалькі кулявых раненняў, ды ў дадатак

да ўсяго мяне напаткалі на дарозе раз'ятраныя сяляне. Прайшліся дубінкай па спіне. Я зашыўся ў хмызняк і дапяў вось да цябе... Што рабіць будзем, Людвіг?

— Што яшчэ скажаш? — нахмурыўся я. — Ці праўда?

— Ды куды ўжо праўдзівей. Праз дзень пасля разгрому нашага атрада быў разбіты і аршанскі атрад Будзіловіча, які знаходзіўся ў лесе каля вёскі Пагосцішча. Іх прыпялі да ракі, забілі шэсць касінераў. Астатнія, разам з Будзіловічам, здаліся ў палон. Выратавалася толькі каля дваццаці чалавек — хто ўмеў плаваць. Яны пераплылі раку...

— А рагачоўскі атрад Грыневіча? Дзержаноўскага?

Жукоўскі нервова пакусваў губы, стараўся пяцярнёй закінуць мокрыя валасы назад, але яны зноў спадалі на вочы.

— І Грыневіча напаткаў такі ж лёс. Дзержаноўскага схапілі сяляне, тыя, якія, як меркавалася, павінны былі папоўніць нашыя рады... Аказалі супраціў атрады Жабраноўскага, Анцыпы ды Алендзскага, ды і іх раструшчылі салдаты з дапамогай тых жа сялянаў... Нашае паўстанне на Магілёўшчыне, Людвіг, задушана яшчэ ў зародышы.

— Падымай усіх! — падаў я каманду. — Рушым!

Раніцай, калі непрыкметна падышлі да Дняпра, аказалася, што паромы і лодкі на процілеглым беразе, а на дарогах выстаўлена варта — з вяскоўцаў, якія адкрылі ўжо сапраўднае паляванне на інсургентаў.

Я горка падумаў: дзе ж яшчэ цёмнаму і неадукаванаму селяніну перападзе такі заробак — аж пяць рублёў даваў шчодры Мураўёў з царскай казны за кожнага злоўленага інсургента са зброяй, а без зброі — тры. Гэта ж цэлае багацце! Карову можна купіць, ды яшчэ і каня ўпрыдачу.

Дзявятага траўня, знаходзячыся пад вёскай Пятруліна, я атрымаў ад Міхаіла Аскеркі з Магілёва праз пасыльнага чыноўніка-паўстанца папярэджанне: на яго атрад кінутыя царскія войскі з усёй выкладкай і зброяй. Мне нічога не заставалася рабіць, як выбірацца з акружэння і ісці на злучэнне з атрадамі, што праводзілі рэйды на Міншчыне.

Начавалі прасцярожліва ў маёнтку Віскоўскага. Я аддаў строгі загад — страляць у кожнага, хто сунецца з цемры і не адкажа на пароль. Раніцай, ужо дзясятага траўня, рушылі да ракі Проні.

Пераканаўшыся, што паблізу вёскі Ліцягі нікога не было, на пароме пераправіліся на другі бераг. У гэты ж час у вёску ўвайшла, рухаючыся з Чэрыкава, батарэя падпалкоўніка Багаеўскага.

Убачыўшы, што інсургенты ўжо на процілеглым беразе, а паром гарыць, хрыпла загадаў:

— А ну-ка, ребятки, пальните-ка по ним — и сразу из двух пушек!

Тое падзейнічала — стрэл гармат разагнаў інсургентаў.

Але праз колькі хвілінаў адзін за адным пачалі збірацца зноў, падыходзіць да камандзіра — гуртавацца, чакалі каманды.

У той жа самы час да мяне прабіраўся са сваімі трыма сынамі Фёдар Чудоўскі. Яны былі ў рэзерве. Даведаўшыся, што нашаму атраду пагражае палон, кінуліся на дапамогу. Але іх перастрэлі сяляне — лоўцы інсургентаў.

— Злазьце з воза! — загадаў старэйшы з іх, закасваючы рукавы шэрай сарочкі.

— Чаго — злязаць? — пацікавіўся малодшы з сыноў — Міхал.

У тайнічку, пад дошкамі, у саломе знайшлі тры штуцары.

— Інсургенты! — выгукнулі лоўцы. — Амаль на дваццаць рублёў здабыча!

У Чудоўскіх былі дубінкі і іх было болей, у кожнага пудовыя кулакі. Распачалася бойка...

Доўга замагаўся бацька, адмахваючыся ад нападнікаў. Але тыя пачалі калоць яго штыкамі. Забілі на месцы. Сыноў звязалі.

Лоўчыя ўведалі, дзе спыніўся наш атрад — у фальварку Люшкі.

Сярод ночы — з адзінаццатага на дванаццатага траўня, — маючы кожны ў руках вілы, косы і сякеры, напалі на нашую дружыну.

Інсургенты былі здзіўленыя: не салдаты ж рэгулярнага войска, а сяляне. Напачатку думалі, што тыя прынялі іх за царскіх служкаў, але калі ўдарам тапара каржакаваты селянін з п'яным гігіканнем раскроіў надвае галаву інсургента Баляслава Куроўскага, студэнта інстытута, зразумелі — палююць менавіта за імі.

Ад супраціўлення адмовіліся — кінулі штуцары. Здаліся ў палон усе пятнаццаць чалавек. Пачуўся роспачны крык: «Хіба ж я магу страляць у сваіх?» — пакідалі зброю і астатнія. Таму калі я, ускочыўшы на каня, кінуў кліч: «За мной, касінеры!», за мной ніхто не паследаваў.

У які ўжо раз у мяне раскрыліся вочы на рэальнае становішча, у якім апынуўся, — мой атрад ужо не ўяўляў з сябе баяздольнае фармаванне, як тое ўяўлялася і бачылася напачатку выступлення.

Гэта былі ўжо дэмаралізаваныя і напалоханыя людзі...

— Бабы вы, а не мужчыны! — выгукнуў я. — Дый да баб вам далёка. Эмілія Плятэр трыццаць гадоў таму, калі пачалося паўстанне супраць царызму, узяла ў рукі зброю, стварыла з чатырох дзяўчатак баявы атрад. А потым у яе атрад уступіла 280 стральцоў, 60 вершнікаў і некалькі соцень касінераў. У першым жа баі, другога красавіка, ушчэнт раграмілі пяхоту царскіх войскаў... Я пакідаю вас, а вам раю падпарадкавацца маніфесту — амністыя для вас заканчваецца праз два дні.

Прышпорыўшы каня, паскакаў па гразкай дарозе. З-пад капытаў разляталіся ў розныя бакі чорныя пырскі.

...І толькі некалькі чалавек запознена рушыла следам за Тапаром...

4

Віленскі паліцмайстар палкоўнік Сарначоў падвёў да дзвярэй камеры № 3 Ядзвігу Макрыцкую, уставіў ключ у шчылінку, крутануў яго.

Кіўнуў моўчкі галавой, дазваляючы ісці ў камеру.

Вязень стаяў каля акна, глядзеў на вуліцу, не абарочваўся, не зацікавіўся нават, хто б гэта мог яго праведаць: акрамя турэмнага начальства ці каго са следчай камісіі да яго прыйсці ніхто не мог.

— Кастусь! — ціха паклікала жанчына, стоячы ў парозе. — Добры дзень, Каліноўскі!

Ён павярнуўся да яе, здзіўлена глядзеў, не ведаючы, што сказаць у адказ.

— Ці пазнаеш ты мяне, Вікенцій Канстанцін?

Схамянуўся, заўсміхаўся, ступіў крок насустрач.

— А як жа, пазнаў. Вы — цётачка Марыські, Ядзя Макрыцкая. Мы бачыліся з вамі ў Ямантаў. Пілі гарбату за адным сталом. Як вам удалося прарвацца да мяне, цётачка Ядзя? Нікога ж не пускаюць...

— Так, не пускаюць. Мне прыйшлося шмат прыкласці намаганняў, каб дабіцца спаткання. І цяпер мне не дазволілі доўга быць у цябе.

Ужо цішэй, асцерагаючыся, каб не пачуў палкоўнік Сарначоў, які застаўся за дзвярыма, паведаміла:

— Пасля цябе я да Марысі пайду. Яна знаходзіцца непадалёк ад цябе, у былым кляштары місіянераў.

Ён не верыў пачутаму.

— Калі чырканеш колькі слоў, я перадам ёй запісачку ад цябе. Яна радая будзе.

Ён кіўнуў галавой, адразу ж усеўся за столік, пачаў пісаць.

Пісаў хутка, каб паспець.

Тым жа ціхім голасам Ядвіга Макрыцкая дадала:

— Я і яшчэ прыйду да цябе. Таму можаш пазней напісаць ёй больш і падрабязней. Думаю, што мне ўдасца пранесці праз ахоўнікаў і даставіць адрасату. Але я павінна напісанае паказаць паліцмайстру. — І ўжо шэптам дадала: — Пішы адно для яго, а другое...

Каліноўскі кіўнуў галавой, не адрываючыся ад паперы.

Ужо ранейшым, грамчэйшым голасам, працягвала:

— А вось табе падарункі — грабянец, люстэрка, мыла, чыстая тканіна і бялізна. На вуліцы сёння добрае надвор'е, сонейка свеціць. Але яшчэ не так цёпла, сакавік халодны.

За той час, як Ядвіга гаварыла, Кастусь скончыў пісаць. Згарнуў паперчыну ў некалькі столак, падаў жанчыне. Яна хуценька схавала запісачку, паправіла шалік. Як і прасіла, напісаў на двух аркушыках.

— Як ты тут, сынок? — голас у яе ўздрыгнуў ад жалю. Яна вельмі балюча перажывала за лёс сваёй пляменніцы, бо любіла яе, як любіла з-за яе і Кастуся. — Што яшчэ табе прынесці?

— Ды нічога мне не трэба больш, — усміхнуўся вязень, — дзякую, што праведалі мяне, дзякуй, што перадасце мае словы маёй нарачонай... Кланяйцеся ёй... Так хочацца шмат пра што распытаць у вас, але ведаю, што вы нічога не паспееце мне паведаміць.

Як у пацвярджэнне яго слоў, у дзверы пастукаў ахоўнік. Потым зноў, сказаўшы ўжо галасна:

— Время посещения вышло. Прошу вас, сударыня, удалиться!

— Калі ласка, яшчэ адну хвілінку. Усяго адну, палкоўнік.

Нахілілася ўжо да вуха, зноў прашаптала:

— Каралінка шле табе прывітанне. Адшукала мяне, малайчына. Прасіла перадаць, робіць усё, як вы прасілі. Усё. Я пайшла.

Абняла вязня, пацалавала тры разы ў шчаку, а потым у гарачы пакаты лоб. Уздрыгнула сэрца, запякло ў вачах, але яна пастаралася стрымаць слёзы.

— Хай беражэ цябе Бог, дарагі Канстанцін!

— І вас, шаноўная Ядвіга!

Калі ж зачыніліся дзверы і шчоўкнуў ключ у замку, ён паваліўся на ложак: стаяць ужо больш не было сілаў...

...Сярод ночы скакаў на гнядым кані Людвіг Звяждоўскі.

Ноч зорная, поўня нябесным ліхтаром асвятляла дарогу і наваколле. На чым свет праклінаў Тапор тую сітуацыю, у якой апынуўся. Такія былі вялікія спадзяванні — і на табе... Ганебныя ўцёкі ад касінераў.

Яму здавалася, што і паўнатвары месяц пасміхаўся з яго, рагатаў, пальцам нават у яго бок паказваў. Ён хацеў прышпорыць каня, каб пусціцца галопам далей, адкінуць ад сябе гнятлівыя думкі, але з таго боку ўзгорка раптоўна выскачыла карэта, запрэжаная двойкай коней.

Напачатку было жаданне звярнуць управа, у шэрае кустоўе, але вырашыў, што экіпаж не можа належаць царскаму войску — едуць мірныя людзі.

Карэта параўнялася з ім, спынілася. Шырмачка на акенцы рассунулася, і Людвіг убачыў светлы жаночы твар.

Падаўся нават нейкім знаёмым. Расчыніліся дзверы, па лесвічцы лёгка спусцілася нечая постаць, укутаная ў чорную хламіду з капюшонам.

— Людвіг, гэта ты? — ціхі жаночы голас належаў яго вучаніцы польскай мовы.

— Варвара? — здзівіўся ён, саскокваючы з каня. — Адкуль ты тут?

Калі падышоў да яе, яна абвяла і пачала асоўвацца на зямлю. Падхапіў, прытуліў да сябе. Варвара цяжка дыхала — знепрытомнела. З карэты ніхто не выходзіў, а кучар, што сядзеў спераду, разумеючы, мусіць, сітуацыю, не пакідаў свайго месца.

Варвара ачулася, заплакала. Ён дапамог залезці ў карэту. Бачачы, што там нікога няма, сеў побач. Зноў абняла яго, прытулілася вуснамі да яго вуснаў. Да гэтага ніколі не цалавала яго.

— Ты чаго тут, Варвара?

— Цябе шукаю, Людвіг.

— Адкуль ты ведаеш, дзе мяне шукаць?

— У мяне свае шпігі. Не хвалюйся, яны на тваім баку. Людвіг, што ты нарабіў? Няўжо ты не кахаеш мяне? Хаця ты і не прызнаваўся мне ў гэтым, але я ведаю, што між намі жыве каханне.

— Але ж я не магу належаць табе, дарагая і каханая Варвара!

— Каму ж ты належыш — другой?

— Не, я належу паўстанню. І толькі што разбілі мяне, а разбілі самі паўстанцы. Як нож у спіну ўваткнулі...

— Можа, гэта і добра. Бацька ведае, што я шукаю цябе, але не ведае, у які бок выправілася. Гаварыў, што паўстанне выраклася на паразу. Казаў яшчэ, што ў вас недастаткова зброі для таго, каб перамагчы. Ён жа ваенны чалавек, ведае ўсё.

— І я пра тое ведаю.

— Чаму ж пайшоў у паўстанцы, калі ведаў, што перамогі і славы не здабудзеш?

— Не за славай я пайшоў, каханая, не за славай... Мне даручылі далучыцца да закалота, і я вымушаны быў падпарадкавацца агульнаму рашэнню.

— Хто даручыў, Людвіг?

— Рэвалюцыя.

Яе галава ляжала ў яго на плячы. Недзе на ўзбочыне дарогі захроп конь.

— Людвіг, паслухай мяне... Бацька прасіў перадаць, калі мы сустрэнемся, што не трымае на цябе зла. Просіць цябе вярнуцца да яго, бо твая пасада па-ранейшаму застаецца вольнай. Табе толькі трэба павініцца. Ён бачыць у табе будучага зяця...

Пры апошніх словах Людвіг пачуў, як яна ўздрыгнула. Адчуў — яна выказала сваю патаемную мару.

— Бацька ў мяне добры. Ён са спачуваннем адносіцца да паўстанцаў, якіх арыштавалі. Калі хто з іх прасіў зліtавацца, заставаўся ў жывых...

— Ты хочаш, каб я павінаваціўся, Варвара? Прыйшоў да генерал-губернатара і аддаўся яго міласці? — Людвіга пачынала разбіраць зло, але ён стрымліваўся, каб не нагаварыць крыўдных і жорсткіх слоў Варвары.

— Гэтым самым ты выратуеш сабе жыццё і многім іншым, якія будуць арыштаваныя і аддадзеныя суду. Бацька дапаможа. Хаця ведае, што вы рыхтуеце наступнае паўстанне. Скажы сваім камандзірам, што ты ідзеш у падполле, што застаешся і надалей непахісным паўстанцам. І тое будзе праўдай. І я буду табе ў гэтым падтрымкай і апорай. Абяцаю. У мяне да цара свае рахункі, табе пра тое не казала раней.

Пераміналіся нецярпліва з нагі на нагу коні, карэта ўздрыгвала ад іх таптання, вознічы ўтрымліваў іх, сморгаў лейцы.

Вельмі не хацелася разбіваць сэрца каханай сваёй рэзкай адмовай. Мог шкоды нарабіць дзяўчыне сваёй жорсткасцю. І развітацца з ёю варожа не з рукі было.

— Ну, дык як, каханы мой Людвіг? Няўжо адпрэчыш, няўжо назавеш мяне дурніцай і летуценніцай?

— Не, не адпрэчу. Але і адразу не магу прыняць рашэння. Магу прыняць тваю параду ў тым плане, што скажу сваім таварышам, каб адпусцілі мяне для падпольнай барацьбы.

— Праўда, Людвіг?

— Слова даю. Я скачу цяпер у Вільню. Там будзе сустрэча. Я павінен далажыць, чаму мой атрад разбіты. Мо яшчэ і пакаранне атрымаю.

— Але ж ты не вінаваты.

— Бог бачыць, што не вінаваты.

— Як хутка тое будзе? Калі ты прыедзеш да нас? Да мяне?

— Пастараюся як найхутчэй. Прызнаюся, і цябе пакахаў, але абставіны вышэй за мяне. Я буду заўсёды твой.

Яна абняла яго за шыю, горача пацалавала, прытулілася да шчакі.

...Яшчэ доўга стаяў экіпаж на ўзгорку. Ужо і месяц апусціўся за шчыкі лесу.

Пад раніцу, калі згаслі цьмяныя промні поўні і наваколле ахутаў перадзолкавы змрок, расчыніліся дзверы карэты. З яе выйшаў штабс-капітан і лёгкай паходкай пакіраваў да кустоўя, дзе раз-пораз пахропваў інстытуцкі конь.

Праз колькі хвілінаў вершнік усеўся на яго, вывеў на дарогу. Перад тым як узяць у галоп, азірнуўся: карэта нерухома стаяла на ранейшым месцы.

«Бывай, Варвара, бывай! Я сапраўды кахаю цябе, але, але...».

З лесу ў накірунку карэты, не парушаючы ранішняй цішыні, імчала група вершнікаў. Яны з'явіліся нечакана, імгова, і Людвіг падумаў, што гэта па яго душу, і нават выхапіў з похваў шаблю, прыгатаваўся да сустрэчы... Але коннікі праляцелі паўз яго, скрозь яго, скрозь карэту, у якой сядзела Варвара і, мусіць, бачыла ўсё гэта. А мо і не бачыла. А мо і не чула тупацення капытоў крылатых коней.

«Што гэта? — узрушыўся Тапор, гледзячы на вершнікаў, што перасякалі дарогу і імкнуліся знікнуць у другім лесе. — Адкуль яны? І чые яны, каму памагаюць у змаганні?»

Расчаравана падумаў: «Мусіць, мне ўсё гэта прымроілася, столькі начэй без сну... А мо і не прымроілася, можа ў іх такая тактыка, такія метады змагання. Трэба ўзяць іх вопыт на ўзбраенне...».

Ён жа паскакаў на кані не следам за крылатай конніцай, а па той дарозе, якой і прыехала да яго дачка Назімава...

. . . .

Канстанцін кранууўся пляча ксяндза, зазірнуў у вочы, ціха спытаў:

— Айцец Антоній, ці можа быць размова споведдзю?

Ксёндз пранікілвым цёплым позіркам паглядзеў на Каліноўскага, чакаў тлумачэння.

— Я, прызнацца, даўнавата быў на споведзі ў касцёле — у Дамініканскім касцёле. Але то была споведзь простага верніка, які прызнаваўся і каяўся ў сваіх штодзённых грахах. А я хачу паспавядацца як дыктатар паўстання, які ўзяў на сябе адказнасць за жыцці соцень і тысячаў інсургентаў...

Ксёндз Антоній Міцкевіч разумеў Каліноўскага, нават больш таго — адчуў яго ўнутранае душэўнае хваляванне, унутраны боль.

Ведаў, што ён непахіснута верны абранаму шляху — толькі жадае прывесці ў адпаведнасць свае ўзаемаадносіны з Богам...

— А хіба, сын мой, бывае споведзь дыктатара ці князя? У чым яна можа адрозніваца ад споведзі звычайнага чалавека?

— Бывае, айцец Антоній. Звычайны чалавек прыносіць Богу пакаянне ў грахах «вольных і нявольных», якія здарыліся па неразумнасці, выпадкова ці мусова, а ў мяне...

Кастусь замоўк, глыбока ўздыхнуў. Ён не ведаў, як зразумела і даходліва давесці ксяндзу сваё жаданне ачысціцца, каб набыць ранейшы спакой у душы.

— Мяне паклікалі і абралі. Воля абрала. Усклалі на мяне абавязкі дыктатара паўстання. Але ж я не Аляксандр Македонскі, які заваяваў паўсвета, праклаў сабе шлях мечам. Калі я гаварыў, што рана пачынаць паўстанне, мяне не паслухалі, нават хацелі надзець на мяне кайданкі, а потым, калі ўсё пайшло на злом, далі ў рукі стырно, сказалі: «Кіруй!» А прагучэла як «ратуй!» Мог адмовіцца, сказаць, што коней на пераправе не мяняюць, спаслацца на тое, што не змагу, на вялікі жаль, пераламаць ход рушання, што не ў маіх сілах перайначыць яго. Але, ведаючы загадзя, чым усё тое можа скончыцца, я адказаў маўклівай згодай падпарадкавання.

Ксёндз гмыхнуў пад нос нешта няўцямнае. Палічыў за лепшае не перабіваць кіраўніка паўстання, выслухаць яго, тым больш што таго зажадаў ён сам.

— Каб жа з самага пачатку ўсё пайшло так, як я хацеў. Але кожны бачыў сябе пераможцам і стратэгам Напалеонам...

Айцец Антоній засяроджана маўчаў.

Замоўк на момант і Кастусь.

За бярозамі і хвоямі, неўздалёк ад іх, снавалі людзі; чулася ўзбуджаная людская гамана. Нехта вастрыў касу ці сякеру — чуваць было, як аб метал шоргалася тачыла, выводзячы аднастайнае — шах-шах, шах-шах...

Працавала на ўсю магутнасць пераносная кузня — мясцовы каваль вырабляў з металічных прэнтаў дзіды, шаблі і штыкі...

Ім ніхто і нішто не замінала.

Ці была пададзеная негалосная каманда не турбаваць іх, ці то яно само па сабе так склалася, невядома, але спаміж святаром і кіраўніком паўстання свяціліся ўзаемапавага і ўзаемадавер.

Усё ведаў святар Антоній. Ведаў нават, што здарыцца з дыктатарам заўтра...

— Самае непрыемнае і горычнае, Канстанцін, тое, што ты знаходзішся пад дамоклавым мечам. Нават калі паўстанне і пераможа — я гэта жадаю ўсёй душой і сэрцам, — то да ўлады прыйдуць тыя, хто цябе арыштоўваў... Ім ніхто не перашкодзіць зноў арыштаваць цябе, прыдумаўшы, а мо і не прыдумаўшы нейкія твае пралікі ў кіраванні паўстаннем, паставіўшы ў віну, што падчас баёў з царскімі жаўнерамі загінула шмат інсургентаў. І, як ні горка тое прызнаваць, яны будуць мець рацыю...

— Вы ўголас выказалі мае ж думкі.

Словы дыктатара прагучалі, як звон напятай мінорнай струны, як гучанне звона.

Нешта скаланулася ў душы ксяндза, і ён вялікім намаганнем стрымаў у сабе боль, які прасіўся вонкі: «Божа, Езус Хрыстус, уратуй душу Каліноўскага, даруй яму яго грахі і правіны, дзеяннямі ці ў думках зробленыя!..»

— Мяне абралі кіраваць, але і на пагібель, на смерць. Для эшафоту... І перад Богам я буду выглядаць грэшнікам.

— Навошта ж так горычна, сын мой Канстанцін? — спытаў святар. — Нельга браць на сябе і прызнаваць тыя грахі, якія яшчэ не здзейсненыя. Гэта толькі ўяўленне.

— Можа і так, — суровеў голас Каліноўскага, — але я яскрава бачу, адчуваю. Мяне не пачулі падчас паразы, мной пагрэбуюць, ахвяруюць і падчас перамогі...

Ксёндз набраў поўныя грудзі паветра, уздыхнуў:

— На вялікі жаль... На вялікі жаль, дарагі мой Канстанцін! Прымаю тваю споведзь, і надзеленым мне правам Вышняга здымаю з цябе грахі твае.

Над іх галавой, недзе ў вільчыку сухой сасны, зашчыраваў дзяцел, раструшчваў шышку, заціснуўшы яе ў расшчэліну.

На іх зляцела дробная шыляга, падала ім на плечы і галовы, быццам першы снег...

— Я сам вазьму ўдзел у заўтрашнім баі, — глуха прамовіў Каліноўскі, — і можа, складу сваю галаву на гэтым полі разам з тымі, каго вёў за сабой...

— А ці трэба тое — удзел у баі? Ты ж кіраўнік паўстання, а не радавы інсургент.

— Калі ж буду ззаду, то ўсе скажуць, што пасылаю інсургентаў на смерць, а сам хаваюся за іх спіны. Я павінен адчуць, як б’ецца сэрца закалота, а не чытаць потым данясенні ці сведчанні відавочцаў і ўдзельнікаў. Ды і праверу...

Ксёндз павярнуўся да яго, удакладніў:

— Праверыш — што?

— Калі застануся жывы, то буду ведаць, што Гасподзь дабраслаўляе мяне на гэтую справу. Калі ж... То тое ўжо будзе азначаць, што стварыў вялікі грэх перад Ім.

Каліноўскі раз-пораз паціраў скроні, баючыся, каб яго не схапіла нечакана нервовая дрыготка і калатун. Не да месца было б тое, не да месца...

Да пляча дыктатара дакранулася нечая рука:

— Адыдзем?

Незнаёмец быў у нейкім нетутэйшым адзенні, шэра-чорным плашчы да пятаў, важкая сумка праз плячо. Чакаў, калі ўстане з лаўкі дыктатар.

— Хто ты?

— Я — апошні з тых, хто выжыў з атрада Міхала, перадаю табе яго пасланне.

«Дарагі мой чалавек! — чытаў Кастусь кароценькі тэкст. — *Не ведаю, як цябе завуць, але ведаю, што ты павінен з'явіцца, што ты ёсць. Воля абрала цябе, як і мяне трыццаць тры гады таму, каб ты натхніў людзей на паўстанне... Тадэвуш Касцюшка перадаў мне некалі жазло-посах і шпагу Рыцара Свабоды. Перадаю іх табе. Мужнасці і стойкасці! І — перамогі! Твой — Міхал Валовіч, кіраўнік сялянскага паўстанцкага атрада».*

— Дзякую, дарагі! Магу я гэта прачытаць касінерам?

— Можаш. Толькі адно пытанне да цябе.

— Слухаю.

— Чаму не стварылі самі такі лятучы атрад конніцы, як тое зрабіў Міхал?

— Я прапаноўваў, але мае праціўнікі не пайшлі на гэта, адхілілі...

— Значыць, слаба настойваў, — папракнуў нязлосна незнаёмец.

Твару не бачна, на вочы апушчаны капюшон. І ўсё адзенне яго складалася з нейкай суцэльнай накідкі — без рукавоў, каўняра і гузікаў на грудзях. Выглядаў няйначай прывідам, да якога і дакрануцца немагчыма: рукі не адчуюць яго — матэрыяльнага.

— Я зрабіў ўсё, што было ў маіх сілах.

— Што перадаць Міхалу Валовічу, калі стрэнуся з ім?

— Перадай, што будзем стаяць да апошняга.

Каліноўскі хацеў пра нешта яшчэ ўдакладніць у пасланца, але побач ужо нікога не было...

На тым месцы, дзе ён стаяў, злёгку пагойдвалася з боку ў бок уваткнутая ў зямлю шпага з залачонай ручкай.

А прыхінуты да маладога дубка посах свяціўся таямніча-зіхоткім святлом...

. . . .

...Сярод ночы разбудзілі, павялі зноў на допыт.

Паміж следчым і зняволеным стаіць свечка, слабы яе агеньчык хістаецца, вось-вось патухне.

— Опять возвращаемся к нашему разговору. Назовите фамилии руководителей вашего бунта...

Следчы ўжо прывык да таго, што Каліноўскі на гэтае пытанне заўсёды адмоўчваўся, таму і не чакаў нічога пачуць. Але нечакана вязень ажывіўся, прамовіў:

— Добра, скажу, калі ўжо так неабходна вашаму следству... Кіраўнік нашага нацыянальна-вызвольнага паўстання маёр амерыканскай арміі, генерал-лейтэнант, кавалер ордэна Цынцыната, верны сын нашай краіны...

— ... верный сын нашей страны, — падахвочваў Каліноўскага следчы да працягу прызнанняў, верачы ўжо, што дамогся свайго, узяў у рукі пісала, абмакнуў яго ў чарніліцу.

— Андрэй Тадэвуш Банавентура Касцюшка!

Следчы расшпіліў сурдут, пачаў занатоўваць на паперы моўленае імя, але тут жа спахмурнеў, насупіўся:

— Вы перепутали время, заключённый Калиновский! Костюшко руководил бунтом, который произошёл почти сто лет назад.

— Паўстанне працягваецца яшчэ і сёння. І кіруе ўсім Тадэвуш Касцюшка.

— Бунт подавлен и на этот раз. Вы признаёте это, заключённый?

— Не магу прызнаць гэтага. Ні ў якім разе. Паўстанне будзе ісці кожны дзень, кожны год, да тае пары, пакуль мы не скінем з сябе двухгаловага арла, пакуль не залунае над нашай краінай бел-чырвона-белы сцяг і герб «Пагоня», пад якімі змагаліся касінеры за сваю незалежнасць...

— Думаю, что этого никогда не будет, — следчы гаварыў ціха, спакойна, і, гледзячы збоку, льга было падумаць ці зразумець, што адбываўся не допыт, а мірна размаўлялі двое людзей паміж сабой.

— Ліцвіны яшчэ дачакаюцца таго радаснага і светлага дня, — прамовіў Каліноўскі, — бо Бог жыве ў Ліцвініі і заклікаў народ да вольнага і шчаснага жыцця. Ад Старога свету адмовіцца і ўвайсці ў Новы... Як і заклікаў Хрыстос да Новага Запавету... І таму на мапе Жыцця з'явіцца Вольная і Незалежная ад усіх Краіна Беларусь — Ліцвінія!

Маўчанне. Следчы вывучаў позіркам таго, хто сядзеў насупраць. Яму пагражае смяротнае пакаранне, а ён ёрнічае, здзекуецца са следчай камісіі.

— Не понимаю я вас, заключённый Калиновский. Военно-полевой суд может приговорить вас к казни, а вы так безразличны к своей жизни. Вы или сумасшедший, или просто бесчувственный...

Вязень слаба ўсміхнуўся, гледзячы на следчага. На нейкі момант ён яму падаўся нават неблагім чалавекам. Але вязень памятаў, які ён можа быць — які быў на трэцім ці чацвёртым допыце.

— А у вас есть семья — жена, дети?

— Не паспеў.

— А невеста, любимая девушка?

Каліноўскі насцярожыўся.

— «Марыська чарнаброва, галубка мая» — это она? — спытаў знячэўку дапытчык, паглядзеўшы ў паперку.

«Няўжо не перадала Ядвіга? Ці адабралі? — пахаладзела ўсё ўсярэдзіне ў Каліноўскага. Але ж мне перадалі, што Марыся атрымала маё пасланне. Тады, значыць, яны яго перапісалі для сябе?»

— Усе мы некага кахаем.

— Но не все посвящают своим суженым стихи.

— Хто на што здольны. Хто дорыць дарагія падарункі, а хто вершы.

За акном пачало ўжо развідняць. Сонца яшчэ не ўзышло, але неба пачынала ружовіцца.

— Тогда я поставлю вопрос немножко иначе. Вы знаете Ямонтов?

— А як жа, ведаю... Ямантаў — высокі горны масіў Паўднёвага Урала, вышыня якога дасягае 1460 метраў. Складзены з крышталёвых пародаў і кварцытаў... Глыбока расчлянёныя схілы пакрытыя мяшанымі лясамі, а вышэй 1250 метраў — травяна-мохавая тундра і камяністыя россыпы. Яшчэ...

— Хватит ваньку валять, — следчы адставіў убок падсвечнік, каб не замінаў агеньчык глядзець вочы ў вочы. — Я рад, что вы осведомлены не только в поэзии и публицистике, но и в географии, минералогии. Похвально знание гор великой России. Я ещё раз спрашиваю: фамилия Ямонт — роль её в вашей жизни?

«Што ім вядома пра брата і сястру? Нехта выдаў? Ці самі выйшлі на след? Што адказаць яму, каб не нашкодзіць, каб не наклікаць на іх бяду?..»

— Вижу, как вы захвачены врасплох, постараюсь помочь вам. Ваша Марыська — это и есть Мария Матвеевна Ямонт?

Нешта халоднае і колкае, бы лядзяш, пашылася пад сарочку. У скроні нехта павольна і настойліва ўганяў тупое шыла.

— Рождения 1843 года. Родилась в Вильно. Активная участница освободительного, как записано, движения. Начало бунтарской деятельности — четыре года назад...

Дапытчык выпрабоўваў позіркам. Каліноўскі вытрымаў, не адвёў вачэй.

— Она же подбивала людей, чтобы они выходили на демонстрации, активно участвовала в создании революционных, а потому и запрещённых организаций, создала так называемый женский комитет, разве не так?

Кастусь маўчаў. Адчуваў у следчага ёсць яшчэ нешта ў запасе.

І як у ваду глядзеў.

— Не будете отрицать, что Иосиф, Язэп или Юзэф Матвеевич Ямонт, который на два года старше своей сестры, также один из руководителей мятежа. Образован, умен, просвещен. Учился там, где, кстати, и вы, — в Петербургском университете. Который окончил три года назад. Принимал участие в тех же кружках, что и вы. Представитель партии «красных». Не понимаю, как можно быть таким неблагодарным, кусать руку кормящей тебя матери? Не стыдно? Не по-христиански это, скажу вам честно, не по-Божески. «Всякая душа да подчиняется высшим властям. Ибо нет власти, кроме как от Бога, а существующие поставлены Богом. Поэтому противящийся власти восстал против Божьего установления; а восставшие навлекут на себя осуждение». Апостол Павел — послание к римлянам.

— Але ж сказана ў Святым Пісанні яшчэ, што нельга ўсоўваць галаву ў чужое ярмо. І Бог наказаў людзям стаяць у свабодзе, якую дараваў Хрыстос, і не падпадаць пад іга рабства. Мы не хочам быць рабамі.

— Я вам про Фому, а вы мне про Ерёму. Нужно уметь отвечать за содеянное, отдавать долги... Юзэф Ямонт, как и вы, — государственный преступник. Ещё в прошлом году стал вашим секретарем, руководил бунтом. Вы не раз посещали яго квартиру. Потому что она являлась не одной ли из главных конспиративных квартир вашей организации. Это вы поручили, если не приказали, Иосифу Ямонту вести переговоры-диспуты с Варшавой. А его инструкции для местных повстанческих структур заслуживают наивысшей похвалы. Да, да... Похвалы. Любой, прочитав их, не исключено, возьмётся за вилы или топор...

«Здзекуецца? — падумаў Каліноўскі, успамінаючы, як і сам хваліў Яманта за дасканаласць інструкцый, аб’явіў нават яму падзяку. — Мо і пра гэта даведаліся?»

— Вы удивлены? — нечакана папытаўся ў яго следчы.

— Ды не, хіба ж гэта сакрэт?

Следчы ўжо адкінуўся вальяжна ў крэсле, расшпіліў на горле адзін гузік сурдута — было душна.

— А в сентябре, в прошлом году, вы его в Минск отправили. Чтобы он там создавал повстанческие организации, способствовал тому, чтобы они активизировали свою работу. Он, надо сказать, отлично справился с поставленной задачей. Более того, уже через месяц стал повстанческим комиссаром всей Минской губернии. Но как высоко взлетел, так и низко упал. Арестовали его, сослали... Куда, спросите вы? Скажу — в Сибирь, куда сослали многих косинеров, в Томск. Сказать о вашей невесте?

Ледзь заўважна Каліноўскі кіўнуў галавой.

— И её если не сослали сегодня, то вот-вот сошлют вместе с родителями и сестрой в Сибирь — в Тобольск. Видите, сколько вам я рассказал интересного, а вы не желаете, хотя бы в знак благодарности, поделиться именами своих сподвижников. Я не торговался с вами, но надеялся, что вы приоткроете свои секреты и тайны.

— Усе тайны вы, як я бачу, раскрылі. Самі ж пра тое сказалі. Мне няма нічога і дадаць да пачутага.

— Не все. Да, может, то уже и не так важно. Бунт подавлен, участники получили по заслугам. Это разве что уже для истории. Моё имя в истории не останется, а ваше будут вспоминать, копаться в вашей биографии и деятельности не одно столетие. Будут добиваться истины как ваши приверженцы, так и ваши оппоненты. Не хотите вы им облегчить задачу и поставить всё на место? Поставьте сами кой-какие точки над «і».

— Навошта? — паціснуў плячыма Каліноўскі. — Гісторыі без загадак і таямніцаў не бывае.

На гэты раз маўчаў следчы.

Маўчанне зацягнулася. Стаміўся і Шалгуноў, але найперш Каліноўскі.

— Напрасно, скажу я вам откровенно, упорствуете, напрасно. Участник виленской организации Станислав Ожешко, когда его арестовали, дал в следственной комиссии подробнейшие показания о составе виленского повстанческого центра, и там же называет вас, дворянин Калиновский, руководителем отделения внутренних дел. В наши руки попал Игнатий Зданович. Его мы арестовали в Заречье, на Полоцкой улице, в собственном доме. В Вильно мы арестовали

повстанческого комиссара Лидского уезда Витольда Гажича. Он также дал показания чиновнику канцелярии колежскому асессору Евроинову о петербургской студенческой организации «Огул» и подтвердил вашу роль в создании этой организации. Ещё раньше арестован повстанческий комиссар Виленского воеводства Мечислав Дормоновский. Он находится здесь, в этом здании. Готов подтвердить многие факты вашей преступной деятельности. В Вильно мы задержали Феликса Зенковича... Он жил на бывшей квартире Бонольди и Молоховского... Мы знаем всё до мелочей. И потому бесполезно что-то скрывать.

Вязень маўчаў. Можа, ён і не чуў, пра што казаў Шалгуноў, а мо і чуў, ды не рэагаваў на яго пытанне.

— Скажу в подтверждение своих слов. Вы вместе с Малаховским издали секретный приказ-задание резчику Генриху Штейману, чтобы он изготовил для виленского повстанческого центра новую печать с надписью: «Литовский Комитет. Свобода. Равенство. Независимость». Комиссара Варшавского жонда в Вильно Нестора Дюлерана вызвали срочно в Варшаву. Перед отъездом он передал вам печать. Ещё. Малаховский как повстанческий начальник города подписал смертный приговор губернскому предводителю дворянства А. Домейко — инициатору подачи верноподданнического адреса батюшке царю. Вы же сам дворянин, как так можно?

Вязень наструніўся:

— У нас няма дваранаў, у нас усе роўныя!

— Генерал-губернатору Михаилу Николаевичу Муравьёву был представлен первый верноподданнический адрес с 235 подписями виленских дворян. А это означает, что дворянство, поняв свою ошибку, начало открыто отходить от вашего мятежа. Но вы, в противовес, издаете приказ о сборе подписей под контрадресами, которые вы намеревались напечатать в печати за границей. И это вменяется вам в вину. А потом мы арестовали Гейштера и Зигмунта Чеховича. Перед арестом Гейштера вручил печать Отдела члену виленской организации Цитусу Долевскому для передачи вам. Я правильно всё излагаю, дворянин Калиновский? Долевский становится одним из ваших ближайших друзей. Не так ли? Мы арестовали и резчика Штеймана. Он во всех подробностях рассказал, как добраться до виленского повстанческого центра. Вот тогда мы и завели вместе

с генерал-майором Соболевским дело «О лицах, участвующих в виленской революционной организации...».

Палкоўнік Шалгуноў падышоў да акна, спыніўся, абаперся адной рукой на падаконнік. Ужо адтуль ціха гаварыў:

— Видите, вы обречены. И вы лично, и ваш мятеж. Видите, какие ненадёжные люди окружали вас. Всё выдали, предали и вас. И вы во многом признались.

— Я ні ў чым не прызнаваўся.

— Вы подтвердили свою фамилию и участие в бунте. И этого достаточно. Мне просто интересно, отчего вы так упорствуете.

Ужо сонца зазірнула ў акно, пранізала мутнае шкло, высвеціла на шэрай сцяне пакоя квадраты і прамавугольнікі.

— Ну, что же, Викентий Константин Семёнович Калиновский, — следчы абапёрся на падваконне, — на этом мы прекращаем допрос. Жаль, что вы чистосердечным признанием не облегчили свою судьбу, очень жаль. А могли бы сохранить себе жизнь. И не только себе, а и другим. Но это уже на вашей совести.

Канстанцін схіліў галаву. Чакаў нейкіх апошніх слоў, чакаў і баяўся іх пачуць. Хаця нікуды не мог падзецца ад непазбежнасці.

— Заседание военно-полевого суда пройдёт в ближайшее время.

Следчы паклікаў канваіраў.

— На прощание мне вы ничего не хотите сказать, заключённый Калиновский?

Дайшоўшы да дзвярэй, вязень азірнуўся:

— Хачу сказаць. Дзякуй, што не білі сёння.

— И всё?

— Усё.

Калі зайшоў у камеру і сеў на ложак, прымацаваны да сцяны, пачуў, як на падваконні завуркатаў голуб.

«Шле мне Марыська сваё пасланне? — падумаў горычна і радасна, не ўстаючы і не кладучыся. — Адкуль? З Сібіры, ці яна тут яшчэ, у Вільні? Мо і схлусіў следчы, а мо і праўду казаў».

Ён узяў са стала люстэрка, падышоў да акна. Расчыніў фортку, уставіў туды руку з люстэркам, павярнуў яго, так, каб бачыць будынак былога манастыра — кляштара. Пільна прыгледзеўся. Па вуліцы, перад кляштарам, хадзілі людзі. А вокны манастыра былі ўсе зарашотчаныя і аднолькавыя.

«За якім акном знаходзішся ты, мая чарнаброўка? *«Не наракай, Марыся, на сваю бяздолю, но прымі цяжкую кару, Прадвечнага волю, а калі мяне ўспомніш, шчыра памаліся, то я з таго свету Табе адзавуся...».*

Голуб стаіўся ў кутку падваконня, маўчаў.

5

Баляслаў Калышка стаяў збоч, назіраў за тым, што адбывалася вакол, да ўзбуджанага натоўпу не падыходзіў. Ужо колькі дзён прыходзяць на гэтае месца студэнты, бунтуюць, гавораць высокія словы, лозунгі. Асмялелі, не баяцца ні паліцыі, ні арыштаў.

«Яны падаграюць адзін аднаго крамольнымі прамовамі, запальваюць, стараюцца ўзбіцца на самаробную трыбуну, — думаў Баляслаў. — Але ж, хлопчыкі мае, гэта гульня ў рэвалюцыю! А я жадаю ў яе не гуляцца і таму прамаўчу...».

— Мы патрабуем увядзення ва ўніверсітэце дэмакратычных пераўтварэнняў! — ускінуў уверх руку студэнт у акулярах. — Мы задыхаемся ў багне дэспатызму!

Другі, ледзьве не адпіхнуўшы хлопца, кідаў у натоўп сваё:

— Мы павінны ўдзельнічаць у кіраванні ўніверсітэтам, выбіраць прафесараў!

— Вызваліць бедных студэнтаў ад платы за навучанне! — агучваў трэці.

Побач з Калышкам спыніўся сярэдніх гадоў мужчына, прыслухаўся, што гаварылі прамоўцы, плюнуў сабе пад ногі:

— От разбэсціліся! Балаболяць абы-што, рэвалюцыі ім захацелася! Брыдота!

Амаль паўмесяца, пачынаючы з сярэдзіны верасня, бунтавала, бурліла студэнцтва. Універсітэцкі сад ператварыўся ў арэну спаборніцтва ў красамоўстве. Збоку можна было падумаць, што гэта тэатральнае выступленне акцёраў.

Гучалі словы пра дабро ў грамадстве, пра свабоду, прагрэс і справядлівасць, гуманнасць і волю... Ніхто з месцічаў, калі праходзіў паўз гэты вэрхал, надоўга не спыняўся. Баляслаў, як звычайны назіральнік збоку, адзначаў: «Чаго і для каго ж вы, хлопцы, так шчыруеце?»

Пачало імжэць, але ніхто на тое не звяртаў увагі. Калышка схаваўся пад кронай ліпы. Здалёку ўбачыў, як спыніліся каля металічнай агароджы браты Уладзімір і Эдуард Адольфы. Спачатку было жаданне падысці да іх, перакінуцца словам-другім, але падумаў, што і за імі, і непасрэдна за ім быў устаноўлены тайны нагляд, і таму ім ні ў якім разе нельга выказваць знаёмства.

А ўсё з-за той паездкі падчас вакацый у Ліду. Агітавалі сялянаў. А перад гэтым Калышка спрабаваў сябе ў якасці агітатара сярод расійскіх афіцэраў.

Выдатна граў на раялі, спяваў песні, і асабліва любіў спяваць «Яшчэ Польска не згінела...». Пры ім заўсёды былі пракламацыі і герцэнаўскія памфлеты, і ён пры любой магчымасці па-змоўніцку ўсоўваў іх у кішэні афіцэраў. Тое ж рабіў Баляслаў і ў Лідзе. Нехта данёс, і іх узялі «на кручок».

Жандарскі падпалкоўнік Сямён Адамовіч адразу ж накіраваў рэляцыю начальніку імператарскай канцылярыі князю Васілю Даўгарукаму: браты Адольфы ды іх таварыш Баляслаў Калышка «ўзбуджаюць народ у горадзе і ў мястэчках, спяваюць абуральныя гімны, прапаведуюць нянавісць да ўрада; раздаюць напісаныя гімны і літаграфаваныя замежныя заклікі».

Падпалкоўнік паведаміў пра тое віленскаму губернатару генерал-ад'ютанту Уладзіміру Іванавічу Назімаву. Назімаў не меў жадання ўлазіць у палітычныя справы, лічыў, што ён пасланы для больш высокай місіі — быць прымірэнцам палякаў і рускіх, таму асцерагаўся прымаць крутыя меры. Нічога лепшага не прыдумаў, як выслаць Калышку з краю, адправіць назад у Маскву — няхай з ім разбіраецца рэктар універсітэта Альфонскі. Праўда, для блізіру Калышка быў арыштаваны, але следства далей не пайшло.

Баляслаў стаў пасля гэтага больш асцярожны. Кіруючы польскім таварыствам як прэзідэнт, ён разам са сваім аднадумцам і сябрам Андрэем Зільвяровічам стараўся пераканаць студэнтаў з «Агула» ў тым, што яны павінны дзейнічаць супольна з расійцамі. Калі была атрымана згода, то разам і напісалі «Зварот студэнтаў-палякаў да расейскіх студэнтаў». Ідэя звароту: у абодвух народаў існуе адзін галоўны вораг — царызм.

Нехта асцярожна крануўся пляча Баляслава. Побач з ім стаяў студэнт, які трымаўся воддалеч ад тэатральнага дзейства.

— Баляслаў Калышка? — спытаў, гледзячы ў вочы, хлопец.

Калышка нейкі час раздумваў, уступаць з ім у размову ці не, але, бачачы спакойны і даверлівы выраз твару, кіўнуў галавой:

— Так.

— А мяне ты ведаеш?

— Ведаю. Ты адносішся да памяркоўных студэнтаў. Мікалай Раеўскі, сын вядомага генерала Раеўскага.

— Правільна. Ты, мусіць, усіх студэнтаў ведаеш? Кіруеш «Агулам».

Такая дасведчанасць студэнта не спадабалася Баляславу:

— Што табе трэба ад мяне?

— Ты мяне не бойся, я хачу памагчы табе.

— Мне — памагчы? Ты?

— Я. За табой арганізаваны нагляд. Круглыя суткі за табою сочаць. Я памагу табе пазбавіцца ад нагляду.

— Якім чынам, Мікола?

— Маскоўскі генерал-губернатар Тучкоў, паважаючы майго бацьку, паклікаў мяне да сябе і параіў, каб я склаў вернападданы адрас «на высочайшае имя» і тым самым адвёў усялякія падазрэнні аб нашым удзеле ў падбухторванні студэнтаў, і тады ад нас адстануць жандары...

«Вось яно што, — зразумеў Баляслаў, — на калені перад царом прапаноўвае стаць, боты лізаць царскія...».

— Ну і што з таго?

— Калі сябры «Агула» пастаўяць пад гэтым адрасам свае подпісы, то нікому за ўдзел у маніфестацыях нічога не будзе.

Баляслаў кісла ўсміхнуўся, гледзячы на сына слыннага генерала, прамовіў:

— Пра твой «адрас» мы даведаліся адразу ж, як ты яго склаў. Мы ўсе паважаем тваіго бацьку, але гэта не адносіцца да цябе. Мы ўчора абмяркоўвалі гэтае пытанне, ставілі нават на галасаванне — будзем ставіць свае подпісы ці не.

— І што? — спытаўся аўтар «адраса».

— Анічога — усе супраць. Думаю, што, гледзячы на нас, таксама ж зробяць тое і астатнія студэнты. Колькі ты сабраў ужо подпісаў?

— Восемдзесят.

— А студэнтаў дзве тысячы. З нашых чатырыста, як вы кажаце, палякаў, у тым адрасе не будзе ніводнага.

Раеўскі нахмурыўся, нядобра бліснуў спадылба калючым позіркам, здаецца, хацеў нешта пагрозлівае сказаць, ды перадумаў.

На наступны дзень, трыццатага верасня, разгарачаныя прамовамі, асмялелыя ў сваёй непакаранасці, студэнты з універсітэцкага саду рашылі ісці да палаца генерал-губернатара Тучкова. Баляслаў папярэджваў, што не след гэтага рабіць, што гэта нічога не дасць. Не паслухаліся. Жандары ў імгненне вока разагналі маніфестацыю, ды яшчэ добра прайшліся па спінах найбольш актыўных студэнтаў.

Праходзілі паўз Баляслава людзі, якія бачылі разгон студэнтаў Маскоўскага ўніверсітэта, уголас выказваліся:

— Так ім і трэба, паганцам! Залішне ім волі далі!

Такія адносіны да разгону для Калышкі не былі адкрыццём. Не раз гаварыў сабе: «Не, не так трэба рабіць рэвалюцыйную справу, не так! Зрабілі буран у шклянцы вады — і што? Хто іх пачуў, хто адобрыў іх дзеянні? Аніхто...».

Пасля першых прымаразкаў першае зжоўклае лісце залатоўкамі ападала з дрэваў, клалася на зямлю.

Восень убіралася ў сілу.

А ў справе паўстання толькі распачыналася вясна. Буйна і порстка калючыя чырвоныя ружы закалота пайшлі ў рост, гатовыя раскрыцца сваімі пялёсткамі зыркаму сонцу.

Баляслаў Калышка ішоў па вузкай вулачцы Масквы. Накіроўваўся да месца свайго пражывання, дзе чакалі яго сябры з «Агула». Гэтым вечарам намерваўся строга і сур’ёзна пагаварыць з імі — дзіцячыя гульні скончылася, вецер з галавы выветрыўся, прыйшла пара станавіцца мужчынамі і сапраўднымі барацьбітамі за заўтрашні дзень.

Ведаў, што хутка могуць пачацца арышты, не адзін студэнт спыніць сваё навучанне ва ўніверсітэце. Прыняў для сябе цвёрдае рашэнне — не дасца ў рукі жандарам. Прыйдзецца пакінуць Маскву, пакінуць увогуле імперыю. Тая навука, якую цяпер асвойвае, нічога не дасць будучай барацьбе. Трэба вучыцца ваеннай справе, толькі так можна стаць карысным агульнаму закалоту. Толькі са зброяй у руках можна перамагчы царызм, а не маніфестацыямі і прамовамі.

Перад гэтым Баляслаў адправіўся ў Італію, у горад Кунеа, дзе знаходзілася польская ваенная вучэльня. Там ужо вучыліся Фелікс Віславух, Зігмунд Мінейка, Раман Рагінскі, Францішак Нарбут, Павел

Сузін, Уладзік Ябланоўскі, Геркулан Карповіч... Сустрэўся з выкладчыкамі — вядомымі дзеячамі і правадырамі Польскага нацыянальнага руху Людвігам Мераслаўскім, які выкладаў гісторыю і геаграфію, Зігмунтам Кацлеўскім — выкладаў стратэгію і тактыку, Аляксандрам Валігурскім, выдатным знаўцам хіміі і тапаграфіі...

Яны ўхвалілі яго рашэнне вучыцца.

. . . .

Марыська, галубка мая!

Вось і сказаў мне сёння следчы, што праз тры дні адбудзецца ваенна-палявы суд. Усё праясняецца. Наперадзе — вядомы гарызонт. За гарызонтам — ноч і цемра.

Мяне мой асабісты лёс не хвалюе, я адно непакоюся за цябе, мая каханая! Ці праўда тое, што цябе з бацькамі намерваюцца саслаць у Сібір? Мо тое і добра, не ведаю.

Чую званы Знаменскай царквы, гул званоў касцёлаў Усіх Святых і Святой Ганны...

Ці не змарыў я цябе, мая Марыся, сваімі развагамі і ўспамінамі? Бо дужа хочацца выказацца ўжо да канца.

Перадай усім, каго не кранулася чорнае крыло рэпрэсій, каб свята захоўвалі архівы ранейшых паўстанняў, і, найперш, нашага. Каб пра нас ведалі праўду, каб не дамыслівалі і не скажалі яе, не перайначвалі на свой капыл. Хай гавораць пра нашыя памылкі і хібы — мы зрабілі ўсё, што было ў нашых сілах.

Веру: некалі на нашай ліцвінскай зямлі будзе пастаўлены помнік нашым касінерам. І Якубу Ясінскаму, і Тадэвушу Касцюшку, і Міхалу Агінскаму, асветніку Радзівілу — Мацею. Радзівіл горача падтрымаў канстытуцыю 3 траўня, прыняў самы актыўны ўдзел у паўстанні 1794 года, на свае грошы ўзброіў некалькі атрадаў пяхоты і кавалерыі. Я вельмі люблю яго оперу «Агатка». Бо ў ёй ён паказаў сялянаў, якія маюць права на «натуральнае шчасце», што яны — карміцелі свету... Усіх не пералічыць, каго павінны ўславіць нашчадкі, хто паклаў на алтар шчасця Айчыны свае сэрцы...

Марыська, мая каханая, мая адзіная!

Ужо вечар. Вечар не на зямлі, а ў маім жыцці. Ужо сонца дакранулася брыжыкам да гарызонту. Яно гатова вось-вось нырнуць за шэра-чорную лінію і знікнуць. Так знікне і маё жыццё...

Галубка мая, чарнаброўка!

Усё мае свой пачатак, працяг і сваё сканчэнне.

Як сказана ў Эклезіяста? «*...Пара раскідваць камяні, але прыйдзе пара і збіраць тыя камяні*». Вось і я збіраю тыя камяні, і назбірваецца іх цэлая аграмадная крушня.

Не ведаю, ці стамілася ты мяне слухаць, але я не стаміўся пісаць свой доўгі, без сканчэння, ліст. Бо амаль сказаў усё, што збіраўся, але яшчэ больш засталося нявыказанага.

Што не дагаварыў, дагаворыць час, што не здзейснілі мы, давершыць час і нашчадкі. І таму я табе кажу не «бывай», а крычу ў прастору: «Да сустрэчы!»

Да пабачэння, Марыся! Памятай мяне, не забывай!

Твой — Вікенцій Кастусь Сымонавіч Каліноўскі, Яська з-пад Вільні.

. . . .

...І да Кунеа дацягнуліся шчупальцы царскага монстра-спрута. Царскі агент штодзённа сачыў за дзеяннямі не толькі навучэнцаў вучэльні, а і саміх выкладчыкаў, дакладваў у Пецярбург: «Маладая шляхта незадаволена ваеннымі парадкамі ў школе. Студэнт Маскоўскага ўніверсітэта арганізаваў і там сваю партыю. Ён не раз заяўляў на сходках, што не пацерпіць насілля над асобай».

Кадэты маглі застацца ў Італіі, займацца іншай справай, а маглі ехаць у Парыж, далучыцца да эмігранцкай плыні, якая рыхтавала паўстанне. З гэтай мэтай і наладзілі сход, на якім рашалі, як быць далей.

Геркулан Карповіч адразу заявіў:

— А тут і думаць доўга не трэба — прабірацца будзем у родныя мясціны, на Беларусь!

Баляслаў паглядзеў на сваіх землякоў, якія сталі яму сябрамі, зразумеў: усе яны за гэтую прапанову, і таму рознагалоссяў не будзе.

— Згодзен! — адобрыў іх намеры і Баляслаў. — Будзем прабірацца нелегальна.

Праз колькі дзён яны прыбылі на прызначанае месца.

З радасцю пачулі, што на поўную сілу пачаў дзейнічаць падпольны Літоўскі правінцыйны камітэт, які меў за галоўную мэту рыхтаваць паўстанне ў Літве — у Ковенскай, Віленскай, Гарадзенскай і Менскай губернях.

А на Беларусі геаграфія разлягалася на Віцебскую і Магілёўскую губерні.

Сустрэўшыся з Вікенціем Канстанцінам Каліноўскім, расказаўшы пра свае прыгоды і пра маскоўскія падзеі, пра «Агул», пачуў ад дыктатара:

— Далучайся да нашай дзейнасці. Нам трэба абавязкова і як найхутчэй сфармаваць паўстанцкі атрад у Ковенскім павеце.

У мястэчка Чэкішкі Баляслаў прыехаў праз два дні. Яно знаходзілася над ракой Дубісай — не надта шырокай, але плыткай. Лагер паўстанцаў месціўся воддалеч ад Чэкішак — пад засенню высозных дубоў і ясакараў. Правёў туды яго мясцовы жыхар — Раман Нарбутовіч.

Пад вечар яго адшукаў ксёндз Апанас Наравойша. Радасна абвясціў:

— Мы тут у шапку не спалі. Маем ужо вялікі гурт паўстанцаў. Народ апантаны і смелы. Кожны дзень людзі прыбываюць і прыбываюць. Найбольш бацькі з сынамі.

Ксёндз не мітусіўся, але сказаць, што ён быў памяркоўны і абыякавы, не выпадала. Адзенне яго не выдавала святара, толькі голасам адрозніваўся — раз за разам паўтараў «Езус Хрыстус», «Святая Багародзіца»... Росту сярэднягя, хударлявы, на шчацэ барадаўка, сінія вочы пад густымі бровамі, барада.

«Мусіць жа, такі і адважны, як і разумны, — падумалася Баляславу, — цвёрды характарам і непахісны ў пераканаennях... Пашчасціла мне мець такога намесніка, сам Бог паслаў».

— Ці ўсё так добра, як вы кажаце, святы айцец? За што ж будуць змагацца жамойцкія сяляне? Хто здолеў за такі кароткі час зрабіць з іх касінераў і інсургентаў? Па дарозе сюды мне апавядаў пра вас Раман Нарбутовіч. Казаў, што вас паважаюць і любяць мясцовыя сяляне, што вы карыстаецеся вялікай павагай у іх.

Ксёндз усміхнуўся, паглядзеў некуды ў засмужаную далеч.

— Так, усё так, дарагі Баляслаў! Акрамя таго, што я на імшы даводжу людзям пра аднаўленне свайго жыцця, гавару з кожным і паасобку. Прыводжу словы з Бібліі. Кажу, што ёсць Стары Запавет — учарашні дзень чалавецтва, але Езус Хрыстус падараваў нам Новы Запавет, па якім мы павінны будаваць сённяшняе жыццё. Паўтараю, што мы павінны памяняць саміх сябе, а потым урад, які прыгнятае народ... Каб сказаць, што мы дайшлі да сэрца кожнага селяніна, не магу. Жамойты падымаюцца на барацьбу з царскімі ўладамі толькі з-за таго, што тыя груба зняважылі каталіцкую веру...

— А за Айчыну?

Ксёндз уздыхнуў, паклаў далонь на калена Баляславу:

— А вось тут... А вось тут іх нянавісць да цара і заканчваецца. Колькі я ім ні даводжу, што трэба глядзець глыбей і шырэй, паразумення не знаходжу: адказваюць маўчаннем. Вось разам з вамі, дарагі Баляслаў, чаго-небудзь даб'емся, каб браты жмудзіны зразумелі, што абараняць неабходна не толькі сваю веру, а і Айчыну, якая завецца Літва-Беларусь...

Калышка злёгку ўсміхнуўся, зазірнуў у блакітныя вочы святара:

— Вы мне ўсё роўна як казань прачыталі. Дзякуй за шчырасць, хаця вы трошкі і астудзілі мой пыл.

Ксёндз наклаў на сябе крыж, прамовіў:

— Не адчайвайцеся, дарагі Баляслаў! Селянін паразумнее, калі са зброяй у руках уступіць у бой з царскімі жаўнерамі. Для яго чужая мова — як і чужая рэлігія, костка ў горле. Здабудзецца рэлігія, а следам за ёй і воля.

— Хай будзе так!

— Будзе так! — падсумаваў размову Наравойша. — Усё ў руках Езуса Хрыстуса!

...Раніцай, на золку, яго разбудзілі. Той жа Раман Нарбутовіч:

— Таварыш камандзір, новая партыя паўстанцаў прыйшла.

Прыйшлі сяляне. Убачыўшы, што да іх ідзе Баляслаў, скінулі магеркі. Гэта здзівіла яго, і ён, не хаваючы ўсмешку на твары, спытаў:

— Што вы, як перад панам якім, шапкі здымаеце? Як гэта разумець?

Самы старэйшы з іх, відаць, ніколі за словам у кішэню не лез, мовіў:

— А мы не шапкі перад панам здымаем, мы камандзіра войска вітаем!

— Што ж, тады добрай раніцы, дарагія! Рад, што наша войска папаўняецца. Я буду вашым камандзірам. І завуць мяне Баляслаў Калышка. Колькі вас і адкуль?

— Дваццаць тры чалавекі, — адказаў той жа бойкі селянін. — З пяці найбліжэйшых вёсак мы прыбылі. Астатнія абяцалі прыйсці праз колькі дзён, збіраюцца пакуль. Мяне завуць Ігнат Сулімскі, а гэта мае трое сыноў.

— Добра. Шукайце сабе месца, ладзьце часовае жытло, каб схавацца ад слоты. Вам паможа Нарбутовіч.

Ігнат Сулімскі падышоў да Баляслава.

— Пытанне нас хвалюе, спадар камандзір. Як са зброяй? Мы штокольвечы прыхапілі сваё — косы, вілы, сякеры, але гэта так, каб не з пустымі рукамі. А ці ёсць штуцары, абмундзіраванне, абутак?

Калышка прызнаўся:

— З гэтым пакуль затрымка. Не на ўсіх хопіць. Але праз тры дні павінны падвезці штуцары і шаблі.

А праз гадзіну з Коўна Жарскі прывёў атрад моладзі. Далажыліся па-ваеннаму, пашыхтаваліся ў шарэнгу.

Баляслаў прыняў даклад, паціснуў руку Жарскаму.

— З прыбыццём вас!

А потым падышоў да хлопцаў.

— Інсургенты! Вы гатовы змагацца з царскімі салдатамі?

— Гатовы, таварыш камандзір! Чакаем, калі павядзеш у бой!

— Прыдзе пара! Рыхтуйцеся.

Недзе пад поўдзень Баляслаў сабраў усё сваё войска:

— Прашу раздзяліцца на тры атрады, так, каб ведалі адзін аднаго. Першым атрадам будзе даводца Радовіч, другім — Жарскі, ну і трэцім — Барэйша. Барэйша — рускі афіцэр, але з намі і наш. З сялянаў.

Баляслаў нерваваўся — вось-вось павінны ўступіць у бой, а зброю па-ранейшаму не давезлі, як абяцалі. Голымі рукамі царскіх жаўнераў не возьмеш. А чым узброеныя інсургенты? Некалькі паляўнічых стрэльбаў ды тузін пісталетаў. Было адно спадзяванне, што пашанцуе паўстанцам у баі, раздабудуць зброю ў жаўнераў. Але то было хісткае спадзяванне.

Першы бой адбыўся 29 сакавіка каля мястэчка Высокі Двор, дзе і знаходзіўся атрад.

І боем тое нельга было назваць, бо на іх напалі знянацку. Царскія салдаты пад покрывам густога туману падпаўзлі да паўстанцкага пікета, бязгучна знялі вартавых — падкраліся ззаду і перарэзалі ім горла, потым незаўважанымі падбеглі да аванпоста, захапілі дом лесніка. Рота пяхоты і сотня казакаў Капорскага палка, камандзір — маёр Сцяпанаў.

Дом лесніка падпалілі з усіх бакоў. Не выйшлі з агню пятнаццаць інсургентаў.

Але з аванпоста ніхто не загінуў. Адстрэльваючыся, адступілі да лагера.

Баляслаў Калышка падняў інсургентаў і рашыў іх павесці ў абыход царскіх жаўнераў. Спадзяваўся ўдарыць ім у тыл, знянацку. Ды

праціўнік аказаўся хітрэйшым за паўстанцаў. Вайскоўцы выйшлі з лесу на чыстае, адкуль можна было расстрэльваць паўстанцаў па адным.

Атрымаў раненне сам Баляслаў, але лёгкае, куля не кранула косткі левай рукі. Паўстанцы падалі мёртва, адзін за адным.

— Назад! — прыняў рашэнне камандзір. — Адступаем!

Загінула шаснаццаць інсургентаў, а больш палавіны разбеглася.

Баляслаў непрыкметна паслаў пасыльнога да Даленгі. Праз нейкі час ад яго — Серакоўскага — прыйшоў загад: «Кірунак — да вёскі Ланчай».

Але ніхто не ведаў, што там стаіць атрад былога маёра рускай арміі Томаша Кушлейкі.

Сілы паўстанцаў менелі на вачах. Аб'яднаны атрад налічваў ужо не больш за сем сотняў. Добрая сотня не мела аніякай зброі, нават касы ці сякеры.

Усе царскія войскі, што знаходзіліся ў Шавельскім павеце, былі кінутыя на атрад Калышкі. Імкнуліся акружыць. Каб пазбегнуць гэтага, вырашана было прарывацца. І тое ўдалося. Уступаць у бой з пераўзыходзячымі сіламі царскага войска было б самазабойствам, таму пераязджалі з месца на месца і маршамі падтрымлівалі сваё існаванне.

Баляслаў паклікаў да сябе Жарскага.

— Узначаліш адступленне. Бурыце за сабой масты. Знішчайце сялянскія ўправы.

— А ты, Баляслаў?

— Я? Я вазьму восемдзесят інсургентаў, і мы рушым праз Эйраголу за Дубісу.

Манеўр Калышкі, як ні стараліся прабірацца скрытна і незаўважна, разгадалі. Калі падыходзілі да мястэчка Міцоны, на іх нечакана абрынуліся і атакавалі чатыры роты і два эскадроны ўланаў палкоўніка Бажаранава.

Атаку вытрымалі.

Царовы салдаты адкаціліся, што дало магчымасць вывезці абоз у бяспечнае месца. Баляслаў і яго войска адступіла ў лес. Адыход прыкрывалі трынаццаць стралкоў, якія спынілі чарговую атаку жаўнераў.

— Га, маскалі, з'елі? — крычаў у іх бок Калышка. — Вы толькі здольныя ваяваць з бяззбройнымі, а калі ў руках у нас штуцары, то вы ў штаны наклалі! Вая-які!

«Які-які...» — паскакала рэха некуды ў гушчар, заблыталася ў кустоўі і аціхла.

— Малайцы, хлопцы! — пахваліў камандзір сяброў свайго атрада. — Колькі стрэльбаў здабылі ў баі?

— Дваццаць, таварыш камандзір!

— І то здабыча. Ёсць чым ваяваць. Ёсць загінулыя?

— Няма! Усе жывыя.

— Найвялікшая падзяка! Уратуй нас Бог!

Пераправіўшыся цераз раку Дубісу, атрад падышоў да ракі Шушвы і сходу фарсіраваў яе.

Карнае царскае войска разлічвала знянацку заспець калышкаўцаў, як мінулы раз, і разграміць іх. Але якім было здзіўленне царскага афіцэра, калі перад вачыма яго грэнадзёраў адкрылася відовішча пустога лагера. Курэлі толькі галавешкі на месцы нядаўніх кастроў.

А да ствала дуба быў прымацаваны шэры аркуш паперы, на якім Калышка напісаў буйнымі літарамі: «Маскалі! Вымятайцеся з нашай краіны! Інакш напаткаеце смерць!»

— У пагоню! — загадаў палкоўнік Сікорскі, расчараваны ўбачаным.

Але ў які бок ісці, на якіх лясных дарогах перастрэць паўстанцаў, ніхто не ведаў. Каманду ўсё ж выканалі — рушылі спехам у невядомыя нетрыскі лесу.

А тым часам паўстанцы затаіліся за Шушвой — іх надзейна схавалі кроцкія лясы. Ведалі, туды, у балотнае царства не ступіць ні адна нага карніка царскага войска. Добра адаспаліся, а потым Баляслаў Калышка сабраў сход інсургентаў. Прыдзірліва агледзеў кожнага, застаўся задаволены адзеннем, абуткам. І што галоўнае — у кожнага зброя. Баявы, паўнацэнны атрад.

— Вось цяпер мы можам ісці на злучэнне з Серакоўскім! — абвясціў камандзір.

Даленга-Серакоўскі абрадаваўся, убачыўшы, як да яго падыходзіць Баляслаў. Аванпост задоўга да гэтага сустрэў атрад Калышкі, адразу ж і паведамілі пра тое Серакоўскаму.

— Вітаю, Баляслаў! Малайцы, што дабраліся. Разам мы — сіла!

Палічылі свае рады — каля чатырохсот пяцідзесяці баяздольных змагароў.

Адпачылі з дарогі, атрад Калышкі накармілі як належыць.

— Куды далей рушым, таварыш Даленга? — пацікавіўся Баляслаў, калі яны селі ў зацішак дрэў, дзе і было, мусіць, месца галоўнага штаба паўстанцаў.

— Да Курляндыі наш шлях ляжыць, — дастаў са скураной сумкі, што вісела за спінай, мапу, разгарнуў яе перад сябрам, — вось па гэтай дарозе. А па дарозе да нас далучыцца атрад ксяндза Антона Мацкевіча. Калі мы аб'яднаемся, то сілы нашыя павялічацца...

Абодва схіліліся над мапай, вывучаючы дарогі і шляхі, што вялі ў патрэбны бок. Узважвалі ўсё, узгаднялі, пераправяралі. Прыйшлі да ўзаемазгоды.

Калі па дарозе злучыліся з паўстанцамі Мацкевіча, то і рашылі атабарыцца ў глухім лесе, зрабіць інспектарскую праверку. Не забывалі і пра разведку. Рыгор Сямашка па заданні Даленгі адольваў дзясяткі кіламетраў на сваім скакуне. З'яўляўся то ў адным месцы, а праз гадзіну вынырваў за колькі вёрст у іншым, выцікоўваючы карнікаў.

Калі пачалі ладзіць вячэру, Сямашка на ўспацелым кані падляцеў да Серакоўскага:

— Таварыш Даленга! На нас накіроўваецца тры роты пяхоты і эскадрон уланаў.

— Хто камандзір, не дазнаўся?

Выціраючы лоб рукавом світкі, кіўнуў галавой:

— Ведаю — маёр Каўра, бязлітасны карнік. Звер, а не чалавек.

— Дзякую, Рыгор, за весткі. Адпачывай.

Зноў нарада, цяпер ужо і ксёндз Мацкевіч далучаны да сойміка. Падпёр бараду рукой, задумаўся. На ім даўгая світка, скураныя боты, не расстаецца з шабляй, якая не раз выручала яго ў баі.

— Пара правучыць іх, Даленга, даць ім прыкуркі, — прапанаваў Баляслаў і павярнуўся да ксяндза. — Як на гэта глядзіць святы айцец?

Антон Мацкевіч адказаў не адразу. Ён не любіў адразу выказваць свае думкі, падтрымліваючы ці абвяргаючы прапанову, а доўга ўзважваў, раіўся, мусіць, з Вышнім, а потым толькі выказваў рашэнне.

Маўчаў і Зыгмунт Серакоўскі. Прапанова Баляслава яму спадабалася, але трэба да драбніц усё ўзважыць.

— Баляслаў мае рацыю, — падаў голас пасля некаторага маўчання і раздумвання Мацкевіч.

І зноў пачалі з самага пачатку — дзе хто будзе стаяць, хто зоймецца акружэннем, каму будзе давераны падманны прыём. Не адну гадзіну ўзважвалі і раіліся, і толькі потым Зыгмунд прамовіў:

— Вось цяпер я спакойны. Баявы план адпавядае ўсім патрабаванням тактыкі і стратэгіі!

Засаду зрабілі каля вёскі Гінятаны. Дазорны абвясціў аб набліжэнні казачага авангарда.

— Прапусціць! — прагучала ціхая каманда.

Ні аб чым не здагадваючыся і не асцерагаючыся, уголас размаўляючы, рагочучы з нейкіх сваіх жартаў, рухаўся казачы авангард смела па дарозе. Калі за ім рушыла калона і прайшла ўжо больш палавіны ад месца засады, прагучэла новая каманда:

— Агонь!

З руляў штуцэраў, як гром сярод зімы, вылецеў свінец. Маёр Каўра спачатку нічога не зразумеў, пластом ляснуўся на зямлю, а потым ачомаўся, узяў сябе ў рукі, крыкнуў:

— Спешиться!

І тут здарылася нешта нечаканае і незразумелае. З прырэчных кустоў на шалёнай хуткасці ў накірунку расейскіх карнікаў пасунулася чорная хмара. І гракі не гракі, і груганы не груганы, — не разабраць. Чорныя постаці з крыламі за плячыма. Нейкая крылатая конніца. З пагрозлівым гігіканнем і ўлюлюкваннем, узмахваючы шаблямі і сякеркамі, дзідамі і кароткімі клінкамі, ляцела тая хмара вершнікаў на чужынцаў. Нехта першы, прыўстаўшы ў страмёнах, выцягнуў з калчана лук і, не цэлячыся, адправіў стралу ў расійскага афіцэра. Той, схапіўшыся за грудзі, упаў на спіну.

Толькі гігіканне, толькі ўзрушаны роў і гучныя крыкі чуліся па наваколлі.

Інсургенты апусцілі зброю долу — бачылі, што невядомыя вершнікі, спрэс у чорных хламідах, нізка прыгнуўшыся на конях, віхурна імчалі наперад. І крышылі ўсё, што траплялася ім наперадзе. Ніхто з жаўнераў нават і ружжа не паспеў падняць, спалохана глядзелі на тое відовішча.

Антон Мацкевіч і Зыгмунт Серакоўскі недаўменна пераглянуліся, не могучы ацаніць і разабрацца ў тым баі. Зразумелі толькі адно — да ворагаў інсургентаў яны не належалі. Тады хто ж яны? Пра іх ніхто і ніколі не чуў і не гаварыў. Тайны нейкі атрад, які нікому невядомы і які нікому не падпарадкоўваўся? Дзіўна ўсё тое, вельмі дзіўна...

Вершнікаў было мо з дваццаць, а мо і больш. Здавалася, што капыты іх вёрткіх коней не дакраналіся да зямлі, а імчалі над зямлёй,

у шызым тумане, таму і тупату капытоў ніхто не чуў. І той туман нечакана ўзнік на полі, быццам яго вершнікі і самі напусцілі, каб хавацца ў ім і стаць непрыкметнымі.

— Іга-га-га-аааа! Го-го-ооооооо! — даносліся гучныя воклічы, наводзячы страх на жаўнераў. — Э-э-ээээээээ!.. Улю-люююююююууууууууууу!..

Першыя, зрабіўшы сваю справу — паклаўшы пярэдніх жаўнераў, рэзка адвярнулі ад перадавой сваіх коней, замест іх урэзаліся ў рады царскіх ваякаў і працягвалі секчы, як капусту, ворага, наступныя коннікі. Кідалі кароткія дроцікі, пранізваючы ім грудзі, стрэлы з лука ўпіваліся ў гарлянкі... Стрэлаў не было чуваць.

Потым трэцяя хваля крылатых вершнікаў пачала таптаць разгубленых царовых пасланцаў. Трымцелі крылы пад сустрэчным ветрам, выдаючы жудасную мелодыю ўстрашэння, і нельга было ўгледзець позіркам ніводнага вершніка — такімі хуткімі былі іх рухі.

— Іга-га-аааа! Іга-аааа!

А потым туман растаў, лёг шызым прасцірадлам на зямлю, і адскочыла чорная плойма ад жаўнераў так хутка, як і прыскакала. Як і не было зусім вершнікаў, якія вынырнулі няйначай як нейкія прывіды ці здані з самой зямлі, а мо і з неба, — і цішыня наступіла на полі бою.

Ніхто нічога не зразумеў: ні інсургенты, ні вайскоўцы цара.

Калона карнікаў спынілася, карнікі пачалі бязладна страляць не па паўстанцах, бо іх не бачылі, а проста так, у неба. Мусіць, са страху.

Калі ж яны пачалі адступаць, у бой ужо ўключыліся інсургенты Антона Мацкевіча. Махаючы шаблямі, колючы штыкамі, яны наносілі смяротныя ўдары карнікам. Мацкевіч паласнуў шабляй па плячы маёра Каўра, і той упаў.

Салдаты пачалі адступаць. Нехта схапіў пад пашкі маёра...

Большая частка карнікаў вырвалася з акружэння, але тут жа трапіла пад стрэлы паўстанцаў Даленгі. Неяк удалося прарвацца, проста ўцяклі з поля бою...

Больш за сорак карнікаў былі забітыя, шэсцьдзясят — параненыя. Страты інсургентаў нязначныя: два забітыя, а чатыры параненыя, і то лёгка.

Царскія войскі, залізваючы раны, пабаяліся ўступаць у новыя сутычкі з інсургентамі. Гэты бой ахаладзіў іх памкненні. І невядомыя вершнікі астудзілі іх заваёўны пыл, прымусілі задумацца, агледзецца.

Зацішша выкарыстаў Зыгмунт Серакоўскі.

Атраду неабходна была перадышка і адпачынак.

Слава пераможцаў паляцела далёка па вёсках. Тую падзею горача абмяркоўвалі ў вёсках ды мястэчках, хутарах і фальварках. Інсургенты, што прыбылі ў Андрошынскія лясы, па-добраму былі здзіўленыя. Серакоўскі, Калышка і Мацкевіч, калі ўбачылі, які вялізны натоўп — атрад паўстанцаў — чакаў іх, усклікнулі:

— Слава інсургентам! Слава Кастусю Каліноўскаму!

Такімі воклічамі сустрэлі сяляне навакольных вёсак, паверыўшы ў сілу змагароў. Да Баляслава падышла жанчына сярэдніх гадоў, у завязанай на шыі хустцы, пакланілася ў пояс:

— Дарагія мае! Я прывяла да вас трох сваіх сыноў. Вазьміце іх у свой атрад. Смелыя яны ў мяне і адчайныя.

Даленга абняў за плечы жанчыну, спытаў:

— Як завуць цябе, мілая кабета?

— Серафіма я, Серафіма Зубічава. А сыны — Толік, Вінцэнт і Дамінік.

— Дзякуй табе, Серафіма! — ксёндз Мацкевіч наклаў на яе крыж, нахіліўся ў паклоне. — Бог усё бачыць, Бог дзякуе табе за сыноў!

А да іх падыходзілі і падыходзілі людзі. Прасілі запісаць іх у шэрагі інсургентаў. Выбралі новых камандзіраў да новых атрадаў. Калі пашыхтаваліся, калі пералічылі ўсіх, то спіс склаў больш тысячы трохсот чалавек. На ўзвышку, дрэўкам уваткнуты ў трубу з прымацаванай да яе шчытом «Пагоня», пад вячаровым ветрам слаба трапятаў бел-чырвона-белы сцяг. Як натхняў паўстанцаў на новыя подзвігі.

— Дык мы ж з вамі — сіла! — стоячы каля штандара, звярнуўся да інсургентаў Зыгмунт Серакоўскі. — Мы можам утварыць войска ў дзесяць тысячаў чалавек, але пакуль усё яшчэ не хапае зброі. Прыходзіцца ствараць запасныя атрады, мы іх захоўваем да лепшых часоў — яны па першым закліку далучацца да нас. Сёння ж адпачываем. Рыхтуемся да наступнага бою. Генерал-губернатар Назімаў высылае на нас вялікую сілу — гвардзейскі Фінляндскі полк на чале з генерал-лейтэнантам Мікалаем Ганеўскім.

6

...Мястэчка Мядзейкі, сёмага траўня.

Ужо бярозы выпусцілі свае першыя ліпкія лісты, па лесе чуўся пошчак лясных птахаў; дзесьці скрыплівая жаўна «лячыла» хворую дзеравіну.

Зграя варання праляцела над лесам.

Калышка і Мацкевіч знаходзіліся між інсургентаў, давалі ім апошнія настаўленні. Ксёндз прачытаў малітву, сашчапіўшы пальцы, гледзячы ў блакіт неба, уголас папрасіў: «Езус Хрыстус! Дай нам сілу ў гэтым змаганні!..»

— Паказаліся! — падаў сігнал інсургент. — Наступаюць.

— Падрыхтавацца да бою! — голас у Баляслава спакойны, упэўнены, ён хацеў, каб упэўненымі ў сабе былі і змагары. — Падпусціць іх як мага бліжэй, каб былі добра бачныя, і потым толькі страляць. Паўтараю яшчэ раз — без маёй каманды агонь не адкрываць.

Маёр Мерлін кіраваў авангардам — яму і даручыў генерал Ганеўскі быць наперадзе. Жаўнеры ішлі на адкрытай мясцовасці ў поўны рост, не ведаючы, што інсургенты знаходзяцца на ўскрайку лесу і чакаюць іх. Баляслаў загадаў тым, хто будзе ў першым радзе, наламаць бярозавага галля і замаскіравацца.

Калышка пільна назірае за ланцугом авангарда Мерліна, пакусвае нервова губу. На ўзгорку затаіліся вопытныя стралкі...

Падпусціўшы як мага бліжэй, першым страляе селянін-касінер Раман Залейскі. На зямлю падае першы расійскі салдат. Следам за Раманам страляюць паплечнікі. Мерлінаўцы адказваюць, страляюць трапна і салдаты — схіліў на зямлю галаву адзін інсургент, за ім другі, трэці...

Яшчэ да гэтага рашылі з Даленгам з лесу не высоўвацца, не атакаваць праціўніка на голым месцы. Колькі Баляслаў стрымліваў сябе, каб не даць каманду ісці ў атаку, строга выконваў загад Даленгі. А можна ж было імгова наскочыць на карнікаў, сакрушыць іх рады і назад у лес... Але тое, што бачыць вока, яшчэ не довад ці прычына на злом галавы кінуцца ў вір.

Салдаты бліжэй ужо не падыходзілі, стралялі адтуль, дзе спыніліся. Тры гадзіны ішла перастрэлка і нечакана сціхла.

Пакуль доўжылася зацішша, схадзіў на пазіцыю Даленгі Баляслаў разам з афіцэрамі — Антаневічам і Жарскім, якія кіравалі атрадамі, каб параіцца, што рабіць далей: адступаць, каб заняць лепшую пазіцыю, перагрупавацца ці заставацца на месцы. Даленга і сам не ведаў, што рабіць у гэтай сітуацыі, але параіў яшчэ заставацца гадзіну-дзве на сваіх месцах. Адзінае, што напрошвалася, дык гэта памяняць правы ланцуг стралкоў, бо могуць іх атакаваць — у іх не вельмі зручная пазіцыя.

Атрад ксяндза Антона Мацкевіча знаходзіўся тым часам у іншым месцы — пад фальваркам Гудзмеркі. Вырашылі — калі ён папоўніць атрад новымі інсургентамі, адразу далучыцца да асноўных сілаў. У баі здабылі каля трыццаці штуцараў, і таму льга было сфармаваць яшчэ адзін атрад і адразу ж рушыць на падмогу Калышку і Серакоўскаму.

Атака салдатаў для інсургентаў не была нечаканай. Яны падрыхтаваліся як след. Падпусцілі бліжэй — і толькі тады адкрылі агонь...

Карнікі, пакінуўшы некалькі чалавек забітымі, адступілі. А потым нечакана і мястэчка пакінулі.

Нешта было незразумелае ў паводзінах генерала Ганеўскага. Хітры стары ліс ведаў толк у ваеннай справе, таму адступленне яго салдатаў было вельмі падазроным. Пасланы выведчык Сямён Крукаў назад не вярнуўся, невядома, што сталася з ім. Загінуў ад царовай кулі ці ўзялі ў палон ды выцягваюць з яго жылы, каб даведацца пра патаемныя планы касінераў, пра іх дыслакацыю...

Сем гвардзейскіх рот, два эскадроны конніцы і дзве сотні казакоў на чале з маёрам Гільдбахам рушылі на дапамогу маёру Мерліну. Мала гэтага, дык нямецкія бароны выдзелілі атрад егераў, які налічваў дзвесце стралкоў.

А егеры выдатна ведалі мясцовасць, усе дарогі і сцяжынкі, тайныя закуткі з заплюшчанымі вачыма маглі адшукаць. Як і ведалі ўсе фальваркі і мястэчкі, падыходы да іх.

Трывожнае маўчанне зацягнулася, і Даленга разам з Баляславам прымаюць рашэнне самім рухацца да фальварка, каб хутка перагрупавацца і аб'яднацца з атрадам ксяндза. Але паўстанцаў Мацкевіча на месцы не аказалася — затрымліваліся. Даленга заклікаў да пільнасці, каб не было нечаканасці падчас атакі карнікамі. Як і меркаваў Даленга, раніцай царскія гвардзейцы рушылі ў атаку на пазіцыі ін-

сургентаў. Сустрэлі іх кулямі ды штыкамі. Адна атака гвардзейцаў, другая, трэцяя, чацвёртая...

Бачачы, што гэтыя дзеянні не дасягнуць поспеху, генерал-лейтэнант Ганеўскі вырашыў сам павесці салдат у атаку. Бачыў яго раз'ятранага Баляслаў, цэліўся ў яго, стрэліў, трапіў у нагу... Закульгаў генерал-лейтэнант, сеў на зямлю. Грэнадзёры паднялі яго і аднеслі ў больш бяспечнае месца.

І дзясятая, самая напорыстая атака, падмацаваная аўтарытэтам і асабістым прыкладам генерала-лейтэнанта, захліпнулася...

Курляндскія егеры праявілі ініцыятыву — павялі атрады салдат акружным шляхам, нечакана атакавалі правае крыло.

Дзве гадзіны змагаліся паўстанцы з карнікамі і курляндскімі егерамі. З самага пачатку бою загінулі лепшыя і вопытныя афіцэры-паўстанцы, сур'ёзна параненым аказаўся Даленга.

Вось тады толькі падышоў атрад Антона Мацкевіча. Ксёндз, убачыўшы, што паўстанцы амаль разгромленыя, не разгубіўся. Сакрушальным аказаўся націск свежых інсургентаў. Але сіла і салому ломіць. Занадта позна далучыліся да бою, які ўжо, лічы, і скончыўся. Параза напаткала паўстанцаў.

Больш як сто інсургентаў паляглі ў баі, шмат разбеглася. Смелыя і адважныя афіцэры Антаневіч і Жарскі, знаходзячыся ў першых радах, загінулі. Даленга, акрываўлены, ляжаў на палатнянай падсцілцы. Куля ўдарыла ў спіну, кранула пазванок. Яго вынеслі з полю бою на руках.

Перад гэтым ён аддаў распараджэнне камандаваць паўстанцкімі атрадамі начальніку штаба Ігнацію Ляскоўскаму.

А кіраванне агульным войскам узяў на сябе Баляслаў Калышка. Ён, як і раней, падзяліў атрад на дзве часткі. Адну з абозам, калі ўжо сцямнела, адправіў да мястэчка Попелаў. Другую ж вярнуў на ранейшыя пазіцыі, туды, дзе праходзіў бой. Вось толькі цяпер Калышка злучыўся з атрадам Мацкевіча, з рэшткамі яго фарміравання.

Адпачываць і прыводзіць сябе ў парадак не было калі, і таму раніцай, дзявятага траўня, вырашылі рушыць следам за абозам. Дагналі яго каля фальварка Шнурышкі. Не паспелі прайсці з вярсты тры, як іх нечакана атакавалі карнікі Ганеўскага. Да гэтага інсургенты гатовыя не былі — на адкрытым полі не паспелі нават апамятацца і аказаць супраціўленне...

Толькі стралкі змаглі стрымаць наступленне салдатаў. Але ў іх не хапала патронаў. Абозу ж удалося вырвацца з акружэння. Баляслаў камандаваў правым крылом. Левае было сакрушана, частка правага зусім адрэзана ад галоўнага атрада.

Паспрабавалі прабівацца ў іншы бок...

Не вытрымалі націску карнікаў — паўстанцы былі разбітыя ўшчэнт. Хто разбегся, пакінуўшы поле бою, хто здаўся ў палон — больш як пяцьдзясят чалавек. І ўсё ж больш за чатырыста інсургентаў на чале з Мацкевічам і Ляскоўскім дапялі да Панявежскіх лясоў...

Быў і яшчэ адзін бой, другі і трэці.

Сілы і рады інсургентаў раставалі ўвачавідкі.

Атрад быў разбіты, а «галоўных начальнікаў» — Баляслава Калышку і Зыгмунта Сtowards Серакоўскага — захапілі ў палон.

Перад гэтым атрад Ганецкага атрымаў загад акружыць лес, дзе знаходзіўся фальварак Крошты. Калышка рушыў у той бок, каб аб'яднацца з атрадам Серакоўскага, якога неслі на насілках. Інсургенты былі яшчэ здольныя аказваць супраціў карнікам...

Каля фальварка Шнурышкі, дзе паўстанцы далі апошні бой, з Баляславам засталося ўсяго пяць чалавек. Знясіленыя, галодныя, параненыя, яны ўпалі пад дрэвы, каб аддыхацца, набрацца сіл.

Тут іх і заспелі царовы карнікі...

. . . .

22 сакавіка.

Дзень пахмурны і насуплены — неба, здаецца, гатовае было абрынуцца на зямлю ачышчальным дажджом.

На плошчы каля Вострай Брамы стаялі людзі.

Застылі ў маўклівым чаканні і глядзелі, як на плошчы ў суправаджэнні расійскіх грэнадзёраў ішоў, горда ўзняўшы галаву, невысокага росту русявы юнак.

На плошчы адбываўся не першы расстрэл касінераў.

Вільня патанала ў крыві паўстанцаў.

Людзі здзіўляліся: ніхто з тых, каго падводзілі да віселіцы, не прасіў літасці, не плакаў, не падаў на калені.

На грудзях асуджаны на смерць трымаў правую руку, пераплёўшы два пальцы — указальны і вялікі. Той, хто бачыў гэта, ведаў, што тое азначала.

З натоўпу падаў патаемны знак — падняў над галовамі сціснуты кулак — той, хто перадаў дыктатару жазло ад Міхала Валовіча.

Кастусь Каліноўскі глядзеў толькі перад сабой, глядзеў праз шыбеніцу, праз густы людскі натоўп, праз дамы і вуліцы — глядзеў ужо ў вечнасць.

І тут яму на момант падалося, што яго нехта маўкліва і гучна паклікаў з натоўпу, з усіх сілаў стараючыся прыцягнуць да сябе ўвагу. Асуджаны спыніўся. Паглядзеў направа. Здалося, што на яго ўнікліва глядзелі дзявочыя вочы.

«Марыся? Адкуль ты тут? Хіба ж ты не асуджана і не сасланая, як гаварыў следчы і Ядвіга Макрыцкая, твая цётка? Ці гэта зусім і не ты?..»

Позірк пакутліва і настойліва шукаў сярод соцень вачэй родныя абрысы твару і блізкія вочы, але ён ні на адных не мог засяродзіцца і спыніцца — нешта перашкаджала ці замінала.

Але як толькі ён убачыў твар пад белым капялюшыкам, павязаны па абадку чырвонай стужкай, які прыветна-горка ўсміхаўся, — у Каліноўскага ёкнула соладка-шчымліва сэрца.

Канваір таўхануў нечым тупым у плечы, загадаў груба:

— Не останавливаться!

Адлегласць паміж асуджаным і шыбеніцай скарачалася з кожным крокам.

— Бывай, мой народзе!.. — узняў дыктатар правую руку, не расчэпліваючы пальцы. — Няхай цябе міне пятля расійскай шыбеніцы. Шлях мы вам паказалі і вызначылі. Мы верым, што недарэмна аддалі за вас свае жыцці!..

Узышоўшы на памост, асуджаны абвёў позіркам наваколле і людзей.

Сэрца па-ранейшаму заходзілася ад хвалявання: «Марыська, галубка мая чарнаброва! Няўжо гэта ты сярод людзей стаіш?..»

З натоўпу выпырхнуў белы, бы снег, голуб, узляцеў у неба.

Адляцеў да Вострай Брамы, некуды да будынкаў, вярнуўся, пачаў кружляць над галавой Каліноўскага, лапочучы крыламі, а потым паляцеў уверх, вышэй дамоў і, здаецца, вышэй аблокаў, — і знік у паднябессі.

Той, хто чытаў прыгавор, стараўся вымаўляць словы гучна і пагражальна, каб пачулі ўсе ў натоўпе:

— Да смяротнай кары праз павешанне прыгаворваецца дваранін Вікенцій Канстанцін Каліноўскі!..

Яшчэ мацнейшым і гучнейшым голасам асуджаны выкрыкнуў:

— У нас няма дваранаў, у нас усе роўныя!

І тады ж, у той жа момант, з-за воблакаў выглянула бела-чырвона-белае сонца, набрынялае крывёю пакутаў і несправядлівасці. Абагрэла сваімі промнямі, аблашчыла пяшчотна твар, супакоіла.

Ён прымружыў вейкі, атрымліваючы апошнюю асалоду ў сваім жыцці — яднанне з сонцам...

Дзесяць гадзінаў трыццаць хвілінаў. Зазванілі званы ў храмах, пераклікаючыся спаміж сабою, як бы апавяшчаючы страшную вестку ўсяму свету...

І перад тым, як кат накінуў яму на шыю пятлю, з натоўпу выгукнуў нехта з касінераў, нават некалькі галасоў:

— Каго любіш, Кастусь?!

І ён, зноў набраўшы поўныя грудзі паветра, гледзячы некуды ў натоўп, шукаючы позіркам сваіх паплечнікаў, выгукнуў што было сілы:

— Люблю Беларусь!..

— То і ўзаемна!

І праз хвіліну пайшоў у бяссмерце...

Калі Кастуся вынялі з пятлі, калі паклалі на памост, да яго падышоў доктар Фавелін. Нейкі час глядзеў у вочы дыктатара, якія былі скіраваныя ў неба — да пана Бога. Потым укленчыў, дакрануўся да запясця рукі, каб канстатаваць смерць, заплюшчыў нябожчыку вочы.

Асабісты доктар Мураўёва нешта шаптаў, нячутнае нікому, не хаваючы слёз, не выціраючы іх.

Пачуць яго мог хіба толькі нябожчык, ад якога яшчэ не адляцела душа, але расхінула анёльскія крылы для вечнага палёту ў гісторыю і вечнасць...

7

Вільня...

Крочу шляхам Кастуся Каліноўскага ад турмы да Галгофы. Чуў, як стагнаў кожны камень бруку, як уздрыгвала зямля ад кожнага кроку асуджанага... Гул ранішняга звону, што склікаў на літургію і імшу, з болем адгукаўся ў сэрцы кожнага віленца...

І сонца, як і тады, у суровы і пахмурны дзень 1864 года, старалася схавацца за аблокі. Кожны год у гэты дзень, калі прыязджаю сюды, каб прайсці пакутніцкім шляхам слынным сынам зямлі ліцвінскай, тут надараецца такое ж самае надвор'е...

І аднекуль прылятае белы голуб, кружыць і кружляе над тым месцам, адкуль паляцеў у бессмяротнасць Вікенцій Канстанцін Сямёнавіч Каліноўскі, нарадзіўшыся ў 1838 годзе, не дажыўшы да свайго трыццацігоддзя чатыры гады і да ўзросту Хрыста, Які ўзышоў на Галгофу, — сем гадоў...

Потым да яго далучаецца белая галубка, і кружэляць яны тады над горадам, не могуць наталіць крылы пругкасцю паветра і сваім неспатольным каханнем...

Чулася мне яшчэ, як у паднябессі гучэў ціхі шэпт:

— Марыська, галубка мая чарнаброўка!..

У той жа дзень, як перастала біцца сэрца дыктатара паўстання, начальнік віленскай жандарскай каманды штабс-капітан Сямёнаў, бо адсутнічаў губернскі жандарскі штаб-афіцэр, адправіў у III аддзяленне ў Пецярбург данясенне: *«Дворянин Викентий Константин Калиновский повешен в Вильно на торговой площади на Лукишках в 10 часов 30 минут»*...

Праз чатыры дні данясенне паклалі на стол расійскаму цару...

Па ўстаноўленым парадку цела дыктатара паўстання напачатку закапалі там, дзе і адбылося пакаранне. Але царскія ўлады парушалі гэты закон. Ноччу, употай, каб ніхто не бачыў, выкопвалі нябожчыкаў і хавалі ўжо на тэрыторыі цытадэлі.

Як некалі, па загадзе Мураўёва, адкапалі цела Міхала Валовіча, якога «ярыга» павесіў 21 ліпеня (ст. ст.) у Гародні за Скідальскаю «заставаю», — выкапалі і таемна перанеслі ў закінуты вапнавы кар'ер і закапалі так, каб ніхто не мог яго адшукаць.

Казалі, што ўсю ноч інсургенты, чакаючы зручнага моманту, хацелі выкапаць цела Каліноўскага і пахаваць па-хрысціянску на могілках, каб усе ведалі, дзе спачывае Дыктатар Паўстання. Але каля магілы дзяжурылі расійскія жаўнеры і жандарскія афіцэры.

Яны і бачылі, як выкапалі магілу, як павезлі нябожчыка ў цытадэль. Але туды пранікнуць было немагчыма — месца тое царскія ўлады ахоўвалі яшчэ пільней, чым пры жыцці кіраўніка паўстання, калі ён знаходзіўся ў вязніцы...

Кожны віленец ведае, што месцам пахавання касінераў паўстання 1863 года, якіх пакаралі ў Вільні, лічыцца вяршыня гары Гедымінаса — там у той час знаходзілася цытадэль...

Праз трыццаць гадоў пасля смерці Міхала Валовіча тым Мураўёвым-вешальнікам, і ў такім жа 26-гадовым узросце, але не ў Гародні, а ў Вільні быў павешаны Кастусь Каліноўскі — прадаўжальнік яго справы і кіраўнік нацыянальна-вызвольнага руху беларускага народа супраць расійскага паняволення.

. . . .

Атрад у сорак салдат ахоўваў палонных З. Серакоўскага і яго ад’ютанта Якава Сакоўскага, Ю. Касцялоўскага, афіцэра С. Якубоўскага, Б. Калышку... Разам з імі яшчэ васямнаццаць паўстанцаў. Усіх правозілі ў Мядзейкі, а адтуль пагрузілі на цягнік, які давёз іх да Вільні.

Калышку і астатніх палонных кінулі ў казематы віленскай цытадэлі былога Верхняга замка. Генерал Ганецкі за разгром паўстанцаў з рук губернатаршы атрымаў лаўровы вянок. Назімаў не спяшаўся з вынясеннем суровага смяротнага пакарання, хаця палонным аб’явіў, што іх жыццё ў іх жа руках. Для гэтага трэба было даць следчай камісіі чыстасардэчныя паказанні, назваць прозвішчы сяброў і самае галоўнае — пакаяцца ў сваіх злачынствах і ўдзеле ў паўстанні.

Даводзіў ім яшчэ генерал-губернатар Уладзімір Іванавіч Назімаў, спадзеючыся, што паўстанцы прымуць яго прапановы:

— Адумайцеся, вас жа чакае віселіца альбо расстрэл. Мы памілуем вас, як памілавалі начальніка паўстанцкага атрада Рамана Рагінскага. Ён чыстасардэчна пакаяўся і даў паказанні на сваіх паплечнікаў. Вы ж прайгралі, таму хоць жыццё сабе захавайце.

— А нам пятля мілейшая, чым жыццё! — выгукнуў Калышка. — А Рагінскі для нас — ніхто. Мы пра такога не ведаем.

Назімаў недаўменна пацізнуў плячыма, адышоў ад паўстанцаў.

З Калышкі каты следчай камісіі пад кіраўніцтвам генерала-лейтэнанта С. Весяліцкага не выцягнулі ніводнага слова прызнання. Ён не назваў ніводнага прозвішча кіраўнікоў паўстання. Ваенна-палявы суд вынес Баляславу Калышку смяротнае пакаранне, а старшыня за тое, што не дабіўся прызнанняў ад камандзіра паўстанцаў, атрымаў адстаўку. Але Назімаў усё ж цягнуў з выкананнем прысуду, да апош-

няга спадзеючыся, што зможа неяк уратаваць жыццё і Серакоўскаму, і Калышку.

Але на пасаду генерал-губернатара прызначылі графа Мураўёва. І Мураўёў чакаў ад праслаўленага правадыра паўстанцаў шчырага прызнання. А той не папрасіў літасці ў «ярыгі», ведаючы, што яго прызнанне і пакаянне нічога не зменяць, толькі зняславіцца на ўвесь свет...

...Дзясятая гадзіна раніцы.

Лукішская плошча Вільні. Загудзеў звон у праваслаўным храме, рэха паляцела некуды за горад. Паліў густы і халодны дождж, быццам нябесныя слёзы ліліся на натоўп і на Баляслава.

Яго падвялі да шыбеніцы. Афіцэр загадаў яму:

— Здыміце канфедэратку!

— Навошта? Гэта ж сімвал барацьбы з царызмам, вы ж мяне за гэта асудзілі.

— Здыміце! — павысіў голас кат.

— Абыдзецца! Не бачу тут нікога, больш годнага за сябе!

Афіцэр не пацярпеў знявагі, падышоў да Баляслава і сарваў канфедэратку з галавы, кінуў у калюжыну.

Баляслаў павольна нахіліўся, падняў з зямлі шапку, абтрос яе, надзеў на галаву. А потым, павярнуўшыся да афіцэра, з усяе сілы ўдарыў таго кулаком у твар. Той не чакаў такога і снапом паваліўся на зямлю. Нехта ў натоўпе зарагатаў і адразу ж сціх.

Потым, хто назіраў за ўсім гэтым, хто быў відавочцам нечалавечай экзекуцыі, успамінаў, што «злачынец быў адзеты ў чорную чамарку са шнуркамі, як бы венгеркі, з якой бруілася вада. На яго галаве была надзета наўскос канфедэратка. Гэта быў малады мужчына сярэдняга ўзросту, шырокаплечы, з незвычайна тоўстай і кароткай шыяй».

«...Ішоў ён бадзёра ў суправаджэнні ксяндза, пад барабанны бой, а падчас чытання прысуду стаяў спакойна, хоць унутраны настрой прабіваўся вонкі ў частым пераступанні з нагі на нагу... Надышла, нарэшце, страшэнная хвіліна. Войскі, якія акружалі шыбеніцу, узялі “на плячо”».

Прагучаў аглушальны барабанны бой, што суправаджаў у іншае жыццё асуджанага.

Ксёндз адышоў у бок. Пакаранне здзейснілася...».

Гэта ўспаміны відавочцы Нікоціна. Амаль усё напісанае — праўда. Але ён быў не да канца шчыры.

Нечакана вяроўка на шыбеніцы абарвалася і Баляслаў паваліўся на памост. Усе ў разгубленасці пачалі пераглядвацца. Тады, доўга не думаючы, да яго, ляжачага, падбег кат, ашчаперыў кашчавымі рукамі шыю Баляслава і задушыў яго на памосце.

— Так яму і трэба! — выгукнулі з натоўпу.

— За тыя жорсткасці, што ён зрабіў, заслужаная смерць!

Гэта былі выкрыкі царскіх чыноўнікаў, якіх сагналі на экзекуцыю. Некалькі паненак знепрытомнелі, паваліліся на мокрую зямлю... Тое страшнае відовішча мала хто вытрымліваў.

Мёртвы Баляслаў Калышка ляжаў спінай на памосце.

Дождж амываў яго твар, буйныя кроплі барабанілі па падлозе, але гэта быў не барабанны бой катаў, а жалоба. Жалоба па героі.

. . . .

...І ў Табольск аднойчы легла мая дарога.

Крочыў тымі сцежкамі, дзе хадзіла Марыся, галубка чарнаброва. Яна засталася вернай запаветам свайго абранніка — і там з’яднала тых, каму быў неабыякавы лёс сваёй краіны. Ды больш таго, прыкладала шмат намаганняў і спробаў, каб вызваліць з сібірскай ссылкі пісьменніка-дэмакрата Міколу Чарнышэўскага, які высока цаніў асобу Каліноўскага. Творы — вершы і публіцыстыку Яські з-пад Вільні — называў «вяршыняй дасканаласці ліцвінскіх творцаў».

Марыі Мацвееўне Ямант асоба Чарнышэўскага блізка нагадвала падабенства і роднасць паміж гэтымі таленавітымі асобамі...

І па Варшаўскіх вуліцах хадзіў, крочыў па яе слядах — пераехала яна ў сталіцу Польшчы пасля дзесяцігадовай высылкі. Да апошняга дыхання захавала Марыська адданасць свайму, абранаму лёсам, прадвызначанаму Богам, пакутніку і пераможцу над слабасцю духу, Вікенцію-Канстанціну Каліноўскаму.

Толькі ў 1874 Марыська, калі ўжо вярнулася на радзіму, калі памерлі яе бацькі і сястра Алена з мужам, урэшце адказвае ўзаемнасцю на прапанову пабрацца шлюбам з былым ссыльным Войцэхам Дмалеўскім. Хаця ён і не быў блізкім сябрам яе нарачонага, але сустракаліся не раз, абмяркоўвалі справы паўстання...

Не ведала Марыся, што Кастусь Каліноўскі падчас апошняй сустрэчы з ім папрасіў, даверыў яму сваю каханую, прасіў паклапаціцца пра яе, ведаючы, што ўзыдзе на Галгофу.

Пра тое Войцэх не сказаў Марысі, асцерагаўся параніць яе збалелае сэрца, хаця ведаў, што да апошняга свайго ўздыху яна будзе памятаць пра Таго, каму і аддала сваё сэрца і Каханне. Пра тое і напамінаў Марысьцы пярсцёнак, які на яе палец надзеў Вялікі Дыктатар Народнага Паўстання. То было і з'яўляецца для нас, іх нашчадкаў, найярчэйшым прыкладам гарэння двух закаханых сэрцаў.

А каханне, як і сцвярджаў Вышні, заўсёды бясконцае і несмяротнае.

І ў тое мы павінны, пераканаўшыся на іх прыкладзе, паверыць і прыняць як ісціну, як запавет, блаславулёны Вышнім Творцам Вялікага Кахання... Бо вера ўмацоўвае душу кожнага чалавека, памагае яму паверыць у светласць заўтрашняга дня.

8

Кожны раз, сядаючы за стол, прыкаваўшы сябе на некалькі гадзінаў, беручы ў рукі пяро, — абавязкова зірну на два партрэты, прымацаваныя да кніжнай паліцы.

На мяне, стоячы, абапершыся рукой на столік, глядзіць Вікенцій Канстанцін Каліноўскі. З другога — Марыя Ямант. У яго і ў яе пранікліві і спакойны позірк. Позірк праз стагоддзе, праз тоўшчу вечнасці... Позірк-прамень, які пранізвае напластаванні часу, дасягае да сэрца кожнага з нас, тых, хто кахаў, тых, хто ахвяраваў сваім каханнем дзеля высакароднай мэты.

Перш чым распачаць апісваць тое, пра што намерыўся, шмат рабіў выпісак, заўваг, выпадковых сведчанняў тых падзей. Потым яны лягуць у агульную тканіну галоўнага аповеда...

Запіс першы:

Праваслаўныя святары, якія падпарадкоўваліся цару-бацюхну і служылі яму верай і праўдай, парушалі Божыя запаветы. Яны дапамагалі царскім войскам адшукваць паўстанцкія атрады, займаліся ілжэсведчаннямі — распаўсюджвалі сярод сялянаў чуткі, што паўстанне скіравана толькі на тое, каб вярнуць назад прыгоннае права, памагалі сялянам лавіць інсургентаў і выдаваць царскім уладам... Гэта выклікала гнеўны пратэст тых, хто ўдзельнічаў у паўстанні, хто паклаў сваю галаву на плаху царскіх катаў. Тады і пачалася помста праваслаўным святарам.

Святару Жытлінскай царквы Слонімскага павета Мікалаю Ступніцкаму паўстанцы пагалілі галаву і выграблі ўсе харчовыя прыпасы з яго засекаў. Суседняга святара прымусілі падпісаць ад імя непісьменных сялянаў адозву, а ў дальнім павеце прымусілі ксяндза падчас літургіі прывесці да прысягі на карысць паўстання праваслаўнае насельніцтва, прачытаць маніфест на польскай мове...

Ноччу, дваццаць трэцяга траўня 1863 года, быў забіты святар праваслаўнай царквы ў мястэчку Сураж Гарадзенскай губерні.

«Литовские епархиальные ведомости» ў прапагандысцкіх мэтах ад імя мясцовага благачыннага насельніцтва паведамлялі: «Узброеныя мяцежнікі — сорак чалавек — у паўночны час акружылі хату святара Пракаповіча і з крыкам “адчыняй!” пачалі стукаць у дзверы. Айцец Пракаповіч, пачуўшы крык і гул натоўпу каля яго хаты і разумеючы, што яму пагражае, паспеў схавацца на гарышчы. Яго адшукалі, пачалі біць і выбіваць у вокнах шыбы. Святара застрэлілі, потым павесілі».

Раніцай пайшоў у іншы свет айцец Канапасевіч — святар мястэчка Багушэвічы Ігуменскага павета Мінскай губерні. Трэцяга ліпеня раз’ятраныя сяляне, даведаўшыся, якую шкоду паўстанцам учыніў святар Рапацкі з мястэчка Контры Пружанскага павета Гарадзенскай губерні, забілі яго.

Царскія ўлады, у сваю чаргу, таксама спрычыніліся да помсты каталіцкім святарам. Вікарны ксёндз Ішора з Лідскага павета ваенным судом прыгавораны да расстрэлу толькі за тое, што чытаў маніфест нацыянальнага ўрада ў студзені 1863 года і заклікаў вернікаў да паўстання. Вільня дваццаць другога траўня бачыла, як яго павялі пад канвоем ад дамініканскага кляштара, які ператварыўся ў турму для паўстанцаў, на Лукішскі пляц. Там і пакаралі пры вялікай грамадзе народу, не знялі з яго нават сан святара.

А праз два дні там жа быў расстраляны настаяцель Віварскага касцёла Лідскага павета ксёндз Зямацкі. За чытанне ў касцёле маніфеста. І хаця даводзілі сведкі на судзе, што ксяндза прымусілі чытаць тое, не дапамагло захаваць жыццё...

З гэтага часу каталіцкае духавенства адмовілася памагаць далей паўстанню. Бачачы, што рушанне пацярпела паразу, звярнулася да вернікаў з заклікам скласці зброю, падпарадкавацца «законнаму» ўраду, а не кіраўнікам закалота.

У спецыяльным звароце да духавенства Выканаўчы аддзел выкрываў іх баязлівасць і здрадніцтва. Але гнюсная справа была зробленая — сваімі адступніцкімі дзеяннямі і паводзінамі каталіцкае духавенства нанесла непапраўную шкоду паўстанню на Беларусі і Літве, асабліва там, дзе каталікі складалі асноўную частку насельніцтва.

Калі паўстанне пацярпела паразу, каталіцкі касцёл быў залічаны царскімі ўладамі да разраду ненадзейных. Ды і з'явілася нагода расправіцца з каталіцкім касцёлам на Беларусі — удзел ксяндзоў і манахаў у паўстанні. Да іх пачалі прымяняцца прымусовыя меры, распачаўся жорсткі ўціск і расправы.

На Беларусі і Літве былі прыцягнутыя да адказнасці восем ксяндзоў — Ішора, Зямацкі, Дайлід, Фалькоўскі, Гаргас, Рачкоўскі, Нарэйка, Мацкевіч. Іх расстралялі. Трыццаць шэсць выслалі на катаржныя работы. Дзясяткі перасялілі ў расійскія губерні, пазбавілі сана....

Закрываліся і руйнаваліся касцёлы і кляштары на Беларусі...

Палітыка русіфікацыі ўзмацнялася, насаджэнне праваслаўя набірала сілу. Адначасова павялічвалася колькасць праваслаўных цэркваў. Праз колькі гадоў пасля паўстання з каталіцкай веры ў праваслаўную разам з Расійскай імперыяй перайшло каля ста тысячаў чалавек. Але большая частка гэтых прымусовых пераходаў прыходзілася на Гарадзенскую, Віленскую і Менскую губерні — семдзесят тысячаў чалавек.

Каталіцкае духавенства на Літве-Беларусі не здолела вярнуць сабе былую магутнасць і моц уплыву на вернікаў, наадварот, замест беларускай мовы, якая гучала ва ўніяцкіх храмах і касцёлах, урад пачаў праводзіць генацыдную і жорсткую палітыку русіфікацыі. Малітвы здзяйсняліся вернікамі на чужой для іх мове...

...Не згубілася постаць Людвіга Звяждоўскага на прасторах гісторыі. Як ні стараліся яго апаненты і тыя, хто неўзлюбіў яго за прынцыповасць і адданасць рэвалюцыі, каб яго імя было скампраметаванае альбо зусім знікла з памяці народа і старонак пазнейшых успамінаў нядобразычліўцаў, не атрымалася... Лязо Тапара рассекла шэрань смугі і часу, адсекла хлусню і іржу ад яго гераічнай біяграфіі, і ён прадстаў перад намі тым, кім мы можам ганарыцца, ставіць у прыклад іншым пакаленням...

Царскія ідэолагі ніяк не згаджаліся з тым, што паўстанне Канстанціна Каліноўскага насіла сацыяльны характар, — даказвалі і сцвярджалі: гэта быў толькі бунт польскага панства за вяртанне прыгону. Віленскі генерал-губернатар Міхаіл Мураўёў — пазней у сваіх пісьмовых успамінах (і ён жадаў праславіць сваё імя ў гісторыі) не без задавальнення прызнаваўся, што ў падаўленні Магілёўскага паўстання войскі амаль не прымалі ўдзел, яго задушылі тыя ж *праваслаўныя* сяляне, на якіх і спадзяваліся кіраўнікі бунту як на ўдарную сілу. «Яны, праваслаўныя сяляне, былі страшэнна радыя, калі мы ім паабяцалі харошыя грошы за злоўленых мяцежнікаў, таму яны з вялікім імпэтам перахоплівалі ў лясах і на мызах амаль усіх паноў, гімназістаў і шляхту, якія ўтваралі шайкі. Мы нават узнагароджвалі прылюдна тых, хто найбольш актыўна памагаў нам». Падкрэсліваў, што ў вялікай ступені была аказана дапамога ў разгроме бунтаўшчыкоў і з боку праваслаўнага духавенства і непасрэдна святароў на месцах.

Але не зусім шчыры быў «пісьменнік-Вешальнік» у сваіх успамінах. Ён усё ж быў страшэнна напалоханы паўстаннем. Не проста, ці не выпадкова быў выдадзены дваццаць чацвёртага траўня 1864 года загад для Магілёўскай і Віцебскай губерняў пра тое, каб *«пераводзіць сялянаў, не патрабуючы згоды памешчыка, з выраблялнай павіннасці на аброк»*.

Зрабіў ён гэта, так бы мовіць, скрыгочучы зубамі. Ахвяры інсургентаў аказаліся недарэмнымі, і Людвіг не паразу атрымаў, а прымусіў Вешальніка абвясціць палёгку сялянству. Але ці ацанілі тое сяляне, якія з дубінкамі і каламі ў руках рынуліся на інсургентаў? Наўрад ці...

Звяждоўскі апынуўся за мяжой. Гэта выклікала недаўменне многіх, амаль усе ацанілі гэты факт як баязлівыя ўцёкі. Казалі спаміж сабой, што гарачы прыхільнік вялікага рушання і актыўны ўдзельнік яго здрадзіў не толькі рэвалюцыі, а нават і самому сабе. Ніхто не хацеў зразумець Звяждоўскага, разабрацца ў сітуацыі, бо самі не падстаўлялі свае галовы пад дубінкі праваслаўных сялянаў...

Пасля паразы паўстання Людвіг не сустракаўся з Канстанцінам Каліноўскім, але, як расказваў пазней Баляслаў Длускі, дыктатар з горыччу гаварыў: «Звяждоўскі пасля няўдачы на Магілёўшчыне з большай лёгкасцю трапіў за мяжу, чым у атрад, напрыклад, у Менскім, Гарадзенскім ваяводствах альбо на Жмудзі».

Можна падумаць, што сам Людвіг не вінаваціцца, не карае і не асуджае сябе. Не такі ў яго характар, не такія ў яго прынцыпы. Ён мог сказаць пра самога сябе, што ўцёк з поля бою, але толькі не інсургенты, якія ваявалі з ім да апошняга. Ён валодаў усім, чым павінен валодаць кіраўнік атрада. Але як ваяваць без зброі ды калі яшчэ ззаду шчэраць зубы тыя, хто хацеў зарабіць на жыццях інсургентаў тры ці пяць рублёў?

Ідучы на смерць, ён не збочыў з дарогі. Распусціў атрад толькі тады, калі ўсім было бачна — бессэнсоўна працягваць барацьбу. І ён шчыра заклікаў сваіх паплечнікаў ратаваць свае душы, а калі прыйдзе час, зноў сабрацца ў кагорту.

Спачатку аб'явіліся сляды Тапара ў Турцыі, на берагах Дуная, — там палкоўнік Мілкоўскі фармаваў атрад для новай барацьбы. Думка пра паўстанне ні на хвіліну не пакідала яго. Перабраўся ў Парыж. Ведаў, дзе знаходзіцца Жонд нарадовы, адразу накіраваўся да кіраўніка. Падаў начальніку пісьмовую прапанову на некалькіх старонках аб фармаванні пад яго кіраўніцтвам паўстанцкіх валанцёрскіх атрадаў. Акрамя гэтага абяцаў стварыць «крылатую конніцу» з адважных маладых палешукоў — праўнукаў адважнага Міхала Валовіча.

— Разгледзім, — адказаў кіраўнік Жонда, — чакайце, мы вам паведамім вынікі.

Адказалі толькі сёмага жніўня. Адказалі пісьмова:

«Ваш праект лічым нездзяйсняльным».

Чым яны кіраваліся, адмовіўшы яму, невядома, але сітуацыя выглядала так, што нават калі б і ўдалося сфармаваць валанцёрскі атрад добраахвотнікаў, то ў зімовы перыяд перакінуць іх на Жамойць было праблематычна. Больш таго, калі б і перакінулі, то скарбніца паўстанцаў была вельмі бедная, а чым плаціць валанцёрам, чым узбройваць іх, у што абуваць і апранаць?

Калі ўжо Звяждоўскі сабраўся з'язджаць з Парыжа, яго адшукалі народажондаўцы, паведамілі, што гатовыя разгледзець яго праект. І яшчэ — яны папрасілі ўрад Францыі выдзеліць сродкі для найму трох тысячаў валанцёраў. Тапор радаваўся працягу сваёй ідэі і верыў, што яму будзе ўсё ж аказана дапамога. Але... Але Францыя не пайшла насустрач Звяждоўскаму, убачыла ў ім адно авантурыста і выскачку. Раззлаваны і расчараваны, Людвіг Звяждоўскі пакідае горад, які яго не зразумеў.

Калі прыехаў у Кракаў, то даведаўся, што кіраўніцтва паўстаннем узяў на сябе Рамуальд Траўгут — добры сябра Людвіга. Сустрэча была цёплай і прыязнай. Дыктатар паўстання ведаў пра прыгоды сябра, таму, каб уключыць яго ў баявую справу, дванаццатага кастрычніка загадам прысвоіў званне палкоўніка, адначасова прызначыўшы ваенным начальнікам Сандамірскага ваяводства.

Такім чынам, Тапор зноў апынуўся на баявым кані.

Траўгут распачаў рэарганізацыю паўстанцкага войска, зразумела, не без падказкі Звяждоўскага. Тапор імкнуўся апраўдацца ў вачах кіраўнікоў паўстання і непасрэдна перад Канстанцінам Каліноўскім, таму згодзен быў узяць удзел у любым змаганні. Траўгут кіраваў паўстаннем, але непасрэдным начальнікам Тапара быў генерал Босак, які прызначыў яго начальнікам Кракаўскай дывізіі.

А потым ён быў уцягнуты ў авантуру па ўзяцці сумнавядомым штурмам горада Апатаў. Генерал Босак хацеў проста абрабаваць яго, асабліва багатых жыдоў, каб папоўніць сваю асабістую казну, а Тапару загадаў штурмаваць яго «дзеля рэвалюцыі». Сам жа генерал знік у невядомым кірунку. Звяждоўскі меркаваў атрадам у тысячу чалавек пяхоты і сарака вершнікамі атакаваць горад з чатырох бакоў. Атрымалася так, што, зваяваўшы Апатаў, паўстанне пацярпела паразу. Кіраваў штурмам не Тапор, а іншы — Куроўскі. Звяждоўскі змяніў параненага камандзіра аднаго з аддзелаў і сам быў на чале штурма.

Тады ж і атрымаў раненне ў грудзі — амаль наскрозь яго пранізаў жаўнерскі штык. На руках параненага палкоўніка вынеслі з поля бою і занеслі ў бліжэйшую вёску. Паклалі ў хляве, дзе правёў усю ноч.

Царскія карнікі адшукалі яго на наступны дзень...

Генерал-маёр Чангары — начальнік Клецкага ваеннага аддзела — выдаў канфармацыю павесіць Звяждоўскага. Але абгарэлая бэлька хруснула, і Тапор упаў на зямлю. Па законе пакарання любых злачынцаў ахвяры павінны дараваць жыццё. Павінны, але...

Тады, ужо амаль беспрытомнага, царскія карнікі зацягнулі на рынак Апатава і там расстралялі... Бесчалавечна ўсё гэта, антыгуманна, насуперак усім законам хрысціянства і юрыдычных пастулатаў, маралі і Божых запаветаў. Але такім закон, так бы мовіць, не пісаны, бо яны самі былі па-за законам...

9

Запіс другі:

Усімі сіламі і магчымасцямі царскія памагатыя зрабілі, каб імя сумленнага і адданага справе паўстання Людвіга Звяждоўскага было апаганена і абылгана. У расійскім друку ён быў паказаны як авантурыст, забойца і рабаўнік магілёўскіх сялянаў. Нарыс пра яго напісаў Міхаіл Каткоў — крайні русафіл — і надрукаваў яго ў «Русском вестнике» ў 1864 годзе за № 11. Прачытаў яго аўтар «Ледзянога дома» Іван Лажэчнікаў і тут жа скляпаў опус-раман — «Унучка панцырнага баярына». Вельмі нізкапробны раман, але ў ім вобраз Жвірждоўскага (Звяждоўскага) выпісаны самымі бруднымі і агіднымі словамі.

Ды што расійскі «Вальтар Скот»! Гонар расійскай паэзіі Някрасаў услаўляў Мураўёва-вешальніка ў напышлівай одзе. Герцэн з гэтай нагоды выказаў сваё абурэнне і пратэст.

Следам за ім лаўровы вянок «ратаўніка Расіі» усклаў Вешальніку на галаву Цютчаў. Узносіў крывавага карніка да нябёсаў, лічачы, што ён *«отстоял и спас России цельность»*.

Няхай паўстанне было патопленае ў крыві, але бачыць Бог, пераможаныя былі нашмат мужнейшымі і дужэйшымі духоўна за сваіх карнікаў-пераможцаў і крытыкаў-творцаў, бо яны загінулі за свабоду, за народнае шчасце, і таму сталі неўміручымі!

. . . .

Запіс трэці:

Расказвалі, што група паўстанцаў, уцякаючы ад праследу царскіх войскаў, якія разбілі атрад, ноччу прыйшлі да Юравіцкага храма, што знаходзіўся непадалёк ад Калінкавічаў і Мазыра. Амаль усе параненыя і зняможаныя, яны ўпалі каля глухой сцяны і адразу паснулі. Аднаму з іх падалося, што паміж імі хадзіла невядомая жанчына ў зіхоткім адзенні і дакраналася да ілба кожнага. Калі ж прачнуліся, калі агледзелі адзін аднаго, то здзівіліся: ад ранаў не засталося ніякіх слядоў, ды і кожны адчуў у сабе бадзёрасць і сілу.

— То дапамагла нам Божая Маці, — прамовіў адзін з іх — Казімір Аўтуховіч, былы ксёндз. — Абраз яе знаходзіцца тут, у храме...

Праз шмат гадоў Казімір, вярнуўшы сабе сан святара, расказваў людзям і пра паўстанцаў, і пра той цуд, які падаравала ім Багародзіца.

...У 1832 годзе з прычыны садзейнічання польскаму паўстанню дзейнасць бернардзінскага манаскага ордэна ў Расіі была забароненая.

У Юравічы прыбыў казачы атрад, камандзір якога, дачакаўшыся заканчэння богаслужэння, прачытаў у касцёле распараджэнне аб яго закрыцці. Ксяндзам і вернікам дазволілі забраць усе храмавыя рэліквіі. Як расказвалі мясцовыя жыхары, цудатворны абраз Божай Маці даручылі несці бязгрэшнаму дзіцяці — трохгадовай Марыйцы Сушчынскай, дачцы мясцовага памешчыка.

На працягу васьмі гадоў касцёл быў зачынены і апячатаны, а каталіцкая імша вялася ў драўлянай каплічцы, якая знаходзілася на тэрыторыі могілак. У 1840 годзе, згодна з мноствам хадайніцтваў мясцовых памешчыкаў і шляхты, імператар Мікалай I распарадзіўся вярнуць ім касцёл, які з таго часу стаў прыходскім. Пасля рамонту Юравіцкі храмавы комплекс яшчэ болей радаваў вока вернікаў. На самым высокім месцы гары, якая выглядала конусам, езуіты ўзвялі велічны касцёл, у якім знаходзіўся цудатворны абраз Божай Маці.

У лістападзе 1861 года на каталіцкі прыход у Юравічы быў прызначаны ксёндз Яшчовіч. Ён правёў поўную рэвізію храмавых збудаванняў і папрасіў у Мінскай рымска-каталіцкай духоўнай кансісторыі на завяршэнне рамонту яшчэ 500 рублёў. Тых грошай настаяцель так і не атрымаў.

Ксёндз Гуга Гадзецкі, які замяніў яго, быў больш настойлівы — яму кансісторыя вылучыла ў траўні 1862 года на канчатковы рамонт 343 рублі і 28,5 капеек. Гэтую суму ён выдаткаваў у тым жа годзе на самыя неадкладныя патрэбы і далажыў пра тое свайму духоўнаму кіраўніцтву, што «...акрамя тых пачынак, усяго патрэбна для завяршэння працы Юравіцкага касцёла 2.254 рублі». Аднак завяршыць рамонт храма апошняму ксяндзу не давялося — пачалося паўстанне 1863 года, што прывяло да канчатковай ліквідацыі Юравіцкага каталіцкага прыхода.

Улетку 1864 года Мінская праваслаўная епархія звярнулася да генерал-губернатара М. Мураўёва з хадайніцтвам аб закрыцці Юравіцкага касцёла ў сувязі з тым, што яго клір умешваецца ў справы праваслаўных. Генерал ад інфантэрыі зрабіў на гэты конт запыт ваеннаму начальніку Мазырскага і Рэчыцкага паветаў. Беларускія губерні на той час знаходзіліся на ваенным палажэнні. Правялі расследванне і далажылі, што «...юрыдычных фактаў аб тым, што ксяндзы

бралі ўдзел у паўстанні, няма, але плёткі прымушаюць сумнявацца ў іх палітычнай добранадзейнасці».

Мураўёву-вешальніку тыя факты падаліся пераканаўчымі, і ён 11 лістапада 1864 года падпісаў распараджэнне аб закрыцці Юравіцкага касцёла ў сувязі з тым, што «...падчас нядаўніх беспарадкаў мясцовыя памешчыкі і шляхта спявалі рэвалюцыйныя песні» і акрамя таго, гэты касцёл... «весьма вреден для православия».

І ўжо 27 лістапада для выканання гэтага распараджэння ў Юравічы прыбыў вайсковы атрад. Пра падзеі таго дня ў сваіх успамінах распавядаў ксёндз Сенчукоўскі:

«У Юравічах я сустрэў роту расійскіх жаўнераў, якія на працягу чатырох гадзінаў сякерамі секлі ў касцёле алтары, статуі дванаццаці апосталаў і арган... Ротай жаўнераў камандаваў ваенны начальнік павета маёр Сцефановіч — фанатык-паляк. І толькі для таго, каб паказаць сваю адданасць расійскаму цару, загадаў... нішчыць сякерамі алтары...».

Пасля такога вандалізму Сцефановіч звярнуўся здзекліва да каталіцкіх вернікаў са словамі:

— Ну і чаго вы дабіліся? Глядзіце, ваш касцёл адразу ператварыўся ў праваслаўны. Нават Маці Божая прыняла праваслаўе, а да гэтага была каталічкай. Таму і вы адразу ж прымайце праваслаўе. Такі загад і Мураўёва, і Расійскай Праваслаўнай Царквы!

Аднак вернікі-каталікі не выканалі яго загад, а праз дзень напісалі агульную скаргу на ўчынены ў іх храме пагром, чым нанеслі ім вялікую абразу. І не толькі ім, а і цудатворнаму абразу Божай Маці. Падпісалася больш як 150 вернікаў. Паставілі свае подпісы пад скаргай мяшчане і сяляне, а памешчыкі і шляхта ўстрымаліся.

У выніку Юравіцкаму каталіцкаму прыходу ўсё ж дазволілі праводзіць імшу ў драўлянай капліцы пры могілках, але ўсё роўна праз нейкі час прыход канчаткова «упразднили». Да слова сказаць, селяніна І. К. Луцэвіча, які збіраў подпісы пад лістом-скаргай, арыштавала паліцыя, і далейшы яго лёс, на жаль, невядомы.

Той гвалт лішні раз даказваў, як прадстаўнікі праваслаўнай рэлігіі адносіліся да іншых канфесій, асабліва да каталіцызму. Яны бралі прыклад са свайго быццам бы прагрэсіўнага і няверуючага цара Пятра І, які разам з алкаголікам Меншыкавым учыніў такі ж пагром у Сафійцы. Пазбавіў жыцця амаль усіх святароў-уніятаў храма. Як

гэты факт ні стараліся замоўчваць расійскія савецкія ідэолагі і РПЦ, але ў памяці народа (як праваслаўных, так і каталікоў) ён застанецца адной з ганебных старонак, да якой спрычыніліся расійскія заваёўнікі.

Мо таму Гасподзь і наслаў на самадзержца невылечныя хваробы, што ён, не вытрымаўшы пакут, папрасіў сваю Кацьку даць яму атруты; як наслаў іх на цара Ірада; на таго ж расійскага першацара Івана Жахлівага, на Нерона і іншых праўцаў, якія палічылі сябе роўнымі Богу і што ім быццам было ўсё дазволена — чыніць пералюб, адбіраць у людзей жыццё, караць невінаватых, быць суддзёй і катам адначасова, ды яшчэ на свой лад пісаць гісторыю людства і дзяржавы...

. . . .

...Нам неяк здавалася, што падзеі і жыцці Тадэвуша Касцюшкі і Кастуся Каліноўскага адбыліся даўно і іх пачала пакрываць ужо смуга даўніны. Але дзіўная рэч — чым далей мы аддаляемся ад іх, тым настойлівей яны набліжаюцца да нас, стукаюцца ў нашыя сэрцы, і мы тады гаворым сабе: «Божа! Дык, аказваецца, тое ўсё здарылася зусім нядаўна — яно адбылося ўчора ці заўчора...».

Яны стварылі для нас, нашчадкаў, насычаныя глыбокім сэнсам і зместам старонкі гісторыі, і з кожным годам, стагоддзем яны будуць набываць усё большую і большую вагу і значнасць, узбуджаючы розумы ліцвінаў сваёй апантанасцю, упэўненасцю, магутнасцю і святой верай у тое, што той край, за які яны змагаліся, ахвяравалі сваім жыццём, — урэшце рэшт стане вольным і шчаслівым...

Якія старонкі нашчадкам пакінем мы з вамі?

Ці любім мы па-сапраўднаму сваю радзіму, ці не застанемся вінаватымі перад нашымі будучымі пакаленнямі, ці ўсё зрабілі для таго, каб быць дастойнымі сынамі паўстанцаў — касінераў і інсургентаў?

«Не заставайцеся вінаватымі нікому і нічым, акрамя ўзаемнай любові; таму што той, хто любіць другога, выканаў закон, — вучыць святы апостал Павал у пасланні да рымлянаў (13:8). — *Той закон, які сведчыць і патрабуе — любі бліжняга свайго, як самога сябе. Любоў ці каханне не робіць бліжняму зла; бо каханне і ёсць выкананне закона».*

10

Калі я прыходжу ў лес ці то ў Польшчы, ці то ў Беларусі, бачацца мне начныя кастры неўздалёк ад Нёмана ці Прыпяці; каля іх грэюцца і сушаць сваю амуніцыю інсургенты. Яны не здзіўляюцца, калі падсаджваюся да іх, выстаўляю растапыраныя пальцы да агню, нават і не паглядаюць у мой бок, хаця бачаць мяне.

Для іх я амаль свой чалавек.

Мне ж вядома, каля якога кастра сядзяць «Тапор» і Пацябня, Серакоўскі і Дамброўскі, Далеўскі і Ражанскі, нават Міхал Валовіч...

— А дзе ж Кастусь? — пытаюся кожны раз пра адно і тое ж.

— Од'ехал, прэндко бэндзе. Затшымал сен в Вільне. Яконсь справе там ма... (Адлучыўся, хутка будзе, нейкія клопаты ў яго там у Вільні...)

— А хіба ён не загінуў?

— Хто табе пра тое наплёў? Ён жывы, жывы, і ніколі не памрэ. Ён прыйдзе да нас. Вінцэнт Канстанцін Сымонавіч Каліноўскі проста чакае свайго часу, а мы чакаем яго. І ён, той час, абавязкова наступіць.

І я шчыра верыў у тое.

Заўсёды пакідаў лагер інсургентаў на досвітку, калі на начным небе дагаралі буйныя зоркі Валацужнага Шляху, таго шляху, якім пайшоў Воляй Абраны правадыр паўстання ў Несмяротнасць.

1999–2011,
Вільня, Варшава, Масква, Піцер, Бярэсце,
Гародня, Лондан, Парыж, Магілёў.

ЗАМЕСТ РЭЦЭНЗІІ, АНАТАЦЫІ І КРЫТЫЧНАГА АНАЛІЗУ,
альбо
МОЙ ПОГЛЯД НА ТЭМУ: «КАСТУСЬ КАЛІНОЎСКІ: ЧАЛАВЕК І ГЕРОЙ, АДРАДЖЭННЕ БЕЛАРУСКАГА НАРОДА, ПРАДБАЧНАЯ ПАРАЗА ПАЎСТАННЯ»

Аўтар рамана «Воляй абраны» Анатоль Бароўскі звярнуўся да мяне з просьбай: прачытаць і даць сваю крытычную ацэнку — як самому слыннаму герою Кастусю Каліноўскаму, так і таму супярэчліваму часу ў рэчышчы нацыянальнай ідэі і адраджэння беларушчыны.

Адразу адзначу, што аўтар амаль правільна расставіў акцэнты ў гісторыі, паказаў сваё бачанне і адносіны да легендарнай постаці. Але я мушу не пагадзіцца з некаторымі момантамі выкладзенай пазіцыі яе аўтара. Ці то наўмысна, ці то не, над ім свяціўся німб створанай папярэднікамі Асобы, непахіснай духоўна і фізічна, якая не падлягае якому-небудзь перагляду і рэальнай ацэнцы дзейнасці, — не ведаю. У нейкіх месцах былі спробы адысці ад ідэалізацыі кіраўніка паўстання 1863 года, але яны адбыліся мімаходзь.

Прызнаюся, раман мяне закрануў, і ад гэтага захацелася зрабіць і свой унёсак у гэтую тэму. А тэму падказаў сам аўтар — *Кастусь Каліноўскі: Чалавек і Герой.*

Пачну з выказванняў вядомага рэлігійнага дзеяча, слыннага прадстаўніка нашай роднай Беларусі Аляксандра Надсана. У сваім роздуме «Пра Боскае і людскае» пісаў: «Некаму, можа, будзе балюча развітацца з легендамі, але і праўду няма сэнсу хаваць. Гэта ўжо гісторыя, а яна павінна быць праўдзівая, каб у прышласці не паўтараць памылак». Цалкам згодзен з ім.

Кастусь Каліноўскі — кіраўнік беларуска-польскага паўстання 1863 года супраць расійскага царызму. Даследуючы яго дзейнасць і ягоную постаць, у некаторых творах яго называлі «заснавальнікам

беларускага нацыяналізму». Адзін з прыхільнікаў гэтага сцвярджэння («Беларусь на гістарычных скрыжаваннях») — Янка Запруднік.

Калі гаварыць пра літаратурную спадчыну Каліноўскага, то яна не вялікая — усяго толькі некалькі нумароў «Мужыцкай праўды» ды «Лісты з-пад шыбеніцы», вершы, прысвечаныя сваёй нарачонай. Але яна, творчая спадчына, вымяраецца не аб'ёмам ці колькасцю твораў, а яе значнасцю і сілай. Для другой паловы XIX стагоддзя *яго творы, напісаныя на нікому ў свеце не вядомай «мужыцкай» мове, аказаліся з'явай незвычайнай, выбуховай і рэвалюцыйнай.* Ніхто не асмеліўся аспрэчваць пазней таго факта, што менавіта толькі пасля паўстання Кастуся Каліноўскага ў свядомасці расійскай грамадскасці і нават ва ўсёй сусветнай супольнасці пачаў фармавацца погляд на Паўночна-Заходні край Расійскай імперыі ўжо не як на частку імперыі, а як на этнічную тэрыторыю пражывання новага няведамага дагэтуль народа — БЕЛАРУСАЎ.

Гэта толькі адзін бок феномену Каліноўскага.

Другі ж бок, і ён быў не меней істотны, — гэта яго творчасць і дзейнасць, *якая непасрэдна мае дачыненне да беларускага нацыянальнага адраджэння і станаўлення беларускага нацыяналізму як з'явы мадэрнай гісторыі.*

Не адно пакаленне даследчыкаў займалася даследаваннем і пошукамі беларускай нацыянальнай ідэі ў творах Кастуся Каліноўскага. Вынікі тых пошукаў аказаліся супярэчлівымі. Стала відавочным, што шмат чаго як з напісанага, так і з ацэнкі яго як чалавека, аказалася перабольшана. А што тычыцца яго некаторых выказванняў пра праваслаўе як «схізму», дык яны выклікаюць нават канкрэтнае непрыманне — асабліва праваслаўнымі вернікамі.

Я і раней займаўся пытаннямі паўстання 1863 года, выказваў свае думкі як у прэсе, так і ў Сеціве. Але нечакана на мяне абрынуўся шквал крытыкі — як на сам змест артыкула, так і на маю асобу. Шкада, што не зразумелі маёй пазіцыі нават знакамітыя дзеячы беларускай культуры. А я стараўся даказаць, што я не супраць Каліноўскага, я проста жадаў аддзяліць праўду ад міфічных вымыслаў. Праўда, улетку 2008 года падчас наведвання Жыровіцкага манастыра мне трапіліся знакамітыя старонкі «Жыровіцкай абіцелі», дзе зусім незалежна ад мяне ў артыкуле «Дастаеўскі і Каліноўскі» да вельмі блізкіх і сугучных майму сэрцу і нават больш радыкальных думак прыходзіць

інак Мікалай (у свеце — вядомы беларускі паэт Зьніч). Тут мяне могуць папракнуць: зразумела — хіба веруючы праваслаўны чалавек можа падтрымаць таго, хто абражае яго веру. А факт абразы вынікае з газет, якія выдаваў Каліноўскі. Але на тым форуме, у якім я прымаў удзел, быў голас у маю падтрымку ад аднаго вядомага чалавека каталіцкага веравызнання.

Але з зусім нечаканага боку — аж з Сінгапура — прыйшла да мяне адваротная вестка. Як я даведаўся, там часова працуе прыхаджанін таго ж храма, што наведваю і я, — Петрапаўлаўскага. Мой праваслаўны сябра выказваў самыя злосныя, самыя крыўдлівыя словы на мой адрас за тое, што я асмеліўся як даследчык крытыкаваць у нечым Каліноўскага. Не адмаўляць, а разабрацца толькі ў супярэчлівасці яго выказванняў.

Я зразумеў тады і прыйшоў да высновы, што трэба адшукаць нейкую залатую сярэдзіну, каб «прымірыць» розныя погляды на гэтую праблему, а для гэтага неабходна было прааналізаваць розныя стаўленні, погляды, заўвагі. Таму рашыў спачатку разгледзець тыя выказванні ў творах Кастуся Каліноўскага, якія пакладзеныя ў аснову думкі тых даследчыкаў, што залічаюць яго — Каліноўскага — да дзеячаў не беларускага руху, а польскага.

З чаго пачаць? А хаця б з артыкула эміграцкага гісторыка Юры Весялкоўскага «XIX стагоддзе на Беларусі і Кастусь Каліноўскі». Надрукаваны ён у кнізе «Дух часу». Кніга выдадзена ў Лондане ў 2005 годзе.

Аўтар піша: «Каліноўскі не быў незалежным лідарам паўстання на Літве і Беларусі, а толькі адным з польскіх памагатых, аб чым пішуць палякі... Яго Правінцыйны Камітэт, як улада на Літве і Беларусі, у сваёй адозве ад 29 студзеня 1863 года гаварыў наступнае: “Паўстанне на Літве выракуе аб уваскрошанні Польшчы і смерці ворагаў”».

Ю. Весялкоўскі далей даволі аргументавана паказвае яго ролю ў паўстанні 1863 года як змагара за свабоду Польшчы, але ніяк не як змагара за вольную Беларусь, як гэта прынята лічыць у нас цяпер, фактычна, амаль на афіцыйным узроўні. Ён жа далей піша: «Шкада, што мы не маем газеты “Мужыцкая праўда” Каліноўскага» (у яго распараджэнні былі толькі асобныя вытрымкі з гэтых лісткоў і «Лісты з-пад шыбеніцы».

У мяне ж была мажлівасць пазнаёміцца з усімі лісткамі. Ды тэксты ўсіх нумароў «Мужыцкай праўды» ў выглядзе фотакопій ёсць у кнізе «К. Калиновский. Из печатного и рукописного наследия» (Минск, 1988). І высветлілася, што Юры Весялкоўскі, на жаль, меў рацыю.

Дык што ж сапраўды беларускага было ў «Мужыцкай праўдзе» Кастуся Каліноўскага? Паспрабуем разабрацца разам?

«Мужыцкая праўда» № 1.

Адразу ж звяртае на сябе ўвагу зварот — «Дзецюкі». Чамусьці не «браткі-беларусы», не «ліцвіны», не «русіны», а «дзецюкі». Можна зразумець гэта і прыняць, бо «беларусы» як назва народа тады яшчэ не былі шырока распаўсюджаны, аднак народ неяк жа зваўся, ці не так? І ў тым жа лістку, як і ў іншых, праходзіць даміноўная лінія супраць «маскалёў», чыноўнікаў і паноў: «Маскалі, чыноўнікі і многа паноў будуць перапыняць пісьмо наша да вас, но найдуцца людзі... што хочуць вашай свабоды...». Тут, як бачым, выказваецца недавер да палітыкі, якую праводзіць Масква. І што тая ж Масква не дасць вольнасці мужыку.

А далей ужо ідзе заклік узяцца за рукі, мужык, пакуль здольны трымаць касу і сякеру, будзе «baranic swaho».

Другі нумар «Мужыцкай праўды».

«Быў наш народ калісь вольны і багаты», — піша Каліноўскі. Праўда, няма ўдакладнення, калі гэтае шчасце надарылася нам. Паншчыны, як вядома, тады не было. Было лесу шмат. Пра гэты «мужыцкі рай» Кастусь Каліноўскі дае наводку: людзей тады было мала, а «поля колькі хочаш», так што не трэба служыць паншчыны, кожны мог паставіць сабе хату і мець сваё поле. Але разгадка, дзе ж было тое месца і калі былі тыя слаўныя часы, крыецца ў наступным абзацы: «u susedstwe z nami zyu Niemiec i Mascal». Заўважым — не «маскаль» і «Польшча», а «Немец»! Значыць, «мы» — гэта і ёсць Польшча. А далей...

Далей больш — «наш кароль», як можна зразумець тэкст, рабіў усё па справядлівасці, а «маскаль» увёў падаткі, паншчыну і чынш на зямлю. І тут жа далей ідзе рашучы заклік — ісці вайною на «маскаля».

№ 3 «Мужыцкай праўды».

А ў гэтым лістку Каліноўскі піша, быццам «народ паразумнеў»: «ужо ведаем, што чалавек вольны — гэта калі мае кусок сваёй зямлі, за катору ані чыншу і аброку не плаціць, ані паншчыны не служыць».

А на заканчэнне, як і ў іншых аркушах, — зварот да рэлігійных пачуццяў мужыка: «Толька, дзецюкі, смела, бо з намі Бог і праўда, а калі мы з Богам, то з намі ваяваць трудна, бо боска моц вяліка, а народу многа».

«Мужыцкая праўда» № 4.

«Ронд маскоўскі, дзецюкі, не так робіць, як рабіці трэба, не думае, каб палегчыць народаві, а вымышляе адно спосабы, як абадраці і заўсім людзей зглуміці». «У нас, дзецюкі, адно учаць у школах, каб ты знаў чытаці па-маскоўску, а то для таго, каб цябе зусім перарабіці на маскаля. Суды маскоўскія — гэта воўчая яма, гдзе не разбіраюць, чы з табою праўда, чы не, а скубуць адно як могуць».

Зразумела, што змест гэтага аркуша-лістка скіраваны супраць маскалёў і цара, якія яны дрэнныя і як дрэнна жыць мужыку.

Аднак, на вялікі жаль, канструктыўных парад ці нейкіх рэцэптаў да развязвання гэтай балючай праблемы не даецца. Мусіць жа, селянін ці гараджанін, чытаючы гэта, шукаў тыя канкрэтныя парады і не знаходзіў...

«Мужыцкая праўда» № 5.

Уважліва прачытаем наступныя развагі: «Помняць яшчэ нашыя дзяды... што за іх часоў мужыкі рэкрута і не зналі. Было войска, то праўда, но войска польскае ўсё было зэ шляхты, а калі мужыкі часамі захацелі ісці на вайну, так зараз з іх знімалі мужыцтва да і паншчыну, давалі зямлю, а ўсю вёску рабілі шляхтаю. ... ронд Польскі даваў зямлю, даваў вольнасць, даваў шляхетцтва — а маскаль чы гэтак робіць?»

Прачытаўшы такія шчырыя радкі, так і хацелася, мусіць, кожнаму мужыку падацца ў Польшчу па зямлю і шляхецтва. Але калі сур'ёзна, спытаемся: ці сапраўды так бестурботна і шчасліва жыў мужык пад Польшчай? Спашлемся зноў на Ю. Весялкоўскага, які прыводзіць некалькі характэрных прыкладаў на гэты конт. Так, барон Жыгімонт Герберштэйн пасля сваіх падарожжаў праз Беларусь у 1517 і 1526 гадах пісаў: «Народ бедны і прыгнечаны рабствам». Пётр Скарга пісаў: «Паны не толькі адбіраюць у гаротнага селяніна ўсё, што ім зроблена, але і забіваюць яго, калі пажадаюць». Нават прагрэсіўная травеньская Канстытуцыя 1791 года не скасавала прыгоннага права ў Рэчы Паспалітай.

Звернемся да **шостага нумара «Мужыцкай праўды»**.

Як мы ведаем, Каліноўскі паходзіў з каталіцкай сям'і, але да сялянаў, «мужыкоў», ён звяртаецца як да вызнаўцаў уніяцкай веры — «справядлівай уніяцкай веры». Ён піша, што мужыкоў перавярнулі да схізмы (гэта азначала — да расколу паміж дзвюма канфесіямі), на праваслаўе, *што «ён сягодня, як той сабака, жыве без веры і, як сабака, здохне чартам на пекла»*. Вось што азначала для Каліноўскага праваслаўе! Дзіўна, ці не праўда? Гэта азначала *«аддаць у пекла на вечныя мэнкі, будуць чэрты душу рваці на кускі, а смала ў вантробах кіпеці будзе»*.

Ці не ведаў Кастусь Каліноўскі, што на той час, калі пачалося паўстанне, большасць беларусаў вызнавала праваслаўе? Безумоўна ж, ведаў. Тады якая схізма, які раскол? Расійскі самадзержац Пётр I, едучы ў 1705 годзе на вайну са Швецыяй, не абмінуў Полацак. Беларускія і літоўскія магнаты, што былі пад Сапегамі, падтрымлівалі шведскага караля Карла XII і памагалі яму войскам. Прыхільнікі шведаў абралі сабе каралём і Вялікім князем Станіслава Ляшчынскага.

Такім чынам, Рэч Паспалітая набыла сабе двух гаспадароў, і раптоўна між імі разгарэлася вайна. З аднаго богу маскоўскі самадзержац азвярэў, пасылаў праклёны скандынавам, а з другога... А з другога была прычына распачаць вайну на Беларусі.

Беларуская ўніяцкая царква захоўвала ўсходні абрад у набажэнствах, гэта значыць, праваслаўных, але разам з тым сама знаходзілася пад юрысдыкцыяй Рыма. Таму і няма дзіўнасці ў тым, што пасля далучэння (ці анексіі) Беларусі да Расійскай Імперыі пераход ад уніяцтва да праваслаўя ў сваёй практычнай частцы жыцця адбыўся даволі хутка. Ход служэння літургіі і іншых царкоўных набажэнстваў цалкам захаваўся пры гэтым пераходзе. І пераход той адбыўся незаўважна, так бы мовіць, спакойна і без прынукі. А тое, што пры заканчэнні ўпаміналася не папа Рымскі, а расійскі патрыярх, для селяніна значэння не мела — ён жа ўзносіў малітву да Бога.

Да слова сказаць, у апошнія часы існавання Рэчы Паспалітай становішча ўніяцкай, ці грэка-каталіцкай, царквы ў дзяржаве рабілася ўсё менш пэўным. Палякі ж, не дачакаўшыся «плаўнага пераходу» з праваслаўя ў каталіцызм праз унію 1596 года, убачылі, як уніяцкая Царква ператвараецца ў асобную канфесію, фактычна робячыся

самастойнай, не захацелі з гэтым фактам лічыцца і пагадзіцца. Таму ў асяроддзі вернікаў-уніятаў вялася палітыка паланізацыі, і яшчэ ў 1717 годзе з'явіліся дакументы аб скасаванні «рускай» веры, якой было не толькі праваслаўе, але і унія.

Узнікае пытанне — дык за што ж Кастуся Каліноўскага так высока ўзнеслі нашчадкі? Асабліва ў той савецкі час, калі беларусы ў большасці сваёй былі атэістамі? Ім, мусіць, не было ніякай розніцы, пра што гаварыў і дамагаўся кіраўнік паўстання, якую рэлігію абвяргаў, а якой аддаваў перавагу. Проста ягоная постаць выгадна ўпісвалася ў палітычныя гульні пэўных дзеячаў. Нават правадыр пралетарыяту Ленін выкарыстоўваў у сваіх прамовах імя Каліноўскага як рэвалюцыянера.

Адказ першы. Ніхто — ніхто! — не асмеліцца адмаўляць ягонага ўдзелу ў змаганні з самадзяржаўем, і мы ведаем яго як аднаго з лідараў польскага паўстання 1863 года на тэрыторыі Беларусі.

Адказ другі. Гэтае ўслаўленне Каліноўскім уніі, але другі момант пачалі ўжо актыўна выкарыстоўваць пасля «раскруткі» Каліноўскага як рэвалюцыянера, тады, калі ён ужо *стаў* вядомым дзеячам з арэолам непагаснай славы.

Можна спытаць у мяне: а чаму я сабраў у адно спрэчныя моманты нашага слыннага рэвалюцыянера? Ды хаця б толькі таму, што адной з мэтаў маіх даследаванняў і ёсць высвятленне дзейнасці тых людзей, якія спрычыніліся да ўтварэння незалежнай беларускай дзяржавы, фармавання беларускай нацыі і беларускага нацыяналізму. У асобе Кастуся Сымонавіча Каліноўскага непасрэдна, як мы бачым, такіх момантаў, на вялікі жаль, не ўдалося выявіць. У яго народ беларускі — гэта толькі «дзецюкі» і »мужыкі». Ёсць яшчэ, праўда, вызначэнне «браты з-пад Варшавы».

Але... Але ёсць у паўстанцкай дзейнасці Кастуся Каліноўскага галоўная адметнасць, якая розніць яе ад чыста польскага паўстання. І тых жа «дзецюкоў» ён вылучае не толькі ад «маскалёў».

Вывучаючы і аналізуючы кожны нумар яго «Мужыцкай праўды», міжволі задумаўся: калі ж у асобе Каліноўскага не праглядваецца нацыянальны беларускі дзеяч, то адкуль узяўся цяперашні вобраз гэтага нацыянальнага не тое што дзеяча, а нават героя? Ягонае імя цяпер асацыюецца з вобразам магутнага волата, пачынальніка беларускага адраджэння... Нават больш таго — яго пачынаюць лічыць

заснавальнікам беларускага нацыяналізму, менавіта гэта сцвярджае Янка Запруднік. У якасці довады ён бярэ цытату з «Лістоў з-пад шыбеніцы», частку з якіх варта працытаваць і мне: «Нямаш, браткі, большага шчасця на гэтым свеце, як калі чалавек у галаве мае розум і навуку. Тагды ён толькі можа быць у радзе, жыці ў дастатках, і тагды толькі, памаліўшыся па-праўдзе Богу, заслужыць Неба, бо, абагаціўшы розум, разаўе сэрца і радню шчыра палюбіць». Скажам так — ніхто не супраць яго парады мець розум і навуку.

Чытаем далей: «но як дзень з ноччу не ходзяць разам, так не ідзе разам навука праўдзіва з няволяй маскоўскай. Ды пакуль яна ў нас будзе, у нас нічога не будзе, не будзе праўды, багацтва, ніякай навукі». Дык вось у чым, аказваецца, рэч! Навука для нас — мужыкоў — не можа ісці з «няволі маскоўскай». І што тады прапануе К. Каліноўскі далей у якасці развязання гэтай «маскоўскай праблемы»? Цытую далей: «Для таго, Народзе, як толькі ты пачуеш, што *браты твае з-пад Варшавы* б'юцца за праўду і свабоду, тагды і ты не аставайся ззаду, но ўсхапіўшы за што можаш, за касу, сякеру, цэлай грамадой ідзі ваяваці за сваё чалавечае і народнае права, за сваю веру, за сваю зямлю родную».

Выходзіць, трэба брацца за пэўны гаспадарчы інструмент і ісці разам з братамі з-пад Варшавы ваяваць супраць маскалёў, узброеных, як мне думаецца, трошкі лепш. «Трошкі лепш» — іранічна сказана. Можа, браты з-пад Варшавы назапасілі процьму зброі, штуцараў ды гармат, каб смела выступіць супраць узброеных грэнадзёраў-маскалёў? Косы і вілы — зброя? І зажывем мы тады, атрымліваецца, разам з польскім панам, ой зажывем... Але пры чым тады ў гэтым кантэксце Беларусь? Той жа Янка Запруднік робіць пасля цытавання гэтага месца зусім іншую выснову: "Лісты з-пад шыбеніцы" Каліноўскага сталі палітычным крэда беларускага нацыяналізму». Нейкі дзіўнаваты нацыяналізм атрымліваецца.

Кніга, якую я згадваю, з'явілася ў 1993 годзе. Значыць, міф пра Каліноўскага ўжо існаваў і працягваў умацоўвацца і далей. А дзе ж яго вытокі? Захацелася мне выслухаць думкі тых людзей, што былі бліжэй да тых падзеяў, а значыць, і болей ведалі пра тое, прынамсі, яшчэ не так папрацаваў «сапсаваны тэлефон». Возьмем кнігу «Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белоруссов». Аўтар — беларускі гісторык і

грамадскі дзеяч пачатку XX стагоддзя Фёдар Фёдаравіч Турук. Кніга выйшла ў 1920 годзе. Дарэмна я шукаў патрэбнага прозвішча ў гэтай кнізе. Пазіцыя Турука што да патрыятызму беларусаў сярэдзіны XIX стагоддзя блізкая да А. Н. Пыпіна (История русской этнографии. Т. IV. Спб. 1892), які слушна піша: «Гэты патрыятызм быў "беларускі", але сутнасць яго была польская. Ён быў беларускі па любві да тэрытарыяльнай радзімы, яе пейзажных і бытавых абставінаў, але ўсё жыццё беларускага народа разумелася з чыста польскага пункту бачання». А адносна падзеі 1863 года Ф. Туруком сказана менавіта столькі, колькі было ў гэтых падзеях сапраўднага сэнсу: «Падзеі 1863 года закранаюць у значнай ступені народныя масы Беларусі, якіх польскія паўстанцы клічуць на барацьбу з рускім царызмам і да адстойвання царкоўнай уніі на іх роднай мове... абяцаючы ім у незалежнай Польшчы "роўнасць і брацтва сялянаў і шляхты"». Да слова сказаць, менавіта такім патрыётам Бацькаўшчыны быў і славуты наш зямляк, польскі маршал Юзаф Пілсудскі, сэрца якога пахавана ў Вільні.

Нічога не сказана пра асобу Кастуся Каліноўскага і ў творах знанага В. Ластоўскага, які лічыўся і лічыцца ці найгрунтоўнейшым даследчыкам гісторыі, культуры і літаратуры Беларусі пачатку XX стагоддзя. Хто ж можа праліць святло на спрэчныя моманты? Звернемся да Максіма Багдановіча — генія нашай літаратуры. За аснову возьмем яго два тамы збору твораў. У артыкуле «Белорусское возрождение» адносна падзей, якія нас цікавяць, Багдановіч піша: беларуская мова выкарыстоўвалася ў тыя часы ў чыста практычных мэтах: «Польскія паўстанцы 1863 года ў сваю чаргу (як адказ на дзяржаўныя расійскія выданні пра беларусаў. — *А. А.*) надрукавалі шэраг выданняў на беларускай мове. Такія "Мужыцкая праўда", "Гутарка старога дзеда". К. Каліноўскі выдаваў у Беластоку нават беларускую газетку "Hutarka"».

Вось і ўсё! Максім Багдановіч вельмі грунтоўна ведаў беларускую гісторыю і напісаў нават шэраг арыгінальных артыкулаў. І калі ён абышоў маўчаннем дзейнасць Каліноўскага як нацыяналіста, то, відаць, і не было асабліва пра што гаварыць.

Або яшчэ возьмем адзін твор — пачынальніка беларускага руху пачатку XX стагоддзя Антона Луцкевіча. Для нас — неаспрэчны аўтарытэт. Гэта ягоныя «Выбраныя творы», выдадзеныя «Кнігазборам»

у 2006 годзе. На старонцы 311 мяне чакаў сапраўдны сюрпрыз пад назвай: «Праўда аб “Мужыцкай праўдзе”»! (Артыкул прыкладна 1932 года). Луцкевіч піша, маўляў, часта можна спатыкацца з заявай аб выданні К. Каліноўскім падчас паўстання газеты «Мужыцкая праўда».

«Заява гэтая да нядаўніх часоў паўтаралася і беларускімі адраджэнцамі, якія стараючыся выкарыстаць для сваёй акцыі ўсё, што гаварылася аб ранейшых праявах беларускага руху, вельмі даверліва аднесліся да гэтае запраўды ж рэвалюцыйныя звесткі».

Луцкевіч раскрывае недасведчанаму чытачу праўду: «мы можам увачавідкі пераканацца, што газетай “Мужыцкая праўда” не была. Гэта быў папросту цыкл адозваў... — і нічога болей. Выходзілі яны не перыядычна і наогул з газетай не мелі нічога супольнага... змест жа адозваў меў на мэце падняць беларускае сялянства проці Масквы і здабыць ягоную прыхільнасць для “польскага ронду”» (гэтак Каліноўскі збеларушчыў не вельмі ўдатна польскае слова «rzond» — урад).

Агульнавядома, што гераізацыя Кастуся Каліноўскага распачалася яшчэ беларускімі савецкімі гісторыкамі як гісторыя пра выдатнага рэвалюцыянера, кіраўніка польскага паўстання супраць царызму ў 1863 годзе. Сцвярджалася, што ён стаў ахвярай рэжыму і быў павешаны на 26-м годзе жыцця. Але трэба прызнаць той факт, што рэвалюцыянераў такога кшталту ў Расійскай Імперыі было нямала. Чаму ж так высока ўзнятая гэтая фігура? Разгадка простая — ён і ягоныя сааўтары «Мужыцкай праўды» выкарыстоўвалі ў сваіх адозвах беларускую мову, праўда, у лацінскім алфавіце. І хоць, як вышэй падкрэслівалася, тое было зроблена дзеля практычнай мэты, можна нават сказаць, палітычнай, — таго і было досыць, каб залічыць Кастуся Каліноўскага да першых нацыяналістаў.

Падчас нацыянальнага адраджэння 1990-х гадоў гераізацыя Каліноўскага атрымала новы імпульс, набыла «другое дыханне». Асабліва спрыяў таму яшчэ адзін міф — міф аб уніі як нацыянальнай веры. І вось тут прыйшліся дарэчы «ўніяцкія заляцанні» да мужыкоў у «Мужыцкай праўдзе». Хаця, як пішуць тыя самыя савецкія гісторыкі, Каліноўскі не верыў у Бога, з’яўляўся атэістам. Вось яно як здараецца насамрэч.

Ну і каб не заглыбляцца на вялікія глыбіні, каб не страціць асноўнай думкі, падсумуем тое, пра што мы гаварылі. Што б ні

сцвярджалі гісторыі і некаторыя даследчыкі, але факт застаецца фактам — зроблены аналіз ставіць пад сумнеў значнасць унёску Каліноўскага ў справу адраджэння беларускага народа. Трэба ўсё ж аддзяляць зярняты ад плевелаў — аддзяляць рэвалюцыйную дзейнасць Каліноўскага ад яго дзейнасці як прыхільніка беларускай нацыянальнай ідэі.

Аднак... Аднак трэба ўлічваць час і палітычную атмасферу таго перыяду. Лёгка нам сёння кідацца ў крайнасці, абвяргаць ці падымаць на п'едэстал пакутніка рэвалюцыі.

Нават тыя мізэрныя, на цяперашні час невялічкія нумары, хай сабе і не газеты, а адозвы «Мужыцкая праўда» — гэта адзнака зараджэння новага народа, новай нацыі і новай эпохі. Для беларусаў настаў той час, калі трэба было пераступіць парог, які раздзяляў «учора і заўтра», настаў час фармавання беларускай нацыі. За ім ішлі паслядоўнікі — Францішак Багушэвіч*, Максім Багдановіч, ішлі новыя людзі — Беларусы...*

І толькі дзякуючы выхаду той жа «Мужыцкай праўды» перад сусветнай грамадскасцю з'явілася нікому невядомая, новая мова — беларуская Мова. Кастусь Каліноўскі ў сваіх лістках «Мужыцкай праўды» вылучыў і ўзнёс на п'едэстал — вышэй за яго самога — асобную мову беларусаў.

Так, у наш час слынная постаць рамантыка і рэвалюцыянера Кастуся Каліноўскага стала легендарнай. Пісьменнікі і музыкі напісалі мноства мастацкіх твораў, у якіх Каліноўскі выступае ўжо як нацыянальны герой, тое ж, калі не ў большай ступені, зроблена нашымі мастакамі і скульптарамі. І неяк не ўпісваюцца ў кантэкст герaізацыі прыведзеныя вышэй крытычныя адзнакі дзейнасці Каліноўскага. Больш за тое, мяркую, што большасць уцаркоўленых праваслаўных беларусаў, да якіх належу і я сам, не залічаць яго да сваіх гістарычных герояў.

Як жа нам быць? Як сцерці вострыя і калючыя грані розных думак?

А сітуацыя між тым і простая, і разам з тым складаная. Дужа складаная. Тут мы маем становішча, аналагічнае таму, што склалася на 240 гадоў раней (1632 г.) у Віцебску з Язафатам Кунцэвічам. Для праваслаўных беларусаў ён з'яўляўся «душахватам», для ўніятаў — героем, пакутнікам за веру. Мінула ўжо чатыры стагоддзі. У цяперашніх

уніятаў Я. Кунцэвіч — святы, праваслаўнаму насельніцтву ён альбо невядомы, альбо «па старой памяці» непрыяцель.

І тут мы ўжо з вамі нічога парабіць не зможам, як бы ні хацелі таго. А хацелася б нам, каб мы поўнасцю прымірылі дзве часткі аднаго беларускага народа, даць ім адных і тых жа герояў, адных і тых жа святых. Для гэтага найперш даць народу адну веру, адныя стандарты, адзіны лад жыцця.

Таму прыведзеныя вышэй спробы крытычнага аналізу ні ў якім разе не азначаюць, што я спрабую «скінуць з п'едэстала героя Кастуся Каліноўскага», — не, не і яшчэ раз не. Нават наадварот, я бачу ў ім не мёртвую схему апантанага рэвалюцыянера і барацьбіта з «маскалямі», а жывога чалавека, які з юнацкім максімалізмам і запалам змог падняць масы простых беларускіх сялянаў, *якія паверылі яму і пайшлі за ім, на барацьбу з царызмам, і адкрыў ім вочы на сваю годнасць і веліч на абшарах гісторыі. І таму можна дараваць яму «праваслаўную схізму», насуперак розным адносінам вернікаў да яго.*

І яшчэ. Як гаварылася вышэй, Кастусь Каліноўскі шмат разоў звяртаецца да веры вясковых мужыкоў. Спытаем у сябе, чаму Каліноўскі апеляваў да веры вясковых мужыкоў, якія з'яўляліся ўніятамі? Тут трэба успомніць пра тое, што яму на той час было ўсяго 25 гадоў. А гэта азначае хіба толькі тое, што ў такія гады рамантычныя мроі часта дамінуюць над рэчаіснасцю. А менавіта толькі такой і магла быць уніяцкая мара аб веры беларусаў на той час. У сваім фундаментальным творы Т. Нейрн пісаў, што нацыянальная ідэнтыфікацыя вымагае прыняцця праграмы рамантызму, які абвяшчае «сентыментальную культуру».

І сапраўды той рамантычнай рысай беларускага этнасу для Кастуся Каліноўскага з'явілася народная рэлігія, хрысціянства ў форме ўніі. І хоць большая частка беларускага вясковага насельніцтва ў другой палове XIX стагоддзяў ужо не вызнавала веры «мужыкоў» — грэка-каталіцызму, ці уніі, — Каліноўскі па-юнацку шчыра захапляецца гэтай таямнічай і, як ён лічыць, «беларускай верай», а значыць, і беларускай мовай. Адсюль, мусіць, і абразлівыя выказванні ў бок маскоўскага праваслаўя.

Узнікае заканамернае пытанне — наколькі можна лічыць правільным сцвярджэнне аб тым, што ўніяцкая вера для беларусаў ёсць нацыянальнай верай? Ці было ўніяцтва лагічным вынікам

эвалюцыі хрысціянства (яго праваслаўнай і каталіцкай плыняў) на беларускіх землях і ці стала яно з цягам часу новай рэлігіяй беларусаў, іх нацыянальнай верай? Так, для ўкраінцаў з Галіччыны унія — сапраўды цяпер найбольш блізкая вера, і яна нясе шмат нацыянальных асаблівасцяў. Для беларусаў жа гэта зусім не так, і меркаванне аб тым, што унія з'яўляецца нацыянальнай верай для беларусаў, з'яўляецца чарговым міфам гісторыі.

І той жа міф аб заваёве Беларусі этнічнымі літоўцамі (жмуддзю) і аб поўнай адсутнасці ў беларусаў дзяржаўнасці ствараўся на працягу ўсяго XIX стагоддзя расійскімі гісторыкамі — Тацішчавым, Салаўёвым, Пашутай і іншымі, — а ўжо ў XX стагоддзі — савецкімі гісторыкамі (беларускімі, расійскімі і асабліва літоўскімі) і быў бліскуча разбіты і развянчаны Міколам Ермаловічам.

Міф аб уніі створаны галоўным чынам у каталіцкім асяроддзі. Прычым як польскіх навукоўцаў, так і беларускіх, і ўкраінскіх.

Супрацьстаянне экспансіі РПЦ на Заходнія землі ў XIX стагоддзі прыняло ў выніку выгляд не зусім натуральны. Гэты супраціў у некаторых мясцінах набыў нават характар поўнага адмаўлення праваслаўя і прыняцце не ўласцівай ментальнасці беларусаў чужой веры — каталіцызму, у які часта пераходзілі і беларусы-ўніяты. Вось чаму ў Беларусі і з'явілася вялікая колькасць палякаў, якія паступова ўтварыліся з беларусаў-каталікоў.

Калі ж праваслаўе XVI стагоддзя лічыцца Залатой парой для беларускага народа, часам росквіту як нашае культуры, так і навукі, і рамёстваў, — то ўжо з наступнага стагоддзя (з прыходу уніі) пачынаецца заняпад беларускай культуры. Менавіта пасля уніі 1569 года і пачынаецца агульны крызіс у ВКЛ. З гэтых часоў пашыраецца польскі ўплыў ва ўсіх сферах жыцця. Кожны здадзены Праваслаўнай Царквой фарпост, кожны прыход ці царква, здадзеныя на карысць уніі, вялі да ўзмацнення пальшчызны ў беларускім асяродку. Ды і не магло яно быць інакш. Бо падпарадкаванне праваслаўных абшчынаў чужой уладзе Папы Рымскага дзейнічала толькі на карысць каталіцызму і ўзмацняла яго ўплыў на нашых землях. Такім чынам, можна сцвярджаць, што унія з'яўлялася сапраўдным мостам да апалячвання беларусаў.

Спашлемся на В. Пакуцэвіча, які ў сваёй кнізе «Берасцейская унія» піша: «...з пачаткам XIX стагоддзя без аніякага прымусу

афіцыйных маскоўскіх уладаў польская мова стала пануючай у Каталіцкай Царкве абодвух абрадаў» (г. зн. каталіцкай і ўніяцкай канфесій. — *Аўт.*). Але і не толькі мова казанняў мянялася, мяняўся таксама абрадавы бок службы. І калі ўніяцтва захавала ва Украіне першапачатковыя ўсходнія асаблівасці, характэрныя для Праваслаўнай Царквы, то ў Беларусі яно эвалюцыянавала ў заходнім кірунку і амаль злілося з каталіцкім Касцёлам».

Звернемся да айца Сергія Гардуна, які слушна напісаў пра становішча з беларускай мовай у ВКЛ падчас росквіту уніі: «Роўна праз сто гадоў пасля заключэння Брэсцкай уніі, у 1696–1697 гадах, беларуская мова была выкінутая з афіцыйнага ўжытку і заменена польскай. Вось вынік стогадовага панавання уніі! Пропаведзі, справаводства, выкладанне ў царкоўных школах — усё гэта вялося ўніятамі папольску. Беларуская мова перастала існаваць як мова літаратурная» (Прат. С. Гардун. «Брэсцкая унія», с. 28).

І — галоўнае. Як а. Гардун, так і іншыя даследнікі адзначаюць такі непрыемны факт: *за перыяд панавання уніі (1596–1839) уніяты не пераклалі на беларускую мову ніводнага богаслужэбнага чыну і ніводнай кнігі. За гэты час не адбылося ніводнага богаслужэння на беларускай мове*. Ці ж гэтым трэба ганарыцца прыхільнікам і паборнікам сучаснай уніі?

Калі ж гаварыць пра ўнёсак уніі ў развіццё культуры беларускага народа, то ён быў толькі адмоўным. Унія з’яўлялася хутчэй антынацыянальнай рэлігіяй. І сапраўды — усяго крок адзін заставаўся для таго, каб з беларусаў зрабіць палякаў. Пасля 1839 года да каталіцызму адышло больш як два мільёны беларусаў, якіх потым аўтаматычна запісвалі палякамі. І гэты працэс, на жаль, на тэрыторыі сучаснай Польшчы працягваецца і сёння: беларусы Беласточчыны захоўваюць сваю этнічную ідэнтычнасць дзякуючы толькі аднаму чынніку — праваслаўнаму веравызнанню. Тыя ж беларусы — а іх некалькі соцень тысячаў, — якія прынялі каталіцызм, ужо фактычна не адрозніваюцца ад палякаў. Гэта паказнік таго, што б было з усімі намі, каб... Яны размаўляюць па-польску, лічаць сябе палякамі і нават у пашпарце запісваюцца палякамі. Большасць з іх не вызнаюць сябе беларусамі і нават хаваюць сваё беларускае паходжанне, каб цалкам адпавядаць паняццю «польскі пан».

Але пры тым нельга не адзначыць і наступнае. Усё ж нягледзячы на ўсё тое, што сказана вышэй, на ўсю супярэчлівую гісторыю уніяцтва, былі ўсё ж часы, былі, калі менавіта ўніяты, магчыма, нават неспадзявана для саміх сябе, аказваліся абаронцамі беларускага народа, яго традыцый і мовы. І тое сталася, між іншым, тады, калі існаванне ўніі ставіла пад пагрозу яго знішчэння, а на беларускіх землях ва ўсю моц насаджалася так званая русіфікацыя. Тое адбывалася эпізадычна ў XIX стагоддзі і таксама ў наступным. І хаця масавага характару ў тыя часы ўніяцтва не набыло, усё ж тыя станоўчыя праявы грэкакаталіцызму ў Беларусі неабходна спамянуць і выдзеліць.

І яшчэ. Аўтар рамана неяк мімаходзь спамянуў слаўнае імя беларускага народа — Міхала Валовіча, які ўзначаліў Лістападаўскае вызвольнае паўстанне 1830 года. А гэты чалавек стаіць у гісторыі нароўні з Кастусём Каліноўскім. Ягонае кароткае, але, як бліскавіца, геоічнае жыццё і пакутніцкая смерць ад рук расійскіх акупантаў за волю, незалежнасць нашае Бацькаўшчыны ўражвае сваёй мужнасцю і непахіснасцю, звышадданасцю свайму народу.

Капітан літоўскай кавалерыі Міхал Валовіч удзельнічаў у смелых рэйдах у тыл ворага, праяўляў бясстрашша ў баях, і імя яго набіла аскоміну «людаеду» Мураўёву. Калі ў таго былі імяніны і чынавенства звярнулася да ўнука А. Суворава, генерал-губернатара Санкт-Пецярбурга князя А. А. Суворава, каб той падпісаў адрас-віншаванне, прагучаў адказ: «Я людоедов не чествую...».

Міхалу Валовічу было ўсяго 26 гадоў, Мураўёў на дзесяць гадоў старэйшы...

Гэтыя два чалавекі ў 1831 годзе атрымалі вялікія ўзнагароды за ўдзел у паўстанні.

Валовіч 4 кастрычніка атрымаў ад Цэнтральнага ўрада Польшчы залаты кавалерыйскі крыж за ратаванне Айчыны. А Мураўёў атрымаў за задушэнне паўстання, за «умиротворение и обрусение Беларуси...». «Людаед» чакаў, што Валовіч на допыце паведаміць сенсацыйныя звесткі пра арганізацыю паўстання на Літве. Калі Міхал вяртаўся на радзіму з Францыі, каб арганізаваць зноў паўстанцкі атрад з сялянаў і распаўсюдзіць барацьбу на тэрыторыі Польшчы, Украіны, Літвы і Беларусі, — падзяліўся перасцярогай са сваім сябрам Ігнатам Дамейкам: «Аднаго баюся — калі зловяць мяне, з жахам думаю: вораг,

выцягваючы з мяне жылы, можа выцягнуць пры беспамяцтве нейкае неасцярожнае слова ці паклёп на сяброў...».

Не выдаў ніводнага прозвішча, быццам завяшчаў тое зрабіць і Кастусю...

Кат не дабіўся свайго — пацярпеў паразу, тым самым паказаўшы сваё бяссілле перад сілай духу герояў Айчыны...

Міхала Валовіча «людаед» павесіў у Гародні, Кастуся Каліноўскага — у Вільні.

Вось бы ў рамане высвеціць гэтыя велічныя зоркі, звязаць іх духоўна, тым больш, што аўтар валодае багатым матэрыялам той эпохі! Кастусь не зацямняе вобраз Міхала, наадварот, узвышае яго, бо ён — Паслядоўнік, вучань Валовіча ў вызвольным руху.

Два Волаты і — «людаед», «душыцель», кат. Але, але... Усяго ўмясціць немагчыма, для гэтага спатрэбілася б некалькі тамоў...

У заключэнне хачу сказаць, што Анатоль Бароўскі стварыў запамінальныя старонкі з жыцця слыннага нашага Кастуся Каліноўскага, пашырыўшы тым самым дыяпазон пазнання гэтай загадкавай і супярэчлівай асобы на абсягах Гісторыі і Часу.

А я проста меў на мэце дадаць разуменне таго, як беларусы ставіліся да рэлігіі, да якой імкнуліся належаць канфесіі, якія ўскладаў надзеі кіраўнік паўстання на жыхароў Паўночна-Заходняга краю. І ўдзячны аўтару, што ён пагадзіўся ўключыць у кнігу, як дадатак, мае даследаванні па гэтай тэме.

І яшчэ. Лаўрэат Дзяржаўнай прэміі Беларусі імя Якуба Коласа Віктар Казько, які і рэдагаваў раман, ацаніў яго мастацкія вартасці так: «Аўтару ўдалося стварыць запамінальны вобраз супярэчлівага і адданага Адраджэнню і волі роднага краю Дыктатара, вылучыўшы на першы план Каханне двух выбітных Асобаў — Вікенція Канстанціна Каліноўскага і яго нарачонай — Марыі Ямант. І я асабіста веру, што прыдзе той час, калі раман "Воляй абраны" будзе ўключаны ў школьныя праграмы, каб вучні, і не толькі яны, змаглі паглыбіцца ў атмасферу таго часу і адчуць, як занепакоена білася сэрца Кіраўніка паўстання, Рыцара Свабоды — Кастуся Каліноўскага».

Далучаюся да яго слоў і я.

Анатоль АСТАПЕНКА,
навуковец, палітык, палітолаг, пісьменнік

Бароўскі, А.
Б24 Воляй абраны : раман / Анатоль Бароўскі ; паслясл. А. Астапенкі — Мінск : Кнігазбор, 2015. — 352 с. — (Бібліятэка Саюза беларускіх пісьменнікаў «Кнігарня пісьменніка» ; вып. 68).
ISBN 978-985-7144-04-4.

У чарговай кнізе Анатоль Бароўскі засяродзіў сваю ўвагу на каханні кіраўніка паўстання 1863–1864 гадоў Вікенція Канстанціна Каліноўскага і яго нарачонай Марыі Ямант, якое яны пранеслі праз віхуры і здзекі, вытрымаўшы і перамогшы, выстаяўшы і даказаўшы, што вышэй Кахання нічога ў Сусвеце не існуе.

Паралельна з гэтай тэмай аўтар паспрабаваў разабрацца ў тым, чаму вызвольнаму паўстанню, нават задоўга да пачатку яго, была наканавана параза. І – перамога. Бо імя Каліноўскага і яго духоўны подзвіг застануцца ў памяці нашчадкаў на вякі...

УДК 821.161.3-3
ББК 84(4Беи)

Свой водгук на кнігу можна даслаць аўтару на яго e-mail:
bar-anatol@yandex.by ці 5-1943@tut.by

Літаратурна-мастацкае выданне

Бібліятэка Саюза беларускіх пісьменнікаў
«Кнігарня пісьменніка»

Выпуск 68

Бароўскі Анатоль

Воляй абраны
Раман

Адказны за выпуск Генадзь Вінярскі
Рэдактар Віктар Казько
Вёрстка Ларысы Гарадзецкай
Карэктура Віктара Іванова

Падпісана да друку 23.11.2015. Фармат 60×84 1/16.
Папера афсетная. Ум. друк. арк. 20,53. Ул.-выд. арк. 15,96.
Наклад 200 ас. Зак. 507.

ПУП «Кнігазбор».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюдніка друкаваных выданняў № 1/377 ад 27.06.2014.
Вул. Я. Лучыны, 38-93, 220112, Мінск.
Тэл./факс (017) 207-62-33, тэл. (029) 772-19-14, 682-83-86.
E-mail: bkniha@tut.by

Надрукавана з арыгінала-макета заказчыка ў ААТ «Аргбуд».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюдніка друкаваных выданняў № 2/167 ад 1.10.2014.
Вул. Берасцянская, 16, 220034, Мінск.